

LUND UNIVERSITY

Ägare och kapital : klass och genus hos kapitalägare i Sverige 1918-1939

Brunnström, Pål

2014

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

Link to publication

Citation for published version (APA):
Brunnström, P. (2014). *Ägare och kapital : klass och genus hos kapitalägare i Sverige 1918-1939*. [Doktorsavhandling (monografi), Historia]. Pluribus.

Total number of authors:
1

General rights
Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.
• Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
• You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
• You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: https://creativecommons.org/licenses/

Take down policy
If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Ägare och kapital

KLASS OCH GENUS HOS KAPITALÄGARE I SVERIGE 1918–1939

PÅL BRUNNSTRÖM

PLURIBUS

Till Raquel, Alexandra och Marco

PÅL BRUNNSTRÖM

Ägare och kapital

Klass och genus hos kapitalägare i Sverige 1918–1939

PLURIBUS

Pål Brunnström, *Ägare och kapital. Klass och genus hos kapitalägare i Sverige 1918–1939*.

© Pål Brunnström 2014
Första upplagan
Omslag och formgivning: Jesper Weithz/Revoluform
Sättning: Pål Brunnström
Tryck: Bookwell AB, Borgå, Finland 2014
ISBN: 978-91-977875-9-8

Pluribus förlag, Lund
www.pluribus.se

Innehåll

Förord 7

1. Inledning 11
Forskningsläge 15
Teoretiska utgångspunkter 28
Syfte, frågeställningar och disposition 52
Metod, urval och material 55
Släkten Broström – en bakgrund 69
Släkten Wehtje – en bakgrund 72

2. Att äga och förvalta företag 77
Vad gör den ägande klassen när den äger? 80
Att leda och förvalta företag 98
Moral och ekonomi 117
Sammanfattande diskussion 146

3. Att balansera mellan det kultiverade och det vilda 151
Förmågan att uppskatta musik och teater 154
Att hänga sitt kulturella kapital på väggen 162
Värdet av utbildning och akademiska meriter 167
Jordägandets kulturella betydelse 174
Att döda djur – om jakten som klassöverbryggande praktik 179
Att bruka och vårda sin kropp – sport och gymnastik som kulturella praktiker 192
Sammanfattande diskussion 203

4. Socialt kapital, sociala relationer och privilegierad intimitet **209**
Det intima som ett privilegium **214**
Omvårdande män **235**
Femininitetskonstruktioner och kvinnligt aktörskap **246**
Sammanfattande diskussion **276**

5. Att relatera sig själv till andra **279**
Relationen till andra elitgrupper, adel och ämbetsmän **281**
Den fysiskt arbetande klassen **288**
Hushållsnära arbetare **302**
Tjänstemän **310**
Den synliga och osynliga vitheten **318**
Sammanfattande diskussion **334**

6. Avslutande diskussion **337**
Den mäktiga familjen, passionen för tekniken och det (o)moraliska ägandet **341**
Klass märker kultur men klass definieras inte av kultur **345**
Intimitet som verktyg, komplexa maskuliniteter och femininitet inom tydliga gränser **352**
Den ohotade klassen – relationen till andra klasser, skikt och grupper **356**
Att undersöka de rika **360**

Fotnoter **363**
Referenser **413**

Förord

Liksom de flesta tankeprodukter är den här avhandlingen ett resultat av många människors, levande och döda, intellektuella ansträngningar och arbete. Att som ny doktorand osäkert och lite räddhågset men också fritt och med en känsla av frosseri ge sig ut i djungeln av tidigare forskning, teorier och analyser är en fantastisk upplevelse som jag önskar alla att få uppleva. En del av författarna till böcker som jag läst och tycker om känns nästan som gamla vänner, trots att jag aldrig träffat dem. I sina bästa stunder erbjuder akademin en fantastisk möjlighet att diskutera och kollektivt bearbeta enorma kunskapsmängder. Jag har också utanför akademin haft förmånen att vara del av flera olika sammanhang där åsikter och teorier stötts och blötts, sällan har det handlat specifikt om min avhandling och kanske är det just det som varit mest berikande.

Forskarskolan i historia, som varit min arbetsgivare under tiden som doktorand, har uppmuntrat kommunikation med andra universitet och högskolor i landet, framför allt Södertörns högskola, Malmö högskola, Växjö universitet och Göteborgs universitet. Det har gjort miljön mycket stimulerande, och jag har mycket uppskattat dessa utbyten och gemensamma internat. Forskarskolan har också givit oss doktorander ekonomiska möjligheter att åka på internationella konferenser vilket varit en mycket inspirerande upplevelse som vidgat perspektiven och varit en påminnelse om en större värld utanför Lunds universitet.

Lars Edgren och Jens Ljunggren, mina handledare, ska ha ett stort tack för att ni pressat mig att producera text, jagat mig med uppmaningar om att konkretisera, men också inspirerat till flera av avhandlingens grundläggande poänger. I avhandlingens inledningsskede var ni lyhörda och lät mig leta mig fram till min egen ingång till ämnet, vilket jag tackar er för. Även om vi inte alltid har varit överens, eller kanske just därför, har diskussionerna varit mycket utvecklande.

Tack till Lars Berggren som läst och kommenterat texten som tredjeläsare, men som redan när jag skrev min C-uppsats gav mig uppslaget att titta på hur kapitalägare gör klass och som varit en ständig källa till uppmuntran. Tack också för konkret hjälp i att komma iväg till konferenser och att skapa kontakter. Min slutseminarieopponent Therese Nordlund Edvinsson ska ha sort tack för det noggranna arbete hon gjorde vid genomläsningen av ett kanske inte så lättförståeligt manus och för de många litteraturtipsen.

I avhandlingens slutskede har jag fått hjälp av med korrekturläsning av mina kära språknördar till vänner: Emma Eleonorasdotter, Tove Fraurud, Emma Jones Lynn, Lena Malmberg samt, som alltid, mina föräldrar Janne och Britta. Stort tack för ert arbete och era kommentarer, sällan är det så roligt att diskutera språk som med er. Tack till Jesper Weithz, demonlayoutaren och typografins obemantlade superhjälte, som formgav det hela.

Stort tack till alla doktorander, mastersstudenter och disputerade forskare som deltagit vid seminarieverksamheten i Lund och i Malmö, både när mina texter diskuterats men inte minst när vi diskuterat annat. Ett extra tack till alla som deltagit och diskuterat under seminarierna hos ”Radikala nätverket”, i synnerhet Johan Pries och Magnus Olofsson som arrangerat detsamma ihop med undertecknad. Stort tack också till de danska och svenska kollegorna i Öresundsnätverket för könshistorisk forskning. Ett extra tack går också till Anna Nilsson, Fredrik Egefur och Andrés Brink Pinto med vilka jag delat rum och kexförråd under olika delar av doktorandperioden, och som diskuterat stort och smått under alla de tusen mikropauser

när den riktiga tankeverksamheten egentligen sker. Matilda Svensson och Carolina Jonsson Malm, som började sin doktorandperiod samtidigt med mig men slutade väsentligt tidigare, har varit mina pålitliga vänner, samtalspartners (aka skvallerkompisar) och resesällskap vid internat, doktorandkurser och andra forskarskolearrangemang. Tack för smuggelvinet och de känslomässiga utfallen!

Mitt allra största tack går till alla mina vänner inom den politiska vänstern och de breda folkrörelserna. De diskussioner som förts på hundratals kurser, föredragskvällar, studiecirklar, organisationsmöten och långdragna kvällar på krogar och kaféer är en fantastisk källa till kunskap, inspiration och glädje. Det är ni som givit mig grundläggande redskap för att förstå världen och hjälpt mig komma ihåg att det finns så många saker utanför akademin som också är viktiga. Tack till Vänsterpartiet, Ung Vänster, Elevorganisationen, Hyresgästföreningen, fackföreningsrörelsen samt dussintals med nätverk och smågrupper som jag varit del av, organisationer som givit mig möjlighet att delta i dessa diskussioner och träffa alla dessa människor. Jag kan inte lista er alla, men ett speciellt tack vill jag skicka till några. Tack till Lena Malmberg, min äldsta vän med vilken jag lärde mig analysera, organisera och skriva (nåja). Tack till Aron Etzler och Jonas Thunberg med vilka jag gick min första och fortfarande oöverträffat bästa studiecirkel samtidigt som jag började läsa historia. Tack till Lina Hjorth, Lisa Andersson Nilsson och Hanna Carlsson, som lärde mig ett gäng grundläggande insikter om genus. Tack till John Hörnquist för alla timmar vi spenderat med att skapa de materiella förutsättningarna för en bättre teoridebatt. Tack till Patrik Strand och Daniel Sestrajcic, den malmöitiska arbetarklassens finaste organisatörer, för tålmodigheten och den förlåtande attityden inför mina inte alltid strålande förslag till debatter och diskussionskvällar. Tack till Momodou Jallow för att du pekade på ett par vita bjälkar i mitt öga. Tack Anders Wiik, Richard Ströberg. Morgan Svensson, Emma Eleonorasdotter och Mirjana Westermark för värmen, diskussionerna och ölen.

Tack till min familj – stor, omfamnande och i högsta grad en del av den politiska vänstern, för alla diskussioner och all den fantastiska kunskap ni har, men också för all kärlek, omtanke och värme. Tack Janne och Britta som fött mig och klätt mig, stöttat mig i alla mina livsval och kval, diskuterat med mig och lyssnat på mig under oändliga timmar och för att det var ni som skapade mig som analytisk och politisk varelse någon gång i forntiden. Tack Ola, min älskade lillebror och evige följeslagare, för att du alltid finns där redo för en brottningsmatch kring politik eller organisation, eller bara för en stilla folkis i solnedgången. Tack Jenny, folkbildningens riddare, för diskussionerna och den galna musiken. Tack Anders och Diana, för att ni läst texter och gett mig texter, uppmuntran och kärlek vilket fått mig att våga skriva en väsentligt modigare avhandling än jag annars skulle gjort. Tack Runo, Shai, Leandro, Felicia, Carla och Anna, och ett litet tack till Leon och Laura. Tack Kiki Granath och Martin Sjöstrand, också min familj och fantastiska diskussionsvänner.

Tack Paula. Ord kan inte fånga hur viktig du varit för den här boken eller för mitt liv. Tack för tusen timmar när du passat våra barn vilket möjliggjort för mig att få klart boken. Tack för de tusen timmar känsloarbete då du tagit hand om mig. Tack för de tusen timmar då du diskuterat med mig, och för att du lärt mig inte oväsentliga delar av det jag tycker mig veta om klass, rasism och feminism. Tack för all mate, alla skratt och alla tårar. Tack för poesin i mitt liv. Te amo.

Och tack Raquel, Alexandra och Marco, mina barn. Det är till er jag tillägnar den här boken, inte för att jag tycker att ni ska läsa den utan för att det är för er skull, för framtidens skull, som det är meningsfullt och viktigt att försöka förstå och förändra världen.

Malmö, oktober 2014

KAPITEL 1:

Inledning

Den här boken handlar om klass, om några av de mäktigaste kapitalägarna i mellankrigstidens Sverige. Den är sprungen ur en vilja att förstå och kritiskt granska de ägande grupperna i Sverige under den period som såg demokratin födas och den politiska makten övergå till Socialdemokraterna och arbetarrörelsen. Sverige genomgick en dramatisk industrialisering under samma period och nästan alla de framväxande ägargrupperna var uppbyggda kring människor som inte tillhörde de äldre jordägande släkterna, adeln eller ämbetsmannasläkter.

Det här är också en bok om män, maskulinitet, vithet och privilegier. Den grupp av kapitalägare som undersöks är till största delen män, alla är vita. De praktiker av klass som undersöks är oupplösligt sammanflätade med praktiker av genus och rasifiering och en grundläggande utgångspunkt för analysen är att dessa ska förstås tillsammans.

Perioden som studeras sträcker sig från 1918 till 1939. Årtalen är välkända som slutpunkten för första världskriget och startpunkten för det andra och de är valda för att ringa in en period av omvälvning och förändring. Det var en period då maktförhållandena i det svenska samhället om inte ändrades radikalt så åtminstone omförhandlades.[1] Startpunkten för undersökningen ligger just efter det första världskrigets fasansfulla massdödande på slagfält och bland civila, ett krig som Sverige visserligen inte deltog i men där befolkningen ändå drabbades av omfattande livsmedelsbrist och nöd. Internationellt

följdes kriget av social och politisk oro med revolution i Ryssland och stora uppror i bland annat Tyskland. I Sverige innebar 1920-talet en period av mycket starka motsättningar på arbetsmarknaden och den högsta strejkfrekvensen i världen, men också införandet av rösträtt för de flesta (dock inte alla) män och kvinnor.[2] Åren runt 1930 slöts huvudavtal mellan arbetsmarknadens parter i Sverige liksom i många av de stora länderna i Europa och i många länder kom progressiva regeringar till makten, men perioden såg också fascismens framväxt i Italien, Tyskland och delar av Centraleuropa samt den stora depressionen i spåren av börskraschen i New York 1929.[3] 1936 utbröt spanska inbördeskriget och de militära spänningarna mellan Europas stormakter eskalerade 1939 till fullt krig.

Alla dessa stora omvälvningar gör det till en spännande och viktig period att studera och mycket forskning har också gjorts för att analysera fackföreningsrörelsen och Socialdemokraterna. Forskningen har skett inom flera olika fält, såsom socialhistoria, politisk historia, statsvetenskap och sociologi, liksom inom det fält där den här avhandlingen placerar sig, kulturhistoria. Särskilt forskning kring arbetarkultur har varit ett starkt fält under lång tid i Sverige.[4] Den grupp som här undersöks är dock minst lika central i tiden. Även om de fick se det starka politiska inflytande som de hade vid periodens början drastiskt minskas, så bibehöll de och utökade sitt ekonomiska inflytande. Det gör dem till en central grupp i samhället vid tiden, men här finns det inte alls lika mycket forskning, i synnerhet inte kulturhistorisk med ett maktperspektiv. Med undersökningen vill jag därmed bidra till en bredare och mer nyanserad förståelse av klass och genus så som det levdes av människor genom dessa förändringar och lyfta fram en grupp som på avgörande sätt påverkat samhällsutvecklingen.

I boken studeras två släkter, Broström och Wehtje, som får utgöra det empiriska underlaget och exemplifieringen av gruppen kapitalägare. Broström drev en jättelik rederikoncern i Göteborg, ägde nästan alla de stora varven i Göteborg och var en väl integrerad del av den borgerliga Göteborgs-societeten. Släkten Wehtje ägde

cementindustrier i Limhamn och kom med tiden att dominera all cementtillverkning i landet. Även inom porslinstillverkningen hade de starka intressen med Ifö och Rörstrand, liksom inom byggnadsmaterialtillverkningen. Släkten var geografiskt koncentrerad till Skåne, men några medlemmar bodde även i Stockholm. Båda släkterna tillhörde den yppersta ekonomiska eliten i Sverige under den undersökta perioden och även många år därefter.

Den som vill läsa en biografi över släkterna kommer dock bli besviken, då undersökningen inte är strukturerad för att berätta en sådan historia och inte täcker in hela deras verksamma period, utan istället är den här undersökningen en kulturhistorisk fallstudie som fokuserar på ett antal analytiska teman. Fördelarna med ett sådant angreppssätt är möjligheten att synliggöra den heterogenitet och motsägelsefullhet som karaktäriserar socialt liv, oavsett klass. Valet motiveras också av en forskningslucka i relation till den existerande svenska forskningen om näringsliv och ägare. Den har i hög grad rört sig på en mer aggregerad nivå och sökt likhet och generalisering, men då på bekostnad av det specifika och motsägelsefulla. Med inspiration från ett internationellt kulturanalytiskt forskningsläge hoppas jag kunna lämna ett bidrag här.

Jag vill också med den här texten lämna ett bidrag till debatten om hur klass ska förstås och analyseras under kapitalismen, både hos kapitalägare och hos arbetare. Klass förstås i den här texten ur ett dubbelt perspektiv, som position och som praktik. Gruppen kapitalägare definieras utifrån relationen till produktionsmedlen, som position. Det sker i opposition mot klassanalyser som definierar klass utifrån kulturella kriterier. Centralt för min förståelse av klass är dock ett kritiskt förhållningssätt till deterministiska kopplingar mellan klassposition och individens praktiker. Jag vill bort från förståelser som implicerar en automatik mellan klasstillhörighet, människors självbild och individers handlande. Därför undersöks i det följande de praktiker som knyts till en given klassposition, men de ses som relativt självständiga och en mängd olika praktiker ses som möjliga hos kapitalägarna.

Samtidigt är det av avgörande betydelse att inte förlora förståelsen av de materiella förhållandenas betydelse för att skapa och upprätthålla grundläggande samhälleliga ojämlikheter. De senaste decenniernas ökade fokus på språk, kultur och mikromakt har givit värdefulla insikter om tidigare dåligt undersökta maktdynamiker. Det finns dock en uppenbar risk att ett ensidigt fokus på ”det lilla” gör att den ”stora” makten blir osynlig och att den makt som kopplas till det ekonomiska ägandet av fabriker, naturresurser och jord undervärderas. Den här boken har för avsikt att bibehålla båda perspektiven samtidigt.

Det är framför allt männen i de båda släkterna som undersöks i den här texten och genus kommer därför i de flesta fall handla om hur kapitalägarna genom sina praktiker konstruerade maskulinitet. Centralt i för textens sätt att diskutera genus är därför begreppet hegemonisk maskulinitet, men också genuskonstruktionerna hos de kvinnor som blir synliga i materialet undersöks. En viktig insikt från de senaste decenniernas feministiska debatter är att det inte finns någon ”ren” klass utan att olika maktordningar griper in och formar de specifika uttrycken som de får för enskilda individer. I undersökningen blir dessa ekonomiskt privilegierade personer också maskulina män, bärare av olika typer av femininitet och ”svenskar” och undersökningen lyfter fram hur de förkroppsligar nation och vithet. Perspektivet har under de senaste åren blivit populärt under benämningen intersektionalitet, en benämning som används här, men i en specifik tolkning som delvis motsäger andra synsätt på intersektionalitet.[5]

Syftet med avhandlingen kan därmed sammanfattas som att utifrån en fallstudie omfattande två familjer undersöka kapitalägares praktiker av klass och genus i Sverige 1918 till 1939. I resten av det här kapitlet ska först redogöras för några av de forskningslägen som undersökningen förhåller sig till, därefter diskuteras de teoretiska utgångspunkterna, syftet preciseras och operationaliseras i form av ett antal frågeställningar och sedan diskuteras några av de metodologisk avvägningar som gjorts. I slutet av kapitel ett finns en kortare

introduktion till släkterna Broström och Wehtje, för att hjälpa läsaren att få ett sammanhang inför den fortsatta framställningen.

Forskningsläge

Den här undersökningen rör sig i skärningspunkten mellan flera olika forskningstraditioner, framför allt internationell och svensk kulturhistorisk forskning kring borgerlighet, forskning kring näringsliv och ”business history” samt genusforskning kring maskulinitet, teknik och företagsledande. Texten är inspirerad av alla dessa tre traditioner men formuleras i opposition till vissa drag i samtliga.

Att konstruera livsberättelser över privilegierade grupper, framför allt män från samhälleliga elitskikt i västvärlden, har varit en stark tradition bland historiker och historiskt intresserade journalister. Över många av de ledande personerna i svenska industriföretag finns det biografier som beskriver deras liv men med ett väldigt begränsat kritiskt perspektiv. Lisbeth Larsson gör en intressant genomgång av den biografiska genrens utveckling och diskuterar hur Michel Foucault, Pierre Bourdieu och Roland Barthes alla drev en skarp kritik mot biografin som genre. Framför allt lyfter Larsson fram kritiken att biografin vilar på idén om en människas liv som en sammanhängande berättelse.[6] Särskilt i äldre litteratur är draget av predestination starkt och små händelser i barndomen tolkas som karaktärsdrag hos individen och förebud för senare affärsmässiga framgångar eller livsval.[7] Kring konstruktionen av ett individuellt själv finns det också en antropologisk diskussion med bland andra Clifford Geertz, som tar fasta på att det är en geografiskt och tidsmässigt mycket begränsad idé. Det är bara under en kort historisk period och i vissa delar av världen som individen och subjektet betraktats på ett sätt som gjort det intressant att skriva biografier.[8]

På senare år har ett metodologiskt mer genomtänkt biografiskt perspektiv givit genren förnyad aktualitet och flera böcker som är centrala för mitt forskningsläge tillhör detta fält.[9] Även den mer deskriptiva, och ibland hyllande, biografin har upplevt något av en renässans under senare år med bland annat en serie biografier över

ledande personer inom släkten Wallenberg, släkten Bonnier samt biografier över Ivar Kreuger och Axel Ax:son Johnson.[10]

Eva Österberg kopplar fältets uppsving till en allt starkare individcentrering i samhället och på en politisk omsvängning bort från kollektiva mot mer individuella lösningar på samhällsproblem, men också till ett ökat inomakademiskt intresse för enskilda aktörer och en vilja att förstå komplexiteten snarare än ge strukturella förklaringar.[11]

Kritiken mot osynliggörandet av strukturer från Österberg, den konstruerat logiska berättelsen i Larssons diskussion med ledande poststrukturalister och Geertz diskussion om den kulturellt begränsade idén om individen gör att jag väljer bort alternativet att skriva en biografi, något som materialet i form av stora och innehållsrika brevsamlingar och inriktningen på ett fåtal individer annars inbjuder till. Istället anknyter undersökningen till ett internationellt kulturhistoriskt forskningsläge kring kapitalägare som är svagt representerat i svensk forskning.

KULTURHISTORISK FORSKNING OM BORGERLIGHET

Den tydligaste metodologiska och ämnesmässiga inspirationen finns i relation till ett brittiskt forskningsfält som undersöker kulturella praktiker inom borgerligheten. Framför allt är Leonore Davidoff och Catherine Halls kulturhistoriska undersökning *Family Fortunes* en central inspirationskälla i skrivandet av den här boken. I sin vittomfamnande diskussion av livet inom brittisk borgerlighet har den varit viktig både teoretiskt och empiriskt. Genom sina många nedslag i olika delar av tillvaron för kapitalägande grupper erbjuder den en mängd punkter för jämförelse med det här undersökta materialet. Centrala teman som diskuteras är religionens roll, hur genusrelationer konstruerades och hur borgerligheten såg på ekonomi med ett särskilt fokus på kvinnor och familjens roll i ekonomin. Undersökningen berör dock även en mängd områden som synen på tjänare, hur hemmet konstruerades i en både fysisk och ideologisk bemärkelse med mera. Ett grundtema är att undersöka

relationen mellan privat och offentligt samt ifrågasätta den fasta uppdelningen i dessa sfärer. Undersökningen har för anglosaxisk forskning kring borgerlighet och familj varit mycket viktig och den har följaktligen också kritiserats, men det återkommer jag till.[12]

Andra bidrag från det brittiska kulturhistoriska fältet är det kollektiva forskningsprojektet *The Family Story. Blood, Contract and Intimacy, 1830-1960*, som Leonore Davidoff också bidragit till och som undersöker familjen som fenomen över en längre tidsperiod. Framför allt är diskussionen kring barndomens roll intressant i relation till den här genomförda undersökningen.[13] Även de skotska historikerna Eleanor Gordon och Gwyneth Nair diskuterar i *Public lives. Women, Family and Society in Victorian Britain* familjens roll och genuskonstruktioner. Förutom ett intressant källmaterial är boken livfullt polemisk mot flera olika forskningslägen. I synnerhet Davidoff och Hall får skarp kritik för att de inte i tillräcklig utsträckning förmått komma bortom dikotomin privat-offentligt i sin analys.[14] Slutligen förtjänar Simon Gunns *The public culture of the victorian middle class. Ritual and authority and the English industrial city 1840–1914* att nämnas. I en undersökning fokuserad på industrikapitalismens vagga i västra England diskuterar Gunn den framväxande industristaden som plats och som arena för kulturella manifestationer från borgerligheten. Religionen har en central roll i undersökningen, men också sekulära manifestationer och ritualer, i synnerhet operans roll som arena för den nya maktbärande gruppen borgerlighet att visa upp sig.[15]

Dessa brittiska kulturanalyser av borgerlighet och kapitalägande är centrala för avhandlingen, som jämförelseobjekt och som inspirationskälla. Den brittiska borgerligheten under den victorianska eran är naturligtvis inte direkt jämförbar med den svenska under en senare tid, men de skickligt genomförda analyserna hjälper till att tydliggöra fenomen som liknar varandra utan att betyda exakt samma sak.

En central kritik mot framför allt Davidoff och Hall är att de inte är tillräckligt tydliga i sin definition av den undersökta gruppen utan blandar källmaterial från extremt rika kapitalägare med småborgare

som inte har några anställda utan driver vad som idag skulle kallas enmansföretag (där dock en av Davidoff och Halls poänger är att visa hur viktig familjen är i just den typen av verksamhet).[16] Otydligheten gör att det inte på ett enkelt sätt kan sägas handla om näringslivet eller praktiker kopplade till dessa grupper, utan forskningsläget betonar istället ”borgerligheten” som en bredare men sammanhängande social formation samlad kring gemensamma kulturella praktiker och i synnerhet konsumtion. Ett nästan övertydligt exempel på detta är Rachel Richs bok om borgerlig konsumtion av mat i London och Paris där författaren definierar och analyserar borgerligheten utifrån vad de åt och hur de åt.[17]

Den otydliga definitionen av gruppen är något som även präglar delar av svensk kulturhistorisk forskning kring borgerlighet, där diskussioner kring begreppets komplexitet och motsägelsefullhet är vanligt förekommande. Likväl finns intressanta resultat inom fältet och min egen undersöknings metodologi ligger nära denna forskning. Ett tidigt bidrag inom fältet, som avviker genom en ovanligt tydlig definition av gruppen, är Martin Åbergs bok *En fråga om klass?* från 1991. I fokus står en kvantitativ undersökning där författaren vill tydliggöra skillnader och skiktningar inom borgarklassen, men Åberg gör också en intressant analys av boupptecknings som förmår säga en del om fördelningen av kulturellt kapital (men uttryckt i andra termer) inom borgerligheten i Göteborg.[18]

I sin klassiska bok *Den kultiverade människan* från 1979 diskuterar etnologerna Jonas Frykman och Orvar Löfgren borgerligheten ur ett väldigt brett perspektiv och tar upp kroppen, familjen, hem, natur, fritid med mera.[19] En annan etnolog, Mats Lindqvist, har skrivit om ”kapitalismens kultur och mentalitet” i en bok där han utifrån en stor mängd olika material diskuterar den svenska borgerligheten ur ett liknande, mycket brett perspektiv.[20] De båda etnologiska undersökningarna lider av en vilja att berätta ”hur det var” vilket skapar en tendens att harmonisera och göra enhetligt vilket är raka motsatsen till den här undersökningens perspektiv, där det partikulära och motsägelsefulla står i centrum. Som diskussionspartner i relation till

det här presenterade materialet och analysen fungerar dock de etnologiska bidragen utmärkt.

Ett centralt bidrag från den kulturhistoriska forskningen om borgerlighet har varit att lyfta fram genuskonstruktioner, vilket hänger samman med att genushistorisk forskning ungefär samtidigt med den kulturella vändningen fick ett bredare inflytande inom historieämnet i Sverige. Forskare har givit en nyansrik bild av såväl maskulinitetskonstruktion som olika sätt för kvinnor inom borgerligheten att skapa utrymme för självständigt agerande.[21]

Centralt i den kulturhistoriska forskningen om borgerlighet är definitionen av gruppen som undersöks och i någon mån definitionen av kultur. Borgerlighet liksom begreppet medelklass används för att ringa in dels olika grupper av företagare med varierande förmögenheter, dels andra yrkeskategorier som advokater, journalister och läkare som ses som bärare av en borgerlig kultur. Utifrån ett tyskt forskningsläge diskuteras en uppdelning i ekonomisk borgerlighet och bildningsborgerlighet, *Bildungsbürgertum*, där den senare gruppen betraktas som särskilt intressant i den svenska diskussionen, men där exempelvis Jürgen Kocka lägger väsentligt mycket mer kraft på att undersöka den ekonomiska borgerligheten.[22] David Tjeder exkluderar i sin undersökning av medelklassmän den ekonomiska borgerligheten/medelklassen och konkluderar att:

> The main focus of the present study is on the *Bildungsbürgertum*, not on businessmen. It was above all this group who embodied middle-class values, and who extrolled these values in society. This also means that the term here applies to a very tiny segment of the population, but a segment which would come to hold power in society[23]

Till följd av detta val blir fokus väldigt tydligt på kulturella praktiker i en mer snäv bemärkelse, där kulturyttringar och konsumtion ges en nyckelroll för förståelsen av borgerligheten. Återkommande betonas den borgerliga kulturen som amorf och svårfångad och även gruppen ses som svår att ringa in.[24] Problemet hänger samman med

en otydlig definition av vad kultur är. Idén om ”den borgerliga kulturen” som en enhet skild från andra kulturer, så som ”adlig kultur” eller ”arbetarklasskultur” finns som en outtalad premiss för Tjäders och även andra undersökningar.[25] Som kulturhistorikern Sewell påpekar så har många kulturforskare förflyttat sig från positionen att det går att tala om enhetliga kulturer, i likhet med äldre socialantropologisk forskning som forskade om *den* samoanska eller balinesiska kulturen, och Sewell menar att det är viktigt att se kulturer, i den mån det går att tala om begreppet i plural, som motsägelsefulla, svagt sammanhållna, ifrågasatta, föränderliga och med svaga gränser till andra kulturer.[26]

Trots denna teoretiska kritik av fältet har flera av dessa arbeten varit mycket centrala för undersökningen, framför allt Therese Nordlund Edvinssons *Broderskap i näringslivet : en studie om homosocialitet i Kung Orres jaktklubb 1890-1960* som utifrån ett material hämtat från en jaktklubb diskuterar de storföretagare som umgicks inom föreningens ramar.[27] Bokens analys av den sociala interaktionens former har givit tydliga avtryck i den här genomförda undersökningen, i synnerhet i avsnittet om jakt. Analysen av genuskonstruktioner har påverkats mycket av Nordlund Edvinssons bok om industriföretagares hustrur och deras roll för företagen, i synnerhet avsnittet om Ann-Ida Broström som också diskuteras av Nordlund Edvinsson. Birgitta Jordanssons bok om borgerlighetens välgörenhet i Göteborg har likaså påverkat hur genuskonstruktioner och kvinnors möjligheter till aktörsskap förstås. Jens Ljunggrens bok om tysk maskulinitetskonstruktion under första världskriget har påverkat hur maskulinitet förstås bland kapitalägarna.[28]

Antologin *Företagaren som kulturbärare* sammanfattar på ett intressant sätt mycket av forskningen på området, där flera av bidragen varit viktiga för avhandlingen, och tidskriften *Fronesis* temanummer ”Borgerlighet” är också intressant och skapar även en koppling till ett internationellt forskningsläge med bidrag av Jürgen Kocka.[29] Kocka för här och i andra bidrag en nyanserad diskussion kring svårigheten i att se bildningsborgerligheten som avskiljbar från den

ekonomiska borgerligheten och pekar på de ekonomiska skillnaderna inom gruppen. Kocka skriver också intressant om den debatt om *gentrification*, den kulturella överförningen av traditioner från den äldre jordägande elitgrupper till den framväxande borgarklassen, som diskuteras i kapitel tre.[30]

De för avhandlingens mest centrala styrkorna hos det här inringade fältet, som är ganska spretigt, är dess förmåga att synliggöra de kulturella uttryck som knöts till den framväxande kapitalägande borgerligheten och den roll som dessa hade för dess självbild och självrepresentation. En styrka är också diskussionen kring genus inom borgerligheten och kopplat till det diskussionen kring dikotomin privat-offentligt. En svaghet är som tidigare nämnts fältets bristande uppmärksamhet på ägare och ägande inom gruppen. För att förstå dessa aspekter har fältet näringslivshistoria varit viktigt för textens utveckling.

NÄRINGSLIVSFORSKNING OCH ”BUSINESS HISTORY”

I antologin *Business History in Sweden : näringslivshistoria i Sverige* gör redaktörerna Mikael Lönnborg och Paulina Rytkönen ett ambitiöst försök att sammanfatta och definiera ett fält. I redaktörernas inledning betonar de fältets heterogenitet och anknytning till en mängd olika subdiscipliner, men för samtidigt fram vissa teoretiska och metodologiska utgångspunkter som gemensamma och det blir tydligt att tyngdpunkten ligger på ekonomisk historia med en anknytning till institutionell ekonomisk teori.[31] Boken är bred i sitt anslag och många av bidragen avviker väsentligt från redaktörernas utsagor om teoretisk samsyn i fältet. Redaktörerna betonar starkt fältets distans från neoklassisk teori och *economic man* som utgångspunkt för analyser av aktörers handlande. Centrala i det fält som ringas in är Joseph A. Schumpeter och Alfred D. Chandler. Den förre är framför allt känd för sina teorier kring entreprenörer som centrala i ekonomisk och samhällelig utveckling. Chandler å sin sida betonade ”the visible hand of management”, i opposition till klassisk ekonomisk teori om den osynliga handen. Författaren forskade

om amerikanska storföretags historia och skrev starkt normativt om hur företag bör bete sig och organisera sin produktion för att bli framgångsrika. [32]

Inom det fält som kan ringas in utifrån dessa författare finns Jan Glete som varit viktig genom sina överblickar av det svenska näringslivet. Glete analyserar regionala skillnader och andra grupperingar inom näringslivet och menar bland annat att det går att se tre separata geografiska centra inom näringslivet, kring Stockholm, Göteborg och Skåne. [33] Diskussionen kring regionala skillnader blir viktig i den här genomförda undersökningen som en möjlig förklaring av skillnader mellan de två släkterna Broström och Wethje.

Glete beskriver också de mest inflytelserika ägarsläkterna under den långa period som hans undersökning omfattar och de nätverk som de skapade mellan sig. Författaren beskriver även andra ägargrupperingar som banksfärer och vissa storföretag som han menar var styrda av anställda direktörer. Värt att betona är att även om Glete är påverkad av Chandler menar han att flera av dennes centrala poänger inte är applicerbara på Sverige.[34] En viktig utgångspunkt i Gletes undersökning är Schumpeters teori om entreprenören och Glete har en tydlig vilja att ta reda på under vilka ägandestrukturella förutsättningar som entreprenörer har störst möjlighet att få utrymme. I det sammanhanget är han kritisk till familjeföretaget som form, vilket han menar begränsar antalet personer som kan träda fram som företagsledare till en väldigt snäv familjekrets, vilket inte gynnar uppkomsten av entreprenörer.[35] Den här gjorda undersökningen relateras i många stycken till Gletes syn på familjeföretag, utan att försöka besvara frågan om vilket sätt ett företag bäst organiseras.

I antologin *”Bäste broder” Nätverk, entreprenörskap och innovation i svenskt näringsliv*[36] skriver ett antal författare utifrån ett nätverksbegrepp likt det Glete använder och utifrån en likartad vilja att i Schumpeters anda hitta bra betingelser för entreprenörer. Antologin illustrerar en preskriptiv tendens som finns i mycket av den forskning kring näringslivet som skett utifrån en nätverksteori, där ett syfte varit att analysera historien för att hitta de bästa sätten att

gynna entreprenörer. Texterna, framför allt inledningen och avslutningen av Ylva Hasselberg och Tom Petersson, illustrerar också ett förhållande till makt som delar av nätverksforskningen bygger på, där nätverksrelationerna förutsätts vara horisontella och frivilliga.[37] Författarna exemplifierar uttryckligen med släktrelationer som en ”idealtypisk” nätverksrelation, men genom dessa antagande osynliggörs den maktutövning och det tvång som kan förekomma inom en släktskapsrelation som på intet sätt är frivillig, liksom maktojämlikheter baserade på kön, olika maskulinitetsuttryck eller ålder. En nätverksrelation som inkluderar ägare och anställda måste naturligtvis i någon mån karaktäriseras av anställningsförhållandets formella maktojämlikhet och av klasskillnader. En av artikelförfattarna, Sven Widmalm, diskuterar paternalistiska relationer mellan en framstående akademiker och dennes lärjungar, vilket direkt motsäger det ickehierarkiska sättet att se på nätverksrelationer.[38] En kritik av det horisontella synsättet på makt inom delar av nätverksforskningen har framförts av bland andra Johan Lundin.[39]

Jag menar därför att fältet har två svagheter, dels underteoretiserandet av hierarkiska maktrelationer, dels den starka viljan att vara preskriptiv utifrån Schumpeter och Chandlers ansatser att genom historiska undersökningar visa vilket som är det bästa sättet att organisera ett företag. Detta gör analyserna mindre receptiva för empiri som motsäger teorierna. I undersökningen kommer detta att tydliggöras i relation till familjeföretaget som organisation.

De nätverksinspirerade studier som här diskuterats använder inte några sofistikerade kvantitativa modeller och det är också mindre vanligt inom densvenska forskningen, undantaget Martin Åberg som i en artikel om lokalpolitiken i Göteborg under mellankrigstiden gör en kvantitativ nätverksanalys, där författaren mäter tätheten i nätet och bland annat kommer fram till att Dan Broström var lokalpolitiskt isolerad i relation till andra politiker.[40] Styrkan i nätverksanalyserna ligger i att tydliggöra personkopplingar genom att undersöka vilka styrelser och andra formella uppdrag som delas av en viss grupp människor, för att på så sätt kunna påvisa de band som

nätverkens medlemmar i många fall gjort sitt yttersta för att hemlighålla. En svaghet i fältet, utöver de ovan anförda kritiken, ligger i den starka betoningen av individernas aktörskap som finns latent i den teoretiska konstruktionen. Dessutom tenderar nätverksinspirerade analyser att överbetona rationellt handlande hos aktörerna, en kritik som framförts av bland andra Jeff Goodwin och Mustafa Emirbayer.[41] Några forskare, framför allt Stenlås, ger kvinnor ett visst aktörskap som underlättare för männens nätverksskapande och har också visat på kvinnors förmåga att bygga nätverk vid sidan av männens, men det mesta av nätverksforskningen inriktad på näringslivet handlar om männens nätverk. [42]

Inom fältet finns också några bidrag från ekonomhistoriker som utgår från delar av sociologen Max Webers teorier. Så diskuterar Therese Nordlund (i andra arbeten Nordlund Edvinsson) i sin avhandling två företagsledare, Aseas VD Sigfrid Edström och Johnson-koncernens Axel Ax:son Johnson, utifrån Schumpeters entreprenörsbegrepp och Max Webers teori om karisma.[43] En annan ekonomhistoriker, Tomas Matti, analyserar utifrån de weberianska idealtyperna ”patriark” och ”professionell företagsledare” några svenska företagsledare och diskuterar hur de i sin ekonomiska praktik förhåller sig i relation till idealtyperna.[44] Teoretiskt är dessa bidrag svåra att kombinera med de här valda analysramarna, men empiriskt ligger de mycket nära, i synnerhet Matti som analyserar Ernst Wehtje den yngre, och de är därför viktiga jämförelsepunkter i undersökningen.

Inom ramen för vad som bör betraktas som näringslivshistoria, men utifrån andra perspektiv än de som förespråkas av ekonomhistorikerna inom fältet *business history*, finns flera andra bidrag som varit centrala för undersökningen. Ett tidigt bidrag är den före detta vänsterledaren C.H. Hermanssons som 1962 gjorde en kartläggning vilken visade att 15 familjer ägde och kontrollerade en mycket stor andel av de svenska företagen.[45] Boken var central i ett inledande skede av undersökningen, för att göra urvalet av familjer i undersökningen samt i valet av familjer som studieobjekt och senare för

allmän orientering kring de undersökta kapitalägarnas affärskontakter och nätverk. Även den statliga Koncentrationsutredningen från 1968 är intressant, då den på ett sätt som liknar C.H. Hermanssons ansats kartlagt ägandet av de större svenska företagen och lyfter fram 17 ägargrupper, där framför allt affärsbankerna ges en stor roll.[46] Också denna hade en roll i avhandlingsarbetets inledningsskede.

Ett närliggande fält är studier av kapitalägarnas påverkan och roll i relation till staten och politiken i form av formella och informella nätverk som Sven Anders Söderpalm och Niklas Stenlås skriver om, i form av staten analyserad som organiserat klassintresse hos Göran Therborn eller i form av arbetsgivarnas organiserade politiska påverkan i Hans Dahlqvist och Hans de Geers undersökningar av SAF.[47] Inom fältet finns också analyser av de relationer som de politiska partierna på högerkanten, framför allt det som idag heter Moderaterna, haft till näringslivet. [48] Högerpartiet i Skåne diskuteras av Lars I Anderssons som ger Ernst Wehtje den yngre en inte obetydlig roll för det lokala partiets utveckling och inte minst i relation till ungdomsförbundets brytning med moderpartiet när förbundet blev nazistiskt 1934.[49]

Framför allt har Christer Ericssons bok om patriarkalism bland högerpolitiker och industriledare påverkat undersökningen. Ericsson betonar att patriarkalism inte kan förstås som ett enhetligt fenomen och gör en uppdelning mellan olika former av patriarkalism, en diskussion som lyfts i kapitel två i relation till begreppet *moralisk ekonomi*. Även Niklas Stenlås ovan diskuterade avhandling diskuteras flitigt, dock i synnerhet de avsnitt som diskuterar de kulturella praktiker som varit centrala för nätverken.[50]

Styrkan i fältet näringslivshistoria, i relation till den här texten, är dess förmåga att synliggöra person- och företagskontakter inom näringslivet och analyser av enskilda företagsledares agerande. Dess främsta tillkortakommanden, så som jag ser det och som tidigare nämnts, är dess starkt preskriptiva tendens och, med några undantag, begränsade maktperspektiv och analys av samhälleliga motsättningar. Därutöver så är teoretiserandet av genus relativt svagt. Det

understryker behovet av sådan forskning, vilket ska diskuteras i det följande.

GENUSFORSKNING KRING MASKUNLINITET, TEKNIK OCH FÖRETAGSLEDANDE

Forskningsläget kring kopplingen mellan maskulinitet och klasspositioner associerade till företagsledning är vittomfamnande både i Sverige och internationellt. Ett anslutande fält som också varit viktigt för textens tillblivelse är analyser av teknik som genuskodad och den roll som grupper vilka betraktats som bärare av tekniken givits.

Michael Ropers undersökning av brittiska företagsledare är en viktig utgångspunkt för undersökningen, trots att den i huvudsak behandlar en period som ligger efter den här undersökta. Roper har gjort intervjuer med personer i företagsledande ställning och diskuterar skillnader i maskulinitetskonstruktion och synen på teknik mellan olika generationer. Roper visar på hur central självbilden och självrepresentationen som tekniker är för äldre generationer företagsledare, vilket relateras till det här undersökta empiriska materialet.[51]

I andra arbeten reflekterar Roper kring det känsloarbete som många män i företagsledande personer är inbegripna i och författaren menar att detta expanderar de maskulinitetsuttryck som knyts till positionen. Ropers diskussion är viktig som utgångspunkt för analysen av en maskulinitet som även innehåller omvårdande inslag.[52] Kate Mulholland undersöker också företagsledare, men med fokus på de maskulinitetskonstruktioner som skapas i skärningspunkten mellan hem och företagsledande, där författaren starkt betonar männens begränsade deltagande i känsloarbetet i relation till barnen och deras ickenärvaro i hemmet.[53] Båda dessa bidrag har starkt påverkat diskussionen kring omvårdande maskulinitetsuttryck i kapitel fyra.

Judy Wajcman har gjort liknande studier av personer i företagsledande ställning, men med ett tydligare fokus på kvinnors roll och maktrelationerna mellan kvinnor och män. Wajcman har också

studerat maskulinitetens roll i hur teknik kodas och konstrueras.[54] Wendy Faulkner undersöker relationen mellan män och teknik, men med fokus på ingenjörer och på personer med arbetarklassyrken.[55] I en USA-kontext har den holländske genusforskaren Ruth Oldenziel analyserat kopplingen mellan teknik och genus under tidsperioden 1870-1945, vilket därmed delvis sammanfaller med den här undersökta tidsperioden. Oldenziel har ett starkt fokus på ingenjörerna som en central grupp som bärare av teknik, modernitet och vissa former av maskulinitet.[56] Analyserna av ingenjörernas relation till tekniken och förståelsen av gruppens roll för framväxten av det moderna projektet relateras i undersökningen till hur kapitalägarna förhåller sig till gruppen ingenjörer samt till teknik och modernitet.

Ett svenskt forskningsläge som nära anknyter till det ovan representeras av Boel Berner och Ulf Mellström. Boel Berner visar för svenskt vidkommande på liknande resultat som det internationella forskningsläget och visar vidare att ingenjörs- och teknikeridealet under tidigt 1900-tal i Sverige konstrueras i opposition mot byråkrater och jurister.[57] Ulf Mellström har lyft fram att det går att se skillnader i hur olika män förhåller sig till teknik, vilket han kopplar till klass, en poäng inspirerad av Connells teori om olika maskuliniteter, vilken diskuteras nedan. Vidare betonar Mellström den starka passion som präglar vissa mäns relation till tekniken.[58] Berner och Mellström fyller liksom Wajcman och Faulkner en central funktion genom att historiskt konkretisera större teoretiska sammanhang kring genuskonstruktion och teknik, som underlättar överföringen av teorierna till det här undersökta empiriska materialet.

De bidrag som här diskuteras är till övervägande del inte historiska utan producerade inom ramarna för samhällsvetensskapliga akademiska discipliner. Det gör naturligtvis att det fordras viss försiktighet vid överföringen till det här undersökta materialet och tidsperioden, men som teoretisk inspiration och som jämförelseobjekt finns det ändå en väsentlig poäng att ha dem med i undersökningen.

Det är alltså i dialog med tre ganska olika forskningsfält som den här boken växer fram: det kulturhistoriska studiet av borgerlighet,

forskning om näringslivhistoria och genusforskning kring teknik och förtagsledande. Inget av fälten kan sägas vara viktigare än de andra, även om metoden och formen snarast placerar in avhandlingen i en kulturhistorisk tradition.

De tre fälten är delvis överlappande, men lämnar ett antal glipor med områden som är mindre undersökta och ett mål med avhandligen är att i någon mån beforska dessa. Ett område som det inte finns så mycket skrivet kring är kulturhistorisk forskning om ägare och ägande, vilket diskuterats ovan. Det är ett starkt internationellt forskningsfält men som i Sverige och utifrån ett svenskt material är otillräckligt undersökt, vare sig inom det kultuhistoriska eller näringslivshistoriska fältet. Denna diskussion återkommer i kapitel två. En annan, som jag uppfattare det, forskningslucka är det otillräckliga teoretiserandet kring klass och kapitalägare som gjort att forskningen kring näringslivshistoria undersöker kapitalägare utan att se deras relation till andra samhällsgrupper, och att delar av det kulturhistoriska forskningsläget framställer kapitalägare och borgerligheten som motsägelsefull och svåranalyserad. Den diskussionen inleds i teorikapitlet nedan och återkommer sedan i kapitel tre och fem.

Centralt för undersökningen är ett antal teoretiska utgångspunkter, där klass redan berörts och det ska ytterligare diskuteras härnäst. Därefter diskuteras begreppet ”identitet”, Bourdieus begrepp symboliskt kapital och praktik, teorier kring genus och rasifiering samt det intersektionella perspektivet.

Teoretiska utgångspunkter

I det följande diskuteras de teoretiska överväganden som legat till grund för hur undersökningen är upplagd och för hur materialet analyserats. Här redovisas inte i detalj all teoretiskt inspirerad litteratur som används i undersökning, utan avsnittet är menat att fungera som en introduktion till några av de mer centrala analysinstrumenten och att ge en bakgrund till vissa teoretiska val som gjorts. En av de mer centrala valprocesserna har varit, att i den flora av klassanalyser som samexisterar, utmejsla ett förhållningssätt till

klass som både är fruktbart för undersökningens fokus på praktiker och som samtidigt förmår inkludera en förståelse av klass i relation till det materiella.

KLASS SOM POSITION OCH KLASS SOM PRAKTIK

I en kulturhistorisk forskningstradition med fokus på klass har E.P. Thompson och hans användning av klass varit central.[59] Thompsons klassbegrepp betonar starkt människors egen uppfattning om klass i relation till deras självbild och självrepresentation. I inledningen till *The Making of the English Working Class* skriver han:

> class happens when some men, as a result of common experiences (inherited or shared), feel and articulate the identity of their interests as between themselves, and as against other men whose interests are different from (and usually opposed to) theirs. The class experience is largely determined by the productive relations into which men are born – or enter involuntarily.[60]

Klass blir i Thompsons förståelse relationellt både mellan personer av samma klass och mellan personer av olika klasser, där artikulerandet av en intressebaserad identitet är central, liksom motsättningen i relation till andra klassers intressen. Centralt i många klassdiskussioner är begreppen ”klass i sig” och ”klass för sig” vilka härstammar från Karl Marx, där ”klass i sig” refererar till en individs eller grupps relation till produktionsmedlen, medan ”klass för sig” beskriver den process där, i Marx språkbruk, individen eller gruppen blir medveten om sin klassposition och sina objektiva klassintressen samt organiserar sig som en klass.[61] Vad E.P. Thompson gör är att betona det senare och specifikt att det är genom att konstruera en kollektiv identitet som en grupp blir till som klass. Två problem som jag ser med Thompsons utgångspunkt är att den dels överbetonar ”identitet”, ett begrepp som jag är kritisk till och ska återkomma till, dels att den är svår att applicera på den kapitalägande klassen. Göran Therborn hävdar att kollektiva ageranden från den

kapitalägande klassen i själva verket är ett svaghetstecken. Therborn lyfter fram att den kapitalägande klassens främsta försvarslinjer mot arbetarklassens ökande maktanspråk låg i dess makt över produktionsmedlen och makten över marknaden, något som tillhör varje indivituell kapitalägare.[62] Hypotetiskt går det därmed att räkna med tydligt klassmärkta praktiker utan ett kollektivt agerande från kapitalägarna och utan att de själva betraktar sig som eller organiserar sig som klass. Istället för att som E.P. Thompson förutsätta en gemensam identitet bland kapitalägare, eller att som i vissa marxistiska tolkningar förutsätta en stark koppling mellan klassposition och klassmedvetande, ska den här undersökningen lämna frågan om hur klass artikuleras och vilka praktiker som knyts till en viss klassposition mer öppen.

E.P. Thompsons intervention har dock varit viktig för att tydliggöra aktörskapet hos de inblandade människorna. Thompsons betoning av klass som en föränderlig och historiskt specifik praktik, som en kollektiv identitet sprungen ur en gemensam erfarenhet, artikulerades som ett svar på analyser som framför allt såg klass som strukturella positioner inom kapitalismen, en position representerad av bland andra Perry Anderson. Thompson argumenterade även ivrigt mot Louis Althussers och Nicolas Poulantzas, viktiga teoretiker i det strukturanalytiska lägret. Thompson ville komma bort från strukturanalyser som naglade fast klassernas intressen som en mekanisk och determinerad funktion av relationen till produktionsmedlen, för att sedan diskutera i vilken mån arbetare på en viss plats eller vid en viss tid var tillräckligt medvetna om sina objektiva intressen. Det är en postion som jag är enig med och jag ska i analysen undvika sådana kopplingar.

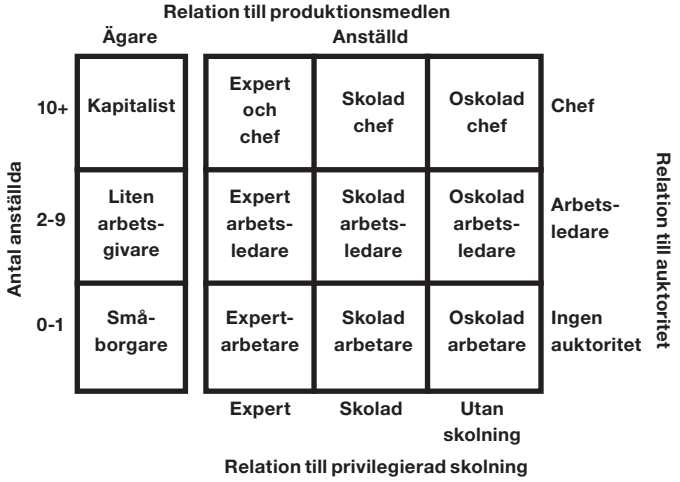
Väl medveten om att det är en teoretisk konstruktion och att aktörskap och struktur hela tiden griper in i och omformar varandra så ser jag det ändå, i likhet med den feministiska marxisten Rosemary Crompton, som analytiskt fruktbart att skilja klass som *postion* (som struktur eller klass i sig) och klass som *praktik* (vilket lyfter fram individens aktörsskap, klass för sig) åt.[63]

Som analytiskt redskap och med ett fokus på positioner kan klass ses som ett sätt att förstå vissa grundläggande drag i ett kapitalistiskt samhälles funktionssätt, framför allt för att synliggöra ekonomisk exploatering och konflikt. Karl Marx lyfter i sin analys av kapitalismen fram den exploaterande relationen mellan arbete och kapital genom lönearbetet som det som definierar kapitalismen som ekonomiskt system, i jämförelse med exempelvis feodalismen. Samtidigt ska det påpekas att även om Marx betonar att det under kapitalismen är två klasser som är centrala, arbetarklassen och kapitalägarna, så räknar han med en lång rad andra klasser såsom småborgerlighet (det vill säga små- eller egenföretagare), bönder med flera, och klassen jordägare får i några texter en stark särställning.[64] Marx otydlighet i definitionen av klassbegreppet har varit en starkt bidragande orsak till konflikt och debatt bland efterföljande marxister, men lyfts här fram för att visa på att författaren inte menade att alla klasspositioner kunde reduceras till arbetarklass eller kapitalister.[65] Marx diskussion om olika klasser synliggör också att klass förändras över tid. Arbetarklassens och den kapitalägande klassens framväxt är knutna till kapitalismens sätt att organisera ekonomin och samhället och även under kapitalismen sker kontinuerligt förändringar. Vilka klasser som finns, deras storlek och relation förändras därmed över tid. De kapitalägare som här undersöks måste därför förstås utifrån de givna historiskt specifika ramarna i tid och rum.

Ett försök att utveckla förståelsen av klass som position och utifrån ett fokus på relationen till produktionsmedlen står den amerikanske sociologen Eric Olin Wright för. Olin Wrights klassanalys utgår från att klass i ett kapitalistiskt samhälle ska ses som en relation av exploatering. Exploatering ska här förstås i en ekonomisk bemärkelse, att en grupp skapar sig rikedom genom att tillägna sig värden från andra gruppers arbete. Detta sker i Olin Wrights beskrivning i kraft av att utestänga arbetarklassen från tillgång till och kontroll över vissa vitala produktionsmedel. För sin analys fokuserar Olin Wright på tre parametrar: relation till produktionsmedlen, inflytandet över andras arbete och nivån av ”scarce skill”, som ungefär kan översättas

med vilket yrkeskunnande som den anställde besitter. Utifrån dessa tre variabler konstruerar han en modell där lönearbetande grupper kan skiktas i ett tvådimensionellt rum utifrån inflytandet över eget och andras arbete och ”skill”. Ägande grupper skiktas utifrån i vilken mån de kontrollerar andras arbete, där den lägsta nivån är de grupper som äger sina produktionsmedel men inte kontrollerar någon annans arbete. Framför allt skiljer de grupper ut sig som har väldigt stort inflytande över eget och andras arbete, det vill säga chefer, och de som har väldigt höga nivåer av ”skill”, som alltså är olika typer av tekniska experter, från lönearbetargruppen.[66] Det schema han skapar ser ut som följer, det återges med Olin Wrights benämningar översatta till svenska där ”skill” översätts med ”skolning”.

ERIC OLIN WRIGHTS KLASSCHEMA.[67]

De fyrkantiga boxarna kan tyckas stelbenta, men givet den nyanserade analys som författaren gör, så ska boxarna inte förstås så kategoriskt som den grafiska utformningen antyder. Utifrån sin modell gör Olin Wright en rad undersökningar i flera olika länder där han visar hur klasstrukturen ser ut, alltså hur många som hamnar i de olika grupperna, och han undersöker också i vilken grad de omfattas

av ”antikapitalistiska värderingar”. Undersökningarna visar på ganska stora variationer mellan olika länder, där exempelvis gruppen kapitalägare utan anställda är väldigt stor och omfattar starka antikapitalistiska värderingar i Japan, medan den är väsentligen mindre och mindre antikapitalistisk i exempelvis Sverige. Den nyanserade indelningen synliggör olika mellangrupper, så som arbetare med hög grad av yrkeskunnande, och visar på hur dessa gruppers numerär och värderingar skiljer sig mellan olika länder.[68] Olin Wright är mycket noga med att definiera gränserna för bärigheten av synsättet och betonar att slavekonomin i södra USA fram till inbördeskriget följer delvis andra logiker än kapitalistiska.

Styrkan i Olin Wrights modell är att den identifierar människors klassposition utan att tillskriva dem ett specifikt klassmedvetande eller vissa ”naturliga” åsikter. Istället blir människors självbild och politiska åsikter en empirisk fråga och Olin Wrights undersökningar visar också på stora variationer och skillnader. Användningen av Olin Wrights analysmodell i relation till den här genomförda undersökningen blir att definiera de undersökta personernas klass som position, då de entydigt hamnar i gruppen kapitalägare med stort inflytande över andras arbete.

I en diskussion av forskningen kring borgerlighet och kapitalägare skriver Anita Göransson i en artikel från 1990:

> Hushållen inom borgerligheten kan antas ha ett kapitalbevarande och ackumulerande intresse, medan överlevandet och försörjningen genom lönearbete (så kontinuerligt och välbetalt som möjligt) måste vara arbetarhushållets främsta intresse. Med borgerlighet menar jag som framgått ovan fabriksägare och köpmän, d.v.s. den egentliga borgerligheten, som levde av att använda sitt kapital […] Om t ex ämbetsmän (d.v.s. mellanskikt) eller hantverkare (d.v.s. småborgerlighet) inkluderas, kommer en annan typ av försörjningsproblematik in i bilden, vilken kan dölja skillnader som finns mellan efter ägande indelade skikt och fördunkla annars tydliga strategier.[69]

Citatets kritiska udd riktas mot bland andra Leonore Davidoff och Catherine Hall för att de i *Family fortunes* använder en för otydlig klassindelning och utifrån begreppet medelklass blandar småborgerlighet, ämbetsmän och kapitalägare i samma analyskategori, varför analysen av levnadsförhållanden inom gruppen också pekar i lite olika riktningar.[70] Artikeln är skriven för några år sedan och Göransson anknyter i citatet ovan till den då starka tanketradition som gör en nära koppling mellan klassposition, klassintressen och att dessa intressen styr många av de livsval som individerna i en given grupp gör. Detta är en position som jag tidigare betonat att jag inte ansluter mig till, utan tvärtom vill jag empiriskt undersöka just de mångfacetterade sätt som klass kan uttryckas på i gruppen. Särskild uppmärksamhet riktas i studien mot hur dessa uttryck och praktiker genomkorsas av andra praktiker och maktordningar, framför allt genus men också processer av rasifiering och skapandet av av vithet. Jag menar dock att just utifrån en sådan utgångspunkt blir det nödvändigt att följa Göranssons uppmaning, att försöka minska spännvidden i den undersökta gruppen och det är i det perspektivet som Eric Olin Wrights schema för att klarlägga klass som *position* blir ett bra verktyg.

I relation till Thompsons sätt att betona erfarenheterna hos arbetande människor i termer av klass och, inte minst, i klasskamp finns det anledning att påminna om diskussionen om ”erfarenhet” inom ett feministiskt forskningsfält.[71] Erfarenhetsbegreppet har varit och är centralt för feministiska diskussioner om vetenskapsproduktion. Inspirerade av det marxistiska antagandet att arbetarklassens bar på en specifik form av kunskap och erfarenhet argumenterade bland andra Sandra Harding för att kvinnors position och deras lokalisering inom ramen för reproduktion, produktion och nationsregimer skapar en specifik förståelse och kunskap om samhället. Traditionen har kallats ståndpunktsteori och styrkan med synsättet är att det synliggör subjektet i kunskapsproduktionen, vare sig det är en forskare eller någon annan.[72] Ståndpunktsteoretikernas förståelse av kunskap och erfarenhet har kritiskt granskats av både poststrukturalistiska

och postmoderna författare.[73] De har problematiserat ståndpunktsteorins tendens att skapa essentialiserade och fixerade grupper – kvinnor, rasifierade grupper, homosexuella – en analys som tenderat att osynliggöra skiftande och motstridiga erfarenheter bland dessa grupper. Dessa författare, exempelvis Donna Haraway, har också ifrågasatt möjligheten att skilja mellan erfarenhet, kunskap och diskurser.[74] Det är utifrån dessa diskussioner som det är med stor försiktighet jag i den här undersökningen närmar mig alla diskussioner om vad klass ”är” för den enskilde och det är en av de saker det blir upp till det empiriska materialet att tydliggöra.

Klass, framför allt arbetarklass, är ett laddat begrepp som använts politiskt mobiliserande av arbetarrörelsen. I vilken mån människor identifierar sig som arbetarklass bör därför i hög grad ses som ett uttryck för politiska konjunkturer även om det naturligvis också avspeglar andra samhälleliga förändringar. Flera debattörer har påpekat det faktum att ifrågasättandet av klass som ett användbart begrepp i den akademiska debatten under 1980- och 90-talen sammanfaller med den politiska högerns framgångar internationellt, även om den minskande andelen anställda (män) inom tung verkstadsindustri i västvärlden också påverkade hur stora andelar av befolkningen som ansåg sig tillhöra gruppen ”arbetarklass”.[75]

På motsvarande sätt är det ingen överraskning att kapitalägare sällan eller aldrig namnger sig själva i termer av en klass, då begreppet inte används politiskt. Som jag ska visa i avsnittet om ”Att leda och förvalta företag” i kapitel två finns det några ord som används för att benämna den egna gruppen, men de är ganska vaga. Mycket av forskningen kring industrikapitalister fokuserar, som diskuterats ovan, istället på begreppet *borgerlighet*. Inom marxistisk forskning har borgerlighet eller bourgeoisie använts för att benämna kapitalägande grupper, men inom det kulturhistoriska fältet hänvisar det till en mer vag grupp och en återkommande uppdelning görs mellan kulturborgerlighet och ekonomisk borgerlighet, särskilt inom tysk forskning. Den grupp som här undersöks är alltså den ekonomiska borgerligheten, men för att undvika sammanblandning med den

mer vaga begreppsanvändningen används benämningen ”kapitalägare” eller olika ordformer som betonar deras roll som ägare av industrier och företag. För kapitalägarna har forskningen ofta betonat det rationella intresset som en central förklaringsfaktor, mer sällan i form av hänvisningar till klassintresse och oftare i form av affärsintresse.[76] Samma kritik som riktats mot det rationella klassintressets förklaringsvärde för arbetarklassens agerande måste riktas mot det synsättet för kapitalägarna, varför det får vara en empirisk fråga att utreda vilka praktiker och ageranden som var möjliga utifrån en viss klassposition.

IDENTITET, SJÄLVBILD OCH SJÄLVREPRESENTATION

I den här undersökningen har jag medvetet valt att inte utgå från begreppet identitet, detta utifrån flera olika resonemang. Historiskt har begreppet definierats på väldigt många olika sätt, men en central skillnad är den mellan den bild av sig själv som den enskilde individen odlar – enskilt eller som del av ett kollektiv – och de kategorier som samhället skapar och som individen har att förhålla sig till. Det finns också en skillnad i diskussioner kring identitet som något hos individen djupt känt och identitet som en manifestation inför andra. Dessa dubbelheter hos begreppet gör att jag försöker vara språkligt tydlig och skilja på självbild, som då motsvarar de uppfattningar som den enskilde har om sig själv, från självrepresentation vilket används för att beteckna den bild som individen förmedlar av sig själv till andra. Jag undviker vidare att använda identitet eller självbild och självrepresentation för att beskriva samhälleligt konstruerade kategorier – som ”kvinna”, ”svensk”, ”heterosexuell”, ”arbetarklass” – då jag ser en motsättning mellan det sättet att använda identitetsbegreppet och begreppet *praktiker* som jag lånat från Bourdieu och som i allt väsentligt försöker ringa in likartade processer och relationen mellan struktur och aktör. [77]

Ett annat problem med begreppet är den kritik som Foucault och många andra riktat mot idén om identiteter och subjekt som stabila över tid.[78] Foucault och författare som skriver i en postmodern

tradition har också betonat identiteternas mångfald och sammanvävdhet, till en grad att själva begreppet ”identitet” i singularis blivit svårt att använda. Utifrån en intersektionell förståelse av olika maktstrukturers sammanvävdhet blir dock begreppet problematiskt även i plural. När vi talar om ”identiteter” implicerar vi ändå att det finns ett antal komponenter som dessa är uppdelbara i, vilket motsäger själva grundpoängen med det intersektionella perspektivets fokus på det samanvävda.

En viktig begränsning i en undersökning som närmar sig ett historiskt material är också att dagens individualistiska syn på individen och dess identiteter inte är evig, utan begränsad i tid och rum.[79]

BEGREPPET ”PRAKTIK”

Begreppet ”praktiker” är hämtat från den franska antropologen och sociologen Pierre Bourdieu som använder begreppet för att fånga hur handlingar skapas i ett dialektiskt samspel mellan struktur och aktör:

> To account for the infinite diversity of practices in a way that is both unitary and specific, one has to break with *linear thinking*, which only recognizes the simple ordinal structures of direct determination, and endeavour to reconstruct the networks of interrelated relationships which are present in each of the factors. The structural causality of a network of factors is quite irreducible to the cumulated effects of the set of linear relations[80]

Bourdieu betonar att praktiker skapas i en dynamik som skiljer sig från ett enkelt orsak-verkan samband, det han avser med att ”bryta med ett linjärt tänkande”, och att den sammantagna effekten av olika påverkansfaktorer inte kan reduceras till dess beståndsdelar. För avhandlingens syfte är det centrala att se praktiker som en benämning vilken betonar mänskligt handlade som skapat i ett spänningsfält mellan individ och struktur, liksom att begreppet betonar de påverkande faktorernas sammanvävdhet. Detta synsätt ligger nära det

intersektionella som nämts ovan men diskuteras mer i det följande. Bourdieu gör ett viktigt påpekande gällande att olika förklaringsfaktorer ändå ska ges större eller mindre betydelse:

> It goes without saying that the factors constituting the constructed class do not all depend on one another to the same extent, and that the structure of the system they constitute is determined by those which have the greatest functional weight. Thus, the volume and composition of capital give specific form and value to the determinations which the other factors (age, sex, place of residence etc.) impose on practices. Sexual properties are as inseparable from class properties as the yellowness of a lemon is from its acidity: a class is defined in an essential respect by the place and value it gives to the two sexes and to their socially constructed dispositions. This is why there are as many ways of realizing femininity as there are classes and class fractions, and the division of labour between the sexes takes quite different forms, both in practices and in representations, in the different social classes[81]

I Bourdieus samtid är det möjligt att det inte behövde sägas, men idag finns det en stor poäng i att betona att alla påverkande faktorer inte är lika betydelsefulla. Bourdieus betoning av de mångfacetterade nätverk av påverkansfaktorer som skapar kulturella och sociala praktiker ska därmed inte förstås som ett *carte blanche* för vilka förklaringsmodeller som helst, utan är starkt sammanvävt med författarens begrepp ekonomiskt kapital och olika former av symboliskt kapital samt *habitus*.

BOURDIEUS KAPITALMETAFOR OCH HABITUS

Parallellt med de marxistiska debatterna om klass finns sociologiska teoribildningar som utgår från Max Webers perspektiv där konsumtion, livsstil, status och stratifiering är centrala. Det är alltså ett helt annat synsätt på vad ”klass” innebär och medför delvis andra gruppindelningar. En central skillnad är att den weberianska traditionen inte betonar samhälleliga konflikter så samma sätt och den ser inte

klass som en relation av exploatering på det sätt som beskrivits ovan för Eric Olin Wright och Karl Marx. Pierre Bourdieus sätt att analysera social ojämlikhet kan ses som en utveckling ur Webers syn på klass, men trots de teoretiska skillnaderna och motsättningarna kommer jag att använda mig av flera av Bourdieus analysverktyg.

Pierre Bourdieus analyserar social stratifiering utifrån begreppet symboliskt kapital.[82] En viktig grundpremiss i Bourdieus resonemang är relationen mellan symboliskt kapital och ekonomiskt kapital. När Bourdieu utvecklar sin teori i relation till algeriska *kabyler*, bland annat i boken *Outline of a Theory of Practice*, använder han det för att teoretisera det som han menar att ekonomistiska resonemang kring ”intresse” ignorerat eller avfärdat som irrationellt handlande baserat på känslor eller passion.[83] Bourdieu vill här visa att det visst finns en rationalitet i hur människor ansamlar olika former av symboliskt kapital, ofta till höga ekonomiska kostnader, och att förvärvandet av symboliskt kapital är ett sätt att institutionalisera ekonomisk rikedom.

Under 1990-talet drev många sociologer, delvis inspirerade av Bourdieu men framför allt av postmodern teori, tesen att klass hade upphört att vara ett relevant begrepp och att social stratifiering i det postmoderna samhället baserades på kulturella aspekter, livsstil och konsumtionsmönster.[84] I den mån debatten relaterar till Bourdieu menar jag att den grundar sig på en felläsning av författaren på flera plan. Dels är det en etnocentrisk analys, vilket är just det som antropologen Bourdieu kritiserar i *Outline of a Theory of Practice*, där ekonomism kopplas till det kapitalistiska systemet och västeuropa (och USA). Dels är det är en felaktig, eller åtminstone närsynt läsning av historien, då Bourdieu framhåller ekonomismens tidsmässigt specifika och avgränsade utsträckning. Dessutom är det en felläsning av själva intentionen med Bourdieus teoriutveckling, då hans poäng inte är att symboliskt kapital *ersätter* det ekonomiska, utan att en ekonomistisk analys måste *kompletteras* med en analys av andra typer av kapital. I den korta texten ”The forms of capital” diskuterar Bourdieu de fallgropar som ligger i att reducera allt till ekonomi,

ekonomism, eller att inta en position som han knyter till strukturalism, symbolisk interaktionism och etnometodologi som han menar ”reduces social exchanges to phenomena of communications and ignores the brutal fact of universal reducibility of economics”.[85] En väsentlig beståndsdel i värdet av olika symboliska kapitalformer är att de i högre eller lägre grad döljer den ekonomiska grund de vilar på. Ekonomiskt kapital är med andra ord omvandlingsbart till andra symboliska kapitalformer, och också tvärtom, men Bourdieu betonar att det är en kostsam process, där kostnaden också är kopplad till i vilken grad det symboliska kapitalet förmår dölja den ekonomiska grund den vilar på.

Bourdieus mest kända kapitalform är kulturellt kapital, ett begrepp som inkluderats i många människors vardagsspråk långt utanför akademin, och det är något han kopplar till både socialiseringsprocesser inom familjen och till utbildningssystemet. Det senare är det område Bourdieu själv forskade mest om. Det kulturella kapitalet menar Bourdieu kan förekomma i tre former: i *förkroppsligad* form, vilket han exemplifierar med bildning och kultivering, och han betonar att det är resultatet av en process där individen själv behöver tillägna sig kulturellt kapital. Kulturellt kapital kan också förekomma i *objektifierad* form, här är Bourdieus exempel tavlor, monument och instrument, ting som kan ägas och överföras mellan generationer. Förmågan att förstå en tavla eller spela ett instrument tillhör dock den förkroppsligade typen av kulturellt kapital och måste förvärvas av varje individ. Den tredje formen är kulturellt kapital i *institutionaliserad* form, som Bourdieu framför allt kopplar till formell utbildning vilket han exemplifierar genom att jämföra den självlärde och den akademiskt meriterade. Medan den förras kulturella kapital alltid kan ifrågasättas har den akademiskt meriterade fått sitt kulturella kapital, resultatet av studier, bekräftat och akademin uppträder som garant för dess giltighet.[86]

Bourdieu skriver också om *socialt kapital*, vilket handlar om att ha (eller inte ha) tillgång till kontakter och nätverk som kan mobiliseras för att stödja individen. Det sociala kapitalet upprätthålls antingen

genom kontakter eller genom materiella och symboliska utbyten aktörerna emellan. Bourdieus exempel är släkter, stammar, klass, skolkamrater och politiska partier. Det viktigaste syftet med det sociala kapitalet är att det kan mobiliseras för att understödja andra former av kapital – ekonomiskt, kulturellt eller annat symboliskt kapital – och genom ökad legitimitet för dessa kapitalformer förmera den totala kapitalvolymen.[87]

Två andra av Bourdieus begrepp som blivit centrala inom samhällsvetenskaplig och humanistisk forskning är *fält* och *habitus*. Fält är ett sätt att beskriva hur det sociala rummet är uppdelat i delmängder med specifika regler för de olika fälten. Jag kommer inte att använda fältbegreppet särskilt mycket i den här texten, men habitus finns det anledning att diskutera lite längre. Ett tillfälle då Bourdieu själv definierar habitus, det finns flera och de har lite olika betoning, lyder:

> The conditionings associated with a particular class of conditions of existence produce *habitus*, systems of durable, transposable dispositions, structured structures predisposed to function as structuring structures, that is, as principles which generate and organize practices and representations that can be objectively adapted to their outcomes without presupposing a conscious aiming at ends or an express mastery of the operations necessary in order to attain them. Objectively 'regulated' and 'regular' without being in any way the product of obedience to rules, they can be collectively orchestrated without being the product of the organizing action of a conductor.[88]

I sin definition, och här vill jag understryka att jag tycker att Bourdieu medvetet gör det lite krångligt för läsaren genom att konstruera små ordlekar, lyfter författaren fram habitus som starkt strukturerande, men också som något som sker i hög grad omedvetet. Habitus ska inte förstås som föräldrarnas uppfostringsinsatser eller det sätt som skolsystemet behandlar personer från olika grupper och skikt, utan är Bourdieus försök att fånga hur social stratifiering

reproduceras mellan generationer och hur det internaliseras i människors kroppar och omedvetna beteende.[89] Habitus är inte något som flexibelt ändrar sig över tid i ljuset av nya erfarenheter, utan i en analogi med positivistisk vetenskap skriver Bourdieu: ”Unlike scientific estimations, which are corrected after each experiment according to rigorous rules of calculation, the anticipations of the *habitus*, practical hypotheses based on past experience, give disproportionate weight to early experience.”[90] Habitus är alltså något som formas tidigt i livet och sedan förändras mycket lite utifrån senare upplevelser och erfarenheter. Det betyder dock inte att mänskligt handlande bara blir ett mekaniskt upprepande av vad habitus strukturerar, utan i interaktionen mellan ett relativt konstant habitus och en ständigt föränderlig omgivning ser Bourdieu den dialektik som överskrider dikotomin mellan determinism och frihet.[91] Habitusbegreppets förmåga att övervinna flera dikotomier centrerade kring aktörskap och struktur har framhävts som Bourdieus viktigaste teoretiska bidrag.[92]

Begreppet har kritiserats från flera håll och den feministiska sociologen Beverly Skeggs är starkt kritisk till hur begreppet fungerar för att förstå och analysera arbetarklassen i *Feminism after Bourdieu*. Framför allt menar Skeggs att Bourdieus betoning av att arbetarklassens position alltid är en position av brist på kapital, frånvaro av värde. Skeggs menar istället att arbetarklasspersoner i många situationer agerar utifrån andra rationaliteter än de ”bytesvärdebaserade” som kapitalmetaforen anknyter till.[93] En kritik av kapitalmetaforens association till instrumentella rationaliteter framför även Andrew Sayer, som dessutom menar att habitus-begreppet reducerar mycket av det som inte är rationellt till en undermedveten, starkt styrande sfär.[94] Skeggs menar dock att habitusbegreppet fungerar alldeles utmärkt för att analysera det hon benämner som medelklassen och hon har också använt Bourdieus kapitalbegrepp på ett väldigt fruktbart sätt i sin egen forskning.[95]

Bourdieu betraktar sin kapitalmetafor och habitusbegreppet som en klassteori och här finns en uppenbar motsättning till Eric Olin

Wrights modell för att analysera klass. Bourdieu menar att klass ska förstås som hur människor positionerar sig i ett tredimensionellt socialt rum, där den sammanlagda volymen av kapital är den första, hur det är sammansatt är den andra och på vilket sätt individens sociala position förändrats över tid är den tredje, *trajectory*.[96] I Bourdieus metaforiska bild liknar han klasser vid moln, där en klass är en förtätning i det sociala rummet, en plats där många individer ligger nära varandra i kapitalvolym, sammansättning och *trajectory*. ”Molnets” kanter är svåra ett definiera och klassen är en teoretisk benämning av en empirisk observation. Dock ger han människors egen benämning av sig själva som del av en klass ett stort värde, inte helt olikt vad som diskuterats hos E.P. Thompson.[97]

Bourdieus analys ger därmed en annan syn på makt och motsättningar. I en kommentar till ett av diagrammen över kapitaldistributionen ur *Distinction* gör författaren ett försök att åskådliggöra motsättningar som sägs bygga på skilda symboliska kapital:

> De som har en stor total kapitalvolym, exempelvis företagsledare, fria yrkesutövare och universitetsprofessorer, står i den första dimensionen – som tveklöst är den viktigaste – som helhet i motsatsställning till dem som har minst ekonomiskt och kulturellt kapital, exempelvis okvalificerade arbetare. Men ur en annan synvinkel, det vill säga utifrån den relativa vikten av ekonomiskt kapital och kulturellt kapital i deras totala kapitalinnehav, står professorerna (relativt sett rikare på kulturellt än på ekonomiskt kapital) i stark motsatsställning till företagsledarna (relativt sett rikare på ekonomiskt än på kulturellt kapital), och detta gäller sannolikt både i Japan och Frankrike – något som givetvis måste verifieras.[98]

Resonemanget fortsätter med en diskussion om att motsättningen uttrycks i röstande, höger-vänster, och att motsättningen finns mellan grundskolelärare och småföretagare. Men de motsättningar som Bourdieu exemplifierar med är inte omöjliga att upphäva, eller i ett marxistiskt språkbruk så är de inte *antagonistiska*, och en annan

professor skulle vid en annan tid eller på en annan plats kunna ha samma politiska åsikter som en industriägare. Mer generellt är det svårt att svara på frågan ”varför” gällande sociala ojämlikheter utifrån Bourdieus teorier. Det blir snarast en ond cirkel av starkt styrande *habitus* som arbetarklassen föds in i och inte förmår ackumulera tillräckligt med symboliska och ekonomiska kapital för att ta sig bortom. Dessa brister i Bourdieus konfliktperspektiv gör att författaren inte förmår analysera de motsättningar som ligger till grund för den sociala ojämlikheten.

En kritik rör Bourdieus fokus på kulturellt och socialt kapital. Det ekonomiska kapitalet nämns och ges en starkt styrande roll exempelvis i citatet ovan, men är ofta väldigt frånvarande i analyserna. Delvis ser jag detta som en effekt av den tidsperiod i vilken Bourdieu formulerade sina teorier. Valet av studieobjekt med ett fokus på kultur kan ses som en effekt av vad Bourdieu uppfattade som en brist i sitt samtida forskningsläge, där han uppfattade att sociala skillnader framför allt analyserats utifrån ekonomiska faktorer.

En central kritik mot Bourdieu är vidare att genus och kön starkt underteoretiserat, något som synliggjorts av feministiska forskare som använt teorierna, exempelvis Beverly Skeggs.[99]

Jag väljer alltså att bortse från dessa delar av Bourdieus teorier, men betraktar kapitalmetaforen som ett användbart redskap för att beskriva social stratifiering. Styrkan jag ser i Bourdieus analysverktyg är förmågan att på ett nyanserat sätt lyfta fram de mångfacetterade praktiker av ojämlikhet som jag vill undersöka och som jag utifrån andra teoretiska redskap analyserar som effekter av klass, genus eller i några fall processer av rasifiering.

FEMINISTISK FORSKNING OM MÄN OCH KRITISK MASKULINITETSFORSKNING

Den andra vågens feminism under 1960- och 70-talen artikulerade en kritik av könsblindheten i både marxistiska och weberianska teoribildningar och flera försök gjordes att analysera hur genus och klass skulle förstås i relation till varandra. Inom fältet gjordes viktiga

bidrag till nya förståelser av makt, men också till diskussionen om epistemologi och ramarna för våra möjligheter att nå kunskap om världen.[100] Som ett subfält till den genusveteskapliga forskningen utvecklades den kritiska maskulinitetsforskningen. Framför allt har den australiensiske sociologen Raewyn Connells begrepp hegemonisk maskulinitet blivit centralt, både i forskningsläget och för den här undersökningen. Connell lanserade under tidigt 1980-tal begreppet och utvecklade en teori där flera alternativa sätt att artikulera maskulinitet ses som möjliga. Framför allt är den hegemoniska maskuliniteten viktig, vilket ska förstås som det mest maktbärande sättet att uttrycka manligt genus vid en viss tid och på en viss plats. Det exakta innehållet i den hegemoniska maskuliniteten menar Connell inte är möjligt att definiera utan den varierar med tid och rum, men knyts till kroppsliga egenskaper som fysisk styrka och skönhet, liksom till mentala karaktäristika som mod, aktivitet och heterosexualitet. Connell menar också att det finns en stark koppling mellan klassposition och vilken typ av maskulinitet en person är bärare av, där den ekonomiska och politiska eliten knyts till den hegemoniska maskuliniteten. Viktiga är dock också olika former av underordnade maskuliniteter, där homosexualitet har en särställning. Denna underordnade maskulinitet fyller en roll som kontrast till den hegemoniska maskuliniteten, den antites som inkluderar icke önskvärda drag i maskulint görande.[101]

Viktigt i Connells teori är också att ge utrymme för och synliggöra att det finns en mängd alternativa sätt att göra maskulinitet. Connell utvecklar sin teori i dialog med ett forskningsläge som betonar en maskulin ”norm”, som författaren menar att få faktiska män lever upp till varför hon ifrågasätter hur pass normerande den egentligen är. Connell vill nyansera detta sätt att analysera maskulinitet eftersom författaren menar att normbegreppet är alltför statiskt och inte ger utrymme för den mångfald av maskulinitetsuttryck som Connell menar sig kunna se i sin empiriska forskning, där hon bland annat identifierar grupper av män som bärare av en beroende maskulinitet, en protestmaskulinitet och en marginaliserad maskulinitet.[102]

Styrkan i Connells teori ligger i förmågan att synliggöra skillnaderna mellan olika mäns maskulinitetsuttyck och den har fått mycket stort genomslag inom feministisk forskning kring maskulinitet. Teorin har dock också utsatts för en noggrann kritik och granskning, och Connell har tillsammans med James W. Messerschmidt diskuterat flera av de centrala invändningarna och öppnat för en förändrad formulering av den ursprungliga teorin. I Connells och Messerschmidts senare formuleringar betonar de tydligt att det centrala i teorin är ”the combination of the plurality of masculinities and the hierarchy of masculinities”[103], men tonar ner de delar som pekat ut ett antal kategorier av underordnad maskulinitet eller öppnat för att knyta specifika egenskaper till den hegemoniska maskuliniteten. Likaså förstärker de kvinnors roll i görandet av maskulinitet och betonar samspelat av femininiteter och maskuliniteter i konstruktionen av genus.[104]

Demetrakis Z. Demetriou är en av de kritiska röster som Connell och Messerschmidt diskuterar och de ställer sig positiva till dennes begrepp ”dialectical pragmatism”.[105] Demetriou hämtar sin inspiration från Gramscis begrepp hegemoniskt block som Gramsci använder för att beskriva den förhandling som sker mellan dominerande samhällsskikt för att uppnå hegemoni. I det hegemoniska block som då skapas blir inte de mindre starka grupper som inkorporerats totalt underordnade eller eliminerade, utan den hegemoniska ideologi som skapas präglas av hybriditet och ett förhandlat ekvilibrium. Denna process av förhandling och sammanläggning är det Demetriou vill benämna ”dialectical pragmatism”. Jag menar dock att även författarens idé om hegemoniskt block förtjänar att lyftas fram då det stärker bilden av den hegemoniska maskuliniteten som något som inte är logiskt konsistent och sammanhållet, utan ett lapptäcke av maskulinitetspraktiker som kan vara sinsemellan motsägande. Demetrious skriver om det hegemoniska blocket: “It changes through negotiation, appropriation, and translation, through the transformation of what appears counter-hegemonic and progressive into an instrument of backwardness and patriarchal reproduction.”[106] Han

menar här att det är viktigt att se att maskulinitetspraktiker som i ett sammanhang kan betraktas som mot-hegemoniska, i ett annat sammanhang mycket väl kan bli inkorporerade i ett hegemoniskt maskulint block. Att förstå maskulinitet som hybrid och föränderlig är viktigt för att inte förvillas att tro att hegemonisk maskulinitet är bundet till vissa specifika praktiker, eller att vissa praktiker är bundna till vissa typer av maskulinitet.[107]

Ett betydelsefullt bidrag till förståelsen av maskulinitet under den tidsperiod jag undersöker står George L Mosse för med ett antal böcker som handlar om kopplingen mellan maskulinitet och det moderna projektet, med speciellt fokus på fascismen.[108] Mosses huvudbegrepp är den *manliga stereotypen*, som han menar är ett kroppscentrerat manligt ideal där den välproportionerliga manliga kroppen skapas som symbol för en mängd egenskaper såsom potens men också kontroll av passioner.[109] Mosse har kritiserats för att vara alltför fyrkantig, att han inte kan se förändring över tid och att inga andra ideal verkar finnas än den muskulösa mannen.[110] Många intressanta studier har dock byggt vidare på hans begrepp, exempelvis Jens Ljunggrens *Känslornas krig*.[111]

Fältet kritisk maskulinitetsforskning ihop med genusvetenskaplig forskning, framför allt kring teknik, är centralt för undersökningens analys av hur maktordningar kopplade till genus genomkorsar de undersökta kapitalägarnas praktiker, särskilt då dessa inte synliggörs inom ramen för marxistisk klassanalys eller utifrån Bourdieus kapitalmetafor.

RASISM, RASIFIERING OCH VITHET

En uttalad ambition med den här texten är att undersöka praktiker av rasifiering, det vill säga hur kapitalägarna konstruerade sig själv och andra som tillhörande olika grupper baserade på etnicitet, ”ras” och nation. Alireza Behtoui och Stefan Jonsson sammanfattar på ett bra sätt många nutida debatter om rasism i artikeln ”Rasism – särskiljandets och rangordningens praktik”.[112] Här lyfter författarna fram etnicitet och ”ras” som socialt skapade kategorier

för att dela in människor utifrån tillskrivna egenskaper, ofta baserade på utseende och härkomst, men författarna betonar att snart sagt vilken egenskap som helst kan användas för att skapa åtskillnad och exemplifierar med brytning, namn, yrke, beteende, boendeort och försörjningssätt.[113] Författarna väljer att betona processen som skapar skillnad och föreslår i anslutning till den brittiske forskaren Robert Miles begreppet *rasifiering* för att beskriva denna.[114] De här undersökta kapitalägarna är alla vita och betraktade sig troligen som svenskar. Släkten Wehtje invandrade från Tyskland 1843, men det är en händelse som vid undersökningens tidpunkt ligger flera generationer bakåt i tiden. Utifrån undersökningens syfte blir det intressant att titta på vilka praktiker av rasifiering som blir synliga i relation till andra personer och grupper, hur de såg på exempelvis judar och personer från andra länder. Rasifiering som process påverkar dock även konstruktionen av den egna gruppen, oftast definierad utifrån nationalistiska berättelser om invånarna inom ett specifikt geografiskt område. Berättelser om den svenska nationen och andra kollektiv som de undersökta kapitalägarna markerar tillhörighet till blir därför intressanta att undersöka. I sin text tar Behtoui och Jonsson avstamp i Benedict Andersons diskussion om nationalism som en ”föreställd gemenskap”, men vidgar de möjliga gemenskaper som kan definieras som ”den egna gruppen” till att kunna innefatta exempelvis ”vita européer”.[115] Jag kommer i det följande att i de fall det inte är tydligt hur personerna själva definierar sig att använda mig av begreppet ”vithet”, som i det följande används för att beteckna de processer av rasifiering som skapar privilegierade positioner och praktiker. I andra sammanhang används ”vithet” för att beteckna en samhällelig norm, men här kommer det inte användas i den betydelsen eftersom undersökningen undviker idén om normer utifrån den kritik som bland annat Connell formulerat vilket diskuterats ovan.[116]

Robert Miles är noga med att betona att rasism inte kan begränsas till en ideologi eller en idé, utan att rasismen också artikuleras genom ekonomiska och politiska arrangemang. Miles använder vidare begreppet *institutionell rasism* för att beteckna hur rasistiska

praktiker i vissa sammanhang ibland kan fungera utan motsvarande rasistisk diskurs, där andra ord än biologisk rasöverhöghet konstrueras med samma innehåll. Behtoui och Jonsson betonar på samma sätt att ett samhälle kan vara rasistiskt ”utan rasister”, det vill säga utan att dominerande grupper artikulerar en rasistisk ideologi, hypotetiskt sett även utan ens perifera artikuleranden av rasism. De använder sig också av Miles begrepp *institutionell rasism* för att beskriva dessa fenomen, där rasismen istället genomsyrar samhället i form av administrativa rutiner och sociala vanor som skapar några personer som annorlunda. Författarna skiljer då på rasismen som *doktrin*, företrädd av uttalade rasister som förespråkar en rasistisk ideologi, och rasismen som ett kulturellt och socialt system av rasistiska praktiker benämnt *institutionell rasism*.[117]

I en historisk översikt över hur begreppet rasifiering använts framhåller sociologerna Rohit Barot och John Bird en syn på processer av rasifiering som inspireras av Frantz Fanon och betonar att rasifiering också skriver in sig i människors kroppar och psyke. De menar att den aspekten av rasifieringsprocesser ofta glöms bort när diskussionen fokuserar på diskurser och kulturellt skillnadsskapande, varför författarna lyfter fram att rasifiering ur Fanons perspektiv framstår som en ”far more profound and violently harmful process of othering than that involved in discourses of cultural difference”.[118]

INTERSEKTIONELLA ANALYSER

Ett annat försök att liksom hos Connell skapa en komplex och dynamisk förståelse av genus finns i de senaste decenniernas feministiska debatter kring intersektionalitet. En central utgångspunkt här är att det inte finns något ”rent” genus utan att olika maktordningar griper in i och formar de specifika uttrycken som de får för enskilda individer. Framför allt kommer i den här texten att diskuteras hur genus och klass samverkar, men ett intersektionellt angreppssätt innebär också en vakenhet för att se andra maktordningar, där processer av rasifiering intar en särställning. Perspektivet har vuxit fram som en reaktion på äldre försök att förstå samma dynamiker, men

då som ”flerförtrycksmodeller” där förtryck eller maktordningar staplades på varandra och antogs automatiskt förstärka varandra. Ett intersektionellt perspektiv betonar istället maktdynamikernas sammanvävdhet, att genus alltid görs på ett sätt som bär en klasskodning och formas i interaktion med processer av rasifiering, och likadant åt andra hållet. Det finns ingen ”ren” klass som kan analyseras fritt från genus eller rasifiering.[119] Centralt i framväxten av det intersektionella perspektivet är dess ursprung i afroamerikanska feministers artikulering och kamp mot social och ekonomisk underordning, inom ramen för vad som benämns Black Feminism. En viktig utgångspunkt inom denna tradition är dess betoning av en position liknande ståndpunktsteoretikernas, att det spelar roll vilken position som forskaren ser och talar utifrån. En annan central punkt i traditionen är också insisterandet på maktstrukturerna som omöjliga att skilja från varandra, att de inte är i något läge separerbara från varandra.[120]

Intersektionalitet har blivit ett väldigt spritt begrepp, men användningen hos olika forskare skiljer sig i realiteten ganska mycket åt. I en analys av fältet menar sociologen Leslie McCall att användningen av ett intersektionellt perspektiv grovt kan delas in i tre traditioner, där ett poststrukturalistiskt perspektiv ofta kopplas till en användning av intersektionalitet som hon kallar *antikategoriskt*, i det att dessa forskare förkastar kategorier. Denna tradition skiljer hon från en som hon kallar *interkategorisk*, som hon själv ser sig som en del av och som analyserar intersektioner mellan kategorier vilka med viss kritik ändå accepteras. Mellan dessa placerar hon en *intrakategorisk*, där hon ser att många av de tidiga Black feminist-teoretikerna placerar sig, som analyserar intersektioner av klass, genus och rasifiering inom en kategori, exempelvis svarta kvinnor. I denna tradition är avvisandet av sociala kategorier inte lika absolut.[121] Den här undersökningen placerar sig metodologiskt i den sista traditionen, då det är inom den som klass definierade gruppen kapitalägare som intersektioner med genus och rasifiering kommer undersökas. Som ska diskuteras nedan placerar sig undersökningen i den ontologiska

traditionen *kritisk realism*, delvis i opposition mot det postmoderna synsättet och där relationen till kategorier är mindre problematisk. I det följande ses maktordningar som teoretiskt separerbara från varandra, men som konkreta praktiker är de alltid sammankopplade och oseparerbara.

En central kritik av vad som beskrivs som en avpolitisering av det intersektionella perspektivet är ansatser som betonar intersektionalitet som ett sätt att synliggöra maktordningar, inte i första hand komplexitet. Här betonar bland annat genusforskaren och statsvetaren Nikol G. Alexander-Floyd att det intersektionella perspektivet utvecklades för att beforska makt och underordning, något hon menar tenderar att försvinna när betoningen istället hamnar på komplexitet.[122] Alexander-Floyd menar att begreppet utsatts för en urvattning, där dess ursprung i Black Feminism och förankring i ett arbete för social rättvisa osynliggjorts och ersatts av en allmänt postmodernt feministisk genealogi, en kritik som även framförs av den kanadensiska sociologen Sirma Bilge.[123]

Det intersektionella perspektivet blir det sammanhållande kittet för maktanalysen i undersökningen, där perspektivet ger en övergripande förståelse av hur olika maktordningar förhåller sig till varandra inom vilken sedan andra teoretiska verktyg används för att förstå de respektive maktordningarna. Eric Olin Wrights marxistiskt inspirerad klassanalys av klasstrukturer används för att definiera gruppen industriägande kapitalister. Gruppen ses som konstruerad utifrån teorin och klasspositionen förväntas inte ge några tydliga svar om gruppens självrepresentatition eller självbild. Bourdieus kapitalmetafor för kulturellt och andra symboliska kapital och hans användning av praktik-begreppet används för att analysera kapitalägarnas praktiker av ägande, arbete, fritid och relationer. Den kritiska maskulinitetsforskningen i Raewyn Connells tappning kombinerat med genusforskning kring framför allt teknik används för att anlysera de genuspraktiker som blir synliga. Postkolonial teori kring rasifiering och vithet används för att analysera hur industrikapitalisterna förhåller sig till till sin egen och andras ”ras”/etnicitet.

Perspektivet kan tyckas eklektiskt, men det är ett medvetet val. I sin intressanta genomgång av teorier om klass och ojämlikheter deklarerar den brittiske feministen och sociologen Rosemary Crompton i förordet att:

> I still hold to the view that what is required is a combination of different approaches to class and stratification rather than the development of a 'new' approach or perspective, even though the theoretical underpinning of these different approaches might appear to be incompatible.[124]

Crompton betonar att olika forskningsfrågor kräver olika analysramar och olika begreppsdefinitioner. Det blir särskilt tydligt när olika maktordningar ska analyseras samtidigt, då olika maktordningar följer olika logiker och kräver olika begreppsapparater. Exempel på begreppsanvändningar som jag menar är mindre lyckade är när Bourdieu talar om ”klassrasism”,[125] vilket framstår som ett helt obegripligt begrepp, eller när postkoloniala forskare pratar om ”classicism”,[126] där klass blir en fråga om fördomar. Som Andrew Sayer påpekar ”if people of different classes treated one another with respect, instead of suspicion and contempt, class inequalities would remain”,[127] och utifrån Eric Olin Wrights perspektiv hade det kunnat tilläggas att den ekonomiska exploateringen inte förändras av huruvida människor behandlar varandra med respekt. Valet här blir istället att tillåta begreppslig olikhet, att olika maktordningar analyseras utifrån olika begrepp, och se det som en tillgång för att göra nyanserade analyser.

Syfte, frågeställningar och disposition

Som framgår av inledningen är det övergripande problemställningen för boken att förstå och kritiskt granska kapitalägarna i Sverige ur ett kulturhistoriskt perspektiv, där vardag och företagande förenas, under perioden 1918 till 1939. Gruppen är definierad utifrån klass analyserat som position, där kapitalägare skiljs från jordägande

adel, ämbetsmän eller andra elitgrupper. Tiden ringar in en period av snabb social, ekonomisk och politisk förändring i ljuset av demokratins införande, socialdemokratins övertagande av den politiska makten, industrialiseringen och urbaniseringen. Fokus ligger på praktiker, utifrån Bourdieus förståelse av begreppet, och på maktordningarna klass och genus, men också processer av rasifiering och konstruktioner av vithet. Ett speciellt fokus ligger på hur dessa maktordningar vävdes samman.

Syftet är därmed att utifrån en fallstudie omfattande två familjer undersöka kapitalägares praktiker av klass och genus i Sverige 1918 till 1939.

Detta övergripande syfte operationaliseras sedan genom ett antal tematiserande

frågeställningar, som med viss överlappning behandlas i de olika kapitlen. Frågorna är formulerade utifrån Bourdieus uppdelning av kapitalformerna ekonomiskt, kulturellt och socialt kapital för att analysera praktiker som kopplar till dessa kapitalformer, samt utifrån en genusananalys som lyfter hur maskulinitet och femininitet konstrueras i relation till klass. Slutligen finns en fråga som lyfter fram hur kapitalägarna förhöll sig till andra grupper och till processer av rasifiering och vithet.

- Vilka praktiker av maskulinitet och klass skapas som möjliga utifrån klasspositionen kapitalägare och vilka hierarkiska och ickehierarkiska familjerelationer gav det upphov till?
- Vilka praktiker av femininitet skapades som möjliga för kvinnor inom de kapitalägande familjerna?
- Vilka ekonomiska, kulturella och sociala praktiker framträder som centrala för gruppen kapitalägare och hur formas dessa i interaktion med andra klasser?
- Hur konstruerade kapitalägarna sig själva i relation till andra klasser och vilken roll spelar rasifiering och vithet för skapandet av positionen kapitalägare?

Efter detta inledande kapitel där teori och metod diskuteras följer därmed kapitel två som fokuserar på ekonomiskt kapital, i en Bourdieusk bemärkelse. Framför allt undersöks här familjens roll för ägarstrukturen och de praktiker som framstår som viktiga för kapitalägarna i deras roll som förvaltare av företag, samt de makthierarkier som skapas inom familjerna. Vidare diskuteras konstruktionen av maskulinitet och hur det relaterar till självbild och självrepresentation hos kapitalägarna. Här finns också en diskussion kring *moral economy* som påverkande princip för deras praktiker. Kapitlet kommer dock inte diskutera strategier för att ackumulera ekonomiskt kapital.

I kapitel tre ligger fokus på kulturellt kapital. Här diskuteras olika praktiker relaterade till kulturella aktiviteter och fritidssysselsättningar, men också synen på utbildning. I relation till fritidssysselsättningar som idrott och gymnasik diskuteras kapitalägarnas kroppar och kroppsuppfattningar. Dessutom diskuteras den debatt om *gentrification* av den kapitalägande borgerligheten som i flera omgångar varit mycket livlig inom det brittiska forskningsfältet.

Kapitel fyra behandlar sociala relationer och socialt kapital. Här lyfts en diskussion om praktiker av intimitet som en viktig faktor för att skapa förtroende i sociala relationer, samt de maskulinitetskonstruktioner som skapades som möjliga i den sociala interaktionen där män nästan alltid befann sig i centrum. Ett centralt avsnitt i kapitlet belyser kvinnors möjligheter till eget aktörskap inom ramarna för de maktstrukturer och sociala relationer som konstruerades inom de kapitalägande familjerna.

I det femte kapitlet frångås Bourdieus kapitalmetaforer något och istället undersöks kapitalägarnas praktiker i relation till andra samhällsgrupper. Fokus för undersökningen ligger på hur de konstruerar sin egen position genom att distansera sig från andra, utifrån Bourdieus arbete kring smakens roll för social stratifiering och postkolonial teori om ”den andres” roll i konstruktioner av självbild och självrepresentation. Kapitlet diskuterar också de processer av rasifiering och uttryck för rasism som blir synliga i materialet.

I bokens sista kapitel sammanfattas de empiriska resultaten och några teoreiska poänger synliggörs. Dispositionen och frågeställningarna försöker omfamna det breda anslaget för undersökningen och den röda tråden för att hålla samman det hela är Bourdiues kapitalmetafor och syftet som fokuserar på praktiker av klass och genus.

I det följande ska diskuteras hur jag metodologiskt gått till väga för att svara på dessa frågeställningar.

Metod, urval och material

I det här avsnittet redogör jag för de metodologiska överväganden som gjorts i arbetet med boken, vilket material som använts och vad som valts bort. Det viktigaste med avsnittet är att försöka skapa en genomskinlighet där läsaren kan avgöra vilka grundläggande antaganden om det förflutna och vår möjlighet att få kunskap om det som ligger till grund för resultaten. Därför inleds det med ett avsnitt om ontologi och epistemologi, om hur världen är beskaffad och vad vi kan veta om den.

BERÄTTELSER OM DET FÖRFLUTNA OCH EXISTENSEN AV DET MATERIELLA

Texten är i olika avseenden inspirerad av två distinkt olika ontologiska och epistemologiska traditioner, kritisk realism respektive den konstruktivistiska traditionen inom postmodern feminism och postkolonial teori, en motsättning som jag inte har någon ambition att överbrygga på ett filosofiskt plan, men som jag ändå menar är i flera avseende överbryggbar.

Våra uppfattningar om hur historien är beskaffad och vilka möjligheter vi har att få reda på något om den påverkar i hög grad vilka undersökningar vi uppfattar som möjliga och intressanta att göra. Utifrån ett Foucault-inspirerat perspektiv har många historiker och samhällsvetare kritiserat äldre forskning för att alltför lättvindigt göra antaganden om att vi genom att korrekt värdera källorna kan avtäcka en sanning om vad som hänt i det förflutna. Foucault tar sikte på tre aspekter som han menar är centrala för vad han benämner en genealogisk metod. För det första ett ifrågasättande av berättelser

om det förflutna som ett återberättande av ett autentiskt förflutet. Foucault betonar istället samtidens centrala roll i att konstruera berättelser som är meningsskapande, logiska och politiska i relation till de förställningar och maktförhållanden som dominerar samtiden. För det andra menar han att idén om subjekt och identiteter som är sammanhållna och stabila över tid är en illusion. Istället betonar Foucault identiteternas mångfald och upplösande. För det tredje ser Foucault en fara i sökandet efter absoluta sanningar och historikern bör enligt författaren särskilt noga granska uttalanden som gör anspråk på att representera det sanna eller som ses som självklara.[128]

Alla berättelser om det förflutna är med andra ord enligt Foucault skrivna utifrån författarens och samtidens föreställningar och kan aldrig frikopplas från dessa. Det är samtiden som konstruerar logiken, de kausala sambanden och fyller händelser med specifika meningar. Positionen har debatterats livligt under de senaste decennierna och även om få drar de logiska konsekvenserna av resonemanget så är en mer allmän förståelse av historieskrivning som en kreativ process något som genomsyrar större delen av fältet, men när det foucauldianska perspektivet lanserades var det ett radikalt brott med mycket av dåtidens forskning.[129]

I avhandlingsarbetet har perspektivet varit centralt för flera metodologiska val, bland annat i att inte närma sig materialet biografiskt, vilket diskuteras i forskningsläget.

Den konstruktivistiska kritiken av ett äldre positivistiskt sätt att betrakta historien har varit viktig och metodologiskt central för genombrottet för den tradition av kvalitativ humanistisk och samhällsvetenskaplig forskning, inom vilken den här avhandlingen befinner sig. På senare år har det dock artikulerats en allt starkare kritik mot flera centrala teman i traditionens syn på kunskap och världens beskaffenhet. En sådan finns inom traditionen kritisk realism, företrädd av bland andra Andrew Sayer och Roy Bhaskar. Många av traditionens nyckeltexter är skrivna på 1970- och 80-talen, men har kommit i nyutgåvor på senare år.[130] Andrew Sayer argumenterar för en uppfattning om att världen existerar oberoende av vårt

medvetande om den, men författaren är noga med att betona att det inte betyder att det finns en sanning som är lätt åtkomlig för forskaren. Här ansluter han istället till en kunskapssyn som ger språket en viktig roll för hur vi uppfattar världen via diskurser, men distanserar sig från relativistiska uttalanden som värderar alla berättelser om historien lika.[131]

Just åtskillnaden mellan ontologi och epistemologi, hur världen fungerar skilt från vår möjlighet att få kunskap om den, är ett tema som genusvetaren Lena Gunnarsson betonar som underteoretiserat inom postmodern teori, där hon menar att de båda sammansmält eller ignorerats. Gunnarsson ser i de senaste årens ökande intresse för det materiella ett ökat intresse för ontologi, men uppfattar att just kritisk realism givits för lite inflytande i detta framväxande fält.[132] Kritisk realism i Sayers tappning erkänner den epistemologiska omöjligheten att få tillgång till en ickemedierad sanning om världen och distanserar sig från ”empirisk realism” som Sayer menar reducerar världen till observerbara objekt, händelser och regelbundenheter mellan dem. Istället lägger författaren stor vikt vid att inkludera strukturer och makt vilka naturligtvis inte är omedelbart observerbara.[133]

För arbetet med den här undersökningen har fältet kritisk realism varit en öppning för att komma bortom idén om att allt är text, språk eller kultur, utan att se även en materiell värld som skapar möjligheterna och förutsättningarna för kulturella praktiker och olika sätt att tala om världen. Framför allt har det varit en ständig påminnelse att inte övervärdera kulturella praktiker eller text, även om det utgör huvuddelen av mitt material. Sayer skriver att

> Where researchers are concerned with discourses and the meaningful qualities of social practices, understanding these is not a matter of abstraction followed by concrete synthesis, but of interpretation. However, realists would add that to interpret what actors mean we have to relate their discourse to its referents and contexts. It also needs to be remembered that social reality is only partly text-like. Much of what

> happens does not depend on or correspond to actors' understandings; there are unintended consequences and unacknowledged conditions and things can happen to people regardless of their understandings.[134]

Framför allt vill jag i citatet ovan lyfta fram det Sayer säger om att den sociala verkligen bara delvis kan ses som text och i hög grad är oberoende av aktörernas ”tal om den”, vilket då också skapar ett större utrymme för det oavsiktliga och oförutsedda. Undersökningen lyfter fram några av de praktiker som kapitalägarna själva inte talar särskilt mycket om, utan som finns med i materialet som handlingar som nämns mer i förbifarten eller utan att dess mening diskuteras närmare. I relation till diskussionen om klass som en underartikulerad position inom gruppen kapitalägare har detta varit ett centralt metodologiskt val.

Samtidigt innebär Sayers avståndstagande från banala former av realism att det finns en möjlighet att inkludera många av de insikter kring den konstruerade karaktären av våra uppfattningar om världen som postmodern feministisk forskning och postkolonial teori givit. Jag vill betrakta den kritiska realismen som ett ontologiskt tilllägg, där fler faktorer – framför allt det materiella och icke språkliga praktiker, samt existensen av strukturer bortom det partikulära – beforskas, även om det finns en uppenbar diskrepans gentemot poststrukturalistiska teoretiker som betonar att det är diskurserna som skapar mening åt alla ting och praktiker och att det i den betydelsen inte finns något ”bortom diskursen”.[135] Trots att vi alltså inte kan nå någon annan kunskap än via den mening som diskurserna ger åt det materiella, så är det ett inte oväsentligt tillägg att postulera dess existens bortom vår kunskap om det, eller det materiellas relativa opåverkbarhet av vår kunskap om det.

VALET AV METOD, FAMILJER OCH VAD SOM GÅR ATT SÄGA UTIFRÅN URVALET

Fördelen med att göra en fallstudie, eller en *case studie*, ligger i möjligheten att på djupet undersöka individer eller grupper i all den komplexitet som präglar socialt liv. Inom varje undersökt ”fall” finns

det möjlighet att kontextualisera och analysera, vrida och vända tills författaren uppfattar att han eller hon förstår sitt material. Det gör det också möjligt att använda flera olika teoretiska ingångar på samma material och det är därför ingen slump att kvalitativa fallstudier dominerar bland forskare som använder sig av ett intersektionellt perspektiv. Leslie McCall argumenterar starkt för att även kvantitativa metoder är möjliga för sådana undersökningar, men ett sådant angreppssätt är trots det mindre vanligt och har inte valts här.[136]

När jag därför gjorde mitt urval till undersökningen ville jag hitta ett lagom antal fall som representerade den absoluta toppen inom de nya ägargrupperna som trädde fram under början av 1900-talet, definierade utifrån min förståelse av klass som position i relation till produktionsmedlen. Min läsning av delar av forskningsläget gjorde att jag tidigt bestämde mig för att analysera familjer istället för individer, dels för att kunna fånga upp genusdynamiker, dels därför att forskningsläget indikerade familjens centrala funktion i 1920- och 30-talets ekonomiska struktur. Samtidigt behövde jag avgränsa ett källmaterial som skulle möjliggöra en noggrann studie av en mångfald olika praktiker av klass och genus relaterade till den positionen. Ur ett arbetsekonomiskt perspektiv, men också för att kunna skapa tillräckliga kontextualiseringar, framstod två familjer som ett lagom antal för den här typen av fallstudie. Jag började titta på de familjer som C.H. Hermansson omtalar i *Monopol och storfinans*.[137] Hermanssons studie omfattar en senare tid, men som bland annat Jan Glete framhåller så är den svenska ägarstrukturen relativt stabil under den här tidsperioden.[138] Urvalet avgränsades ytterligare till de fem familjer som i Hermanssons studie pekas ut som ”fem fingrar på kapitalets järnhand”: släkterna Wehtje, Bonnier, Wallenberg, Broström samt Johnson.[139] Släkten Bonnier uteslöts på ett tidigt stadium då den sticker ut från de övriga familjerna genom att ha sin verksamhet koncentrerad till förlags- och tidningsvärlden, vilket gör att den inte är kopplade till de grupper av industriägare som jag är intresserad av att undersöka. Släkten Wallenberg däremot var länge en del av undersökningen, då en del brev skrivna av dess medlemmar

finns i öppna arkiv framför allt på Kungliga Biblioteket i Stockholm. Huvudmaterialet finns dock i ett arkiv hos Stiftelsen för Ekonomisk Historisk Forskning inom Bank och Företagande som kontrolleras av släkten Wallenberg och dit släpps bara disputerade forskare in efter ansökan. Därför har jag inte har haft möjlighet att undersöka detta material och följaktligen fick släkten exkluderas från undersökningen.[140] Släkten Johnson är väsentligen bättre undersökt av bland andra Hans de Geer i *Firman. Familj och företagande under 125 år – från A Johnson & Co till Axel Johnson Gruppen,*[141] Staffan Högberg i *Generalkonsuln*[142] och av Therese Nordlund Edvinsson i hennes avhandling,[143] varför en studie utifrån den släkten föreföll mindre angelägen än för de kvarvarande släkterna: Broström och Wehtje.

Mitt material kommer således från individer i två släkter och naturligvis går det därmed inte att göra anspråk på att kunna säga något generellt om praktiker av klass och genus för gruppen kapitalägare. Att göra sådana anspråk är dock alltid komplicerat och den här undersökningen syftar istället till att lyfta fram hur motsägelsefulla och mångfacetterade dessa praktiker framstår även i ett begränsat urval. Vad som undersöks och lyfts fram i det följande ska betraktas som exemplifieringar av praktiker präglade av genus och klass som var *möjliga* vid den tidpunkten, på de platser där de undersökta personernas befann sig och utifrån deras klassposition. De är inte exklusivt uteslutande, utan många andra praktiker var möjliga utifrån samma och liknande positioner. Det gör att det inte är ett problem att källmaterialet kommer från en begränsad krets av människor, då det inte finns några anspråk av att göra en heltäckande beskrivning, utan resultaten relateras till de teoretiska utgångspunkterna och forskningsläget för att kunna göra poänger som går bortom det enskilda och partikulära.

Att fokus ligger på släkter som grupp, i motsats till exempelvis nätverk vilket är ett stort forskningsfält inom forskning om näringsliv, har till en del att göra med att forskningsläget betonar ett begränsat antal familjer som centrala för ägarstrukturen inom svensk

industri.[144] Även i ett internationellt forskningsläge är familj ett återkommande tema i beskrivningar av ägandet under den framväxande kapitalismen.[145] Vid andra tidpunkter i det förflutna kan det tänkas att familjen skulle varit en mindre central analysgrund, exempelvis utifrån Chandlers tes om de anställda chefernas allt mer centrala roll i senare epoker av kapitalismen där ägandet i högre grad överförts på institutioner.[146] Ett annat skäl att välja att fokusera på familjer är också att ett sådant fokus tvingar fram en noggrannare undersökning av genusrelationerna inom gruppen och av kvinnor, trots att materialet i vissa avseenden inte är så rikt på information om dessa. Vad som i mindre grad blir synligt är de nätverksrelationer utanför familjen som också helt säkert varit centrala för många aspekter av ägandet, något som i någon mån kompenseras för genom att de relationer som i materialet framstår som centrala lyfts fram och diskuteras.

BREV SOM MATERIAL

Som redan framgått så är det material som huvudsakligen undersöks här brev, ett val som gjorts utifrån en vilja att genom en närläsning försöka fånga en mångfald av kulturella, sociala och ekonomiska praktiker som var kopplade till kapitalägarnas klassposition. Andra val hade varit möjliga – protokoll från bolagsstyrelser och ekonomiskt material hade kunnat användas för att synliggöra ägandestrategier, samma material hade kunnat synliggöra nätverk av ledande personer inom ägargruppen och utanför, tidningsmaterial hade kunnat användas för att undersöka samhällets bild av gruppen och individerna. Undersökningens fokus på kapitalägares praktiker av klass och genus, samt i mindre grad processer av rasifiering och nationsskapande, gör dock det mer berättande brevmaterialet mer lämpligt än de oftast ganska kortfattade bolagsprotokollen. Det är också kapitalägarnas *egna* klasspraktiker som står i fokus, varför material som ger ett utifrånperspektiv, exempelvis tidningar, framstått som mindre lämpligt. Det valda fokuset på kapitalägarna själva har också medfört att de delar av brevmaterialet som utgörs av brev *till* kapitalägarna i huvudsak valts bort och bara diskuteras i den mån

de behövs för att tydliggöra innehållet i brev skrivna av kapitalägarna själva. Breven skrivna till kapitalägarna är ofta väldigt intressanta, då de i viss mån säger något om hur de olika brevskrivarna tror att kapitalägarna vill bli tilltalade, men det är en vansklig tolkningsprocess med stora möjligheter till felslut. Breven säger naturligtvis en hel del om de personer som skrev till kapitalägarna, många av dem själva i framträdande positioner inom företagen eller i andra bolag, men det är alltså ett material som valts bort, framför allt för att vara trogen det ursprungliga urvalet av ägare som tillhör den absoluta ekonomiska eliten i linje med Anita Göranssons diskussion och Eric Olin Wrights analysmodell.

En kritik som riktas mot att använda brev som källa är att det inte går att säga något bestämt om avsändaren utifrån ett enskilt uttalande då det inte går att säga med säkerhet att uttalandet är representativt för den som gör det och att denne kanske sagt det i en specifik kontext. Exempelvis skulle ett brev enligt weibulliansk källkritik betraktas som en berättande källa och det skulle krävas två av varandra oberoende källor för att verifiera innehållet som sant (eller, i Torstendahls lite mer generösa variant, indicier som gör det troligt).[147] Den kritiken är giltig i den mån forskaren försöker fastslå vad som faktiskt hänt i en verklighet utanför breven, eller fastnagla en essentiell personlighet hos en undersökt individ. I den här undersökningen betraktas breven som resultat av en praktik, den brevburna kommunikationen från kapitalägare, och breven blir därmed kvarlevor av denna praktik. Vidare betraktar jag i linje med Foucaults diskussion av identiteter och subjekt dessa som föränderliga och att förekomsten av varandra motsägande uttalanden blir då inte är ett problem. De uttalanden och praktiker som lyfts fram är exemplifieringar på det möjliga, utan att utesluta en mängd andra möjligheter. Huruvida en viss praktik var dominerande inom gruppen kapitalägare ligger utanför den här undersökningens ram.

Att den totala gruppen kapitalägare var så liten, totalt något dussin familjer i Sverige, gör det frestande att metodologiskt söka omfamna hela gruppen, men synsättet bygger på det som under senare år

diskuterats utifrån bregreppet *metodologisk nationalism*, att ta nationen som en outtalad utgångspunkt och begränsning för undersökningen.[148] Istället för att förutsätta att de kulturella, ekonomiska och sociala praktikerna är nationellt avgränsade har internationell forskning kring kapitalägare och borgerlighet använts för att sätta det empiriska materialet i en vidare ram. Det gör det mindre givet hur den undersökta gruppen skulle kunna avgränsas, varför jag avstår från detta. De undersökta praktikerna blir, återigen, exemplifieringar på vad som var möjligt vid en viss tid, på en viss plats, i en viss grupp.

Även om breven utifrån dessa utgångspunkter är kvarlevor av en praktik är brev av flera skäl inte oproblematiska att tolka. Breven styrs ofta av starka genreregler om vad som ska finnas med. Många av de brev som undersöks här följer en tydlig mall, där ett inledande avsnitt med personliga hälsningar följs av ett längre avsnitt som avhandlar tekniska detaljer eller affärsöverläggningar, för att slutligen avslutas med några personliga ord. Även på andra sätt var breven styrda, exempelvis i val av tilltal, där Bäste Broder dominerar mellan männen inom näringslivet. Jag har valt att betrakta dessa genreregler som ett analyserbart material snarare än ett problem, då jag menar att de konventioner som styrde brevskrivandet säger en hel del om de praktiker som var möjliga utifrån den klassposition som kapitalägarna befann sig i och de genuskonstruktioner som skapades utifrån dessa.

Det finns också en mängd saker som kapitalägarna valde att inte skriva i brev. Beteendet kan illustreras av ett brev som Ernst Wehtje den äldre skriver till en kollega inom porslinsindustrin i finländska Arabia:

> Vi äro […] besjälade av livlig önskan om ogrumlat samförstånd i allt vårt görande och låtande i angelägenheter, av vilka vi hava gemensamt intresse, och föreslår jag därför, att vi sammanträffa för undanröjande av varje spirande missnöje och för att eventuellt söka finna någon ömsesidigt tillfredsställande lösning av uppkomna meningsskiljaktigheter, då jag är rädd för att bevväxling i så allvarliga ting har sina svårigheter och lätt kan föranleda missförstånd.[149]

Flera andra konflikter som gav avtryck i breven tycks också ha fått ett dramatiskt förlopp, delvis därför att ett yttrande ibland kan framstå som häftigare och mer aggressivt när det sätts på pränt än när det uttalas muntligt. Det finns säkerligen även andra saker som inte yttras i breven, såsom affärshemligheter som de var extra måna om att de inte skulle läcka ut. Många brev är å andra sidan försedda med texter som ”Strängt förtroligt”, varför det ändå tycks ha funnits en viss tilltro till breven som kommunikationskanal även för känslig information. I relationen till undersökningen är det inte centralt att avgöra vilka praktiker som inte blir synliga i breven, då ambitionen inte är att vara heltäckande. Hurvida brevskrivarna ”talar sanning” eller inte spelar därmed inte heller någon större roll, så länge de inte är ironiska och menar precis tvärtom gentemot vad de säger.

OM ATT TOLKA BREV OCH EN METODOLOGISK SJÄLVREFLEXION

> trust is achieved not by pretending that we are all the same but by laying the difference and the inequality on the table and making it […] the implicit subject of the conversation.[150]

När jag var ganska klar med arkivarbetet och skrivit utkast till flera av avhandlingens kapitel kom jag om vintern 2012 i kontakt med *oral history*-traditionen och Alessandro Portellis bok om Harlan County i USA. Jag blev fullständigt bländad av den starka metodmedvetenheten som finns i traditionen och hos Portelli och läste girigt diskussionerna kring historikerns roll i historieskrivandet och historieskapandet, om det förflutna och minnet av det förflutna. Lika glad som jag var över att ha hittat nya metodologiska vänner, lika generad var jag över mina egna tillkortakommanden i de texter som jag skrivit. På ett teoretiskt plan finns samma insikter i den feministiska forskningstraditionen kring *standpoint theory* och i *black feminist*-traditionen som diskuterats ovan, men poängerna blev mycket tydliga när Portelli i relation till det ovan citerade avsnittet diskuterade sin intervju med Julia Cowans, en äldre svart kvinna som bodde i Lexington, Kentucky. ”I don’t trust you” förklarade

Cowans för Portelli. Hon sa det utifrån en berättelse om rasism och kollektiva minnen av slaveriet i USA och det är hans vithet hon inte litar på, men Portelli läser även in sin relation till religion och klassposition. Istället för att låtsas som att de var lika använder Portelli olikheten som utgångspunkt.

Den här avhandlingen bygger inte på intervjuer, de personer jag skriver om är alla döda sedan länge, men som Portelli betonar är skillnaden mellan texter och det talade ordet inte så stora och exemplifierar med polismaterial och rättegångsprotokoll som bygger på intervjuer.[151] I den här texten är det brev som analyseras, men insikten om att forskaren är medskapare av sitt material genom de frågor som denne ställer gäller lika, liksom i urval och val av tolkningsramar. Jag ska därför i det följande försöka vara tydlig med mina egna utgångspunkter, drivkrafter och arbetsmetoder för att synliggöra den process där jag bearbetat textmarterialet och berättelserna från det förflutna till den analys som jag lägger fram här.

Den här avhandlingen har som ambition att lyfta ett antal teoretiskt inspirerade förståelser av makt och hierarkisering, men är också en mycket empirinära undersökning av detaljerna i en liten krets av människors korrespondens. Det urval av teman som här behandlas har kommit till i en dialog mellan teori och empiri, där både det som framstår som teoretiskt intressant att leta efter har lyfts fram, men också det som i materialet framstår som viktigt i kraft av det antal brev som skrivs om det. Exempelvis är jakt som diskuteras i kapitel tre ett tema som framför allt motiveras av det stora antal brevsidor som ägnas åt fenomenet, medan antisemitism som behandlas i kapitel fem diskuteras just därför att det inte nämns alls i brevkorrespondenserna. Angreppssättet är därmed både induktivt och deduktivt, men en viss övervikt mot det induktiva arbetssättet. Utifrån ett antal breda frågeställningar fokuserade på klass, genus, rasifiering samt Bourdieus kapitalmetaforer kring ekonomiskt, kulturellt och socialt kapital har materialet gåtts igenom. Kodningen utifrån dessa teman har sedan givit ett antal underteman som i materialet är ofta återkommande eller på andra sätt synliga.

Mitt arbete i arkiven har praktiskt gått till så att jag noggrant gått igenom ett stort antal volymer med fokus på de frågeställningar jag velat undersöka men i viss mån förutsättningslöst vad gäller materialtyp. Jag har därför gått igenom även en del högar med tidningsklipp, räkenskapsböcker och en del annat företagsmaterial, vilket givit sparsamt avtryck i avhandlingen. Även innehållet i brevmaterialet är i vissa avsnitt väldigt tekniskt, särskilt delar av Ernst Wehtje den yngres korrespondens, men jag har gått igenom det ändå i sökandet efter intressanta teman. Det har inte varit ett särskilt arbetsekonomiskt sätt att gå tillväga och slutresultatet av flera av de volymer jag gått igenom har varit magert.

Trots att jag har haft det teoretiska ramverket relativt klart för mig på ett tidigt stadium har arbetet i hög grad varit styrt av det empiriska materialet och jag har ansträngt mig för att låta det vara så. Det har gjort att jag fått skrota en mängd arbetshypoteser och förväntningar på vad jag skulle hitta, exempelvis vad gäller relationen till den framväxande arbetarrörelsen vilken i materialet framstår som långt mindre konfliktfylld än jag förväntade mig. Kopplat till det var utgångspunkten att det skulle finnas en förändring över tid, utifrån det minskade inflytandet för de kapitalägande grupperna när Socialdemokraterna och arbetarrörelsen fick ett allt större inflytande över den politiska arenan och på arbetsmarknaden. Inte heller detta gick att se empiriskt. Drivkraften har varit att inte göra antaganden om vad som är industrikapitalisternas intressen, i opposition mot delar av det äldre forskningsläget, liksom en vilja att inte vara alltför låst i analysen av vad som är centrala sociala och kulturella praktiker för individerna i gruppen industrikapitalister.

Min egen bakgrund och uppväxt i en miljonprogramsförort söder om Stockholm, långt från borgerliga salonger har gjort att jag vid många tillfällen stått främmande för de olika kulturella, sociala och ekonomiska praktiker som släkterna Wehtje och Broström ägnat sig åt. Bourdieu skulle sagt något om att mitt habitus gör att jag har svårt att förstå det sociala spelets regler inom borgerligheten. Det har tagit mig många timmar att förstå innebörden av olika koder kring kläder,

såsom skillnaden mellan en frack och en bonjour, vilka ritualer som ingår i ett operabesök eller vad som är normal samtalston mellan två företagsledare i konkurrerande bolag. Jag har ofta brottats med ängslan av att missförstå banala koder och hoppas jag kunnat övervinna sådana fel genom intensiv läsning av en mängd uppslagsverk, med det lättillgängliga Wikipedia i spetsen. Sällan har jag, som Portelli argumenterar för, upplevt olikheten som en styrka i undersökningen, men kanske har den bidragit till en mer kritisk blick för att ifrågasätta några av förgivet-tagandena i delar av forskningsläget.

Under ett utdraget forskningsarbete som det här – det började redan för åtta år sedan med en magisteruppsats om släkten Wehtje – så skapas en nära och i viss mån personlig relation till individerna bakom materialet. I perioder har jag haft svårt att värja mig från känslor av stark sympati för dessa kapitalägare, som i breven framstår som väldigt mänskliga och stundtals riktigt trevliga. Andra gånger har jag fyllts av känslor av obehag exempelvis inför deras ibland märkliga sätt att prata om sina barn eller hur de behandlat arbetare som skadat sig i arbetet i de av släkterna ägda produktionsanläggningarna. Förhoppningsvis är det idealbilden av den svala och distanserade forskaren som nu framträder i texten, men resan dit har varit en brottning inte utan personliga känslor.

VAR MATERIALET FINNS OCH HUR DET ÄR ARKIVERAT

Jag har sökt mitt material genom slagningar i Riksarkivets digitaliserade tjänst Nationell Arkivdatabas där sökorden varit familjenamnen samt de mest centrala företagens namn. Jag har också diskuterat arkivsituationen med arkivarierna på de respektive arkivinstitutionerna där jag funnit samlingar, för att försäkra mig om att jag har fått en överblick över samlingarna. Vidare har jag sökt i Kungliga Bibliotekets kortregister över brev, där bibliotekets stora arkiv finns katalogiserat efter både avsändare och mottagare.

Släkten Broströms brev finns spridda på två olika arkiv, Landsarkivet i Göteborg och Sjöfartsarkivet i samma stad. Sjöfartsarkivet ligger i Sjöfartsmuseets byggnad som Dan Broström skänkte större delen

av kapitalet för 1918.[152] Det arkiverade materialet består av en blandning av brev, kopieböcker på utgående korrespondens, räkenskaper, anteckningsböcker, tidningsurklipp, foton med mera. Samlingarna på Landsarkivet i Göteborg visar likaså en stor bredd i materialtyper, men med en starkare betoning på bolagshandlingar. Materialet ligger i ett mycket stort antal volymer från Broström-koncernens olika företag, i ett ganska oordnat skick där många arkivvolymer har generella rubriker eller saknar uppgift om volymernas innehåll. Att lokalisera breven har därför varit något av ett detektivarbete och det har bara funnits möjlighet att gå igenom en bråkdel av det senare arkivet. Tyvärr är brev skrivna av medlemmar i ägarsläkten inte någon stor del av arkivet. Totalt har 44 volymer gåtts igenom.[153]

De flesta brev som ändå finns bevarade är personliga brev mellan familjemedlemmar och släktingar. Framför allt är det brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström som finns bevarade, men även en del brev från Ann-Ida till Dan finns samt några brev till andra släktingar och affärskontakter.

Ernst Wehtjes arkiv finns på Lunds universitetsbibliotek och består till största delen av Ernst Wehtje den yngres korrespondens, men här finns även Ernst Wehtje den äldres korrespondens och några volymer med handlingar, tidningsurklipp, trycksaker och fotografier. Arkivet sträcker sig från 1916 fram till 1971 och för undersökningen har korrespondensen fram till och med december 1939 studerats, vilket ryms i 33 volymer. Därutöver har också 19 volymer handlingar, tidningsurklipp och trycksaker samt två volymer fotografier gåtts igenom.[154]

Ernst Wehtje den yngres brev är oftast maskinskrivna och finns bevarade som genomslagskopior, brev skickade till honom finns bevarade i original. Breven är sorterade års- eller kvartalsvis och efter brevmottagaren. Som brevmottagare räknas ibland ett företag, men oftast är breven sorterade efter efternamnet på de olika företagens verkställande direktörer. Det går alltså lätt att följa brevväxlingar mellan Ernst Wehtje den yngre och olika personer i dennes nätverk och släkt. Bokstaven W är ofta sprängfylld, då många

familjemedlemmar ryms här. Ernst Wehtje den äldre skrev många av sina brev för hand vilket naturligvis utgör ett hinder för läsaren, men han skrev väsentligt färre brev än sin son och den äldre mannens brev utgör en mindre del av den totala samlingen.

I Ernst Wehtjes samling är det tydligt att en viss gallring skett, då exempelvis alla brev från barnen saknas medan brev *till* barnen finns bevarade som genomslagskopior och där brev skrivna av barnen uttryckligen nämns. Vidare saknas all eventuell korrespondens mellan Ernst Wehtje den yngre och dennes hustru Britta Wehtje, samt mellan Ernst Wehtje den äldre och Mimmi Wehtje.

Materialet från släkten Wehtje är därmed väsentligt större än det från släkten Broström och innefattar brev från fler centrala familjemedlemmar. Den här obalansen kommer i viss mån att bli synlig i analysen, då materialet från Broström är väldigt svagt kring vissa tematiker. Å andra sidan är materialet från Wehtje relativt svagt kring andra centrala teman, framför allt vad gäller relationen mellan män och kvinnor inom familjerna på grund av den gallring som kan antas ha skett av materialet. Materialet från släkten Broström har även en delvis annorlunda karaktär med tyngpunkten i korrespondens mellan Dan och Ann-Ida Broström, där materialet från släkten Wehtje innehåller väsentligt mer affärskorrespondens. Det är en skillnad jag kommer vara uppmärksam på i analysen. Då jag i undersökningen bara i begränsad omfattning gör jämförelser mellan familjerna är obalansen mindre problematisk, men den kommer ändå göras tydlig för läsaren i de berörda avsnitten.

För att underlätta läsarens överblick över släkterna och de individer som ingår i dem följer här ett kort bakgrundsavsnitt.

Släkten Broström – en bakgrund

Släkten Broströms kommer från den lilla orten Kristinehamn vid Vänerns norra strand. Axel Broström föddes 1838, men hans far stadsfiskalen och hamnfogden Lars Ingvaldsson Broström var 71 år när Axel föddes och dog tre år senare varvid han lämnade familjen bestående av Axel, hans syster Matilda och deras mor Maria

Dan Broström.

Elisabeth Jansdotter i mycket knappa omständigheter. Axel började tidigt arbeta, till en början i det slitsamma arbetet att med häst- och handdragna kärror frakta järn och andra varor mellan fartygen som lade till i Kristinehamn och Sjöändan där sjö- och kanalsystemet upp mot Värmlands skogar började. Så småningom blev han förare och bromsare på ångloken som ersatte hästforonna och 1862, 24 år gammal, fick han anställning som faktor hos grosshandlaren C.A. Hagberg, ett uppdrag som innebar att han hade huvudansvaret för lastning och lossning av fartygen i hamnen. 1864 gifte han sig med

Mathilda Olsson. Enligt en anteckning i en dagbok där Axels son Dan Broström gjort kortare anteckningar om sin barndom, troligen för framtida memoarer, skriver han ”Mina föräldrar hade gift sig den 20 feb 1864. Far var då faktor hos firman Hagberg, men hade samtidigt ett par hästar och drängar för att köra ’foror’.”[155] Axel Broström var med andra ord arbetsgivare redan 1864. Året därefter köpte Axel sitt första skepp, den tvåmastade galeasen Mathilda, varmed han startade sin rederirörelse. Företaget expanderade sedan successivt med nya fartygsuppköp och i början av 1880-talet flyttade Axel sin rederirörelse till Göteborg. Då var hans son Dan född, liksom de yngre systrarna Elin och Karin. Att Axel kom från enkla omständigheter var något som låg honom till last när han flyttade till den större staden Göteborg och försökte ta sig in i den lokala societeten. Elin och Karin Broström gifte sig båda med män som fick ledande positioner inom företaget, men hade själva en begränsad roll. Axel och Mathilda hade ännu en son, men han dog vid låg ålder.

Dan Broström efterträdde sin far som ledare för rederirörelsen några år före Axels död 1905. Innan dess gick han i några år vid Göteborgs högre reallläroverk, nuvarande Schillerska gymnasiet, och gjorde praktik vid internationella skeppsmäklarkontor i Königsberg och Hull. 1890 fick han börja som bokhållare i familjens företag och 1898 blev han delägare i firman.

Dan Broström gifte sig 1906 med Ann-Ida Mark och fick med henne fyra barn, Kerstin, Brita, Dan-Axel och Margaretha. Ann-Ida kom från den mer etablerade göteborgssläkten Mark, vilket säkerligen är en delförklaring till att Dan kunde övervinna de hinder som hans far stött på och Dan Broström blev en ledande person inom Göteborgssociteten och inom lokalavdelningen för det liberala partiet. Dan valdes in i Riksdagens andra kammare 1906 och innehade flera kommunala uppdrag. 1914 blev han Sjöförsvarsminister i Hammarskjölds ministär som satt under större delen av första världskriget.

Efter kriget ägnade Dan Broström mer uppmärksamhet åt sina företag och expanderade dessa kraftigt. Under krigsåren köpte han upp två av Göteborgs varv och nya linjer för frakt- och persontrafik

skapades i snabb takt. 1922 skrev Dan under ett kontrakt på att bygga vad som då skulle vara världens största fraktfartyg, för att frakta malm från Chile till stålverken i USA.

1925 dog Dan Broström i en bilolycka. Han hedrades med en mycket omfattande begravning i Göteborg och omskrevs i hyllande ordalag i lokal- såväl som i rikspressen. Tanken var att sonen Dan-Axel skulle överta ledningen för företaget, men 1925 var denne blott tio år. I väntan på att han skulle bli gammal nog leddes företagsimperiet av olika manliga släktingar, med Ann-Ida Broström som sammanhållande symbol för koncernen. Successivt fick Dan-Axel Broström mer betydande poster och 1949 blev han den centrala beslutsfattaren i koncernen. Bolagen var framgångsrika under 1950- och 60-talen, men under varvskrisen på 1970-talet hamnade delar av bolaget i kris och gick under. Under det efterföljande årtiondet såldes rederierna av till konkurrenter eller lades ned.[156]

Släkten Wehtje – en bakgrund

Ernst Fredrik Wehtje (i fortsättningen refererad till som ”den äldre”) föddes 1863 i Svalöv som son till en lantbrukare under tämligen anspråkslösa förhållanden. Genom studier vid Lunds universitet blev han jurist och det var i den rollen som han kom i kontakt med R.F. Berg på Skånska cement AB. Ernst Wehtje den äldre fick med tiden allt mer betydelsefulla uppdrag vid företaget och utsågs 1903 till verkställande direktör och detta även i AB Skånska cementgjuteriet som producerade byggmaterial. Företagen var i början relativt anspråkslösa men expanderade successivt genom uppköp och samgåenden med konkurrenter, tills de med tiden blev helt dominerande inom svensk cementtillverkning och produktion av byggmaterial. Ernst Wehtje gifte sig 1890 med Mimmi Ahnfeldt. Utöver sina uppdrag i företagen var han politiskt aktiv för Allmänna valmansförbundet och senare Högerpartiet på kommunal nivå i Malmö. [157] Han var viktig i arbetet för att Limhamn, som var en egen köping, skulle inkorporeras i Malmö kommun. Han var ordförande för Sveriges Industriförbund 1923-24.[158]

Ernst Wehtje den yngre.

Gerda Maria Ahnfeldt, oftast kallad ”Mimmi”, föddes i Malmö 1866 som dotter till en ämbetsman vid Lantmäteriet och en tjänsteflicka. Redan vid 16 års ålder träffade hon Ernst Wehtje den äldre som hon något senare förlovade sig med, men det skulle dröja sju år innan hon till slut gifte sig med honom. Hon genomgick ingen högre utbildning och verkar inte haft något egentligt arbete, utan bodde hemma hos sina föräldrar under den långa förlovningen.[159]

Ernst Wehtje den äldres och Mimmis förste son, som också hette Ernst föddes 1891. Han hette Jonas i mellannamn, men kallades i

många sammanhang för ”Esse” eller Ernst Wehtje den yngre. I det följande kommer han refereras till med den sista benämningen. Han utbildade sig till jurist och introducerades tidigt i familjens företag. 1918 blev han verkställande direktör för det av Skånska cement AB 1909 uppköpta Iföverken i Bromölla. 1929 ersatte han sin far på posten som verkställande direktör för Skånska cement, en post som han hade fram till 1956. Han gifte sig 1920 med Britta Elfverson. Ernst Wehtje den yngre var politiskt aktiv i Högerpartiet på kommunal nivå och satt i riksdagens första kammare för partiet 1945-55.[160]

Rut Wehtje föddes 1893. Hon gifte sig 1913 med militären Helge Ljung.[161]

Hugo Wehtje föddes 1894. Han var verkställande direktör för släktens bolag Limhamns träindustri AB och engagerad i flera andra av släktens bolag, men tilltalades allmänt med titeln ryttmästare utifrån sina militära meriter. Han gifte sig 1921 med Hellvi Holmer.[162]

Walter Wehtje föddes 1897. Han fick tidigt anställning vid varuhuset PUB i Stockholm där han blev vice VD 1926 och samma år gifte sig med ägarens dotter, Gurli Bergström. Under efterkrigstiden var han en viktig person i Wallenbergsfären.[163]

Thorborg Wehtje föddes 1898, hon gifte sig 1919 med företagsledaren och konsuln Herbert Dieden.[164]

Karl Fredrik Wehtje, oftast kallad ”Fred”, föddes 1904 det vill säga ganska många år efter de övriga bröderna. Han utbildade sig till ingenjör i keramik i Tyskland och gjorde sendan praktik hos porslinstillverkaren Arabia i Finland. Därefter började sedan arbeta vid Rörstands porslinsfabrik, vilken köpts från Wallenbergsfären. 1932 tog han över som verkställande direktör för bolaget och stannade vid Rörstand fram till 1964. Han gifte sig 1930 med Karin Lynge-Ahlberg.[165]

Britta Elfverson föddes 1891 som dotter till vice konsul Victor Elfverson och Alide Elfverson. Brittas syskon Lajla (gift Svedin), Swen Elfverson och Karin Elfverson var ofta gäster hos Ernst och Britta och omtalas flitigt i breven.[166]

Ernst Wehtje den yngre fick tre barn som figurerar i texten: Ingvar Wehtje född 1923, Arne Wehtje född 1925 och Hans-Christian Wehtje född 1926. Även ryttmästare Hugo Wehtjes barn Urban Wehtje förekommer i texten.[167]

KAPITEL 2:

Att äga och förvalta företag

> In turning away from political economy, sociological research on class largely ignored the biggest change in the class structure over the last 30-40 years: the return of the rich. […] it is strange that sociology has taken so little interest in this and the rise of neoliberal plutocracy. It was not merely that it simply wasn't noticed or considered interesting, or that class analysis had become uncritical – far from it – but that theoretical developments in the shape of the cultural turn, together with the post-structuralist emphasis on capillary power, also helped to draw attention away from the arterial economic power of the rich[168]

Med reservation för flera intressanta undantag kan något liknande Andrew Sayers beskrivning av sociologin sägas gälla för den historiska forskningen kring 1900-talets ekonomiska elitgrupper. Motivationen till att skriva den här boken ligger i hög grad i att kritiskt undersöka de riktigt rika, kapitalägarna som kontrollerade (och kontrollerar) stora delar av industrin och företagen i de flesta länder världen över. Som diskuterats i forskningsläget finns det inom fältet nätverksforskning och *Business History* ett antal bidrag som försöker belysa kapitalägandets sociala struktur och de kontakter som finns och fanns mellan olika ägargrupper. Det är dock framför allt i äldre bidrag inom detta forskningsläge som det är tydligt och dessa har bara i begränsad omfattning påverkats av den kulturella vändningen.

Med den kulturella vändningen har framför allt feministisk forskning skapat ett intressant forskningsfält kring teknik, maskulinitet och de män som sköter förvaltningen av företagen. Här är det dock i mycket liten del *ägandet* och ägarna som står i fokus, utan det är framför allt verkställande direktörer som undersöks – utbildningsvägar, sociala hierarkier inom organisationerna och genuskonstruktion i teknikintensiva verksamheter.

Mellan dessa båda forskningsfält finns en kunskapslucka, att från ett kulturhistoriskt och genusteoretiskt perspektiv undersöka ägandet. I det här kapitlet undersöks därför i ett första avsnitt frågeställningen: vilka praktiker av maskulinitet och klass skapades som möjliga utifrån klasspositionen kapitalägare och vilka hierarkiska och ickehierarkiska familjerelationer gav det upphov till?

I en senare avdelning i det här kapitlet undersöks de praktiker som var kopplade till hur kapitalägarna ledde och förvaltade sina bolag, ett område där forskningsläget är starkare. Avsnittet fokuserar på frågeställningarna som berör vilka ekonomiska praktiker som framträder som centrala för gruppen kapitalägare, samt hur de konstruerar sig själva, sin självbild och självrepresentation, i relation till dessa ekonomiska praktiker. I ett tredje avsnitt diskuteras begreppet *moralisk ekonomi* och hur det kan användas för att analysera kapitalägarnas ekonomiska praktiker. Först ligger dock fokus på ägandet.

I en diskussion kring olika ägargrupper som dominerat olika sektorer av svensk industri kommer Jan Glete in på en distinktion mellan olika strategier som olika ägare valt. Framställningen är i inte liten grad normativ och framför allt lyfter han fram släkten Wallenberg som ett föredöme och som framsynta ägare som på ett rationellt sätt kunnat bedöma företag de kommit i besittning av, ofta via banken, och kunnat omvandla konkursmässiga bolag till vinstgivande genom rationalisering av driften och tillsättande av duktiga företagsledningar. Wallenbergarna framstår i Gletes framställning som precis lagom hänsynslösa mot företagens historia och som att de har haft en förmåga att bryta invanda mönster och fokusera på vad som var bäst för företagen. De har därmed, enligt Glete, kunnat förändra

företagens inriktning och skapa lönsamhet. De framställs också som långsiktiga och ansvarstagande ägare som inte plundrade bolag för snabba pengar. Wallenbergarna kontrasteras i Gletes framställning mot några av de familjer som ägde skogsbolagen i Norrland, vilka genomgående av Glete beskrivs som att de gjorde irrationella val. Istället för att hitta den bäste verkställande direktören tillsatte de den äldste sonen i familjen. De höll på traditionerna inom företagen och motsatte sig förändringar. De irrationella valen blev, i Gletes berättelse, deras undergång.[169]

Berättelserna om släkten Broström som ägare är mindre tydliga i Gletes och andras framställningar, men Dan Broström framställs allmänt som en framsynt ägare av rederier som genom försiktighet och skicklighet lyckades utnyttja de skiftande konjunkturerna kring första världskriget för att bygga upp sina rederier och varv. Efter Dan Bröströms död 1925 skiftar dock omdömet, och släktens ägande under Ann-Ida Broström framställs som mer förvaltande. Glete väljer den dystert teleologiska underrubriken ”Broström – med rodret låst mot undergången”, och i Algot Mattssons framställning av bolagen under efterkrigstiden dominerar bilden av irrationella beslut baserade på släktintriger och maktkamp. Dan-Axel Broström, som fick en ledande roll under andra världskriget, framställs som en playboy som inte fokuserade på företagets bästa.[170]

Släkten Wehtje saknar riktiga biografier,[171] men i de framställningar som finns framställs Ernst Wehtje den yngre som driftig kartellbyggare som successivt lade under sig all cementtillverkning i Sverige och även byggde upp en dominerande byggmaterialproduktion.[172] Om det går att tänka sig Gletes bedömningar av olika ägargrupperingar som ett kontinuum så placerar sig Wehtje närmare Wallenberg-polen, och Broström närmare polen som representeras av det tidigare 1900-talets norrländska skogsbaroner. I det följande undersöks hur ägandet framställdes i brevmaterialet, och dels jämförs detta med forskningsläget som här fått exemplifieras av Jan Glete, dels undersöks hur maskulinitet, klass och familj framträder.

Vad gör den ägande klassen när den äger?[173]

> Vad som talar mot en försäljning [av skrivmaskinstillverkaren Halda, förf. anm.] är de nuvarande högre skatterna. Jag skulle därför vilja tillråda att de övertagna aktierna säljes undan efter hand och pengarna placeras i Siporex fabrik eller fabriken. Finns inga stenbrott att övertaga? Kohlswa är väl ingen idé att taga upp igen? Överhuvudtaget är det i dessa tider bäst med egna företag, där man kan visa de vinster man önskar.[174]

Brevet är skrivet av Walter Wehtje till hans bror Ernst Wehtje den yngre. Att förvalta sitt kapital framstår av bröderna Wehtjes utsagor i materialet som något som krävde både kunskap och skicklighet av Walter och Ernst, för att hitta bra investeringsmöjligheter, undvika skatter och förutsäga framtida konjunkturer. Walter Wehtje hade i breven ofta en lite raljant ton, men förslaget att hitta ”stenbrott att ta över” var kanske allvarligt menat, då en central affärsstrategi för Skånska Cementaktiebolaget tycks ha varit att köpa upp och lägga ner konkurrerande tillverkare. Av materialet framgår att mycket arbetstid spenderades vid skrivbordet.

> Nu har jag hunnit avverka en del av högarna, som samlats på skrivbordet, och hade jag tänkt fara med pojkarna och Britta upp till Ifö på ett par dagar för att få pusta ut, då det har varit ganska så jäktigt den sista tiden med bokslut och deklarationer. Pojkarna har fastlagslov, så att vi komma ej tillbaka hit förrän på tisdag[175]

Arbetsbördan kunde mätas och symboliseras genom storleken av pappershögarna på skrivbordet i Ernst Wehtje den yngres arbetsrum, och som i det tidigare citatet ovan visar framstår bokslutstiderna strax efter årsskiftet som en särskilt arbetsam period. Att äga var, för Ernst Wehtje den yngre, i många fall att administrera och även om han reste en del mellan Stockholm, Malmö och cementfabrikerna runt om i landet var det i huvudsak från sitt kontor han skötte sina affärer. Annorlunda tycks det ha förhållit sig med Dan Broström.

> I tre dagar voro vi så att säga instängda på ett rum här i Savoy, och de senaste två dagarna ha vi framlevat på Mr Enriques kontor nere i City. Det har varit ett oerhört forcerat men samtidigt väldigt intressant arbete, en verklig nervspänning. Du kan ej ana huru många gånger varje paragraf diskuterats och dissekerats och korrekturlästs, innan allt nu i kväll för sista gången kunde befordras till tryckeriet. – Det har gjorts upp ett kontrakt för varje båt och derför har jag redan nu måst bestämma deras namn, vilket jag för resten haft klart för länge sedan. Strängt privat: De skola heta 'Svealand' och 'Amerikaland'. […] Nu äro samtliga ganska tröttkörda. Sömnen har ej varit förstklassig, ty min hjärna har ständigt måst arbeta. Det gäller här en affär på över 80.000.000 kronor och det för med sig ej så litet ansvar. – Trots ordentligt levnadsätt är magen ej mer än just midling.[176]

Dan Broström arbetade hårt med kontrakten för de två väldiga malmskeppningsfartyg, dåtidens största, som skulle gå mellan Chile och USA.[177] Arbetet beskrevs som ansträngande, och det var ansvaret och tankearbetet som fördes fram som särskilt betungande. Förhandlingarna fördes i London, och när de avslutats skulle Dan Broström fortsätta till Hamburg och Rotterdam. Vardagen i hans arbete framstår i materialet som annorlunda jämfört med hur det beskrivs inom släkten Wehtje, och som att det krävde mer resande. Det finns vissa skillnader i materialet, de brev som finns bevarade från Dan Broström var oftast skrivna på resor och har hans fru Ann-Ida som mottagare, medan Ernst Wehtje den yngres material delvis har en annan karaktär, men även med dessa invändningar är det allmänna intrycket från samlingarna att Dan Broström genomförde väsentligen fler arbetsresor, medan Ernst Wehtje den yngre reste mer sällan och då oftast på semester. [178]

Det var dock inte bara *mellan* familjerna som det fanns stora skillnader i hur ägandets praktiker gestaltade sig för de inblandade, även *inom* familjerna fanns det stora skillnader. Detta är något som i många av de ovan refererade undersökningarna blir underteoretiserat, då familjerna ofta behandlas som en enhet. Davidoff och Hall

betonar att ”The variability of family forms cannot be overstressed: there is no essential ’family’, but always ’families’. […] differing experience of men and women, children and elders, both within the family and in relation to other institutions.”[179] I det följande ska interaktionen och hierarkiseringen mellan släkten Wehtjes medlemmar belysas, och därefter undersöks släkten Broström.

EN FAMILJEANGELÄGENHET – FAMILJEN SOM ÄGANDE ENHET

När C.H. Hermansson i början av 1960-talet undersökte det svenska näringslivets ägarstrukturer hamnar 15 familjer i fokus. Tillsammans ägde och kontrollerade de den absoluta lejonparten av det svenska näringslivet. Ett liknande mönster visade den statliga koncentrationsutredningar från 1968, även om utredarna ser vissa skillnader i vilka ägarfamiljer som var mest centrala och lyfter fram affärsbankernas betydelse.[180] Jan Glete modifierar i sin senare genomförda undersökning bilden och visar på ett antal ägargrupperingar som inte kan sägas vara familjefokuserade, framför allt de som var företagsledarstyrda. Likväl var familjen en central enhet inom det svenska näringslivet under lång tid. I sin undersökning av kusinäktenskap inom Norrköpings industriföretagarkretsar undet tidigt 1800-tal visar Anita Göransson hur giftermål inom familjekretsen var ett sätt att hålla kapitalet samlat på få händer. Vid införandet av aktiebolagsstiftningen blev den typen av arrangemang mindre centralt och kusinäktenskapen minskade. Glete menar att familjeföretagen efter de turbulenta åren på 1920-talet fick ett uppsving då de var ett sätt att garantera stabilitet. Även Jürgen Kocka gör liknande påpekanden kring den stabilitet som ”icke-kapitalistiska rationaliteter” skapar inom en ägarfamilj, där familjen fortsätter sina investeringar i ett företag även i dåliga tider. Therese Nordlund Edvinsson har fört fram att familjeföretag inte nödvändigtvis måste vara så konservativa och obenägna till förändring som delar av forskningsläget antyder.[181]

Ett av de bestående bidragen från Davidoff och Halls undersökning är att lyfta fram familjens roll för att skapa ekonomiskt framgångsrika företag. Framför allt betonar författarna kvinnors roll i

företagen, detta i kontrast till 1800-talets myt om ”the selfmade man” som kommit att dominera även senare forskning om företag, företagande och företagare.[182] Inom socialantropologin har forskning lyft fram att familjen kan utgöra en tillgång för affärerna, med exempel hämtade från nutida familjeföretag hos kinesiska migranter i USA.[183] Leonore Davidoff har i andra arbeten, dock med fokus på en tidigare tidsperiod, även lyft fram syskonrelationer som allt för lite utforskade. Författaren menar att relationer inom en generation är minst lika betydelsefulla som relationer mellan generationer, exempelvis far och son, något som också betonas av antropologen Michael G Peletz i en forskningsöversikt över det socialantropologiska fältet.[184]

I forskningsläget är det inte alltid tydligt hur ett ”familjeföretag” definieras. Många mindre företag, såväl historiskt som idag, använder sig av familjemedlemmarna i själva produktionen, och familjen står för en väsentlig del av det i företaget utförda arbetet. I större bolag finns det också en skillnad mellan företag som helt ägs och kontrolleras av familjer, och de som släpper in minoritetsägare även om de själva behåller kontrollen. Broström väntade länge med att börsintroducera sina bolag, men gjorde det 1957,[185] medan Ernst Wehtje den äldre byggde upp sin förmögenhet i egenskap av förvaltare som successivt förvärvade aktier i bolaget. Då det aldrig funnits några starka utomstående ägargrupper inom Skånska Cement tillföll makten företagsledningen, det vill säga Wehtje.[186] Dessa skillnader spelar mindre roll här, då syftet är att undersöka hur familj och släktrelationer påverkade och påverkades av ägandet och förvaltandet av företagen, inte att definiera familjerna som det ena eller det andra. I det följande undersöks relationen mellan bröderna Wehtje, den utökade kretsen av släktingar inom Wehtje-familjen och släkten Broström.

RELATIONEN MELLAN BRÖDERNA WEHTJE

Det mesta av släkten Wehtjes tillgångar fanns under den här undersökta perioden samlade på ett ställe, där Ernst Wehtje den yngre förde bok över de olika familjemedlemmarnas tillgångar och skickade

pengar när de behövde. Noggrannheten i systemet synliggjordes när ett misstag begicks vid en utbetalning från det av familjen ägda skrivmaskinsbolaget Halda 1938:

> I samband med avräkningen från Halda vid årsskiftet fick jag styrelsearvodena för 1937, 3.000 kr. pr man. Trots mina instruktioner sände Rönngren arvodena för 1935-36 direkt till vederbörande. Då dessa arvoden ingår i den gemensamma fördelningen, och jag därför helst vill se dem bokförda i räkenskaperna, vore jag tacksam om Du ville sända mig det belopp Du fick direkt från Halda. – När Du sedan behöver pengar kan Du ju säga ifrån, men hoppas jag Du förstår, att jag gärna vill hava samtliga in- och utbetalningar för enhetlighetens skull att gå härigenom.[187]

Både Walter och Hugo Wehtje satt i Haldas styrelse och fick likalydande brev. Breven omtalade ”den gemensamma fördelningen”, tydligen fanns det en överenskommelse mellan bröderna om hur pengar skulle fördelas inom släkten. Brevet antyder även att det fanns inkomster som inte ingick i denna fördelning, men styrelsearvodena från Halda gjorde det. Familjen sammanförde alltså sina intäkter för arvoden, vilka sedan portionerades ut utifrån någon typ av fördelningssystem. Även aktieinnehav var centraliserat, och sköttes via fullmakter för den eller de familjemedlemmar som var aktiva i de respektive bolagen.[188] Det framgår av brevet att bröderna kunde vända sig till Ernst Wehtje den yngre vid behov, och brev där bröderna och andra släktingar bad om pengar var ett ständigt återkommande inslag i korrespondensen. I de flesta fall var korrespondensen en enkel förfrågan om en summa, följt av en bekräftelse på att summan utbetalats från Ernst Wehtje den yngre. Vid många tillfällen åtföljdes dock utbetalningarna av förmaningar.

> Käre Fred! Enligt Din önskan översänder jag härmed i check kr. 3.000:-, som debiteras Ditt konto. Som jag nämnde äro tiderna besvärliga och penningarna synnerligen knappa. Det vore därför bra, om Du nu

> försökte reda Dig på de pengar, vi hittills sänt, så att jag slipper hava bekymmer om att skaffa några ytterligare för Din räkning.[189]

Brevets tonfall underströk att Ernst Wehtje den yngre hade ett överordnat ansvar och att Fredrik inte utan vidare kunde få pengar utbetalda. En sådan hierarkisk relation mellan syskon och det känslomässiga spel mellan syskon som blir följden är något som Davidoff lyfter fram som centralt för att förstå släktskapsrelationer.[190] I motsats till antagandet inom delar av nätverksforskningen, att relationer inom släkter är horisontella och ickehierarkiska, framstår det som att Ernst Wehtje den yngre skapade sig själv som överordnad Fredrik Wehtje och använde en slags social utpressning gentemot sin yngre bror genom att framställa dennes önskan om pengar som ett problem.[191] Själva konstruktionen av den ”gemensamma fördelningen” understryker också den äldre broderns överordnade position. Therese Nordlund Edvinsson menar att det är ett generellt mönster att en person inom ett familjeföretag ges en överordnad roll, vilket i hennes undersökning av Axel Ax:son Johnson blir extra tydligt.[192] Liknande retoriska tekniker som i det ovan citerade brevet använde Ernst Wehtje den yngre vid flera andra tillfällen.

> Käre Fred! Härmed översänder jag enligt Din genom Föräldrarna uttalade önskan kr. 2.500:- i check. – Sedan Du nu från och med nyår får ökad lön hoppas jag, att Du i stort sett klarar Dig på den. Under det gångna året har Du tagit ut 19.070 kronor, vari ju även ingår flyttningskostnaderna från Finland, mot att utdelningen på aktierna uppgått till 15.610 kronor. Då vi gärna skulle betala av den skuld vi ännu hava i Vesta, hoppas jag att Du, liksom de andra syskonen, kan minska Dina uttag från den gemensamma kassan.[193]

Återigen konstruerades Fredriks behov av pengar som ett problem, i det här fallet i relation till familjens ekonomisk-strategiska önskan att göra sig av med skulder. Ernst Wehtje den yngre framställde sig själv som överordnad Fredrik även i det här brevet. Det var han

som definierade familjens strategier, analyserade det ekonomiska läget och kom med uppmaningar till sparsamhet. Av brevet framstår det som att Fredriks lön inte ingick i den ovan diskuterade ”gemensamma fördelningen”, utan istället relaterades Fredriks uttag till de intäkter som hans aktier genererade under året. Ur breven går det inte att utläsa några direkta former av motstånd mot denna över/underordning från Fredriks sida.

Ernst Wehtje den yngre använde ungefär samma sätt att argumentera gentemot sin mer jämnårige bror Walter Wehtje, som hade en mer självständig ekonomisk position.

> Käre Walter! Enligt Din önskan översänder jag härmed i check kr. 6.000:-, som jag lyckats spara ihop. Jag hoppas du nu hushållar med dem. Med hjärtliga hälsningar Din tillgivne[194]

> Käre Esse! Jag tackar för check å kr. 6.000:- varigenom skatt, läkararvode m.m. betalats.[195]

Genom att betona sitt eget arbete skapade han en moralisk skuld hos Walter, att inte göra av med pengarna på oväsentligheter. Walter svarade på det förmanande brevet genom att räkna upp skatt och läkararvoden som de utgifter för vilka pengarna använts, utgifter som svårligen kunde ifrågasättas som onödiga av Ernst Wehtje den yngre. Korrespondensen återspeglar en hierarkisk relation mellan de två bröderna, men jag tolkar det som att Walter Wehtje här gjorde motstånd mot Ernst Wehtje den yngres skuldbeläggande och förmanande retoriska strategi, och konstruerade sig själv som en person som var ekonomiskt ansvarstagande. I en liknande brevväxling ett år senare, då Walter ville ha pengar för utgifter för ”villa och trädgård, bil och skatter” svarade Ernst Wehtje den yngre genom att betrakta summan som ett lån:[196]

> Sedan jag köpt upp de sista aktierna från utomstående aktieägare i Halda och lånat ut ett ganska stort belopp till Pappas och Hugos

> tomtbolag i Stockholm, Erik Olssons brädgårdar, har jag inte så värst gott om pengar. Jag har emellertid kunnat ordna ett alldeles tillfälligt lån åt Dig på 10.000 kronor, som jag härmed översänder i check. Snar återbetalning förväntar Din tillgivne broder[197]

Ernst Wehtje den yngre framhävde i brevet sin förmåga att trots stora svårigheter skaffa fram pengar, och uppräknandet av alla olika turer skapar också en känsla av att det kostade honom tid och kraft att organisera familjens gemensamma affärer. Walters begäran om pengar ställdes i relation till affärsinvesteringar som Ernst Wehtje den äldre och Hugo Wehtje gjort, kanske som en markering av vad Ernst Wehtje den yngre tyckte var legitima sätt att använda familjens gemensamma pengar. Utan att Walter Wehtje själv sagt det definierade han slutligen det översända beloppet som ett lån med kort återbetalningstid. Brevet blev en tydlig markering av att Ernst Wehtje den yngre betraktade sig själv som förvaltare av familjens gemensamma tillgångar, och att de övriga släktingarnas tillgång till pengarna var villkorat.

Att Walter Wehtje i viss mån var en självständig ekonomisk aktör understryks av brev där Ernst Wehtje den yngre bad Walter att investera pengar i familjens gemensamma projekt.

> Våra planer gå ju ut på att efter hand bygga en Siporex-fabrik i Göteborg, och kommer för det ändamålet att behövas en del pengar. Jag tycker därför, att Du istället för att placera Dina lösgjorda pengar på annat håll skulle kunna placera dem här, och kan Du väl få 4½, kanske rent av 5% ränta. Till 4½ kan jag även taga mot pengar för att betala in ett lån i Skandinaviska Banken på 250.000 kronor för Hardebergaköpet.[198]

Brevet är intressant eftersom Ernst Wehtje den yngre var noga med att framställa det som ekonomiskt fördelaktigt för Walter att investera sina pengar i familjens projekt kring byggnadsmaterialfabriken i Göteborg. Det var alltså inte någon självklarhet att så skulle ske

utan Ernst Wehtje den yngre var tvungen att erbjuda en attraktiv återbäring på pengarna. Den centraliserade ekonomin omfattade alltså inte alla pengar som släktens medlemmar hade till sitt förfogande, utan Walter kunde överväga andra investeringsmöjligheter. Walter var också den av bröderna som tycks ha haft den mest självständiga rollen, och under efterkrigstiden blev han integrerad i släkten Wallenbergs affärsimperium genom att aktivt välja att inte gå in i familjen Wehtjes bolag.[199]

Även den fjärde brodern, Hugo Wehtje, var som tidigare nämnts med i ”den gemensamma fördelningen” och del av familjens ekonomiska transaktionssystem på liknande villkor som de andra bröderna.[200]

Det generella intrycket och det som särskilt förtjänar att lyftas fram från den ekonomiskt relaterade korrespondensen mellan bröderna är den förmanande och ibland lite gnälliga tonen från Ernst Wehtje den yngre. Återkommande betonade han problemen som brödernas ekonomiska anspråk förorsakade honom och det ansträngda läge som han menade att familjens ekonomi befann sig i. Bröderna tycks ändå ha accepterat dessa förmaningar och den ekonomiskt-organisatoriska underordning som arrangemanget med ”den gemensamma fördelningen” innebar. Vid en undersökning av bildmaterialet blir den hierarkiska relationen mellan männen i familjen tydlig. I bilden här bredvid syns Ernst Wehtje den äldre centralt tronande med sin hustru Mimmi. På kanten står den långe och självsäkre Ernst Wehtje den yngre och sträcker på sig, familjens centralgestalt när den åldrande fadern lämnar över sin makt. Yngste brodern Fredrik Wehtje står lite hopsjunken, sjätte från vänster, med ett osäkert leende på läpparna. Bilder kan naturligtvis inte berätta alla historier om en släkt samtidigt, men familjebilden och det sätt som personerna placerat sig illustrerar väl den makthierarki som blir synlig i brevmaterialet.

Den ekonomiska organisationen inom familjen var i vissa delar också juridiskt befäst, och släktingarna tecknade avtal med varandra för att reglera det gemensamma ägandet. Avtalen omfattade även

Stående från vänster: Kuno Möllers hustru [ej namngiven i arkivet, förf. anm.], Kuno Möller, Thorborg Dieden, Herbert Dieden, Hellvi Wehtje, Fredrik Wehtje, Helge Jung, Rut Jung, Ernst Wehtje den yngre. Sittande från vänster: Hugo Wehtje, Mimmi Wehtje, Ernst Wehtje den äldre, Britta Wehtje. Stående i mitten: barnbarn [inte heller namngivna].

andra personer än bröderna. Så skrev Ernst Wehtje den yngre 1936 i samband med att släkten köpte aktieägarmajoriteten i färgtillverkaren Wilhelm Becker AB likalydande brev till sina syskon Hugo Wehtje, Ruth Jung och Thorborg Dieden.

> Samtidigt sänder jag Dig en avskrift utav det förslag till konsortialavtal, som upprättats, och som är avsett att undertecknas av majoriteten. Innan Walter och jag för vår del kunna underteckna detsamma behöver vi syskonens underskrift om att de förbinder sig att ej sälja sina aktier. Jag ber Dig därför återsända den härmed bifogade kopian.[201]

Avtalet var avsett att säkra att aktieägarmajoriteten inte undergrävdes genom agerandet av en enskild delägare, utan att makten

över företaget var intakt även om ägandet var spritt på flera händer inom släkten. Som Anita Göransson visar i sin undersökning av hur införandet av aktiebolagsformen påverkade giftermålsmönster i Norrköping gjorde den nya bolagsformen det möjligt att hålla ihop ägandet även vid arvsskiften.[202] Ernst Wehtje den yngres brev illustrerade dock att han upplevde att det fanns skäl att säkra upp ägandet genom juridiskt bindande avtal, utöver den säkerligen förtroendefulla relation som fanns inom familjenätverket. Ett liknande avtal träffades kring det finländska porslinstillverkningsbolaget Arabia, där Wehtjegruppen 1935 tillsammans med finländska kompanjoner tecknade ett konsortialavtal för att säkra en ägarmajoritet. Problem uppstod 1938 när Walter Wehtjes fru Gurli Bergströms bror Olof Bergström sålde några av de aktier som omfattades av avtalet. Efter en lång skriftväxling där Carl-Gustaf Herlitz på Arabia i Finland var mycket arg, och efter diskussion mellan Walter och Ernst Wehtje den yngre skrev Walter ett brev där bröderna Wehtje förband sig att köpa in motsvarande antal aktier.[203] Försäljningen tycktes ha skett av misstag, det var inte Olof Bergströms mening att bryta mot avtalet, men den illustrerar problemet med att hålla ihop ägarmakten när aktierna var spridda på mer perifera delar av släkten. Dessa ekonomiska relationer ska undersökas i nästa avsnitt, och här ska framför allt betonas hur klasspositionen kapitalägare gjorde att brödernas relationer också hade ekonomiska implikationer, samtidigt som ekonomin påverkade relationerna. Materialet illustrerar hur sociala relationer, juridik och ekonomi blandas, och ömsesidigt förtroende kombineras med juridiskt bindande avtal, broderlig likställighet med hierarki och underordning. I det följande ska vi se dessa mekanismer exemplifierade i en vidare krets.

DEN VIDARE KRETSEN AV SLÄKTINGAR I FAMILJEN WEHTJE

> Kära Mamma! Härmed sänder jag enligt önskan dels i check kr. 2.000 och dels också redovisningen för oktober. Här hemma är allt gott och väl. Jag var på Fridhemsvägen i dag, och äro målarna i det närmaste färdiga.[204]

I korrespondensen mellan Ernst Wehtje den yngre och hans mor finns återkommande brev om utbetalningar av pengar. Ofta är det helt korta notiser som den ovan citerade, ibland finns det noterat i längre brev, men aldrig åtföljs de av några förmaningar av den typ som ovan diskuterats i relation till bröderna. Detsamma gäller för korrespondensen med hans systrar, Thorborg Dieden och Ruth Jung, som också då och då får brev med information om utbetalningar men aldrig några vidhängande förmaningar. Av materialet framgår också att Ernst Wehtje den yngre i stor utsträckning skötte deras ekonomi och hjälpte dem med deklarationer och liknande.[205] Även Ruths man, militären Helge Jung som så småningom skulle bli överbefälhavare, hade ”konto i Cementbolaget”.[206]

På Britta Wehtjes sida, Ernst Wehtje den yngres fru, fanns ett stort antal släktingar som hade en ekonomisk relation till släkten Wehtje. Här var asymmetrin i maktrelationen uppenbar.

> Käre Esse! För ditt brev med beskedet angående våra pengar tackar jag dig hjärtligt. Jag är ju glad att mors skuld till oss har kunnat göras upp redan nu; jag tycker bara det är tråkigt, att icke Britta kunde krediteras för hela det belopp mor är skyldig henne. Det är både min och Lajlas önskan att så måtte ske så snart som möjligt. Å andra sidan förstår du säkert, att jag tycker det blir svårt få mina inkomster reducerade till hälften. Jag kommer få relativt knogigt att klara mig på en mindre summa. Jag skulle vara oändligt tacksam, om du ville hjälpa så jag finge det kapital jag nu erhåller placerat så, att jag finge lite större årsinkomster. Jag vet att det är synnerligen svårt att placera pengar i dessa dagar, men jag vet också, att om någon kan hjälpa mig, så är det du. Det kanske är för mkt. begärt med vetskap om hur mkt annat du har att göra o hur mångas affärer du sköter. Du vet, Esse, hur tacksamma vi alla äro för allt vad du gjort för att hjälpa oss, då det gäller allt det trassel som varit och antagligen fortfarande är beträffande Sven och hans sätt att sköta sina affärer. Det är dock glädjande att det tycks ha ljusnat även för honom i det avseendet. […] Om du ville hjälpa Bitti [Murray?] med hennes aktier vore det också bra snällt.

> För henne blir det en kraftig reducering på de slantar hon haft till förfogande som klädpengar. Hennes fader ger henne, som du nog vet, ingenting. De hjärtligaste hälsningar och än en gång tack för allt besvär du haft och allt framgent har. Din tillgivna Karin.[207]

Brevet var skrivet av Karin Elfverson, Britta Wehtjes syster och ledande kraft inom Svenska sjuksköterskeföreningen.[208] Inom släkten Elfverson var det Karins bror Swen Elfverson som framstår som den som tidigare skött sina systrars ekonomi, men Karin och även andra familjemedlemmar uttryckte sitt missnöje med dennes förvaltning och hade gjort en överenskommelse om att Ernst Wehtje den yngre skulle ta över dessa åtaganden.[209] Omläggningen skedde sju år tidigare, 1930, och verkar ha varit motiverad av att Swen Elfversons bolag, Kalmar Kol- och trävaruaffär, gick så dåligt att det riskerade att gå omkull. På samma sätt som Ernst Wehtje den yngres bröder förväntades Karin Elfverson, hennes systrar och mor skriva till Ernst för att be om de pengar de behövde.[210]

Med Swen Elfverson hade Ernst Wehtje den yngre en tät korrespondens, där Swens affärer diskuterades. Tonen var ofta en aning krävande, Ernst Wehtje den yngre bad om löpande information om driften i ett tonläge som antydde att Swen Elfverson slarvat med informationen:

> Samtidigt påminner jag dig om, att jag får ett sammandrag över ställningen vid sista månadsskiftet. Du får vara vänlig att komma ihåg att regelbundet sända mig dem, då det nu är alltför obehagligt att låta affären gå utan att man egentligen har någon kännedom om utvecklingen.[211]

Ernst Wehtje den yngre hade investerat både pengar och en del tid i sin svågers affärer, och begärde att få regelbunden rapportering om hur det gick med affärerna. Han hjälpte också till vid en diskussion med en bank i Kalmar, och korrespondensen antyder att Ernst Wehtje den yngre använde sitt eget nätverk och sitt sociala kapital

för att hjälpa Swen. När det antyds att Swen Elfverson inte fullgjort vad han utlovat i relation till banken blir formuleringen skarp.

> B.B.! Jag översänder härmed till Din orientering ett brev från bankdirektör Trolle. Hans uttalande i näst sista stycket angående försäljningen av skogsfastigheterna förmodar jag beror på något missförstånd, då Du ju lovade att omedelbart efter vårt sammanträffande höra Dig för om möjligheterna att finna någon spekulant. Det löftet antager jag, att Du har hållit. Hälsningar, i hast Din tillgivne[212]

Retoriskt konstruerades det som ett misstag att bankdirektör Trolle uppfattade det som att Swen Elfverson inte gjort vad han sagt, men det fanns ingen tveksamhet om vad Swen borde göra, eller snarare redan borde gjort. Bankdirektör Trolle å sin sida använde ett förminskande tilltal om Swen, då han skrev om saken.

> Genom ”lilla Swen”, som vi här kallar Eder snälle svåger, erfor jag idag, att Ni under närmaste tiden tänker besöka Kalmar. Jag skulle vara tacksam, om Ni då finge tillfälle att titta in till mig ett tag, så att vi kunde få kollationera en smula med varandra, huru Swens bolag utvecklat sig sedan vi senast talades vid.[213]

Utifrån materialet framstår det som att Ernst Wehtje den yngre och bankdirektör Trolle diskuterade Swen Elfversons affärer över hans huvud, och signalerar genom öknamnet ”lilla” att han betraktade Swen som en svag man vilket ytterligare förstärks av att han kallade honom för ”snäll”. Från bankdirektör Trolles sida gjordes därmed markeringar om att Swen Elfverson var att betrakta som bärare av en underordnad maskulinitet, och även Ernst Wehtje den yngres mästrande tonfall kan tolkas i samma riktning. Kate Mulholland framhåller i sin diskussion om myten om ”the selfmade man” hur viktig ekonomisk framgång är för maskulinitetskonstruktionen hos kapitalägare och företagsledare, och centralt i Swen Elfversons

degradering som man var också hans bristande affärsmässiga framgångar.[214] I samma grad konstruerades Ernst Wehtje den yngre som bärare av en starkare maskulinitet givet de ekonomiska framgångarna och förmågan att hjälpa sina släktingar. Praktiker av klass och hegemonisk maskulinitet vävs på så sätt samman hos de båda männen.

Swen och Karin Elfverson hade också en andra bror, Alvar Elfverson, som bedrev jordbruk i trakterna av Kalmar. Även hans affärer gick dåligt, och han skrev långa brev där han beklagade sig för Ernst Wehtje den yngre och också kom med förslag på gemensamma affärer som skulle kunna hjälpa upp situationen.

> Med risk för att Du skall tro att jag är fullständigt galen måste jag framlägga en plan för Dig. Jag vill föreslå Dig att Du köper Ulfsborgs Gård, som ligger alldeles härintill o sedan arrenderar ut den till mig. Eller eventuellt köper den tillsammans med mig eller hjälper mig att köpa den. Helst det första el. ev. det andra, sedemera om flera år och om Du så vill kan du ju sälja den till Din fattige svåger. Det låter vansinnigt, men jag är av den uppfattningen att detta är en chans som jag kanske aldrig återfå.[215]

Det finns inget rakt svar från Ernst Wehtje den yngre bevarat, troligen möttes de eller talade i telefon och diskuterade saken muntligen, men av den fortsatta korrespondensen framgår att han ställde sig positiv till möjligheterna, och breven fylldes av en mycket stark betoning av Alvars tacksamhet:

> Broder Esse! Först och främst tack för Ditt mer än hyggliga sätt att upptaga mitt lilla förslag. Jag vet ej varken vad jag skulle göra eller säga för att låta Dig förstå vad jag tycker att Du är hygglig både mot Sven o mig. Det ligger ej för mig att i stormande ord o åtbörder ge mina känslor luft. Kan jag därför inte en gång för alla få tacka Dig o tala om att jag mer än uppskatta Din vänlighet o att min tacksamhetskänsla mot Dig är lika stor fast jag inte alltid kan el. vill ge den uttryck i ord el åthävor. Punkt.[216]

Alvar Elfverson framstår i breven som allt annat än fåordig, utan tvärtom var breven långa och fulla med den översvallande tacksamhet han ville ge uttryck för, och i retoriken kunde han blanda in sina barn och sin fru, samt sin syster Britta Wehtje, och skriva att ”Mottag ädle givare o framför dess likes till Din Hustru icke blott mina tacksägelser utan jämväl min kära Hustrus o mina små oskyldiga barns visserligen omedvetna men dock tacksamhet!”[217] Det ovan diskuterade köpet genomfördes aldrig, men Alvar Elfverson återkom med nya affärsförslag som förefaller ha fått ett vänligt bemötande av Ernst Wehtje den yngre.[218]

Även breven från Karin var fyllda av ord som ”tacksamhet”, och när Ernst Wehtje den yngre år 1931 fyllde 40 skrev hon ett brev som inte finns bevarat, men där Ernst svarade:

> Kära Karin! För ditt alltför vänliga brev med lyckönskningar till min 40-årsdag tackar jag Dig hjärtligt. Det skulle glädja mig mycket, om jag även i fortsättningen i någon mån kunna motsvara vad släkt och vänner kunna vänta av mig.[219]

Ernst Wehtje den yngre konstruerade här sin egen roll av att hjälpa släkt och vänner som något som förväntades av en person i hans ställning, en tankefigur som känns igen från paternalistisk ideologi kring ömsesidiga förpliktelser mellan över- och underordnade. Paternalismen som ideologi diskuteras senare i det här kapitlet, men materialet antyder här en relation där Ernst Wehtje den yngre intog rollen som socialt överordnad med en stark betoning av både klass och maskulinitet, medan de ingifta släktingarna från hans frus familj tilldelades rollen av tacksamma underordnade.

ÄGANDE INOM SLÄKTEN BROSTRÖM

Precis som inom släkten Wehtje fanns det inom släkten Broström ett juridiskt skyddsnät som förband släktingarna att inte sälja aktier utan de andras godkännande. Detta aktualiserades i samband med att Dan och Ann-Ida Broströms yngsta dotter Margaretha gifte sig

med Krister Kuylenstierna som skulle visa sig vara en bedragare som gifte sig med henne för att komma åt hennes pengar. De gifte sig och for vid andra världskrigets utbrott till USA där stora summor pengar spenderades. Via telegram och brev bad Krister och Margaretha om mer pengar, och att delar av aktieinnehavet skulle försäljas, men familjens advokat förhalade och hänvisade till att regeringen beslutat om restriktioner för utförsel av kapital under kriget. Krister Kuylenstierna hade redan innan giftermålet med Margaretha Broström skrivit en bok med titeln *Fräckheten var mitt vapen* som förment självbiografiskt skildrar författarens kringflackande liv i världen med många amorösa episoder av diskutabel karaktär, varför det i Ann-Ida Broströms ögon inte kan ha varit någon idealpartner för hennes dotter.[220] Margaretha Broström skiljde sig så småningom från Krister Kuylenstierna, och även om en hel del pengar gick åt till konsumtion tycks aktierna hållits inom familjens ägo.[221]

Ann-Ida Broströms sätt att administrera ägandet av bolagen har lämnat få spår i materialet, men Algot Mattssons biografi över släkten betonar hennes roll som förvaltande och att de strategiska besluten fattades av de män som anställdes som verkställande direktörer i bolagen. Dessa var ofta svågrar till Ann-Ida Broström, ingifta med hennes döttrar. Mattsson framhåller också advokaten Einar Melander som en central person för hur släktens ekonomiska tillgångar förvaltades, då denne gjorde ett ekonomiskt upplägg där tillgångarna överfördes från Ann-Ida till hennes barn successivt över lång tid på ett sätt som gjorde att de vid Ann-Ida Broströms död 1965 nästan helt undslapp arvsskatt.[222] Therese Nordlund Edvinsson kommer till en liknande slutsats, och menar att Ann-Ida Broströms centrala roll låg i att hon var viktig för sammanhållningen inom familjen och firman.[223]

SLÄKTEN SOM REDSKAP FÖR ÄGANDE

I relation till släkten Broström är det intressant att notera forskningens många gånger kritiska inställning till familjeföretag som organisationsenhet, då släkten på många sätt exemplifierar många av de

negativa drag som associeras med ägandeformen med svågerpolitik och en vilja att besätta de centrala positionerna med folk inom familjen. Trots detta förmådde släkten Broström vara ledande i sin bransch under lite drygt ett halvt sekel. Även Wehtje uppvisade en stark stabilitet som ägare under en lång följd av år. Davidoff och Hall, samt även Jürgen Kocka och Tomas Nilson, framhåller att släktingar kunde betraktas som extra trovärdiga i affärsrelationer, att nätverk som byggde på släktskap och familj var extra starka.[224] Att på det sätt som släkterna Wehtje och Broström gjorde konstruera ett nätverk av släktingar kring ägandet var därmed ett sätt att minska risktagandet i affärerna. Mellan släktingarna vävdes ett nät av förtroendefulla relationer som det skulle ha kostat de inblandade personerna mycket att svika.

För släkten Wehtje är det också intressant att notera Davidoffs diskussion kring syskonrelationers betydelse, då flera av Ernst Wehtje den äldres söner var verksamma inom företagen. Relationen mellan syskonen innehöll inslag av hierarki, vilket Davidoff framhåller som en av flera möjligheter, men det här diskuterade exemplet visar på begränsningarna i de delar av forskningsläget kring nätverk där dessa relationer ses om horisontella och ickehierarkiska.[225] Ernst Wehtje den yngre var centrum i en hierarkisk ekonomisk struktur, som förefaller ha innehållit tre grupper: För det första hans bröder, som hade visst inflytande men ändå var tydligt underordnade den äldste brodern. För det andra ett antal kvinnor inom familjen som hade en position där de uppbar räntor från familjens kapital men hade begränsat inflytande. För det tredje en grupp mer avlägsna släktingar som var tydligt underordnade och där materialet antyder att Ernst Wehtje den yngre ansåg sig ha vissa förpliktelser mot gruppen enligt ett mönster som förknippas med paternalistiska praktiker, och där dessa uttryckte stor tacksamhet för den hjälp de erhöll. Det fanns en ömsesidig påverkan mellan de ekonomiska och de sociala relationerna inom familjen vilket skapade specifika praktiker kopplade till klass, det vill säga de sociala relationerna påverkades av attt familjen också var en ekonomisk sammanslutning

och de ekonomiska relationerna påverkades på samma gång av de sociala relationerna. Det samma kan säkerligen tänkas gälla för andra samhällsgrupper, exempelvis egenföretagare eller mindre jordbruk, men klasspostionen kapitalägare skapar speciella ramar för praktikerna inom gruppen. Detta sammanvävdes med specifika sätt att göra maskulinitet vilket var särskilt tydligt utifrån Ernst Wehtje den yngres konstruktion av en hegemonisk maskulinitet baserad på de hierarkiska ekonomiska relationerna inom familjen. Inom familjens hierarikiska relationer var flera olika positioner möjliga, vilket illustreras av hur Ernst Wehtje den yngres bröder fick stå ut med förmaningar om sparsamhet, men också kunde förhandla en mer självständig roll som i Walter Wethjes fall, samt de olika grader av underordning som mer perifera personer inom släkten Wehtje hamnade i. Inom släkten Broström synliggörs framför allt kvinnornas marginaliserade position inom familjens ägarstruktur, något som ska diskuteras vidare i kapitel fyra. Där lyfts även några exempel på personer som bryter detta mönster fram, framför allt Gurli Wehtje, född Bergström och gift med Walter Wehtje. I det följande ska istället kapitalägarnas relation till företagens förvaltande diskuteras.

Att leda och förvalta företag

> Vi hade sedan tänkt oss att i början på nästa vecka hava en liten överläggning i Bromölla angående deras nya sanitetsgodstillverkning och närmast vilken typ av W.C.-stolar de skola upptaga. Danielsen och jag voro på besök hos ingenjör Lundberg i Saltsjöbaden i förra veckan, och hade han en ny konstruktion, som såg ganska tilltalande ut. Med Din erfarenhet från området tidigare vill jag gärna hava Din hjälp när vi nu gemensamt överlägga om saken. – För att få största möjliga nytta av besöket i Bromölla vore det nog bra, om Slotte också kunde komma med. Härifrån skulle det bliva Danielsen, Forsén och jag.[226]

Ernst Wehtje den yngre framstår i materialet som en direktör som tog mycket aktiv del i arbetet vid de fabriker som han förvaltade. Vad som här förbereddes 1934 var en helt ny verksamhetsgren inom

fabriken i Bromölla, där tillverkningen av toalettstolar och annat sanitetsgods på sikt skulle bli en mycket viktig del av produktionen. Därför var det inte att förvånas över att Ernst Wehtje den yngre, som då var verkställande direktör för Iföverken, var delaktig i framtagandet. Brevet kan ändå illustrera hur nära direktören befann sig verksamheten i sitt beslutsfattande.[227]

I det här avsnittet undersöks de praktiker av klass och genus som var kopplade till kapitalägarnas sätt att leda och förvalta sina företag, skiljt från ägandet som undersöktes i det förra avsnittet. Fokus ligger som tidigare på att att undersöka ekonomiska praktiker som framträder som centrala för gruppen kapitalägare, samt hur de konstruerar sig själva, sin självbild och självrepresentation, i relation till dessa ekonomiska praktiker.

Uppdelningen i ”ägare” och ”förvaltare” som gjorts i det här kapitlet beror dels av en vilja att synliggöra dessa olika roller som kapitalägarna kunde inta inom sina företag, dels anknyter det till det forskningsläge som utifrån Alfred Chandlers tes om ”the managerial revolution” diskuterar huruvida det sker en överföring av makt från kapitalägarna till en grupp anställda chefer ungefär vid den här undersökta tidsperioden. Jan Glete menar att så inte är fallet för svenskt vidkommande utan att ägarna fortsätter att spela en central roll även som chefer, och Jürgen Kocka menar att den tyska utvecklingen följer ett delvis annat mönster än Chandlers med ett starkt inslag av chefer rekryterade inom ägarfamiljer.[228] I Eric Olin Wrights diskussion om klass menar han att högre chefer inom företagen befinner sig i en ”privileged appropriation location within exploitation relations”, det vill säga de befinner sig på den exploaterande sidan i klassuppdelningen mellan arbete och kapital under kapitalismen.[229] Skillnaden i klassposition mellan högre chefer och ägare är därmed inte så stor, enligt Olin Wright. I det följande undersöks alltså kapitalägarnas praktiker i relation till rollen som *managers*, chefer eller förvaltare, inom företagen. Till en del handlar det om företag där de själva var verkställande direktörer, men även deras praktiker i relation till andra företag som de ägde undersöks.

SYNEN PÅ SIG SJÄLV – TEKNOLOGI SOM MASKULINITET

> I slutet på förra veckan var jag uppe i Falun på ett ingenjörsmöte, och var det mycket lyckat. Vi alla cementmänniskor hade ett par trevliga och vackra dagar tillsammans. Vi sågo på St. Kopparbergs stora anläggningar, pappersbruk, järnverk och kraftstationer. Cementgjuteriet bygger nu en stor anläggning, och var det roligt att se huru bra det går.[230]

I sitt brev till sin mor Mimmi Wehtje benämnde Ernst Wehtje den yngre sig själv och den grupp som han här var tillsammans med som ”cementmänniskor”. Ordet ”cementmänniska” visar på en möjlig identifikation hos Ernst Wehtje den yngre med tillverkningen, att han uppfattade sig själv som kopplad till produktionen av cement. Kopplingen ska dock inte övertolkas, och exemplet står ensamt i materialet. Det illustrerar i viss mån att Ernst Wehtje den yngre inte såg sig bara som ägare, utan att kopplingen till den fysiska produktionen också var en viktig del av hans självbild.

Michael Roper menar att det i Storbritannien inom en generation av företagsledare födda på 1920- och 30-talen fanns ett maskulinitetsideal starkt kopplat till teknik och tekniskt kunnande. Ropers källmaterial består av intervjuer med äldre företagsledare gjorda i början på 1980-talet. Författaren framhäver ett förändrat maskulinitetsideal där de äldre företagarna bygger sin maskulinitet kring tekniska kunskaper och en väldigt korrekt utseendekod, vilket kontrasteras mot en grupp yngre företagare där förmåga att tjäna pengar står i centrum och kombineras med ett mer extravagant utseendeideal.[231]

I det material som här analyseras konstruerade Ernst Wehtje den yngre en självrepresentation som knöt an till det teknikerideal som Roper skisserar för den äldre gruppen företagsledare. Det synliggjordes utöver det ovan citerade exemplet vid flera tillfällen då Ernst Wehtje den yngre bjöd in gäster för att titta på Wehtje-gruppens industrianläggningar, exempelvis till cementfabriken i Hellekis september 1932:

> Göteborgs-ingenjörernas besök på Hellekis i lördags var mycket lyckat. 220 gäster besågo och beundrade den nya fabriken och anläggningarna på Hellekis. Enligt såväl Shàrengrads som Forséns och Slottes uttalanden voro anordningarna mycket bra. Danielsen klargjorde i ett utmärkt anförande vid middagen anledningen till resan och våra förhoppningar om ett gott resultat därav.[232]

Brevet var adresserat till Ernst Wehtjes den yngres far, Ernst Wehtje den äldre, och den stolthet som Ernst Wehtje den yngre gav uttryck för kan tänkas ha många dimensioner i relationen far-son och bör tolkas försiktigt, men ligger i linje med ett teknikerideal så som det skisseras av Roper. Shàrengrad, Forsén och Slotte var alla tre ingenjörer vid olika produktionsanläggningar, och att det var dessas omdömen som citerades belyser att åtskillnaden mellan ägaren och den gruppen inte var central för Ernst Wehtje den yngre.[233] Materialet öppnar för en möjlig tolkning av Ernst Wehtje den yngres användande av ”cementmänniska” som ett sätt att konstruera en självrepresentation som skapade samhörighet med ingenjörerna, och han tillmätte de ledande teknikernas omdöme om den nya fabriken i Hellekis stort värde. En maskulinitet kopplad till teknik kan alltså ha funerat som en brygga mellan ägaren Ernst Wehtje den yngre och de organisatoriskt och klassmässigt underordnade ingenjörerna.[234]

Som teknikforskaren Boel Berner och flera genusforskare betonat så är ingenjörerna en nyckelgrupp i konstruktionen av det tidiga 1900-talets modernitetsprojekt, och en grupp som blev en symbol för den tekniska utvecklingen och framåtskridandet. Det var också en bild som odlades av ingenjörerna själva. För en USA-kontext, vilken Berner också diskuterar som jämförelse med Sverige, har Ruth Oldenziel beskrivit en liknande utveckling där hon också betonar den noggranna exkludering av kvinnor och afroamerikaner från centrala teknikområden som skedde via utbildningsinstitutionerna. Maskulinitet och rasistiska föreställningar kopplas på så sätt både diskursivt och som organisatoriska praktiker till teknik i allmänhet och till ingenjörsyrket i synnerhet, liksom till andra grupper av

tekniker.[235] Boel Berner visar vidare att ingenjörs- och teknikeridealet under tidigt 1900-tal i Sverige konstrueras i opposition mot byråkrater och jurister.[236] Ernst Wehtje den yngre hade liksom sin far Ernst Wehtje den äldre en juridisk utbildning och inte någon formell teknisk utbildning. 1949 blev Ernst Wehtje den yngre trots det hedersdoktor vid Kungliga Tekniska Högskolan i Stockholm, en titel som han enligt uppgift var noga med att man tilltalade honom med.[237] Ernst Wehtje den yngres höga värdering av titeln styrker betydelsen av teknik och tekniskt kunnande i hans självrepresentation.

I det ovan citerade brevet verkade anläggningarnas funktion stå i fokus då de beskrevs som ”mycket bra”. I samband med ett besök på fabriken i Bromölla 1935 var det istället estetiska synpunkter som stod i fokus, åtminstone retoriskt:

> Som Ni sett av tidningarna hade vi en lyckad utfärd med engelsmännen, och beundrade de anläggningarna i Bromölla mycket. Vädret var finfint, och gick allt väl i lås. Odelberg [Axel Odelberg, direktör på Gustavsbergs porslinsfabrik, Rörstrand och Ifös främsta konkurrent] blev ju ytterligt förvånad över fabrikernas utseende och hade inte ord nog för beröm. Fred var också med, och gladde det honom, att engelsmännen uttalade sin tillfredsställelse också med Rörstrand.[238]

Återigen var Ernst Wehtje den yngre påtagligt stolt över att vinna gäster och konkurrenters beundran, men i det här brevet till Mimmi Wehtje satte han fabrikernas utseende i centrum. Det är förstås möjligt att Ernst Wehtje den yngre med ”utseende” menade något som har med fabrikens funktion att göra, men det är ändå intressant att han väljer den estetiskt kopplade termen vilket inbjuder till paralleller med funktionalismens credo ”det som är funktionellt är också vackert”. Förutsatt att han faktiskt lämnade ett estetiskt omdöme om fabriken indikerar citatet att kapitalägarnas relation till tekniken också innehöll känslor och passion, att den inte bara var ett medel för att uppnå en ökad profit utan också något som värderades

utifrån andra logiker. I sin krönika över Skånska Cementaktiebolaget från 1932 använder Karin Kock ett liknande språk:

> Fabriken är synnerligen vackert belägen vid Vänerns strand och med granskogen som bakgrund. Det gynnsamma intrycket förstärkes av den starkt funktionalistiska prägeln på byggnaderna, vilka på ett fördelaktigt sätt bilda en skarp kontrast mot de fabriksbyggnader av äldre typ, som man är van att se i det svenska landskapet[239]

I den av Skånska Cementaktiebolagets styrelse godkända krönikan lyftes det nya, funktionalismen, fram som kontrast mot ett äldre byggnadssätt och fabriken framställdes som ett positivt tillskott till de natursköna omgivningarna. Även om det inte var Ernst Wehtje den yngre själv som formulerade texten så var boken en produkt av bolagets vilja att skapa en historisk berättelse över sig själv, och då var den estetiska dimensionen av tekniken en del. Boken utkom 1932, två år efter Stockholmsutställningen som innebar funktionalismens stora genombrott i Sverige. Eva Rudberg framhåller i en arkitektoniskt inriktad studie av utställningen att påverkan dock snarast gick åt andra hållet, att det var den rationella industriplaneringen som influerade bostadsbyggandet.[240] I krönikan var det dock de nya estetiska idealen som stod i fokus.

Skeppsredaren Dan Broström var liksom de ledande personerna i släkten Wehtje inte någon utbildad tekniker, men var som vi sett ovan ändå involverad i noggranna kontraktsdiskussioner kring de tekniska specifikationerna av båtar som skulle beställas till familjens rederier, och han ägde också flera av Göteborgs stora varv.[241] I sina brev berömde han vid flera tillfällen båtarnas presanda och tekniska funktion. Så exempelvis skrev han om fartyget ”Stockholm”, Sverige-Amerikalinjens första fartyg.[242]

> Mitt eget älskade barn! Nyss ha vi siktat amerikanska landet och passera nu vid ½ 12 tiden Fire Islands fyrskepp, söder om Long Island. Det är en strålande morgon. Vi beräkna vara i New York vid 3-tiden

> efter en enastående resa. Endast en stormdag i måndags + den generade ej 'Stockholm' det minsta, ty den är en enastående god sjöbåt, så att i matsalen kände man icke sättningarna utan åt nästan lika lugnt som hemma. Tjocka ha vi haft de senaste dagarna varje dag, men den har kommit till och ifrån och vi ha gått med full fart undantagande ett par timmar en natt. […] Hälsa Karin o Herbert att de gerna kunde ha kommit med. Men resan är en bagatell att göra om. En Amerika tripp krymper ihop till en liten enkel turistfärd när man kan färdas som på Stockholm.[243]

Sverige-Amerikalinjen och dess fartyg utvecklades till själva sinnebilden för den långväga sjöfarten, och med åren byggdes allt mer påkostade och tekniskt avancerade skepp.[244] Entusiasmen inför den tekniska utvecklingen och förmågan att besegra naturkrafterna var tydlig i Dan Broströms brev, en entusiasm som han delade med många i sin samtid. Här ska därför inte argumenteras för att Dan Broströms relation till tekniken skilde ut honom från sin samtid, utan citaten används för att visa att den snabba tekniska utvecklingen var något som engagerade även personer inom gruppen kapitalägare. I andra brev mellan Ann-Ida och Dan Broström märktes det entusiastiska förhållandet till teknik. I ett kärleksbrev från 1924 skrev Ann-Ida Broström.

> Älskade min lille gosse! Du tror väl inte att detta är ett litet kärleksbrev?! Men varför inte, ty du har verkligen varit en riktigt rar liten Dansen under påsk antingen det nu beror på att du börjat äta o dricka igen som en vanlig människa eller att du nu bygger o beställer båtar en masse, eller därför att du verkligen tycker om ditt Iabarn ännu efter 17 år, eller allt detta i förening. Huvudsaken är du var rar och det är mycket mera värt än det påskägg som jag aldrig fick men som du efter påtryckningar tänkte låta lagårdskarlen köpa i Alingsås.[…] Nu kan du ju svara med ett lika rart brev som detta till mig eller ringa i tel. till kontoret eller mig. Just nu anmäldes Stockholm det är väl du, lustigt. Det var nog några radiotankar! Senare. Det var du! Och nu har

> jag läst aftonbön med småbarnen våra och slutar med puss o kram till Dansen min från Iabarn.[245]

Båtarna och tekniken kopplades här alltså till att Dan enligt Ann-Ida Broströms uppfattning verkade må bra, vilket påverkar deras äktenskapliga samliv och brevet antyder en närmast erotisk potential i Dan Broströms relation till skeppsbyggandet. Det kan diskuteras om det var beställandet eller byggandet av båtar som ska tolkas som det mest centrala i citatet från Ann-Idas brev, där beställandet snarare anknöt till Dan Broströms roll som ägare än till teknik. Å andra sidan var själva idén om att Dan Broström *bygger* båtar intressant, något han i en praktisk bemärkelse överlät till ett antal varvsarbetare, men som ändå lyfts fram som något som gör honom lycklig. Det stärker intrycket om att fantasier om en nära koppling till teknik var viktigt för Dan Broströms självbild. Den skotske vetenskapshistorikern Wendy Faulkner och även den svenske maskulinitetsforskaren Ulf Mellström betonar den starka passion som präglar (vissa) mäns förhållande till teknik.[246] Faulkner menar att ”engineers’ pleasure in technology and their identification with technology are crucial elements in the individual identity and shared culture of engineers.”[247] Här argumenteras för att den emotionella aspekten av kapitalägarnas relation till teknik är central för att förstå även deras självbild och självrepresention. Den känslomässiga kopplingen till tekniken som var tydlig hos Broström kunde också anas hos Ernst Wehtje den yngre när han i det ovan citerade breven entusiastiskt beskrev och visade upp sina produktionsanläggningar.

I dialog med antropologen Sherry Ortner menar Mellström att industrisamhället hade en grundläggande ”rotmetafor” i form av den mekaniska maskinen. Författaren för ett resonemang om samtiden, boken kom ut 1999, där han ser datorn som en viktig ”rotmetafor” och exemplifierar med hackers som talar om sin kropp i datormetaforiska termer.[248] Mellströms resonemang är ganska svepande och utan historiska belägg, men maskinmetaforen återfinns hos Dan Broström när han vid ett tillfälle diskuterade sin kropp.

> Imorgse kl 8 telefonerade jag till Dr Mayer och kl 3 fick jag komma. Det var verkligen intressant att möta denne man, ty han såg själv sund ut och var ovanligt sympatisk. Han konstaterade, som också är alldeles riktigt, att min mage ej på många år fungerat ordentligt, men också att jag hade en ovanlig vitalitet för mina år och att det fanns goda förhoppningar att sanera mina tarmar. Genom dir. Trulsson på Grand Hotel kände han synbarligen till mig. När han hade känt över magen sa han: 'Ni har många maskiner på edra båtar, men ingen är viktigare än den här.' Det finns en hel del rost i den, men den skola vi nog få bort.[249]

Dan Broström befann sig i Karlsbad och genomgick en kur hos nämnda doktor Mayr, som namnet egentligen stavas, som inkluderade magmassage och att Dan Broström höll en strikt diet bestående endast av tre glas mjölk om dagen.[250] Det är Mayr som liknade Dan Bröströms mage vid en maskin och därmed anknyter till rotmetaforen den mekaniska maskinen, men Dan verkar tilltalad av liknelsen och upprepar den i brevet till Ann-Ida Broström där han också utvecklar den (eller om han även här citerar Mayr) med en liknelse om rost i maskinen. Brevet antyder att Dan Broström i sin egen kroppsuppfattning associerar sin kropp med teknik, i det att han attraheras av idén om kroppen som maskin.

Ulf Mellström diskuterar i dialog med den brittiske sociologen Judy Wajcman två former av maskulinitet inom teknikens värld: å ena sidan arbetarklassens män som handhar och behärskar mekanik och maskiner, och å andra sidan maktens män som karaktäriseras av att de i kraft av sin tekniska expertis ofta sitter i avgörande maktpositioner i företag, organisationer och samhälleliga institutioner. Mellström och Wajcman beskriver den här formen av maskulinitet som präglad av en professionell kalkylerade rationalitet. Det är en maskulinitetsform som är mer teoretisk till sin karaktär, men som på ett liknande sätt som den första formen vilar på kontroll och behärskande av maskiner och teknik. I sin egen analys av ingenjörer på ett elektronikföretag och en bilfabrik ser Mellström en kombination av de här två maskuliniteterna.[251]

Ernst Wehtje den yngres framhävande av sin tekniska förmåga kan, med stöd i Mellström och Wajcman, ses som ett maskulint görande, men också som en klasspraktik. Genom att framhäva sin och sina kollegors tekniska förmåga och kompetens bekräftade han dem både som klassmässigt framstående personer och som män. De ingenjörer som han skapade som viktiga betraktare av hans fabriker och förmåga kan utifrån Mellströms tolkning ses som män som var bärare av en likartad maskulinitet, även om de klassmässigt var underordnade Ernst Wehtje den yngre och Nils Danielsen. Även framhävandet av fabriksanläggningarnas rationella planläggning understryker likheten med den maskulinitet som Mellström och Wajcman skisserar för maktens män inom teknikSektorer. När Ann-Ida Broström skrev till Dan Broström att han ”bygger o beställer båtar en masse” anknyter det Mellströms diskussion kring hur den arbetarklassbetonade ”hands on”-versionen av maskulinitet blandas med den ingenjörsassocierade som betonar det mentala arbetet. Dan Broström byggde i fysisk bemärkelse inga båtar, men Mellström liksom Wajcman visar att ett betonande av den fysiska sidan av tekniskt arbete vid många tillfällen varit vanligt bland ingenjörer och liknande tekniska experter. Det fysiska arbetet med tekniken stannar dock vid en fantasi, och det här undersökta materialet visar att tonvikten ligger starkast på det mer teoretiska sidan av relationen till teknik.[252]

I de dagliga praktikerna kopplade till rollen som förvaltare av företag flöt därmed maskulinitet, vurmen för teknik och klassposition samman. Ett annat tema som är framträdande i materialet är den tid och energi som läggs på att upprätthålla en nära kontroll av verksamheten, och i det följande ska undersökas hur det sammanföll med hur kapitalägarna konstruerade sina självbilder och självrepresentationer.

ORDNING OCH KONTROLL

> Broder Nisse! Sedan Du uppgjort Din plan för driften vid cementfabriken i Hellekis vore vi tacksamma få ett meddelande om huru Du önskar kolleveranserna till Eder fullgjorda. Med Aug. Carlsson

> hava vi ett kontrakt om två à tre laster för första kvartalet, och vore det nog bäst, att vi lämnade dem närmare meddelande om huru vi önskar skeppningarna.- Då priset är billigt vore det väl kanske skäl att taga ut alla tre lasterna. Om Du ej själv behöver dem kunna vi möjligen taga en av lasterna till Limhamn, ifall det ej låter sig göra att få en leverans till Eder framflyttad till april månad.[253]

I långa stycken var korrespondensen mellan Ernst Wehtje den yngre och hans direktörer plågsamt detaljerad. Ett dominerande inslag i det undersökta brevmaterialet handlade om att ha kontroll och uppsikt över produktionen. Produktionsenheterna låg på skilda platser i landet och brev var vid den här tidpunkten det normala sättet att kommunicera över längre avstånd, även om telefon och telegraf gjort sitt intåg. I det följande ska viljan till kontroll och ordning lyftas fram som en central praktik i relation till kapitalägarnas förvaltande av sina företag, med reservation för att material saknas från släkten Broström. Judy Wajcman visar att betonandet av ordning, kontroll och rationalitet också bär en genuskodning bland företagsledare, och är kopplade till maskulinitet och män.[254] I det material som undersöks i det här avsnittet är det bara män som förekommer, men egenskaperna kan utifrån Connells terminologi kopplas till hegemonisk maskulinitet och kontrasteras mot maskuliniteten hos underordnade män.

Vid mer eller mindre stora händelser vid fabrikerna verkar Ernst Wehtje den yngre ha velat vara på plats. Exempelvis 1929 då han med Nils Danielsen diskuterade möjligheten att träffas i Hellekis, men ville skjuta på det eftersom han ville övervaka ett maskinbyte.

> Vi räkna med att i nästa vecka kunna sätta igång den nya stora slamkvarnen, och vill jag gärna vara med därom för att se, att något ytterligare uppskov ej ifrågakommer.[255]

Produktionen i de stora cementfabrikerna var beroende av att alla maskiner i produktionskedjan fungerade för att kunna undvika

produktionsstopp, varför större maskinbyten var en kritisk tidpunkt.[256] Ernst Wehtje den yngre priorierade därför att vara närvarande vid denna händelse. Ett liknande exempel utgör det tidigare citerade brevet när Ifö skulle sätta igång produktionen av toalettstolar, en beslutsprocess som Ernst Wehtje den yngre tog mycket aktiv del i.[257]

Breven från direktörerna för företagen som Ernst Wehtje den yngre kontrollerade kom med oregelbundna mellanrum men minst ett par gånger i månaden, och de var ofta väldigt långa och detaljerade.[258] Det kan naturligtvis finnas andra förklaringar bakom de långa och många breven, men troligen ska det förstås som att Ernst Wehtje den yngre uppmanat de underordnade direktörerna till detta och också läste breven noggrant. I några fall var också detaljnivån i diskussionen väldigt hög. Som när porslinsföretaget Rörstrands lastbil höll på att gå sönder 1931. Direktören på Rörstrand, Magnus Bernström, skrev till Ernst Wehtje den yngre:

> Rörstrands stora lastbil – Scania Vabis, 14 år gammal – har nyligen undergått en dubbel svetsningsoperation, tack vare två på varandra inträffade sprickningar i främre cylinderblocket. Svetsningsarbetet kostade 70 kr. utom monteringsarbetet här. Bilen får och kan ej köras med större hastighet än 10 km. i timmen. I och med utgången av 1931 måste nya bakringar anskaffas i trots av att de nu använda Overmannringarna äro i prima skick. Luftringar äro föreskrivna. […] Hur skulle du göra i detta fall?[259]

Några dagar senare blev Bernström otålig:

> Det tycks vara många brev, som nu väntar på sitt svar hos Dig, och jag undrar om det vore lämpligt att jag t.ex. körde ner La Sallen till Malmö någon gång i nästa vecka och finge tillfälle konferera med Dig[260]

Ernst Wehtje den yngre svarade då tämligen omgående:

> Broder Magnus! Tack för Dina båda brev av den 30 pto och den 3 d:s! I lastbilsfrågan synes mig ingen tvekan böra råda huru Du bäst bör förfara. Jag skulle i Ditt ställe snarast möjligt byta ut den gamla Scania-bilen mot en ny Ford. […] Ditt förslag om sammanträffande här i Malmö tilltalar mycket, och bedja vi [Ernst Wehtje den yngre och Ernst Wehtje den äldre, förf. anm.] Dig därför vara välkommen för att konferera om alla de föreliggande frågorna. Helst se vi, om Du kan komma ned *med la Sallen [tillagt med asterisk förf. anm.] i början på nästa vecka, då vi nämligen i slutet på veckan börja våra löneförhandlingar med arbetarna.[261]

Den här brevkorrespondensen kan tolkas som att Bernström ville ha och var van att få täta och detaljerade instruktioner, även kring mindre frågor som ett bilinköp. Det finns dock några ordvändningar som kan tolkas som att Ernst Wehtje den yngre tyckte att Bernström borde kunnat fatta beslutet själv, när han poängterade att han ”i ditt ställe” skulle bytt ut bilen. Att Ernst Wehtje den yngre poängterade att han tyckte Bernström skulle köra en speciell bil ner handlade troligen om ett visst bilintresse hos Ernst Wehtje den yngre. La Salle var en i USA byggd prestigebil av mycket modernt snitt.[262] Kanske är det också det tekniska intresset och intresset för bilar som gjorde att Ernst Wehtje den yngre faktiskt gav sig in i diskussionen med åsikter om vilket lastbilsmärke som borde väljas. Therese Nordlund Edvinsson lyfter i sin undersökning av Axel Ax:son Johnson fram direktörens vilja att ha kontroll över verksamhetens alla delar, och hon noterar särskilt att direktören inte gjorde skillnad på små detaljer och stora beslut – han ville ha kontroll över allt. Brevväxlingen ovan och liknande exempel kan tolkas som ett uttryck för ett sådant extremt kontrollbehov.

Oftast handlade dock korrespondensen om mer avgörande beslut eller utbyte av information, och ett väsentligt drag särskilt när det gällde cementproduktionen var att jämföra de olika tillverkningsplatserna. Systemet tydliggörs då fabriken i Slite nyligen köpts upp, i mars 1932.

> B.B.! Med dagens post mottog jag bokslutet för januari, varför jag tackar. Det gladde mig att mottaga dessa handlingar, uppställda å de nya formulären. Det synes mig bliva överskådligt och bra. […] Det ena exemplaret av bokslutshandlingarna vidarebefordrar jag till Danielsen. För framtiden vore jag tacksam, om Du ville sända av månadsboksluten ett exemplar till mig och ett, likaledes fullständigt exemplar till Danielsen.- För fullständighetens skull vore det väl bäst, att vi tänka oss, att även Du och de Jounge byta tillverkningsrapporter. Om Du ej har något att erinra härom ber jag Dig därför månatligen tillställa de Jounge personligen ett exemplar av månadsbokslutens bilagor 2, 3 och 4, eventuellt också 5 och 6, men ej de övriga rapporterna. Från Visby skulle Du sedan få motsvarande. Med bästa hälsningar Din tillgivne [underskrift] P.S. För att undvika onödig omgång får jag kanske bedja Dig föranstalta om, att ett exemplar av samma rapporter, som gå till de Jounge, även sändes till Brandberg i Limhamn. Från Limhamn får Du sedan månatligen automatiskt tillverkningsrapporterna för Limhamn och Hellekis. Vill Du vara vänlig vid tillfälle sända mig den omarbetade styrelseberättelsen för underskrift. D.S.[263]

Bokslut och bokslutsbilagor cirkulerades alltså mellan alla produktionsställen inom cementkoncernen. Slite ska diskuteras i större detalj nedan, men skiljde ut sig med lägre lönsamhet jämfört med de andra produktionsställena, och det fanns ett starkt missnöje med hur dess chef kapten Nyström skötte verksamheten. Utbytandet av statistik kunde därmed fylla en disciplinerande funktion, för att förmå Nyström att ändra sin förvaltning. Senare byttes dock denne ut mot Arendt de Jounge, och då fortsatte jämförelsen. De Jounge skrev ett år efter att han tagit över på Slitefabriken, i oktober 1933:

> B.B. Ber härmed få översända rapporterna jämte månadsbokslutet per 30 september samt en separat jämförelsetabell jag uppgjort mellan koncernens fyra fabriker: Visby, Hellekis, Slite och Limhamn. […] Den bifogade jämförelsetabellen ställer Slite i en mycket gynnsam dager, dock vill jag påpeka, att meningen med tabellen är icke att påvisa vårt

> goda resultat i förhållande till de övriga fabrikerna, utan jag vil endast framhålla, att vi nu ära beredda att kunna leverera och göra detta med god förtjänst.[264]

De Jounge hade säkert anledning att försöka visa sig extra driftig i relation till Ernst Wehtje den yngre, vilket illustreras av den tabell han upprättade för att det skulle vara ännu lättare att jämföra de olika fabrikerna. Breven innehåller flera diskussioner om möjliga förändringar utifrån de jämförelser som gjordes mellan fabrikerna, och materialet indikerar att det var centralt för styrningen och ledningen av fabrikerna. Utöver detta finns det också en del som talar för att Ernst Wehtje den yngre tyckte att ordning och kontroll var viktigt på ett mer emotionellt plan. Tidigt i sin karriär, medan han jobbar som disponentassistent på Hellefors bruk skriver han till sin nära vän Kuno Möller:

> För avskriften av Edra kontorsregler tackar jag Dig så mycket, och Du kan vara säker på, att de skola bliva mig till god nytta och i tillämpliga delar komma till god användning.[265]

Kuno Möller var 1918 direktör för Svenska Bindgarnsfabriken och i brevet till denne antyder Ernst Wehtje den yngre att ordningen på kontoret förmodligen inte motsvarade ganska högt ställda krav på precision och noggrannhet.[266] Vid ett flertal tillfällen kom den här typen av ordningsfrågor upp till diskussion i breven. I en brevväxling med bruksförvaltare Birger Esseen angående ett protokoll 1918 hade Ernst Wehtje den yngre frågor om protokollet och eftersträvade att det skulle vara korrekt avfattat. Esseen svarade överslätande om protokollets eventuella brister och Ernst Wehtje den yngre verkade trots allt nöja sig med det.[267] Tidigt i sin karriär var han ganska ödmjuk vid dessa tillfällen, men med ökande ålder och pondus blev han mer rakt på sak:

> Broder! […] Det skulle varit av stort intresse att diskutera de i Ditt brev omnämnda frågorna på Cementföreningens styrelsesammanträde i morgon. Emellertid hava kallelserna utfärdats på samma nonchalanta sätt som ett par gånger förut, så att det nu är mig omöjligt infinna mig å sammanträdet imorgon, vilket jag mycket beklagar.[268]

> Då jag ej tidigare erhållit någon underrättelse om detta sammanträde är det mig nu omöjligt ordna så, att jag kan infinna mig till detsamma. Intet av de å föredragningslistan uppsatta ärendena synes mig vara av sådan art att de kräva en särskilt snabb behandling, och förvånar det mig därför mycket, att kallelsen nu för tredje gången utfärdats så, att det praktiskt taget är omöjligt att härifrån komma till sammanträdet.[269]

Ernst Wehtje den yngre blev arg över den sena kallelsen och skrev till både Svenska Cementföreningen och disponent Bonthron i frågan. Det kan naturligtvis ha funnits flera anledningar till Ernst Wehtje den yngres irritation över de sena kallelserna. En viktig sådan är att han hade en lång tågresa från Malmö till Stockholm till alla möten som skedde där, och därför behövde tid för att planera denna. En annan möjlig förklaring är att det fanns meningsmotsättningar inom styrelsen som inte framkommer i materialet och att den bristande formalian var ett sätt att försöka påverka vilka som kunde närvara på mötet. Den tolkning som framstår som troligast är dock att Ernst Wehtje den yngre uppfattade det negativt i allmänhet att mötet var dåligt förberett och kallelsen kom ut sent, baserat på att han särskilt tog upp dagordningspunkternas innehåll och menade att dessa inte motiverade något snabbinkallat möte (och han valde att uttrycka sig som att han inte uppfattade dem som särskilt viktiga), utan kallade förfarandet ”nonchalant”. Det emotionella elementet i brevväxlingen indikerar att ordning och kontroll var något Ernst Wehtje den yngre uppskattade på ett känslomässigt plan, åtminstone valde han i brevet att framställa sig själv på det sättet.

Att Ernst Wehtje den yngre av sin omgivning uppfattades som något av en expert på administration tydliggjordes när hans yngre bror Fredrik Wehtje bad om hjälp:

> Den dyrbara administrationen gör ju sitt till att tynga ned utgiftsposten, och hoppas jag att med Din hjälp även snart kunna lösa denna fråga.[270]

Fredrik Wehtje hade 1934 nyligen tillträtt som direktör för Rörstrand och Lidköpings porslinsfabriker och satt igång ett omfattande omstruktureringsarbete för att pressa kostnader och öka vinsten. Ernst Wehtje den yngre var synnerligen aktivt deltagande i detta arbete, och när det gällde just administrationen så hoppades Fredrik att hans äldre bror skulle kunna hjälpa honom. Som diskuterats ovan var brödernas relation inte alldeles okomplicerad och innehöll en stark hierarkisering till den äldre broderns fördel. Det gör att begäran om hjälp kan innehålla flera bottnar, där Ernst Wehtje den yngre stärks i sin roll som hegemonisk man genom att associeras med ordning, kontroll och korrekta administrativa rutiner.

Även i relation till Walter Wehtje fanns det som diskuterats drag av hierarkisering, och vid några tillfällen anmärker Ernst Wehtje den yngre på broderns bristande ordningssamhet.

> Käre Walter! Tack för papperna, som jag fick tillbaka i går. Jag nödgas nu sända Dig ett av dem åter för tredje gången för att få det underskrivet, då Du ej skrivit på, där Ditt namn är utmärkt. Skicka nu pappret åter omgående. Din tillgivne [underskrift] Esse[271]

Det omtalade papperna hade redan varit hos Walter Wehtje för underskrift, blivit liggande en tid och när de till slut blivit påskrivna hade något blivit fel. Walter svarar samma dag: ”Käre Esse! Härmed pappren ang. nyteckning ännu en gång åter. Ursäkta!”[272] Anmärkningarna på Walters ordningssamhet har en ton liknande den när Ernst förmanar sin bror att vara sparsam med pengarna, och bör

på samma sätt tolkas som uttryck för en maktojämlikhet mellan bröderna.[273] Kanske innehåller anmärkningen även en utmaning av Walter Wehtjes maskulinitet, i linje med Judy Wajmans ovan diskuterade undersökning där ordning kopplas till en hegemonisk maskulinitet.[274]

Som diskuterats tidigare visar Boel Berner hur ingenjörs- och teknikeridealet under tidigt 1900-tal konstrueras i opposition mot byråkrater och jurister. ”I kampen för den moderne ingenjören ingick även en attack på etablerade företrädesrätter. Målet var framför allt att ’bryta juristernas duperande makt och bereda plats för dem, som i första hand äga de insikter, som erfordras för att styra människor och materia’ ” skriver Berner, och citerar *Teknisk Tidskrift* från 1909.[275] Ernst Wehtje den yngre hade liksom Ernst Wehtje den äldre en juridisk utbildning, men de hade också ett starkt teknikintresse och Ernst Wehtje den yngre blev som tidigare nämnts hedersdoktor vid Kungliga Tekniska Högskolan i Stockholm 1949. Här verkar alltså Ernst Wehtje den yngre inta något av en mellanposition. Det starka intresset, eller passionen, för teknik som diskuterats i det tidigare avsnittet kombineras med en stark betoning av administration och byråkrati, vilket var ideal kopplade till jurister och byråkrater. De maskulinitetsuttryck som kopplades till byråkraten bör ha varit delvis annorlunda än de som associerades med teknikern/ingenjören, men någon konflikt i den frågan kom inte till uttryck i materialet.

I det här avsnittet är framför allt två saker intressanta att lyfta fram, och detta återigen sagt med reservartion att avsnittet endast diskuterar material från släkten Wehtje. Den första är viljan att i detalj styra och kontrollera produktionsprocesserna. I relation till det tidigare avsnittet som diskuterar hur teknikerideal reproducerades bland kapitalägarna så finns vissa likheter, men det som tydliggörs här är att det framstod som centralt för de ledande personerna att kontrollera och ha kunskap om produktionen, vilket gjorde att de också ägnade mycket tid till administration. Rollen som administratör står i någon mån i motsättning till den praktiskt handlande teknikern i Berners ovan citerade undersökning, men en sammanjämkning av rollerna

kan ses i det här undersökta materialet. Klasspositionen kapitalägare möjliggjorde praktiker som anknöt till båda dessa roller, och materialet uppvisar inte några konflikter i konstruktionen av maskulinitet utifrån dessa roller. I relation till det forskningsläge som diskuterar huruvida det sker en överföring av makt från ägare till anställda chefer kan resultatet tolkas i linje med Jan Gletes poäng, att den utvecklingen inte var särskilt framträdande i Sverige vid den tiden.

Den andra punkten som är intressant att lyfta fram handlar om ordning. De här undersökta kapitalägarna verkar ha varit personer som uppskattade korrekt avfattade protokoll, noggrann bokföring och korrekt mötesformalia. Det knyter an till ett borgerligt skötsamhetsideal, men också till en rörelse mot rationalisering av produktionen och administrationen som under den här perioden omstrukturerade näringslivet i Sverige, andra västeuropeiska länder och USA, samt även Sovjetunionen där teknikoptimismen var mycket stark och tilltron till förmågan till byråkratisk planering likaså.[276] Strävan efter ordning innehåller också vissa emotionella uttryck, vilket kan tolkas som att ordning också är något som påverkade självbilden och synbart i breven var en del av självrepresentationen.

De kraftiga omstruktureringarna av industriproduktionen som karaktäriserar perioden under mellankrigstiden var naturligtvis inte bara en intressant räkneövning för passionerade administratörer, utan också en plågsam realitet av lönesänkningar, avskedanden och höjt arbetstempo för arbetare och tjänstemän inom dessa företag. Dessa motsättningar har bara lämnat mycket begränsade spår i det här undersökta källmaterialet, och ett annat material med ett större inslag av bolagshandlingar och styrelseprotokoll skulle möjligen kunna ge fler svar. I det följande ska undersökas de spår som ändå finns i materialet av hur arbetarkollektivens protester och lokalsamhällenas krav skapade icke-ekonomiska överväganden som kom att påverka praktiker i relation till både ägande och förvaltande.

Moral och ekonomi

Ett relativt omfattande forskningsfält diskuterar 1800- och 1900-talets bruk och industrier och de patriarkala/paternalistiska drag som fanns inom dessa.[277] Som Christer Ericsson visat finns exempel på paternalistiska företagsledare även under mellankrigstiden.[278] Ekonomihistorikern Thomas Matti konstruerar två idealtyper för företagsledning, en professionell företagsledare och en patriarkal. För hans undersökningsperiod 1910-1945 slår han dock fast att drag av patriark finns kvar och att den professionella företagsledaren aldrig slår igenom.[279] Inom den arbetarhistoriska forskningen har bland andra Lars Berggren och Mikael Ottosson med stöd i ett brittiskt forskningsläge betonat att paternalismen inte bara var en ideologi påförd uppifrån, utan att de konkreta uttryck som den tog sig på olika arbetsplatser också berodde på arbetarnas mobilisering och krav på fabriks- och bruksägarna. Ottosson betonar vidare att paternalism genom historien betecknat delvis olika former för relationer mellan över- och underordnade personer, och han menar att det inte kan antas finnas kontinuitet mellan dessa former eller ideologin kring dem.[280] Sociologen Åsa Lundqvist framhåller i sin undersökning av bruket Böksholm det fruktbara i att skilja på paternalism som ideologi och som praktik, och visar på arbetares bundenhet vid platsen som centralt för upprätthållandet av paternalismens ojämlika maktrelationer. Vidare visar hon på genusdimensionerna av paternalismen, där män och kvinnor har helt olika roller inom ramen för ett sådant system.[281] Fältet är alltså relativt väl beforskat, och en konkluderande slutsats är att det relativt långt fram i tiden finns både praktiker och ideologiska positioner som påminner om paternalism hos flera företagsledare och inom flera industriproduktioner.

Några forskare lyfter fram vad de kallar ”ideologiska fragment av paternalistiskt tänkande” som lever kvar hos senare generationer av företagsledare även sedan den paternalistiska ideologin blivit mindre gångbar.[282] I opposition mot det synsättet och utifrån Lundqvists och även Christer Ericssons sätt att diskutera paternalismen som en bestämd ideologi kring hur samhället ska organiseras uppfattar jag

”ideologiska fragment” som ett problematiskt sätt att se på paternalismen, detta av flera skäl. Dels implicerar det sättet att se på ideologi eller en diskurs att vissa element kan finns kvar utan att fylla en aktiv funktion i sin samtid. Analysen här kommer istället att utgå från att sådana element av en ideologi eller en diskurs alltid omformas och omtolkas för att fungera i sin samtid. Dels är paternalismen en levande ideologi i samtiden med tydliga företrädare (se Ericsson) som de här undersökta kapitalägarna kände väl till men vars projekt de inte delade.[283] De praktiker som blir synliga i det empiriska materialet kan då inte analyseras utifrån en idé om att de är i någon mån omedvetna kvarlevor från en sådan ideologi. Istället kommer dessa alternativa logiker att analyseras utifrån begreppet *moralisk ekonomi*.

Begreppet *moralisk ekonomi* lanserades 1971 av E.P. Thompson som ett sätt att begripliggöra folkliga protester i England under 1700-talet där kraven handlade om att priserna på bröd och spannmål skulle sättas utifrån moraliska principer snarare än marknadsekonomiska.[284] Begreppet har givit upphov till en livlig debatt och används inom breda fält, mest känd är kanske James C Scott som i *The moral economy of the peasant* breddar definitionen av begreppet och använder det för att genomföra en undersökning av bondeuppror i Sydostasien. I Scotts version av begreppet omfamnar det system av moraliska utsagor som handlade om fattiga människors ”rätt till uppehälle”, och är inte bundet till de konflikter kring bröd- och spannmålspriser som E.P. Thompson undersöker.[285] Även om E.P. Thompson explicit exkluderar paternalism från det han menar med moralisk ekonomi finns det ett värde i att vidga begreppet till att omfatta alla typer av moraliskt och etiskt baserade ekonomiska logiker bortom de specifika historiska skeenden som E.P. Thompson själv analyserar, och i detta också inkludera paternalism som ideologi och praktik.[286] Detta ligger i linje med James C Scotts användning av begreppet och det sätt som det använts av senare forskning.[287]

Begreppet blir då ett redskap för att diskutera dessa logiker utan att göra dem till en enhetlig ideologi eller inbördes konsistent enhet. Forskningen utifrån begreppet är framför allt inriktad på att

analysera underordnade grupper, ofta bönder men även arbetarklassgrupper, och dessa gruppers motstånd mot införandet av marknadslogiker med åtföljande försämringar för dessa grupper. Utifrån de delar av forskningsläget kring paternalism, bland andra Berggren och Ottosson, som ser paternalismen som skapad i ett samspel mellan kapitalägare och arbetare, ser jag den moraliska ekonomin på samma sätt som påverkad av ett flertal aktörer. Utifrån en Gramsci-inspirerad förståelse av den moraliska ekonomin som sammanvävd med och uttryckt genom *common sense*-föreställningar ska i det följande analyseras i vilka sådan förställningar som kapitalägarna omfattades av.

Ett tredje sätt, utöver diskussionerna om paternalism repsektive moralisk ekonomi, att beskriva den förändringsprocess som sker åren runt första världskriget är Karl Polanyis *The great transformation.*[288] Polanyi menar att kapitalismens genombrott och utvecklingen av liberal ekonomisk teori ledde till en utopi om ekonomin som fristående från samhället i form av laissez-faire liberalism. Polanyi menar att en central karaktär hos nästan alla äldre samhällen är *the embeddedness* av ekonomin, att ekonomiska relationer var sammanflätade med religion, politik och samhället i stort. Vad de klassiska liberala ekonomiska tänkarna gjorde, i synnerhet Malthus och Ricardo, var att skapa en idé om att det går, och att det är önskvärt, att *disembed* ekonomin, att skilja ut ekonomin från det övriga samhället. Polanyi menar att detta aldrig är möjligt i praktiken, men betecknar projektet att försöka som ”den stora omvandlingen”. I förlängningen ser han första världskriget som en konsekvens av att laissez-faire liberalismen skapar så starka spänningar inom och mellan nationer att krig bryter ut. Författaren ser vidare 1930-talets depression och fascismens framväxt som en fortsättning på samma utveckling.[289]

I relation till diskussionen om paternalism menar jag att Polanyis analys lyfter fram paternalismen som en specifik ideologi och praktik för att organisera ekonomins *sammanvävdhet* med det övriga samhället. Andra förhållningssätt är tänkbara, och en av Polanyis poänger är att visa att de enda valen inte står mellan socialism

och liberalism utan han sammanför istället politiska projekt i polerna *politiskt inflytande över ekonomin* mot *laissez faire*-liberalism, där många ickesocialistiska projekt ryms vid den förra polen. Polanyis tes har debatterats livligt och en kritik som framförts av Andrew Sayer är att begreppet *embeddedness* eller *sammanvävdhet* trots författarens kritiska intentioner riskerar att skapa förmildrande beskrivningar av kapitalismens funktionssätt.[290]

Utifrån tre empiriska exempel ska i det följande den här typen av moraliska aspekters påverkan på ekonomiska beslut diskuteras, och ekonomins *sammanvävdhet med* det övriga samhället synliggöras.

EXEMPLET SLITE – ATT BRYTA MED DET GAMLA

Skånska Cementaktiebolaget och släkten Wehtje tog 1931 över cementproduktionen i den lilla gotländska orten Slite.[291] Under det första året fortsatte produktionen i stort sett som tidigare under ledning av kapten Fredrik Nyström, som var fabrikens grundare och hade lång tradition på orten där hans far verkat som ”kalkpatron” redan sedan slutet av 1800-talet.[292] Slite inordnades successivt i Skånska Cementaktiebolaget och Cementas organisation, rutiner för frakt samordnades och likriktades och vissa tekniska förbättringar genomfördes.[293] Ett år efter övertagandet bytte Ernst Wehtje den yngre och ledningen för Skånska Cementaktiebolaget ut Nyström mot Arendt de Jounge som varit anställd som disponent för Visby cementfabrik vilken sedan tidigare var knuten till Skånska Cementaktiebolaget.[294] I korrespondensen mellan Ernst Wehtje den yngre och Arendt de Jounge dryftades därefter vad de båda männen uppfattade som problem med hur Slitefabriken hittills skötts.

> Beträffande förhållandena å Slite-fabriken och Nyström kan jag framhålla att sammanträffandet med Fru Nyström och besöken i resp. bostäder utfallit till ömsesidig belåtenhet. […] Ute i fabriken har jag icke tills dato varit, då jag tänkt låta värsta stormen och förvåningen gå över. I det allmänna resonemanget ha en del sansade röster hörts, som mena att ny chef på Slite var nödvändigt och som en skämtare

> påpekade om Slites tjänstemän och arbetare, så 'darra de i byxbenen för den kommande tiden.' Besöket på fabriken för hämtandet av F.L. Smith & Co:s utredningar har jag planerat till i morgon. Kamrer Olofsons utredning beträffande bolagets olika förhållanden har jag med stort intresse tagit del utav. Det mest iögonfallande och sorgligaste är avtalet och arbetarrådet. Jag vore tacksam för ett sammanträffande med Dig för en diskussion beträffande speciellt avtalet och kan en sådan diskussion kanske lämpligast ordnas i Stockholm eller Malmö.[295]

Det avtal som omtalades var ett ”samarbetsavtal” som Nyström tecknat med arbetarnas organisationer 1929 när konkurrensen från just Skånska Cementaktiebolaget gjort Slitefabrikens ekonomiska situation ytterst svår. I utbyte mot ökade arbetsprestationer och att arbetarna höll nere sina lönekrav stipulerade avtalet bland annat, att det för en kategori arbetare klassade som ”fast anställda” fanns en skyldighet för bolaget att erbjuda arbete och lön året runt, att bolaget skulle bidra till en sjukkassa och en pensionskassa för arbetarna samt att arbetarna genom ett industriråd gavs insyn i och inflytande över bolagets skötsel. Gruppen fast anställda omfattade 118 personer, och de kunde inte avskedas under gällande avtalstid.[296] En återkommande diskussion var hur de Jounge skulle kunna hitta produktiv sysselsättning för dessa under perioder då cementproduktionen låg nere. Under Fredrik Nyström hade det bedrivits jordbruk och kreatursuppfödning på en närliggande gård, och här hade arbetare sysselsatts när det inte fanns arbete i cementfabriken. Den verksamheten gick dock med kraftig förlust och de Jounge var angelägen att göra sig av med den. På längre sikt ville Wehtje och de Jounge riva upp avtalet, men en första åtgärd var att förändra hur avtalet skulle tolkas, så att företaget bara behövde erbjuda arbete under fyra dagar i veckan.

I breven framstår Arendt de Jounge som en organisatorisk ”hitman”, vilken av Ernst Wehtje den yngre anlitades för att förändra Slitefabriken i grunden. Det är svårt att uttolka hur de Jounge kände inför att arbetare och tjänstemän enligt citatet ovan bävade för vad

som skulle hända i framtiden, men en möjlig tolkning var att det var med viss stolthet som han inför Ernst Wehtje den yngre upprepade det någon sagt, att de ”darra i byxbenen”. Till en början valde de Jounge valde att inte visa sig på fabriken, men sedan gick förändringarna ganska fort. Ernst Wehtje den yngre var pådrivande och skrev angående den önskade sänkningen av arbetstiden för de fast anställda att den skulle genomföras snarast.

> B.B.! Tack för Ditt brev av den 3 d:s, varom vi talades vid i telefon i dag. De fast anställda arbetarna tycker jag Du ska bereda arbete i första rummet och framför dem, som stå i annan kategori, och vilka endast kommit ifråga för tillfälliga arbeten. Jag är emellertid av den meningen, att vi ej kunna garantera de s.k. fast anställda full arbetstid under alla förhållanden, och tycker jag, att de redan från början få finna sig i att få inskränkning i arbetstiden, då vi ej kunna bereda dem någon sysselsättning.- När nu arbetstillfällena bliva mindre tycker jag det är lika bra att genomföra den saken först som sist och ej skjuta på den till nästa år.[297]

Förslaget från de Jounge hade varit att de skulle avvakta med den åtgärden till dess ett nytt avtal var underskrivet, vilket dröjde till våren, men Ernst Wehtje den yngre betonade övergången till en ny verksamhetschef som viktig för att genomdriva förändringen och ville att den skulle gälla ”från början”. Det understryker att de Jounge rekryterades som en chef som skulle förändra verksamheten, att hans övertagande sågs som en nystart för fabriken. Arbetarorganisationerna stämde ledningen för avtalsbrott, när den sänkte arbetstiden och avskedade arbetare, men de fick inget stöd från fackföreningarnas centralorganisationer och förlorade. Redan samma vår, 1933, lyckades Skånska Cementaktiebolaget teckna ett nytt avtal där alla skrivningar om sjuk- och pensionskassa var strukna, skyddskläder inte längre ingick och lönerna sänktes kraftigt. Istället fick nu Slite ett avtal som baserade sig på de villkor som gällde vid fabriken i Visby.[298]

Vad var det då som Ernst Wehtje den yngre menade skulle förändras? Som det första citatet visar så var löneavtalet och arbetarnas inflytande en nagel i ögat på den nya fabriksledningen, men även en mängd produktionstekniska detaljer sågs över. Centralt var som vi sett ovan att jämföra Slite med andra fabriker inom koncernen, och de Jounge återkom ständigt i sina brev till hur fabrikens produktionskostnader förhöll sig till andra fabrikers.[299] Samordning och likformighet underlättade säkert arbetet inom en koncern och ett centralt inslag var att förbättra produktiviteten i de fabriker som hade högre produktionskostnader, exempelvis Slite. Ett annat skäl var att Slite uppfattades vara illa skött, och i brev till de Jounge gratulerar de Ernst Wehtje den yngre denne till att han fått ”ordning och reda” på Slite.[300] Viljan till likformighet visar dock också att det fanns lite förståelse för att lokala förhållanden kunde påverka hur produktionen skulle bedrivas.

Exemplet visar på en uppfattning om att det bästa sättet att producera cement var detsamma, oavsett fabrikens lokalisering, vilket underströks genom de återkommande jämförelserna mellan fabrikerna. Dessa jämförelser anknyter till de tidsstudier som blev populära under samma tid inom ramen för Taylorismen och andra mangagementstrategier. I anslutning till forskningen om paternalism finns ett antal undersökningar om hur paternalismen som ideologi och praktik förhöll sig till Taylorismen och strävan efter att rationalisera produktionen. Lars Berggren konkluderar i en översikt över fältet att bilden är splittrad vad gäller hur den relationen mellan paternalism och rationalisering ska förstås, men vad fältet ändå visar är att det inte fanns någon motsättning mellan att företag och företagsledare som kopplades till paternalismen också använde Taylorismen eller liknande managementstrategier.[301] Konflikten mellan Nyström och Wehtje ska därmed inte tolkas som en konflikt mellan rationalisering och paternalism.

Att det framför allt var relationen till arbetarna som var det verkliga problemet understryks av ett brev där Ernst Wehtje den yngre diskuterade frågan med sin far, Ernst Wehtje den äldre.

> I Stockholm var det ganska besvärligt. N. var tydligtvis ej alls beredd på, att vi betygssatte hans prestationer så lågt. Han tyckte, att han åtminstone borde givas tillfälle att någon längre tid visa vad han och fabriken verkligen kunde prestera. Jag klarlade för honom, att vi alla voro av den bestämda uppfattningen, att hela hans inställning, och speciellt förhållandet till arbetarna, ej tydde på att han skulle kunna åstadkomma den kraftiga uppryckning, som behövdes på Slite. Förslaget om överflyttning till Visby, som jag framförde från början för att något mildra saken, tilltalade honom ej, utan syntes han vilja föredraga att lämna helt. […] För oss skulle detta senare alternativ, pensionering, kanske bliva både det behagligaste och billigaste, då det ju ej är säkert, att arbetet samman med N. blir så värst behagligt under de närmaste åren härefter.[302]

Den ”N” som omtalades i brevet var naturligtvis Fredrik Nyström, och Ernst Wehtje den yngre berättade för sin far om ett samtal han haft med denne i Stockholm. Att Nyström inte var nöjd med planerna understryks av att han samma dag skriver ett brev till Ernst Wehtje den yngre och ber om ännu ett sammanträffande, och Nyströms missnöje med flytten omnämns också i litteratur om ortens historia.[303] Ernst Wehtje den yngre skrev till sin far att han understrukit för Nyström att det var ”hela hans inställning, och speciellt förhållandet till arbetarna” som gjorde att de inte hade något förtroende för honom. Däremot var han villig att förflytta Nyström till Visbyfabriken, även om hans förstaval var pensionering. Som vi sett så var det arbete i Visbyfabriken som blev beslutet, och det understryker att det var kopplingen till Slite som plats som var det problematiska med Fredrik Nyströms sätt att leda företag. Troligen uppfattade Ernst Wehtje den yngre Nyströms mångåriga knytning till orten som en del av problemet, och att han uppfattade att Nyström utgjorde ett problem i Slite men inte i Visby, eller åtminstone att problemet var mindre. Plats var central för den typen av paternalistisk praktik och ideologi som Nyström och i än högre grad hans far representerade, vilket tidigare diskuterats av Åsa Lundqvist.[304]

Korrespondensen angående förändringarna vid Slitefabriken gav dock också uttryck för argumentationer där icke-ekonomiska överväganden gavs vikt. Så skrev de Jounge angående nya avtalsförhandlingar ett år efter sitt tillträde som verksamhetschef.

> Indrages dessutom [utöver stora lönesänkningar i det centrala löneavtalet, förf. anm.] bolagets hjälp till sjukkassan och pensionskassan, så tror jag arbetarna gjort enligt sin mening så stora uppoffringar att försök att pressa ackorden ytterligare komma att stöta på hårt motstånd. Har i dag haft besök utav deras representanter, varvid de utbådo sig, att i god tid före eventuella förhandlingar få vårt förslag till nytt avtal. För detta förslags slutgiltiga fastställande blir nog ett personligt sammanträffande nödvändigt. Med ovan nämna reduceringar komma dock Slitefabrikens ackordslöner att ligga något över Visbyfabrikens. Visbyfabrikens högsta ackord har varit cementpackning, som givit 1:24 och efter reduktionen kommer att giva 1:10, i Slite efter reduktionen 1:22. *Det rättvisaste är utan tvekan, att personalen i samtliga fabriker ha lika stora förtjänstmöjligheter,* men frågan är om vinsten utav en ytterligare mindre nedpressning av ackordslönerna motsvarar kostnaderna för en eventuell konflikt.[305]

Korrespondensen utvisar inte hur Ernst Wehtje den yngre förhöll sig till det sättet att argumentera kring begreppet ”rättvisa” och ska därför inte överbetonas, men ingår ändå som en del av en diskursiv praktik i kommunikationen mellan de båda männen. I brevet resonerade de Jounge kring vid vilken nivå av försämringar som arbetarna skulle gå i konflikt, där kostnaderna för en sådan konflikt (kanske både i form av ekonomiska kostnader och försämrade relationer till arbetarna) ställdes mot vinsterna. Det var alltså tre faktorer som vägdes in vid fastställandet av lönenivån – vad som stod att vinna på en sänkning, graden av motstånd från arbetarna och vad som var ”det rättvisaste”. Det tredje argumentet är intressant i relation till E.P. Thompsons begrepp *moralisk ekonomi*, då det visar på att det inte bara var arbetarkollektivet som hade en uppfattning om

vad en ”rättvis” lön var, utan även arbetsgivarrepresentanten höll sig med en egen definition av rättvisa.

Ernst Wehtje den yngre betonade i ett annat brev samma vår att relationen till arbetarna var viktig:

> Det gladde mig att höra, att allting går sin gilla gång på Slite. Jag tänker mig, att vi nog efter hand skola kunna få ordning även med arbetarna när de bara se, att vi visa en god vilja till ett gott samarbete även i fortsättningen samt också en viss förståelse för deras synpunkter. Som Du framhåller skulle det säkerligen underlätta betydligt om man genom en omläggning i kalkbrottet kunde få bort den irritation som säkerligen vår strävan att få rimliga arbetsförhållanden där kommer att medföra. Om ditt förslag nu är det rätta är det mycket svårt för mig att bedöma. Helst vill jag diskutera det med Dig, då jag gärna behöver känna närmare till en del detaljer.- Under tiden delgiver jag Danielsen Dina synpunkter, och få vi väl sedan räkna med att längre fram i månaden träffas i Stockholm eller kanske ännu hellre på Slite. Intill dess kanske Du ville approximativt beräkna samtliga kostnader för en omläggning av brytningen med maskin enligt Ditt förslag.[306]

Brevet skrevs samtidigt som förhandlingarna om ett nytt avtal som skulle riva upp Slitearbetarnas högre löner och andra förmåner stod som hetast, men Ernst Wehtje den yngre slog ändå an en mild ton i brevet, där han framhöll att det var viktigt att bolagets ledning visade god vilja och lyhördhet inför arbetarna. I framtiden såg Ernst Wehtje den yngre möjliga konflikter kring arbetsbesparande tekniska förändringar, och framhöll vikten av att försöka förebygga och överbrygga sådana. Även i ett annat brev senare samma år ställs arbetsbesparande tekniska förändringar mot sysselsättningsargumentet:

> Dina förslag till vinterarbeten har jag som hastigast genomgått. Det större arbetet av dessa med utlastningsanordningen synes mig böra komma till utförande, då räntabiliteten ju blir ganska så god, och de nya anordningarna komma att medföra vissa fördelar genom höjning

> av utlastningskapaciteten. Det enda, som talar mot förslaget är, att ytterligare en del arbetare blir överflödiga.- De andra föreslagna arbetena komma ju ej att erbjuda något större antal arbetstillfälle, men bliva de väl dock lämpliga att utföra i vinter. Ett arbete, som givetvis skulle bereda sysselsättning åt mycket folk, och som därjämte säkerligen skulle visa en god räntabilitet, skulle vara en ombyggnad av ettans ugn till Unax-ugn och en förlängning av densamma i huvudsak enligt Smitharrnas förslag.[307]

Inför vintern när cementproduktionen oftast låg nere sammanställde de Jounge en lista över förbättringar som behövde utföras och arbeten som kunde sysselsätta arbetare. Ett av de arbeten som de Jounge tog upp var att bygga ett transportband som skulle kunna föra cementsäckar ända ut till kajen där båtarna lastades. Genom den konstruktion de Jounge föreslog skulle dessutom flera båtar kunna lastas samtidigt. Enligt de Jounges beräkningar skulle sju personer som idag arbetade med lastningen bli övertaliga genom förändringen. Som framgår av citatet ovan var Ernst Wehtje den yngre positiv till konstruktionen, men reste ändå en invändning om att transportbandet skulle minska behovet av arbetskraft. Han konkluderar dock att förändringen ändå skulle göras.[308] Sysselsättning av arbetarna på orten framhölls i brevet som ett viktigt värde i sig själv, eller än tydligare i ett brev från året innan då han skriver att ”Om det sålunda blir nödvändigt att stanna [fabriken, förf. anm.] fyra eller sex veckor, vore det väl lämpligare att göra detta i sommar eller tidigt på hösten. Under vintern är det ju alltid besvärligare för arbetarna att vara utan arbetsförtjänst.”[309] En väsentlig skillnad var dock att sedan arbetarorganisationerna förlorat i arbetsdomstolen våren 1933 var företaget inte längre bundet av ”samarbetsavtalet” som tvingade bolaget till fasta anställningar under avtalsperioden.[310] Det citerade brevet blir en illustration av att det inte var givet att ekonomisk effektivitet var ett allt överordnat mål, utan Ernst Wehtje den yngre diskuterade tekniska förändringar även utifrån perspektivet vad det innebar för sysselsättningen på orten.

Den bild som exemplet Slite visar är därför splittrad. När fabriken i Slite togs över betraktades den som ”ett sorgebarn” därför att driften var för dyr. Särskilt pekades de höga lönerna och förmånerna för arbetarna ut, liksom förekomsten av ett arbetarråd på fabriken. Driften karaktäriserades av att företagsledningen var lokalt förankrad sedan mycket lång tid, och att relationerna till arbetarorganisationerna var relativt goda. Just relationen mellan företagsledningen och arbetarna pekades ut som ett problem vid Skånska Cementaktiebolagets övertagande av fabriken, och verkställande direktören Fredrik Nyström flyttades till en annan fabrik, den i Visby. I hårda förhandlingar genomdrevs därefter kraftiga lönesänkningar, liksom slopandet av en rad förmåner och organet för arbetarinflytande. Målet, förutom lägre kostnader genom sänkta löner, verkar ha varit att likrikta villkoren vid de olika fabrikerna, vilket också märktes i en rad förändringar av administrativa rutiner och liknande. Utrymmet för lokala uppgörelser och avvikelser begränsades. Allt detta ligger i linje med en strävan efter rationalitet och effektivitet, utifrån en vinstmaximerande ekonomisk logik. Samtidigt fanns det en rad tillfällen när andra argument än ekonomiska gjorde sig gällande. Ett argument i löneförhandlingarna var vad arbetsgivarrepresentanten betecknade som ”rättvisa” löner vilket likställdes med samma som på andra fabriker inom koncernen. Ernst Wehtje den yngre lyfte fram sysselsättningen för arbetarna på orten som ett argument i relation till tekniska förändringar som innebar en mindre arbetskrävande produktion.

I övertagandet av fabriken i Slite synliggjordes de spänningar och konflikter som omgav företagsledning under början av 1900-talet. Tomas Matti har undersökt dessa (dock inte just övertagande av Slitefabriken) utifrån en uppdelning i professionell företagsledning och patriarkal företagsledning, med utgångspunkt i ett Weber-inspirerat teoretiskt ramverk av idealtyper. Mattis undersökning har många förtjänster, framför allt synliggör han kopplingen mellan det professionella företagaridealet och defensiva strategier från näringslivet för att skapa legitimitet under det demokratiska genombrottet.

Matti undersöker delvis samma empiriska material som denna undersökning baserar sig på, hans material är hämtat från ASEAs verkställande direktör Sigfrid Edström samt Ernst Wehtje den yngre och omfattar perioden 1910-1945.

Mattis teoretiska utgångspunkter ger dock en alltför endimensionell analys av materialet. Matti konstruerar två idealtyper, den patriarkala företagsledaren och den professionella. Den professionella idealtypen beläggs empiriskt utifrån Industriförbundets och Ernst Wehtje den yngres definition av företagsledarrollen, medan den patriarkala idealtypen framför allt definieras negativt, det är det ickeprofessionella och ibland bara det gamla.[311] I Christer Ericssons definition av paternalismen finns fler nyanser, och han skiljer också mellan olika typer av paternalistisk ideologi vilket tydliggör dess karaktär av politisk position även om paternalismens förespråkare säkerligen skulle göra motstånd mot ett sådant påstående då de menade att paternalismens grund var ”det sunda förnuftet”.[312] Kanske ligger nyckeln till att förstå Skånska Cementindustriernas och Wehtjes agerande vid övertagandet av Slitefabriken i att använda sig av Polanyis idé om att en central politisk motsättning under tiden efter första världskriget gick mellan reglering och ickereglering av ekonomin, men att flera positioner var möjliga inom de respektive polerna.

Fredrik Nyström representerade när han startade fabriken, och i synnerhet hans far den gamle kalkbaronen, en paternalistisk ideologi, som med en stark förankring i en konkret plats ansåg sig arbeta för det allmänna goda och gav ett stort uttrymme för moraliska ekonomiska överväganden. Arbetarrörelsen i Slite kunde när den växte sig stark ställa krav som gick bortom de välvilliga gåvor från arbetsgivarna som associeras med paternalismen, men fann ändå en stark förståelse för sina argumentationer och förmådde teckna ett ”samförståndsavtal” som baserade sig på idéer om trygghet och inflytande för arbetarna i utbyte mot återhållsamma lönekrav. I Polanyis anda kunde det ses som att dessa positioner, arbetarrörelsens och paternalismens, kunde enas eftersom de trots stora skillnader ändå

accepterade en idé om att kapitalismens krafter behövde inskränkas. Mellan dessa två positioner förhandlades en ny ordning fram, som var ett radikalt brott med paternalismen men ändå inte dess motsats, en position definierad utifrån en sammanjämkad uppfatttning om moralisk ekonomi, som upprätthölls av både arbeterrörelsen och arbetsgivaren. När Ernst Wehtje den yngre och Skånska cementindustrin kom in i bilden fick de representera den rationalistiska, ickereglerade polen i Polanyis uppdelning. Samtidigt är det tydligt att även han var öppen för argumentationer som baserade sig på annat än ren profitmaximeringskalkyl, vilket understryker Polanyis tes om att den rena *laissez faire*-liberalismen framför allt existerar som en imaginär ideologisk pol. SAF och Industriförbundet var dock under hela den här undersökta perioden starka exponenter för det riktiga i en sådan position och starka förspråkare för näringslivets oreglerade frihet.[313] I andra sammanhang framstår ErnstWehtje den äldre och den yngre som starka företrädare för kartellbildning och affärspraktiker som undvek konkurrenssituationer, men i det aktuella exemplet och i jämförelse med den äldre företagsledningen vid Slite hamnar de dock vid den ickereglerade änden av spektrat.

En marxistisk analys som tar fasta på styrkeförhållandena i klasskampen skulle istället synliggöra Fredrik Nyströms prekära läge och behov av att hitta ett sätt att sänka sina produktionskostnader på grund av konkurrenssituationen, vilket gav arbetarorganisationerna ett förhandlingsöverläge som ledde fram till ”samarbetsavtalet”. När Skånska Cementaktiebolaget köper upp Slite står arbetarnas organisationer inför en väsentligen större kapitalgrupp som just blivit av med en av sina vassaste konkurrenter, vilket gav arbetsgivarparten ett övertag i förhandlingarna. I sin historik över Slite och dess arbetarrörelse gör Roger Öhrman just en sådan tolkning, och betonar även det fysiska avståndet till Malmö där fackliga förhandlingarna i fortsättningen fördes, istället för på plats och direkt med Nyström.[314] Många av de tidigare förmånerna avskaffades vid övertagandet och lönerna sänktes, men gränsen för hur aggressiv arbetsgivarparten kunde vara sattes av arbetarorganisationernas motstånd. En sådan

tolkning stärks av det citerade brevet där de Jounge resonerar om kostnaderna för en konflikt i relation till vad som står att vinna vid en sänkning av ackordslönerna. Öhrman betonar hur exceptionellt ”samarbetsavtalet” var, och citerar *Gotlands folkblad* som kallade det ”ett märkligt försök till industriell demokrati”.[315]

Begreppet *moralisk ekonomi* kan i relation till en sådan materiell maktanalys förklara vilka krav som var moraliskt möjliga att ställa, både från kapitalägarnas och arbetarnas sida, i linje med det inledande resonemangen i det här avsnittet där moraliska och etiska uppfattningarna om ekonomin förstås som förhandlade och sammanjämkade i en interaktion mellan flera aktörer. Begreppet kan då fungera som en utveckling av Polanyis idé om ekonomins *sammanvävdhet* med det övriga samhället, att det fanns socialt konstruerade moraliska hinder som gjorde att en kapitalägare internaliserade vissa begränsningar för sin strävan efter profitmaximering, och att det fanns vissa krav från arbetarna som ansågs som moraliskt legitima. Begreppet ”moralisk ekonomi” ska inte ställas i ett enkelt motsattsförhållande till profitmaximering, då även det tankesystem som omger dessa ekonomiska stategier innehåller sina egna moraliska imperativ och föreställningar om vad som är korrekt agerande. Här används ändå begreppet för att ringa in de praktiker som avvek från det mönstret.

EXEMPLET HALDA – SKYLDIGHETER MOT LOKALSAMHÄLLET

Ett annat exempel på hur Ernst Wehtje den yngre resonerade kring moraliska aspekter av ekonomiska ageranden synliggjordes i samband med att Wehtjegruppen sålde skrivmaskinsfabriken Halda i Svängsta till Åtvidaberg som också tillverkade skrivmaskiner och räknemaskiner. Företagen hade under flera år konkurrerat hårt på kontorsmaskinsmarknaden. Enligt ekonomhistorikern Tom Petersson som forskat om Åtvidaberg kom initiativet från denna koncern, och förhandlingarna inleddes mycket försiktigt och trevande av Åtvidabergs ägare Elof Ericsson.[316] Ernst Wehtje den yngre diskuterade med sina bröder Walter, Fredrik och Hugo hur avvecklingen av

ägandet skulle ske, och en av punkterna var hur det skulle gå med personalen.

> Jag har talat med Rönngren, och delar han vår mening om att vi böra sälja Halda-aktierna om vi kunna uppnå ett pris som det nämnda. Köparna skulle förbinda sig att övertaga alla våra skyldigheter mot personalen och bibehålla de nu anställda samt att fortsätta med tillverkningen i Svängsta.[317]

> Käre Hugo! Härmed sänder jag Dig utkast till avtal rörande Halda. Utöver vad som står i detta avtal skall brevbekräftelse lämnas på att verksamheten skall fortsätta och befattningshavarna bibehållas så att några sociala olägenheter ej uppstå, att tantiemerna till tjänstemännen skola beräknas på samma sätt som förut, oavsett de nu ökade royaltybetalningarna, samt att vi äga få del av kvartalsbokslut och redogörelser för rörelsen, samma som lämnas till styrelsen, allt intill dess vi eventuellt få tillfälle att utse någon representant i styrelsen.[318]

Inför övertagandet gjordes därmed ett antal utfästelser utifrån ett resonemang baserat på en föreställning om moraliska förpliktelser mot orten och mot de anställda. Efter övertagandet sveks dock delar av överenskommelsen, och den verkställande direktören Bror Rönngren skrev brev på brev där han beklagade sig över hur Åtvidabergskoncernen behandlade honom och de andra anställda. Signaler om detta fanns redan innan försäljningen, då Rönngren efter ett besök av ledningen från Åtvidaberg på Halda skriver att ”F.ö. voro de mest intresserade för möjligheten att på kortaste tid kunna uppsäga tjänstemännen, årskontrakt med tre månaders uppsägning ansågs väl långt”.[319] Några månader efter Åtvidabergs övertagande gick Rönngren på tjänstledighet för att vila upp sig, och han sade sedan upp sig när han återkom. I sitt sista brev skrev Rönngren till Ernst Wehtje den yngre:

> B.B! Då jag idag lämnar min befattning som direktör i Halda Aktiebolag tar jag mig friheten återsända de båda fotografierna, som Du på min begäran översände för att pryda Haldas chefskontor. Formatet har visat sig för stort för vårt kontor, och jag vill inte att de skola bliva liggande i skräpvrån eller i en framtid flankera Elof Ericssons porträtt i en större ny kontorsbyggnad. Med bästa hälsningar, din tillgivne Bror Rönngren[320]

Det var tydligt att Rönngren var besviken på hur den nya ägaren agerat efter övertagandet, och som en sista symbolhandling berövade Rönngren företaget Halda porträtten av Ernst Wehtje den yngre och dennes far. Rönngren markerade genom det återsända porträttet brott i företagets kontinuitet, att Åtvidaberg inte skulle kunna påräkna sig en historisk tradition från den tid han arbetat. Ernst Wehtje den yngre tycktes dock inte ha hyst några upprörda känslor över Åtvidabergs agerande efter övertagandet. Till Rönngrens många brev skrev han inga bevarade svar, bara en hälsning framåt jul. Däremot hade han en viss korrespondens med de nya ägarna. I juli året efter försäljningen och strax efter att Rönngren sagt upp sig skrev Ernst Wehtje ett mycket hövligt brev till Elof Ericsson, disponent vid Åtvidabergs industrier efter att han, egenskap av minoritetsägare i företaget, fått halvårsbokslutet:

> Det skulle vara av mycket stort intresse för mig att också få del av huru Haldas verksamhet utvecklar sig och hoppas jag att Du ej tager illa upp om jag gör en framställning om att få ett meddelande även härom.[321]

I artiga ordalag som troligen skulle signalera att Ernst Wehtje den yngre inte på något sätt försökte lägga sig i driften av företaget bad han att få del av lite mer information om företagets utveckling, vilket han också fick med vändande post.[322] I brevet erbjöd sig också Wehtje att förmedla kontakt med en dansk skrivmaskinstillverkare med vilka Halda gjort affärer under en längre tid.

> Häromdagen sammanträffade jag med ordföranden i de danska skrivmaskinsfabrikerna, overretssagförer Jerslev. Vi talade givetvis även om våra tidigare gemensamma intressen, vilka ju också beröra det engelska företaget [ett brittiskt företag som tillverkat Haldas skrivmaskin på licens, förf. anm.]. Overretssagtförer Jerslev framhöll, att det skulle för dem vara utomordentligt angenämnt att få göra Din bekantskap och lovade jag därför att framföra en hälsning om att en gång när Du besöker Malmö Du även gör en avstickare till Köpenhamn. Om Du så önskar skall jag gärna följa med och förmedla bekantskapen med Jerslev och hans styrelseledamöter, en direktör Lönberg-Holm och en overretssagförer Flensborg.[323]

Brevet visar hur angelägen Wehtje var om att bygga vänskapliga relationer med den tidigare konkurrenten, att han strävande efter att inkludera denne i sina affärsnätverk och att han tydligt överlämnade makten över Halda till de nya ägarna. Det fanns ingenting i breven som antyder att han skulle gjort några invändningar kring hur tjänstemännen behandlades på Halda efter Åtvidabergs övertagande, trots Rönngrens upprepade klagomål och vid ett tillfälle direkta uppmaning om att agera.[324] Enligt Tom Petersson eftersträvade Ernst Wehtje den yngre en styrelseplats i Åtvidabergs industriers styrelse, något han visserligen aldrig fick men vilket säkerligen påverkade hans agerande.[325]

I relation till den danska skrivmaskinstillverkaren med vilken Halda samarbetat säger Ericsson att ”Direktör Rönngren synes däremot ofta ha varit väldigt tjurig.”[326] och att de skulle försöka göra upp i godo. Rönngren hade under mycket lång till varit i konflikt med de danska affärskompanjonerna.[327] Ericssons brev kommenterades inte närmare av Ernst Wehtje den yngre, men en möjlig förklaring till att Ernst Wehtje den yngre valde att inte besvara Rönngrens många klagomål angående Ericssons och Åtvidabergs agerande är att han själv tröttnat på den verkställande direktörens konfliktskapande attityd, kombinerat med egna ambitioner om en framtid inom Åtvidabergs styrelse. Det förändrar dock inte att det i brevmaterialet inte finns

något som tyder på att Ernst Wehtje den yngre gjorde något för att vidmakthålla de utfästelser som han i sina brev till sina bröder gjorde inför försäljningen. Utsagorna om vikten av att värna de anställda på Halda och om orten Svängsta blev bara tomma ord.

Det som i uttalandena inför försäljningen framstår som ett starkt inslag av moralisk ekonomi, blev i efterspelet överskuggat av en ägarlogik där Ernst Wehtje den yngre avstod från alla kommentarer om skyldigheter, ansvar eller moraliska övervägande i ekonomin utan istället betonade den nye ägarens rätt att självständigt besluta över fabrikens fortsatta funktionssätt. Ernst Wehtje den yngre hade inför försäljningen gjort vissa överenskommelser utifrån ett moraliskt ekonomiskt resonemang, men när försäljningen väl var genomförd var skyldigheterna mot platsen och personalen överförda på den nye ägaren och Ernst Wehtje den yngre tycks inte ha ansett sig bunden av dessa längre. Säkert var det inte oväsentligt att Halda bara ägdes av Wehtje-sfären under en begränsad period och låg utanför de kärnområden av cementproduktion och byggmaterial som var dominerande i familjens ägande under den här perioden. Kanske gjorde det att deras ekonomiska beslut var mindre sammanvävda med lokalsamhällets behov och överväganden, Åsa Lundqvist lyfter som tidigare nämnts fram platsen och arbetarklassens bundenhet vid platsen som betydelsefull för den ojämlika maktrelationen inom paternalismen, och en möjlighet är att något liknande gällde även för kapitalägare i relation till den moraliska ekonomin.[328] En kapitalägare som bodde och ville fortsätta bo på en ort kan tänkas ha varit mer mottaglig för moraliska ekonomiska argumentationer. Ernst Wehtje den yngre bodde inte i Svängsta, utan exemplet får illustrera att även om utfallet inte blev i linje med tidigare utfästelser så stod han inte främmande inför den typ av moraliska ekonomiska argument som framfördes inför försäljningen. Det gör begreppet *moralisk ekonomi* till ett viktigt redskap för en nyanserad förståelse av kapitalägares agerande, bortom stereotypa föreställningar om ”objektiva intressen”.

ATT GE BORT PENGAR – VÄLGÖRENHET SOM SOCIAL OCH EKONOMISK PRAKTIK

> Styrelsen för Göteborgs Idun ber att till Eder få framföra ett varmt tack för den storartade gåva av Kr. Tiotusen (10000:-) som vi i går fingo mottaga. Detta belopp kommer att tillika med andra donationer att användas till inköp av ett eget hus för föreningen. Vi hoppas att härigenom kunna erbjuda våra medlemmar större trevnad samtidigt som Göteborgs kvinno-föreningar av olika slag kunna beredas våra belägna och goda lokaler. Styrelsen för Göteborgs Idun gen. Gunhild Rolandry Ordf.[329]

I materialet från Dan och Ann-Ida Broström ingår en mängd brev till och från personer som bad om lån och även några noteringar om gåvor. En del av dem handlar om bidrag till större projekt som det ovanstående, men långt fler handlar om mindre belopp till enskilda personer. Framför allt kommer breven från personer som tillhörde borgerligheten, det göteborgshistorikern Birgitta Jordansson kallar traditionell välgörenhet och som riktar sig till medlemmar i den egna gruppen som tillfälligt behöver pengar – detta skiljt från välgörenhet som riktade sig till arbetarklassen och som ofta hade en repressiv eller uppfostrande karaktär. Vilka som inkluderades i den grupp som kunde komma i fråga för den traditionella välgörenheten skiftar, de flesta av Jordanssons exempel handlar om tjänstemän och andra grupper inom borgerligheten som inte tillhörde de översta elitskikten. Den grundläggande idén för denna typ av välgörenhet var dock att det var ett bistånd ”bröder emellan”.[330] Exempelvis kunde det låta så här:

> För några år sedan, när min hustru och jag hade stora ekonomiska svårigheter, var Ni av den stora godheten att bistränga oss med ett lån på kr. 1.000:-, som året därefter återbetalades. Sedan dess har jag haft nya svårigheter genom en ögonsjukdom, som medfört att jag sju månader år 1935 var obrukbar till arbete i min posttjänst. År 1936 borttog fyra månaders arbete och i höst hade jag en ny svit av brist på

> vitaminer i ögonhinnerna. Genom dessa avbrott av sjukdom har helt naturligt uppstått svårigheter för oss att komma ajour i utgifterna för våra tre barn i skolådern. Det har därför för oss kommit till den kritiska punkten, att jag ser mig vara nödsakad att försöka erhålla ett lån på kr. 250:-- för återbetalning under nästa år mot säkerhet uti min lön hos postverket.[331]

Jordansson lyfter fram att det var vissa grupper som ansågs särskilt angelägna att skydda, så som gamla, sjuka, handikappade och barn. Det var troligen utifrån en sådan föreställning som brevskrivaren, postassistenten Harald Dymling, nämner sin sjukdom i brevet då han därmed blev en person som oförskyllt drabbats av otur och därför inte själv var orsak till sitt behov av hjälp. Brevets exempel synliggör sårbarheten även hos mer välbeställda grupper i 1930-talets samhälle, där en ögonsjukdom betydde månader utan inkomst och påföljande risk för social deklassering. Sårbarheten understryks av att Dymling inte fick ha kvar sitt jobb särskilt länge, något som ställde till problem för honom att få låna av Ann-Ida Broström. Två personer fick gå in med borgen för att han skulle få beloppet. [332]

I materialet finns också exempel på att personer ljög för Ann-Ida Broström, i något fall förfalskades en borgensförbindelse. [333] Kyrkoherde Kåre Skredsvik, präst i Garda församling på Gotland lånade pengar av Ann-Ida Broström men gick sedan i personlig konkurs. I brevväxlingen framkom att geografin var en faktor för Ann-Ida Broströms välgörenhet. Advokaten Einar Mellander skrev:

> Egentligen har Fru Broström, tillfölje de stora anspråk, som på närstående håll ställas på hennes hjälpverksamhet, måst draga en gräns för densamma, som skulle i ett fall som detta hava givit negativt resultat. Då hon trots detta nu gjort ett undantag, är det ett uttryck för ett särskilt förtroende till Kyrkoherde Skredsvik och även en viss heder åt Kyrkoherde Filip Lundahls minne tillfölje den vänskap, som förenat Eder.[334]

Att geografin lyfts så starkt är intressant utifrån Polanyis analys, då det betonar att ekonomin var sammanvävd med människor i lokalsamhället. Mellander skrev om det på ett sätt som antyder att Ann-Ida Broström hade *skyldigheter* att hjälpa människor som bodde i närområdet, vilket kan tolkas som en moralisk ekonomisk föreställning. Utöver geografin lyfts det personliga bandet till kyrkoherden fram, liksom minnet efter en gemensam vän, som gjorde att Einar Mellander och Ann-Ida Broström kunde göra ett undatag från den geografiska ”regeln”.

Från breven kan man sluta sig till att det var viktigt för de personer som bad att få låna pengar att betona skötsamhet, arbetsamhet, bildning och, för kvinnor, att de prioriterade att sköta hem och barn. En person som bad om pengar var en fröken Sofia Moo, som enligt egen utsaga var ”fullkomligt okänd” för Ann-Ida Broström.[335] För att styrka sin ansökan bifogade Sofia Moo ett intyg från prästen i den församling hon bodde.

> Härmed en vördsam förfrågan. Det gäller en min församlingsbo, fröken Moo, Odinsgatan 21. Hon har förut fått låna av fru Broström 1000:- Kronor för sin affär och betalat ordentligt igen dem. Hon har ett bageri på Fjällgatan 32, som hon sköter utomordentligt. Hon är själv en synnerligen arbetsam och ordentlig människa, men hon behöver ytterligare rörelsekapital, enär hennes kompanjon utlösts ur affären. Hon har varit hos mig och frågat, om jag visste någon som kunde bistå henne. Hon nämnde då att fru Broström varit vänlig att hjälpa henne, men hon ansåg sig ej våga utnyttja fru Broströms godhet och ytterligare bedja om hjälp. Då jag är *alldeles* övertygad om, att ingen risk föreligger utan att hon kommer att fullgöra sina skyldigheter vill jag vördsamt vädja till fru Broström att, om möjligt, låna henne än en gång 1000:- Kronor.[336]

Enligt en anteckning på brevet besvarades förfrågan till kyrkoherden, som i sin tur skulle meddela Sofia Moo, att hon fick låna pengarna. De som bad om pengar var alltså mycket noggranna med att

betona sin skötsamhet. Svaren gav dock begränsad information i vilken mån dessa utsagor om skötsamhet påverkade Dan och Ann-Ida Broström, då nästan all korrespondens i dessa frågor gick via advokaten, Einar Mellander. I ett brev betonade advokaten att Ann-Ida Broström ”sätter stort värde på Eder ambition och önskan att göra rätt för Eder” och till de själv en förhoppning att ”Fru Broströms sålunda visade uppskattning och välvilja skall hjälpa Eder i Edra strävanden för hem och barn”.[337] Här fanns en relativt mild uppfostrande ton, men brevet utgör ett undantag i det material som här undersöks och det var också ett av få som riktades till en person som skulle kunna ha tillhört arbetarklassen eller skikt av småborgerligheten med mycket begränsad ekonomi, en ensamstående förvärvsarbetande kvinna med barn.

En intressant aspekt av den här delen av Ann-Ida Broströms välgörenhet var att den inte skedde i form av gåvor utan som lån till fem procents ränta. Som visats ovan var återbetalningen osäker, och i flera fall efterskänktes delar av beloppet eller räntan, men den ekonomiska kostnaden bör ha varit relativt liten. Troligen är materialet inte fullständigt, utan fler lån beviljades och de som nämns i materialet är de som vållade mer problem än andra. Kanske fanns det också gåvor som det inte finns uppgifter om i materialet, det går inte att veta, men det intryck som de brev som finns ger är att omfattningen var begränsad.

De lån som diskuterats här skedde troligen med stor diskretion, vilket förminskar deras betydelse som social markör även om det naturligtvis fanns en mer informell ryktesspridning som påverkade den allmänna bilden av familjen Broström som givmild. Det offentliga givandet av gåvor var dock viktigt, vilket framgår av ett tidningscitat i samband med Dan Broströms död: ”Dan Broström skulle icke vara en sann göteborgare utan att ha framträtt som filantrop och mecenat.”[338]

Martin Åberg diskuterar innehållet i vad han kallar *Göteborgsandan* och menar att dess bärande element var konsensussträvanden utifrån en liberalt borgerlig plattform och socialt engagemang. Åberg

är noga med att betona att innehållet i Göteborgsandan förändras över tid, och det ovan sagda kan sägas gälla för tiden för Dan Broströms död. Åberg betonar att uppfattningen om att det finns något som man kan kalla ”samhällets bästa” var central i dessa borgerliga kretsar, och att en persons ekonomiska betydelse stod i proportion till dennes bidrag till det samhälleliga goda.[339] Denna Göteborgsanda skulle kunna förstås utifrån begreppet moralisk ekonomi för att synliggöra att det fanns en sammanhängande, om inte nödvändigtvis logiskt konsistent, uppsättning normer som reglerade ekonomiska ageranden. Åberg beskriver andan som tydligt klassmärkt, det var vissa specifika skikt som förväntades agera för samhällets bästa. Det var i den andan som Dan Broström blev en ”sann göteborgare” genom att han skänkte pengar till en rad större och mindre projekt i Göteborgs stad, och där var det helt andra summor som omtalades än de mindre lån som tidigare diskuterats. Bland annat till Göteborgs högskola, inrättandet av Sjöfartsmuseet, skapandet av bostadsbolaget ”Broströmska stiftelsen” med mera.[340]

Även Ann-Ida Broström var aktiv som mecenat och skänkte som vi sett i inledningen till det här avsnittet pengar till ett hus för Göteborgs Idunförening och andra kvinnoföreningar.[341] Hon skänkte även 1930 två kyrkklockor till skolkyrkan vid Lundsbergs internatskola, där Dan-Axel Broström då gick. Klockorna har en ingjuten text som räknar upp kungen, den som då var landshövding i länet, rektorn på skolan med flera, samt Ann-Ida Broström som givare av klockorna. Texten avslutas med ”Soli deo gloria”, ära vare Gud allena. Texten kan ses som illustrativ för den dubbelhet som präglade välgörenhet och gåvor, där givandet fyllde en viktig funktion som social markör och att personer agerade utifrån den lokala moraliska ekonomins normer, men samtidigt skulle givandet ske diskret. Alltså en uppräkning av namn, men äran går till Gud.[342]

Även släkten Wehtjes medlemmar fick förfrågningar om att bidra med pengar till organisationer, arrangemang och personer. Fredrik Wehtje skrev om frågan till Ernst Wehtje den yngre 1936:

> Käre Esse! Det duggar då och då tiggarbrev och jag har nu fått en skrivelse, till vilken jag icke gärna vill taga ställning utan att först fått höra Din åsikt om densamma. Vi hava dock så knappt om pengar att jag helst skulle vilja undandraga mig dessa utgifter, men jag undrar om det i detta fall är klokt att helt ställa sig utanför. Jag emotser Dina direktiv jämte Styrelsens för Mjölkveckan i Göteborg brev i retur.[343]

Ernst Wehtje den yngre tyckte ändå att Fredrik skulle tacka nej till att bidra till ”Mjölkveckan”, men framhöll det som en kompliceran-de faktor att den lokale landshövdingen satt i styrelsen för arrang-emanget. Han skrev:

> Vid något tillfälle, då Du kanske träffar Landshövdingen får Du väl framhålla, att styrelsen ansåg sig nödsakad att avböja framställningen om bidrag, då resultatet av verksamheten ännu är så klent.[344]

Medlemmarna i släkten Wehtje svarade oftast nej på alla liknande förfrågningar men inte alltid, Ernst Wehtje den yngre kunde sponsra den lokala idrottsföreningen med vissa bidrag.[345] Endast i något fall finns det korrespondens bevarad som antyder att de ägnade sig åt välgörenhet.

> Goda Herr Direktör Wehtje! Ett innerligt varmt tack för den stora godheten att hjelpa mej. Jag blev så glad. Gud välsigne Herr Direktören. Jag hoppas varmt att snart kunna betala igen dem. Med varm tacksamhet [oläsligt förnamn] Wollmar[346]

Det som Wollmar så översvallande tackade för var ett lån på 25 kro-nor, och i ett tidigare brev betonade han att han varit sjuk och där-för inte kunnat arbeta. Han skapade sig därmed som drabbad av otur och därmed inte orsak till sin egen ekonomiska situation, i linje med Jordanssons tidigare diskuterade resonemang. I brevet fram-höll han även att han känt Ernst Wehtje den yngres far och farfar, och det framkommer att han arbetar vid en fabrik.[347] Ernst Wehtje

den yngres svarsbrev finns tyvärr inte bevarat, men det ovan citerade tacket är intressant utifrån den starka tacksamhet som uttrycks vilket understryker att Wollmar var en klassmässigt underordnad person.

En annan person som Ernst Wehtje den äldre hjälpte var Ola Jönsson, en kvarnarbetare som skadats vid arbete på Trelleborgs Ångkvarn och som tilldömts ett skadestånd på 90 kronor per halvår. Ernst Wehtje den äldre fick pengarna av företaget och förmedlade dem vidare till Ola Jönsson, men behöll själv 9 kronor vid varje transferering. Orsaken till att han tog dessa tio procent framgår inte av materielet, men då Ola Jönsson dog 1936 uttryckte hans son tacksamhet för den hjälp hans far fått under åren.

> Får härmed tacksamt erkänna mottagandet av min faders Ola Jönsson St Hammar, Kungstorp skadestånd från Trelleborgs Ångkvarns AB för tiden 20/11-35 – 20/2 1936. Min fader afled sistlidne onsdag den 4 mars. För all den hjälp och för alltid visat tillmötesgående mot vår aflidne fader både under rättegången om ovannämnda skadestånd samt vid många andra tillfällen ber jag att till Häradshöfdingen få framföra mitt och mina anhörigas varmaste tack. Högaktningsfullt Hans Ohlsson Ingeniör vid Trelleborgs Gummifabrik[348]

Hjälpen till Ola Jönsson beskrevs av dennes son som uttryck för välvilja, men Ernst Wehtje den äldres praktik av att hålla inne nio kronor i halvåret till en arbetsskadad gammal man framstår för en nutida betraktare som ett en smula snålt beteende. Antingen visste inte Ola Jönsson och hans son om skadeståndets egentliga belopp, eller så uppfattades beteendet som i linje med de lokala uppfattningarna om de moraliska normer som gällde för ekonomin.

I jämförelse med släkten Broström framstår släkten Wehtje som mindre intresserad av att synliggöra sig själva med hjälp av offentliga donationer och välgörenhet, vilket kan hänga samman med olika traditioner i Skåne respektive Göteborg, där den senare platsen i forskningen framstår som en miljö där starka föreställningar om

betydelsen av att agera för ”samhällets bästa” gjorde sig gällande som en moralisk norm som påbjöd vissa ekonomiska praktiker.

I båda släkterna var den i materialet belagda välgörenheten riktad till enskilda personer av tämligen ringa omfattning, och i båda fallen ofta kopplad till visa profiter. I fallet Broström var femprocentiga lån den vanligaste formen av hjälp, hos Ernst Wehtje den äldre finns ett exempel på att han håller inne med tio procent ränta på utbetalningar. I materialet framstår det som att de moraliska normer som reglerade interaktionen mellan givare och mottagare av välgörenheten skapade räntan som en acceptabel praktik från givaren, och föreskrev att mottagaren skulle uttrycka stark tacksamhet.

ATT ANALYSERA RELATIONEN MELLAN MORAL OCH EKONONOMI

I de tre avsnitten ovan har begreppen moralisk ekonomi och Polanyis teori om ekonomins sammanvävdhet använts för att diskutera tre olika exempel på ekonomiska praktiker. Diskussionen sker i de första två avsnitten i opposition mot det forskningsläge som diskuterar ungefär samma ekonomiska praktiker utifrån begreppet paternalism, där *moralisk ekonomi* här används som ett sätt att betona föränderligheten i dessa värderingar och hur de kan sammansmälta och förhandlas med alternativa moraluppsättningar och utifrån föränderliga maktrelationer. Särskilt betonas den dubbelriktade relationen, där uppfattningar om legitima krav från arbetargrupper sammanvävs med föreställningar om förpliktelser från kapitalägarna. I det tredje avsnittet som behandlar välgörenhet sker analysen mer i linje med resultaten från tidigare forskning, men med delvis andra betoningar.

I exemplet från Slites omvandling blev det tydligt att den förhandling som skedde mellan vinstmaximerande rationaliteter och andra typer av överväganden inte gav något entydigt resultat. I huvudsak agerade Ernst Wehtje den yngre och hans anställde direktör de Jounge för att upphäva överenskommelsen mellan den tidigare fabriksledningen och arbetarna, som gav arbetarna inflytande över produktionen och en rad förmåner som saknades vid andra fabriker.

Samtidigt var Wehtje mån om att visa förhandlingsvillighet mot arbetarna, vilket understryker den förhandlade karaktären hos den moraliska ekonomin, där arbetarnas ageranden och uppfattningar också spelar in. Wehtje lyfte fram sysselsättningen på orten som en faktor som ställdes mot vissa möjliga tekniska förändringar som skulle göra behovet av arbetskraft mindre, och i löneförhandlingarna fanns ett resonemang om ”rättvisa” löner skiljt från en vinstmaximerande logik där den bästa lönen är den lägsta. Andra möjliga sätt att förstå konflikterna på Slite föreslås också i analysen, exempelvis går den att analysera utifrån en marxistisk analys som tar fasta på styrkeförhållandena i klasskampen, där inslaget av förhandling mellan arbetare och ägaren betonas, en tolkning som får visst stöd i brevmaterialets diskussion om vad det skulle kosta att gå in i en arbetsmarknadskonflikt.

Exemplet Halda fick illustrera hur Ernst Wehtje den yngre först gjorde utfästelser om skyldigheter mot och ansvar för lokalsamhället och för de anställda, och att dessa skulle värnas även vid en försäljning till en annan ägargrupp, Åtvidaberg, för att sedan efter att försäljningen väl var genomförd avstå från att kritiskt kommentera hur den nye ägaren valde att administrera företaget. Istället intog Wehtje rollen av minoritetsintressent i Åtvidaberg och bad i artiga ordalag om information om företagets utveckling och erbjöd de nya ägarna att använda sig av tidigare upparbetade affärskontakter. En möjlig tolkning av Ernst Wehtje den yngres agerande är att Halda befann sig i periferin av Wehtjes ägarintressen, som dominerades av cementtillverkning, porslin och byggmaterial. Att avyttra engagemanget innebar troligen att alla kontakter med lokalsamhället och dess uppfattningar om kapitalägares skyldigheter upphörde. En annan tolkning tar fasta på Tom Peterssons uppgift om att Ernst Wehtje den yngre eftersträvade en styrelseposition i Åtvidaberg, vilket sannolikt påverkade hans agerande.

Det sista avsittet som fokuserar på olika uttryck för välgörenhet visar att Dan och Ann-Ida Broström gjorde stora och offentliga donationer till olika projekt i Göteborg med omnejd, vilket kan förstås

som uttryck för en ”Göteborgsanda” vilken föreskrev den typen av donationer för den klass som Broström tillhörde. Någon motsvarande praktik var inte synlig i materialet från släkten Wehtje. Däremot gjorde båda släkterna mindre ekonomiska utlägg till enskilda personer. Framför allt Ann-Ida Broström var aktiv i att ge mindre lån till personer med en borgerlig klassposition, men även Ernst Wehtje den äldre lämnade visst bistånd till mindre bemedlade personer. Släkten Wehtje framstod dock som väsentligt mindre aktiv även med den typen av välgörenhet. I båda fallen antyder materialet att den moraliska ekonomins normer inkluderade att givarna av välgörenhet tog ut en viss profit i samband med välgörenheten.

Avsnittet syftar till att illustrera det komplexa spel av moraliska normer som omgav ägandet och förvaltandet av släkternas bolag, där strävan efter att maximera vinsterna förhandlades mot behovet av att ha en fungerande relation med arbetskraften och idéer om förpliktelser mot lokalsamhället som omgav ägandet. Syftet har inte varit att fixera en kodex för vilka regler som gällde, utan att illustrera den moraliska ekonomins föränderliga och förhandlade karaktär. Sammantaget ger diskussionen om den moraliska ekonomin intrycket av att den totala påverkan av moraliska resonemang gav relativt liten påverkan på ekonomin. Resonemangen finns med vid företagsövertaganden och försäljningar som exemplen från Slite och Halda visar, men spelade inte någon avgörande roll för agerandet. Istället var det i hög grad vinstmaximerande strategier som dominerade, där den moraliska ekonomin bara bidrog med mindre modifieringar. Begreppet *moralisk ekonomi* är ändå centralt, då det ger en teoretisk ram för att diskutera just dessa modifieringar, som vid andra tidpunkter kan vara mer avgörande och som också är viktiga för att förstå nyanser och detaljer i kapitalägarnas praktiker. Diskussionen kring donationer och välgörenhet synliggör hur dessa moraliskt motiverade ekonomiska praktiker kan vara ekonomiskt marginella, men centrala för individer eller gruppers självbild och självrepresentation som i fallet med Broström och ”Göteborgsandan”.

Sammanfattande diskussion

I det här kapitlet fokuserades på att undersöka praktiker som kopplas till det som utifrån Bourdieus kapitalmetafor diskuteras som ekonomiskt kapital. En uppdelning gjordes mellan ägande och förvaltande, och i ett första avsnitt undersöks ägandet utifrån frågeställningen: vilka praktiker av maskulinitet och klass skapades som möjliga utifrån klasspositionen kapitalägare, och vilka hierarkiska och ickehierarkiska familjerelationer gav det upphov till? I en senare avdelning undersöktes de praktiker som var kopplade till förvaltandet av kapitalägarnas bolag, med fokus på frågeställningarna som berör vilka ekonomiska praktiker som framträder som centrala för gruppen kapitalägare, samt hur de konstruerar sig själva, sin självbild och självrepresentation, i relation till dessa ekonomiska praktiker. I ett tredje avsnitt diskuterades begreppet moralisk ekonomi och hur det kan användas för att analysera kapitalägarnas ekonomiska praktiker.

I relation till den första frågeställningen är det mest intressanta resultatet att lyfta fram det sätt som familjen var strukturerad av men också strukturerande för ägandet. I det undersökta materialet var ägandet centrerat runt ett antal släktrelationer. Davidoff och Hall samt Kocka lyfter fram släktrelationer som extra starka, varför det sätt som släkterna Wehtje och Broström konstruerade ett nätverk av släktingar kring ägandet kan ses som en strategi för att minska risktagandet i affärerna. Mellan släktingarna vävdes ett nät av förtroendefulla relationer. I kontrast mot de delar av forskningsläget som sett mycket negativt på familjeföretag lyfts familjen som ägarstruktur fram som något som för kapitalägarna framstod som positivt, och som över tid visade sig relativt uthållig. Det är inte den här undersökningens syfte att undersöka de optimala formerna för kapitalägande, men i relation till det forskningsläge som gör sådana utsagor är resultatet intressant.

Samtidigt finns det starka inslag av hierarki mellan olika släktingar, i materialet var det särskilt tydligt hur Ernst Wehtje den yngre som ansvarig för ”den centrala fördelningen” administrerade delar

av sina bröders och andra släktingars ekonomi, och därmed hamnade i en maktposition i relation till dessa vilket i relation till bröderna yttrade sig i påpekanden om hur de borde sköta sin ekonomi och uppmaningar till sparsamhet. I relation till en grupp mer avlägsna släktingar synliggjordes maktojämlikheten genom starka yttranden av tacksamhet och social underordning. Därmed struktureras även familjens relationer av den klassposition som medlemmarna befann sig i, vilket också formar genusrelationerna både mellan män och kvinnor och mellan överordnade och underordnade män. Detta ska naturligtvis inte tolkas som att familjerelationer inom andra klasser inte kunde vara ojämlika, utan är bara ett konstaterande av att positionen kapitalägare skapade specifika former av familjerelationer som möjliga.

Ett andra intressant resultat som framträder i dialog med forskningsfältet är hur de praktiker som var relaterade till att leda och förvalta företagen visar att teknik och tekniska kunskapar var en mycket central del av kapitalägarnas maskulinitetskonstruktion och självbild, i synnerhet hos Ernst Wehtje den yngre och Dan Broström. I materialet från släkten Wehtje framstår den maskulinitet som kopplas till teknik som en brygga som utjämnar klasskillnader mellan ägande direktörer och underställda ingenjörer, där de senares gillande omdömen om fabriker och tillverkningsanläggningar blev något som Ernst Wehtje den yngre eftersträvade. I materialet från släkten Broström finns några passager där Dan Broström framstår som mycket entusiastisk i sin relation till tekniken, något han delade med stora delar av sin samtid. Tekniska metaforer finns med när han beskriver sin egen kropp och Ann-Ida Broström ser en koppling mellan tekniskt arbete och gott humör hos sin make, ett reslutat som stämmer överens med det forskningsläge som lyfter fram den mekaniska maskinen som en viktig metafor under perioden, och den emotionella dimension som fanns hos vissa män i relation till tekniken. Även hos Ernst Wehtje den yngre syntes en emotionell dimension i relation till tekniken, då han lyfte estetiska aspekter på fabrikerna och beskrev dem som vackra. De emotionella och kroppsliga

aspekterna är inte särskilt tydliga i materialet, men de är ändå intressanta att lyfta fram då de kontrasterar mot bilden av teknikens män som styrda av rationalitet och fokuserade på intellektuellt arbete. Materialet exemplifierar att även andra sidor fanns med som delar av deras konstruktioner av maskulinitet och klass.

En annan aspekt av förvaltandet är viljan till ordning och kontroll, praktiker som upptar en ansenlig andel av brevmaterialet framför allt i släkten Wehtjes arkiv. Rollen som administratörer, i form av ekonomi eller juridik, framstår som central och även om den i forskningsläget konstrueras i opposition mot ingenjörsidealet så tycks rollerna ha gått utmärkt att kombinera för en person som Ernst Wehtje den yngre. Kopplat till rollen som administratör fanns en stark strävan efter ordning, i några lägen upphöjd till passion. Strävan efter ordning kan kopplas till ett borgerligt skötsamhetsideal men också till ekonomiska praktiker som syftade till att öka vinsterna från produktionen genom rationaliseringar och teknisk utveckling.

Ett tredje centralt resultat från undersökningen är hur begreppet *moralisk ekonomi* kan användas för att analysera praktiker relaterade till ägande och förvaltande av företagen som sker utifrån logiker styrda av moraliska normer hos kapitalägarna och det omgivande samhället. Centralt i avsnittet är också Polanyis teori om ekonomins sammanvävdhet med samhälle och kultur. I två exempel från släkten Wehtje, övertagandet av Slite cementfabrik 1931 och försäljningen av Halda i Svängsta 1938, tydliggörs den dubbelhet som finns i materialet i relationen mellan vinstmaximerande logiker och moraliskt baserade normer för hur ägaren bör bete sig. I båda exemplen finns inslag av båda logikerna, där Wehtje i Slite gick in för att slå sönder en struktur som gav arbetarna på fabriken inflytande över produktionen och avskaffade ett antal förmåner de förhandlat till sig från den tidigare fabriksledningen, men samtidigt förde resonemang om vad som var bäst för orten och hur arbetarna skulle kunna erbjudas sysselsättning året runt. I exemplet Halda gjorde Wehtje inför försäljningen utfästelser om att inget skulle förändras genom försäljningen utifrån argumentationer som baserade sig på en moralisk

uppfattning om skyldigheter för ägaren mot orten där produktionen skedde, men efter försäljningen var han ytters ovillig att lägga sig i hur den nye ägaren förvaltade företaget.

Som ett tredje exempel diskuteras utifrån begreppet moralisk ekonomi de donationer och det välgörenhetsarbete som kapitalägarna ägnade sig åt, där den göteborgska släkten Broström agerade utifrån starka krav på att se till det ”allmänna goda” genom donationer till större projekt och välgörenhet till enskilda. Välgörenheten riktad till enskilda skedde dock inte framför allt genom gåvor utan genom lån, med en ränta på fem procent på de utlånade pengarna, vilket får illustrera hur en kapitalackumulerande logik också accepterades inom ramen för den moraliska ekonomins normer för välgörenheten. Släkten Wehtje var långt mindre aktiv med donationer och välgörenhet, men understödde den lokala idrottsklubben och hjälpte ett fåtal enskilda individer efter ett liknande mönster som släkten Broström.

Analysen landar i att de moraliska normer som omgärdade ekonomin var föränderliga och förhandlade, att de såg delvis olika ut i Göteborg och i Skåne, samt att de inte var tvingande eller rigida utan föremål för jämkningar. Likväl var de tydligt närvarande och påverkade ekonomiska praktiker och beslut, om än med begränsad verkan.

KAPITEL 3:

Att balansera mellan det kultiverade och det vilda

> Om det finns någon, som kan giva Dig lektioner i pianospelning, kan Du ju gärna försöka. Tiden trodde jag eljest Du hade ganska svårt att få att räcka till och fordrar ju pianospelning mycket övning. Rektorn giver väl endast lektioner till mer försigkomna och verkligt musikaliska pojkar, men kan Du ju skriva om det, sedan Du hört Dig för.[349]

Brevet var skrivet av Ernst Wehtje den yngre till äldste sonen Ingvar, som blev intresserad av att lära sig spela piano under sin vistelse vid Lundsbergs internatskola. Innehavet av ett piano används av Martin Åberg som ett sätt att mäta storleken på borgerligheten, utifrån en förståelse av att borgerlighet och kultur hör ihop och att ett piano var omistligt i ett kultiverat hem.[350] Som citatet ovan visar var det dock inte givet att en svensk kapitalägare uppfattade lektioner i piano som väl investerad tid för sin son, och i det följande ska undersökas hur de här undersökta kapitalägarna förhöll sig till olika kulturella uttryck. Kulturens roll för borgerlighetens formering som en *klass för sig*, alltså formerandet av en känsla av gemenskap och ett klassmedvetande i marxistisk terminologi, är något som betonas av många forskare, exempelvis Simon Gunn för en brittisk kontext, där han ser de kulturella uttrycken som centrala för indentitetsformeringen hos det han kallar *the middle class*. Den övergripande frågan för det här kapitlet handlar om vilka kulturella praktiker som var centrala och vilka som framstod som mindre viktiga i relation till kapitalägarnas praktiker av genus och klass. Viss uppmärksamhet

ska också lämnas frågan om vilken roll rasifiering och vithet spelade för skapandet av positionen kapitalägare.

Kulturhistoria har blivit ett mycket starkt fält inom svensk historisk forskning och det finns väldigt mycket skrivet om kulturbegreppet och hur det ska användas.[351] Andrew Sayer diskuterar i en kritik av den kulturella vändningen vad han menar är ett problematiskt osynliggörande av ekonomiska faktorer när kultur och språk blivit ”allt”:

> Common to all uses of ‘culture’ is a concern of practices and relationships to which meanings, symbols or representations are central: in short, ‘signifying practices’. These patterns give meaning to, and orient social behavior, within particular groups. Since any and every social act can be a signifying practice, culture is everywhere. However, this does not mean that culture is everything, that the only thing that goes on in society is signifying practice, or that the signifying aspects of practices and artifacts exhaust all we need know about them. Things also happen to people regardless of discourses or the level of meaning, and the effects of the formal economy are particularly important in this respect.[352]

I dialog med Stuart Hall och cultural studies-skolan och marxistiska kulturforskare som Raymond Williams vill Sayer se ett mer begränsat kulturbegrepp, men betonar också vikten av att inte reducera kultur till något som bara inkluderar ”finkultur” utan också mer folkliga kulturyttringar och fritidssysselsättningar. Sayer menar vidare att ”ekonomin” och kulturen är två distinkta sfärer, och även om det är svårt att dra den exakta gränsen (författarens liknelse här är svårigheten att definiera den exakta gränsen mellan natt och dag) så behöver vi använda olika verktyg för att förstå dem. Författaren är kritisk till äldre historiematerialistisk forskning som reducerat kulturella uttryck till att enbart vara återspeglingar av materiella förutsättningar, men varnar för att det motsatta nu blivit mer vanligt.

Jag instämmer i Sayers argumentation och menar att ickeekonomiska uttryck för klass är ett viktigt område att studera utifrån en

förståelse av att de har en egen logik, detta för att inte hamna i en ekonomistisk och reduktionistisk förståelse av dessa fenomen, men att samtidigt ge andra processer utrymme och använda mig av ett begränsat kulturbegrepp. Ett begränsat kulturbegrepp som inte blir ”allt” ger utrymme åt andra logiker och relationer. Här är Bourdieus begrepp *kulturellt kapital* ett bra redskap, men med vissa invändningar.

Som diskuterats tidigare så menar Bourdieu att det kulturella kapitalet kan förekomma i tre former: i förkroppsligad, objektifierad och institutionaliserad form.[353] Genom operationaliseringen av begreppet *kulturellt kapital* gör Bourdieu det lättare att inte reducera ”allt” till kultur, särskilt som han också diskuterar ekonomiskt kapital separerat från kulturellt kapital, och även skiljer ut socialt kapital som något distinkt annorlunda. Bourdieu utvecklar sin begreppsapparat för att fånga in fenomen som ligger utanför en ekonomisk rationalitet, men själva kapitalmetaforen inbjuder till att se även kulturella praktiker som något som sker inom ramen för en kumulativ logik. Det här är en kritik som Beverly Skeggs artikulerar i relation till sin undersökning av arbetarklasskvinnor i Storbritannien, där hon menar att dessa kvinnors relation till det kulturella kapitalet måste förstås utifrån andra logiker eftersom deras kulturella praktiker sällan eller aldrig betraktas som något positivt.[354] Även Andrew Sayer tar upp en likartad kritik, men fokuserar på att kulturella praktiker, han exemplifierar med utbildning, inte alltid görs utifrån en kumulativ strategi utan av skäl som har med det irrationella och känslomässiga i mänskligt handlande.[355] Mot detta kan invändas att Bourdieu genom sitt begrepp *habitus* lägger en stark betoning på det undermedvetna och i kroppen inkorporerade, varför Sayers kritik behöver modifieras och mildras. Vad som är användbart i den är att inte förvillas av kapitalbegreppets språkliga associering vid rationella kumulativa strategier, utan att även öppna upp för vad Sayer och Skeggs kallar ”bruksvärdet” i kulturella kapital, i analogi med Marx användning av begreppen *bruksvärde* och *bytesvärde*. Det gör det också möjligt att inte förvisa alla sådana praktiker till ett undermedvetet fält styrt

av habitus, utan de kan vara viljestyrda men utifrån andra logiker än ackumulation av kulturellt kapital.[356]

I det följande kommer alltså kulturella praktiker diskuteras utifrån en förståelse där de inte nödvändigtvis uttrycker en kumulativ strategi, utan istället representerar ett ”bruksvärde” för individen. Detta betyder inte att dessa kulturella praktiker inte är maktbärande, och det är detta som Bourdieus begrepp är väl lämpat att synliggöra, vilket också betonas av Beverly Skeggs som trots sin kritik är mycket inspirerad av Bourdieu och vars bidrag ska ses som teoriutveckling snarare än kritik.[357]

Styrande för det urval av kulturella praktiker som i det följande undersöks har i hög grad varit materialet, där de teman som tas upp är de som finns tydligt representerade i de undersökta breven. Det första avsnittet behandlar musik och teater, därefter konst framför allt i form av måleri. Här rör sig undersökningen inom ramen för en snäv definition av kultur. Därefter undersöks utbildningens roll som symboliskt kapital, vilket intar en central roll i Bourdieus diskussion. Undersökningen går sedan vidare i att undersöka jordägandets kulturella betydelse och den roll jakt spelar i konstruktionen av klass och genus. I kapitlets sista avdelning behandlas andra fritidssysselsättningar och den relation till kroppen som blir synlig i det undersökta materialet.

Förmågan att uppskatta musik och teater

I sin undersökning av kulturyttringar i den brittiska industrikapitalismens vagga i Manchester, Leeds och Birmingham visar den brittiske historikern Simon Gunn hur olika omständigheter samverkade till att klassisk musik, framförd i ett stort särskilt konserthus, blev den viktigaste kulturinstitutionen bland industrikapitalister inom den regionala borgerligheten:

> With its plush carpets, luxurious seats and electric lighting, the concert hall became a prime site for a bourgeois display by the last quarter of the nineteenth century. It provided an elaborate setting in which an

> audience of several thousand men and women could regularly envisage themselves, and be envisaged by others, as high society. More than any other cultural event the classical concert enabled the provincial middle class to be collectively represented, in public and bodily form, as an assemblage of wealth, fashion and taste.[358]

Gunn betonar konserthuset som en viktig plats för att manifestera borgerlig kultur kollektivt, och som en plats att visa upp sig och bli sedd som *high society*. Andra kulturformer hade inte samma roll. Exempelvis blev teater på religiösa grunder betraktad med misstänksamhet i protestantiska kretsar, och konstutställningar genomfördes oftast i privata sammanhang där en intim social samvaro var ett lika viktigt inslag varför den konstformen inte omfattade lika många människor. Båda dessa faktorer skapade den klassiska konserten som den viktigaste kulturella uttrycksformen. Gunn lyfter även fram den klädkod som upprätthölls vid konserterna – aftonklädsel med frack för herrarna eller långklänning för damerna – vilket skapade ett uniformt intryck och var en tydlig klassmarkör och en markering av samhörighet. Gunn poängterar att även efter att de klassiska konserthallarna i dessa provinsstäder blivit mindre välbesökta så behöll konstformen sin formella stämning, och klädkoden var striktare än för någon annan konstform.[359]

Gunn skriver om en annan tid och plats än vad jag gör, hans undersökning slutar 1914 varför det inte går att göra några omedelbara jämförelser. Gunns text utgör ändå ett bra jämförelsematerial för att synliggöra vad som var centrala kulturella praktiker bland industrikapitalister. I Gunns undersökning av Manchester, Leeds och Birmingham var teater under en del av perioden betraktad med misstänksamhet, men i materialet från Dan Broström, rederiägaren från Göteborg, är det framför allt dennes många besök på teatrar som är slående. Dan Broström reste mycket, och i sina brev hem till sin fru Ann-Ida berättar han återkommande om pjäser han sett i London och andra ställen.

> Igår voro Lindahl o jag på Haymarket + sågo Peggy O'Neill i en liten rolig pjäs som hette 'Plus Tours'. Du kommer nog ihåg henne från Savoy i "My best girl". Hon var storartad, klädd i sin brors kläder för att som privat sekreterare åt en författare tjena pengar, då brodern var sjuk + denne författare som var äldre ungkarl hade annonserat att han absolut ville ha en manlig sekreterare. – Idag har Hr Larson middag på Automobilklubben för några herrar. Hoppas mycket på brev + stor kram till dig + alla ungarna från Din mycket längtande Dan.[360]

Brevet tydligör att teatern var ett intresse som Dan och Ann-Ida Broström delade, och Dan nämnde skådespelerskor och redogjorde översiktligt för pjäsens handling. Liknande redogörelser lämnade han också från pjäser han såg på teatrarna i Stockholm och på andra platser. Pjäsen han hade sett vid det här tillfället tycks ha varit av enklare typ, men Dan Broström tycktes ändå ha uppskattat den. Brev som detta understryker kritiken av *metodologisk nationalism* som diskuteras i metodavsnittet, då det blir uppenbart att brittisk teater och kultur var en central referensram för Dan Broström och troligen även för Ann-Ida.

Dan Broström tyckte enligt egen utsaga mycket om att gå på opera, exempelvis säger han det i citatet nedan, men i materialet finns bara ett fåtal brev där han omtalar operabesök.

> Jag har inbjudit Greta + Leon samt Edith Fischerström som jag mötte igår, att äta middag på Operakällaren med 'Tannhäuser' efteråt i W:s loge. Jag hade den även igår + var med Signe, John och Louise U. och sågo Hoffmans äventyr, som var härligt med Madame Skilands. Som du ser utvecklar jag mina musikaliska intressen. Vi sakna dig mycket igår, särskilt jag som tänkte på våra många Operaminnen med dess ljuva handtryckningar. Vattenfallsstyrelsens fäst på Grand var besökt av 240 personer + mycket roligt spex.[361]

Dan Broström var i Stockholm för möten och liknande, men gick på opera två dagar i rad. Han lånade W:s loge på operan, vilket troligen

ska uttolkas som K.A. Wallenberg. I linje med Gunns analys av den klassiska konsertens roll i Manchesters borgerlighet kan vi förvänta oss att det här besöket hade större funktion av ackumulation av kulturellt kapital i dess bytesvärdesfunktion, återigen utifrån Sayers och Skeggs analogi, även om det inte utesluter att operabesöket var något Dan Broström (eller för den delen K.A. Wallenberg) genuint uppskattade. Ackumulation av kulturella kapital i förkroppsligad form innehåller med nödvändighet en social funktion då det bara kan bekräftas genom att visas upp för andra. I det här fallet var en av de betraktande den ekonomiskt och politiskt betydelsefulle K.A. Wallenberg, ledande person i Stockholms Enskilda Bank och utrikesminister under stora delar av första världskriget (samtidigt som Dan Broström var sjöminister). Dan Broström var i sin tur betraktare av det stora kulturella kapital i objektifierad form som en egen loge på Operan bör ha representerat för K.A. Wallenberg. K.A. Wallenbergs intresse för opera kan också kopplas till att hans hustru, Alice, var mycket operaintresserad och närde en dröm om att bli operasångerska innan hon gifte sig med Wallenberg. Det understryker att logen på Operan inte bara var en signal om objektifierat kulturellt kapital, utan en plats som för K.A. och Alice Wallenberg troligen representerade något de delade.[362]

I brevet till sin fru Ann-Ida Broström betonade han att de hade gemensamma upplevelser av opera och dessa upplevelser också var positivt länkade till deras relation. I ett avsnitt, när Dan Broström betonar att ”Som du ser utvecklar jag mina musikaliska intressen” låter det nästan som att han hade ett behov av att inför sin hustru visa upp sitt intresse för musik. Dan Broström kom som diskuterats i den inledande släktöversikten från en familj med en kort historia inom samhällets elit, där hans far Axel Broström genomlevde en tidvis mycket fattig barn- och ungdom, medan Ann-Ida härstammar från familjen Mark med en mer självklar position inom Göteborgsborgerlighetens finare kretsar. Leos Müller diskuterar i ett bidrag till antologin *Företagaren som kulturbärare* bland annat borgerliga giftemålsstrategier och framhåller att det för en man kunde vara ett sätt

att förvärva socialt och symboliskt kapital genom att gifta sig med en kvinna från en släkt som i det hänseendet stod ”högre” än han själv.[363] Släkten Mark hade långa anor inom Göteborgs borgerlighet, och eftersom Dan Broström var en person som nyligen hade förvärvat sitt ekonomiska kapital är en möjlig tolkning att han eftersträvat att få tillgång till andra symboliska kapital. Brevet antyder en kumulativ strategi, där Dan Broström ackumulerade kulturellt kapital genom att han gick på opera och lärde sig att uppskatta det. Brevet kan också tolkas som att Ann-Ida Broström varit den som introducerat Dan Broström för opera, en kulturform som Dan Broströms far Axel inte kunnat göra honom bekant med. Eller för att tala med Bourdieu, opera ingick inte i hans *habitus*.

Simon Gunn skriver att musiken hos den provinsiella brittiska borgerligheten skapades som något präglat av passion och känslomässig utlevelse, kopplad till en nyromantisk estetik, men att konserthusets form och kulturella koder påbjöd att åhörarna skulle uppträda med stor självbehärskning.

> Music was held to induce in listeners a state of ‘self-forgetting’ and ‘rapture’, of being cast ‘under a spell’, only broken by the spontaneous effusion of pent-up feeling manifested in the ‘torrents of applause’ which greeted the music’s conclusion.[364]

Gunn beskriver här vad historikern och kulturantropologen William Reddy benämner som ”känsloregim”, ett regelsystem för känslor och känslouttryck som kan gälla för en grupp eller hela samhället. Det var inom ramarna för den här eller en liknande känsloregim kopplad till den specifika kulturella praktiken operabesök och till klass som Dan och Ann-Ida Broström utbytte ”ljuva handtryckningar”, ett mycket diskret sätt att visa sina känslor för varandra. Andra känslouttryck, såsom exempelvis passionerade kyssar, kan antas ha varit utanför ramarna för känsloregimen. Reddy betonar särskilt de normativa inslagen i känsloregimen, och menar att avvikelser är behäftade med sociala straff. [365]

I citatet nämns också att Vattenfallsstyrelsen hade haft fest där deltagarna såg på ett spex som Dan Broström uppskattade. Spex kan ha varit en kulturform med väsentligen lägre kulturellt kapital, men var alltså inte något som vare sig Dan eller Vattenfallsstyrelsen skämdes över att associeras till. Kanske var det kopplingen till studentmiljöer som gjorde att spexet gavs ett högre värde som kulturell praktik. Det är utifrån materialet inte möjligt att avgöra spexets innehåll, men i sin studie av näringslivstopparnas samvaro i Kung Orres jaktklubb har Therese Nordlund Edvinsson visat att skämt och upptåg i en spexar-anda var ett viktigt inslag inom föreningen, där låga skämt kring pruttar och superi var vanliga. Nordlund Edvinsson tolkar detta som ett uppror mot borgerliga konventioner, men en invändning här är att det är svårt att se ett ”uppror” där stora delar av näringslivets elit ingår, och där en ”upprorisk praktik” kan vara en del av en högst respektabel styrelsefest i en högst representabel miljö, Grand hotell. Ett annat synsätt är att det inom kapitalägande kretsar var möjligt att inkludera kulturella praktiker av spex-karaktär, och att det säger något om bredden i den kulturella repertoar som fanns inom dessa delar av samhället. En skillnad i relation till spexandet i Kung Orres jaktklubb var att Dan Broström själv inte var aktör i det här refererade spexet, utan bara åskådare.[366]

Vid något tillfälle omnämner Dan Broström också att han gick på bio, en kulturform som länge betraktades som mindre fin. Det var vid ett besök i Berlin 1923 men det kommenteras inte närmare.[367]

I sina brev gjorde Dan Broström ingen större skillnad på olika konstformer som opera, teater, farser och bio. Ibland kommenterar han dem positivt, ibland negativt men då snarare utifrån estetiska kriterier än utifrån en bedömning av dess värde som kulturellt kapital. Ovan har det tolkats som ett tecken på att Dan Broström tillmätte teater ett kulturellt kapital som bruksvärde, men en alternativ tolkning är att de olika konstformerna inte på samma sätt som den klassiska konserten i Gunns Manchester tjänade ett syfte för kulturellt skillnadsskapande. Så som det framstår i materialet från Dan Broström var kulturella praktiker kopplade till scenkonst inte

inbördes graderade i särskilt hög grad, utan alla var del av en kulturell repertoar.

Ett tillfälle då Dan Broström uttryckte sig negativt om teatrarna var under en resa till London 1922. I ett längre resonemang om hårda kontraksförhandlingar noterar Dan att:

> Ett par kvällar ha vi icke ens haft tid att klä om oss till middagen, men vi ha dock efteråt varit på teatern, men det har ej blivit någon ordentlig och intressant teater afton, såsom du o jag brukar ha, utan mera skräp.[368]

Dan Broström uttryckte sig negativt om pjäsen han sett, men i det här exemplet var teaterbesöket framför allt kopplat till arbete. Som en exemplifiering på hur pressande arbetet varit nämndes att de inte hunnit byta kläder inför middagen – något som Dan Broström annars ansåg som en självklarhet och som anknyter till Simon Gunns diskussion kring klädkoderna inom Manchesters borgerlighet ovan. Efter den på detta hastiga sätt intagna middagen har de ändå gått på teatern. Här framställdes teaterbesöket som något som gjordes för att få avkoppling från de tröttande kontraktsförhandlingarna, men kopplingen till arbetet gör också att man kan ana att middagarna och teaterbesöken fyllde en funktion för att verka som smörjmedel i den sociala interaktion som en affärsförhandling också är.

Även Ernst Wehtje den yngre gick på opera och teater, men det omnämndes i brevmaterialet bara vid några enstaka tillfällen. Det kan naturligtvis bero på att Ernst Wehtje den yngre valde att skriva om andra saker, men flera av brevväxlingarna, framför allt med hans äldste son Ingvar, var så detaljerade att det inte verkar troligt att han skulle förbigått ett teaterbesök, och det förefaller därför troligt att Ernst Wehtje den yngre inte var en frekvent teater- eller operabesökare. Även om det är en feltolkning och Ernst Wehtje den yngre faktiskt gick på teater, så är tystnaden i breven intressant i sig och indikerar ett visst ointresse hos Ernst Wehtje den yngre eller förväntat ointresse hos brevmottagaren. När opera och teater ändå

omnämndes, var det i samtliga fall kopplat till kvinnorna i familjen. 1932 såg Ernst Wehtje den yngre *Aida* med sin fru Britta, och han berättade om besöket i ett brev till sin far Ernst Wehtje den äldre.

> I går voro Britta och jag på teatern och hörde Aida. Det var mycket festligt och roligt att höra så framstående förmågor.[369]

Några år senare omnämndes ett teaterbesök då Ernst Wehtje den yngre följt sin mor Mimmi Wehtje till teatern och berättade om det i ett brev till sin son Ingvar. ”Jag var samman med Farmor i går kväll och var på teatern med henne innan jag reste.”[370] I ett brev som han skrev samma dag till Mimmi Wehtje framgick det dock att han inte stannade till slutet av pjäsen. ”Kära Mamma! Tack för den trevliga kvällen i går och pratstunden därvid! Det var ju skoj också på teatern. Jag hoppas pjäsen slutade lyckligt. Jag hann lagom till tåget.”[371] Kompletterat med några uppmaningar till Mimmi att hon borde gå på opera när hon var på besök i Montecarlo förmedlade breven bilden av att Ernst Wehtje den yngre inte tyckte att opera och teater var centrala kulturella aktiviteter att delta i, och därmed inte heller betraktade det som ett centralt symboliskt kapital.[372] I Wehtjes brev framkom en stark koppling av opera och teater till familjens kvinnliga medlemmar, vilket också kan iakttas hos Dan Broström även om han själv var en mer frekvent konsertbesökare och teater-åskådare.

Den centrala poängen i det här avsnittet är att visa på den roll som vissa typer av musik och scenkonst spelade som kulturellt kapital för kapitalägarna. Dan Broström var en ivrig teater- och operabesökare, vilket ligger i linje med Simon Gunns undersökning av borgerligheten i Manchester. Dan Broström inskränkte dock inte sitt intresse till dessa scenuttryck utan besökte även farser och spex – kulturformer vilka var kopplade till ett väsentligt lägre kulturellt kapital, vilket pekar på vikten av att inte förvillas av kapitalmetaforens anspelning på kumulativa strategier vad gäller kulturellt kapital. I materialet syns också en koppling mellan arbete och kultur, där Dan Broström besökte teatrar i sällskap med affärsbekanta.

Ernst Wehtje den yngre var som vi sett ovan inte lika intresserad av att besöka teater eller opera, även om det fanns exempel på tillfällen då också han gjorde det. I båda släkterna går det att se en koppling mellan teater/opera och de kvinnliga medlemmarna i familjerna, i synnerhet framställde Dan Broström sin hustru Ann-Ida som en central aktör i relation till sitt operaintresse.

Materialet, inklusive det inledande citatet om att spela piano, visar att relationen mellan kulturella uttryck och klass var långt ifrån enkel. Olika individer kunde göra olika val, baserat på olika strategier, eller utifrån skilda lustupplevelser. Här avviker resultatet från historiker som beskriver borgarklassens gemensamma kultur som det som skapar dem som klass. I det följande ska undersökas hur detta kom till uttryck när det gäller kulturellt kapital i objektifierad form: som tavlor och konstföremål.

Att hänga sitt kulturella kapital på väggen

Om de ledande personerna i släkten Wehtje var mindre intresserade av teater och opera så var de desto mer intresserade av materiella kulturella objekt i form av konst och antikviteter. 1932 gjorde tidskriften *Svenska Hem i ord och bilder* ett reportage från Ernst Wehtje den äldre och Mimmi Wehtjes villa på Fridhemsvägen i Malmös finare delar. Den besökande journalisten beskrev i uppskattande ordalag makarna Wehtjes hem. Redan i hallen mötte journalisten antika möbler, värdefulla målningar och glänsande kristallkronor. Framför allt var det Mimmi Wehtje som tillskrevs äran för konstsamlingarna.[373]

> Ty hade Ernst Fredrik Wehtje ägt aldrig de ekonomiska resurser för skapandet av ett konstnärligt hem, skulle han näppeligen kunnat eller hunnit realisera dem. Därvidlag erkänner han också villigt och tacksamt sin skuld till den maka, som nu i mer än fyrtio år trofast stått vid hans sida. […] Det var av modern, som dottern ärvde kärleken till allt gammalt och formskönt. Det fanns på den tiden givetvis betydligt mindre möjligheter än nu för samlare.[374]

Mimmi Wehtje angavs i artikeln som bärare av ett större kulturellt kapital än sin make, som istället tillskrevs de ekonomiska resurserna som gjorde konstsamlandet möjligt. I journalistens beskrivning inkluderade han därmed en berättelse om den klassresa som Ernst Wehtje den äldre gjort, något som också accentuerades genom att artikeln inleddes med en kort släktkrönika över släkten Wehtje som framhåller att de tidigare generationerna försörjt sig som jordbrukare.[375]

Genuskodningen av konst diskuteras i Orsi Husz undersökning av Nordiska Kompaniets varuhus i Stockholm, och hur olika avdelningar placerades i relation till en tänkt manlig respektive kvinlig kundkrets. Här hamnade konstavdelningen vid herravdelningens raksalong och cigarrbod. Husz är försiktig i sin tolkning, det kan finnas olika skäl till att avdelningarna placerades där de gjorde, och citatet ovan antyder också en motsägelsefull genuskodning av konsten. Det ekonomiska kapitalet som var nödvändigt för att köpa konsten knöts till mannen, medan kunskapen och det kulturella kapitalet knöts till kvinnan.[376]

I det brevmaterial som undersökts fanns det flera tillfällen där konsthandlare kontaktade Ernst Wehtje den yngre för att erbjuda tavlor och konstföremål till försäljning, och det finns en del som tyder på att Ernst Wehtje den yngre fortsatte det konstsamlade som hans föräldrar påbörjat. Bland annat nämner Mikael Wehtje, barnbarn till Ernst Wehtje den yngre och nutida ägare till slottet Ellinge utanför Eslöv som Ernst Wehtje den yngre köpte 1950, i ett tv-program att Ernst Wehtje den yngre fortsatte konstinköpen.[377]

Vid ett tillfälle omnämnde Ernst Wehtje den yngre en tavla som Nils Danielsen fått i present:

> I går kväll kommo vi hem från Hönsäter, där vi varit och uppvaktat Farbror Nisse. Det var en storartad fest, och det var roligt att se, hur uppskattad Farbror Nisse var från alla håll. På förmiddagen var det stor uppvaktning med massa människor. Det överlämnades presenter och blommor och hölls också många tal. Från kamraterna överlämnade vi en del silvertallrikar och från bolagen en finfin tavla av Liljefors,

> föreställande en rävjägare i en skog med snö. Den var enligt min uppfattning utomordentligt vacker. Sedan hade jag samlat ihop till ett älggevär, en dubbelstudsare, och tror jag han blev mycket glad för den också. Från Farmor fick han ett par fina kandelabrar.[378]

En rävtavla av Bruno Liljefors får sägas vara ett konservativt val, som kanske i hög grad återspeglar de båda männens intresse för jakt, vilket ska diskuteras senare i det här kapitlet. Tavlan var ju dessutom en gåva till en vän, varför den inte nödvändigtvis avspeglar Ernst Wehtje den yngres konstpreferenser, även om han omtalar den i väldigt positiva ordalag i citatet ovan.

Ekonomihistorikern Martin Gustavsson undersöker den svenska konstmarknaden och anlyserar konstköp som praktik utifrån en Bourdieuinspirerad tolkningsram. Utöver det symboliska värdet framhåller han konstens rent ekonomiska värde, att konstverken kunde vara som vilket värdepapper som helst. Han diskuterar också processen när ett symboliskt kapital överförs till ett ekonomiskt, exemplifierat med hur Zorn sitter och signerar ett antal etsningar som levererats från tryckeriet, en handling som tillför bilden ett väsentligen högre värde. Gustavsson diskuterar också hur klass, kön och politik hänger samman med konstkonsumtion, men den process som innebär att ett ekonomiskt kapital växlas om i ett symboliskt kulturellt kapital har Gustavsson mindre att säga om för den aktuella perioden.[379] I relation till släkten Wehtjes konstkonsumtion går det dock att notera att det i tiden gjordes stor skillnad på olika slags konst, och artikeln i *Svenska Hem i ord och bilder* nämner att det var äldre konst som dominerade i makarna Wehtjes hus, framför allt holländskt 1600-talsmåleri och nordisk 1800-talskonst, vilket enligt Gustavsson var typiskt för en konservativ elits konstkonsumtion.[380] Författaren nämner också att det hos samma konst- och antikvitetshandlare såldes både konst och möbler, något som också nämns i hemma-hos reportaget från Wehtjes. Möblerna benämndes i stilarna rokoko, barock, Ludvig XVI och empire och kontrasteras mot samtida mode. I huset finns också en stor samling äldre ostindiskt porslin

som omtalades som mycket värdefull, och journalisten berättade att vid festliga tillfällen serverades all mat på ostindiskt porslin, kompletterat med antika glas. I sin helhet ger beskrivningen och bilderna ett traditionstyngt och konservativt intryck av det hus Ernst och Mimmi Wehtje inrett och möblerat. Vi får utgå ifrån att det var det intryck de ville förmedla.[381]

Ernst Wehtje den äldre var en person som relativt nyligen ansamlat sitt ekonomiska kapital, och han bodde i en del av landet där det var svårare att förvärva ett kulturellt kapital i förkroppsligad form, helt enkelt därför att utbudet av teater, opera och annan kultur var mindre tillgänglig. Ur det perspektivet kan det ha varit en rationell strategi att istället fokusera på kulturellt kapital i objektifierad form, det vill säga just som konstföremål. Bourdieu betonar att även objektifierat kulturellt kapital är beroende av kulturellt kapital i förkroppsligad form, att ägaren av tavlor och konstföremål måste kunna en del om konst för att kunna tillgodogöra sig det potentiella kulturella kapital som de för med sig. Artikeln i *Svenska Hem i ord och bilder* nämnde också att bokhyllorna i husets ”herrum” var fulla av konsthistorisk litteratur.[382]

Det finns inga tillgängliga beskrivningar av Dan och Ann-Ida Broströms hem, men när Dan dog 1925 gjordes en bouppteckning som visar att det i deras hus i Göteborg fanns lösöre till ett värde av 28 463:30 kronor, varav guld 425 kronor, silver 6 217:60 kronor, nysilver 422 kronor, tavlor 2 685 kronor och möbler värderade till 11 005 kronor.[383] Det totala värdet på lösöret motsvarar i dagens penningvärde ungefär 782 500 kronor.[384] Det är alltså ganska modesta värden, det mesta i möbler och silver, som fanns i hemmet. Det fanns inte några mer värdefulla tavlor. Att Dan Broström inte var obekant med konstdiskussionerna i sin samtid framgår dock av följande citat:

> Överfarten Trelleborg – Sassnitz var bra men kylig. Der träffade jag hr o fru Grünewald – ofasa säger du väl – + hade riktigt intressant samtal med dem + gick djupt in i den moderna konstens mysterier.[385]

De Dan Broström träffade på färjan var sannolikt Isaac Grünewald och Sigrid Hjertén, viktiga modernister vid tiden och högst kontroversiella, delvis på grund av deras konst men också på grund av Isaac Grünewalds judiska påbrå, vilket båda retade konservativa kretsar i den svenska konstvärlden.[386] Lars M Andersson har skrivit om den starka antisemitiska hets som fanns mot Isaac Grünewald.[387] Troligen är det dock den konstnärliga kritiken som Dan Broström hänvisade till när han förutspådde att Ann-Ida skulle tänka på när han skrev ”ofasa säger du väl”. Dan distanserade sig från den moderna konsten genom att beskriva den som ett mysterium. Vilken konst Dan och Ann-Ida Broström själva tyckte om går inte att utläsa ur materialet. Therese Nordlund Edvinsson lyfter utifrån ett delvis äldre källmaterial fram ett visst konstintresse hos Ann-Ida Broström, i det att hon lät en konstnär måla ett porträtt av dottern Kerstin, men det är inte något som givit avtryck i det här undersökta materialet.[388] Kerstin Broström tycks också ha odlat ett konstintresse och arbetade en tid vid avdelningen för fartygsinredning och konstinköp vid ett av familjens bolag, men det var under en period som ligger efter den här undersökta.[389]

Dan Broström var den andra generationen kapitalägare i sin familj, så det kan vara det som påverkade hur han valde att arbeta för att förmera sitt kulturella kapital. Kanske var det mer centralt för Ernst Wehtje den äldre, som själv gjort en drastisk klassresa, att manifestera sitt kulturella kapital på ett mer handfast vis, i form av objekt? En annan möjlig förklaring är att det var geografin som gjorde skillnad – Göteborg var en stad med en stark tradition av borgerligt societetsliv och kulturella traditioner medan Malmö hade väsentligen svagare sådana.[390] Jan Glete betonar den senare förklaringsmodellen om regionala skillnader mellan eliter starkt, men det här anlyserade underlaget är för litet för att säga något generellt om de kulturella skillnaderna mellan Skåne och Göteborg. Utan att ge några distinkta svar reser dock materialet frågor om i vilken grad det gick att välja olika strategier inom vad som ändå måste varit relativt likartade kulturella fält. Relationen mellan klass och kulturella uttryck

gav utrymme för starka variationer, och det öppnar för möjligheten att de kulturella praktikerna inte var så centrala för konstruktionen av klass i bemärkelsen att vissa praktiker skulle vara obligatoriska eller särskiljande för ett viss social grupp. Även Bourdieu beskriver motsvarande fenomen, att skillnaden i kulturella praktiker mellan personer inom samma klass kan vara relativt stora, men kopplar då istället olika ”klassfraktioner” till liknande konsumtionsmönster inom kultur.[391] Det går dock svårligen att se Broström och Wehtje som olika klassfraktioner, utan materialet indikerar snarare att kapitalägarna kunde göra individuella val för att förmera sitt kulturella kapital, eller styras av ickekumulativa överväganden. Vad som förenade dem var istället rollen som ägare och förvaltare av kapital.

Här har framför allt diskuterats kulturella praktiker i en snäv bemärkelse och med ett fokus på vad som brukar benämnas finkultur. I det följande används ett bredare kulturbegrepp, och i nästa avsnitt ska undersökas hur utbildning relaterades till kulturellt kapital bland de här undersökta kapitalägarna.

Värdet av utbildning och akademiska meriter

> Det är av stor betydelse, att vetenskapens idkare ej stå främmande för näringslivets främjare. Det är ej minst betydelsefullt med hänsyn till den tid, vi komma att gå tillmötes och som kommer att bjuda på stora sociala brytningar.[392]

När Dan Broström talade inför studentkåren i Lund 1924 betonade han vikten av att näringslivet och akademin samarbetade, och enligt *Lunds Dagblads* referat svarade studentkårens ordförande med att säga det samma och framhålla att Göteborg och Göteborgs högskola var ett bra exempel på detta liksom ”det praktiska livets män” i Göteborg. Samtidigt var det tydligt att båda gjorde en stark åtskillnad mellan näringsliv och högre utbildning.

I sin text ”Från frifräsare till proffs?” diskuterar Birgitta Jordansson utbildningens roll för elitskikten i näringslivet.[393] Jordansson beskriver en förändring över tid där företagsledares meriter runt år

1900 i hög grad var praktiskt förvärvade, medan de i slutet av århundradet kompletterats med starka inslag av formell utbildning. Fram till tiden för andra världskriget menar författaren att den egna erfarenheten har ett starkt positivt symboliskt värde. Den utbildning som ändå skedde utöver mer grundläggande skolgång genomfördes framför allt genom praktik på olika arbetsplatser, och Jordansson betonar med stöd i forskningsläget vikten av utlandsresor för dem som grundade egna företag.[394] Med stöd hos Jürgen Kocka betonar författaren också att utbildningen för företagsledare såg olika ut i olika länder och vid olika tider, där Tyskland i likhet med Sverige beskrivs som ett land som industrialiseras sent och i en vilja att ”hinna ikapp” satsat på formell utbildning, för Sveriges del dock först under efterkrigstiden, medan länder med längre industritraditioner som England inte gjort det i samma grad. Även inriktningen på utbildningen varierar över tid, där det tidiga 1900-talets företagsledare hade teknisk eller juridisk utbildning medan senare under århundradet en stor andel av de företagsledare som inte valde en teknisk utbildning istället hade ekonomisk utbildnining.[395]

Som diskuterats i avsnittet ”Att leda och förvalta företag” beskriver Michael Roper samma förändring och kopplar det till ett förändrat maskulinitetsideal, där äldre företagare födda runt 1930 bygger sin maskulinitet kring tekniska kunskaper och en väldigt korrekt utseendekod, vilket kontrasteras mot en grupp yngre företagare där förmåga att tjäna pengar står i centrum och kombineras med ett mer extravagant utseendeideal. I den yngre gruppen företagare är utbildning inom ekonomi och förvaltning prioriterad framför teknisk utbildning.[396]

I Bourdieus uppdelning i olika symboliska kapitalformer hänför han utbildning till det kulturella kapitalet och ger det här en central roll. Många av Bourdieus studier handlar om den akademiska miljön och hur olika typer av kunskap värderas inom akademin. Ett centralt bidrag är författarens operationalisering av begreppet genom att skilja ut hur kulturellt kapital existrerar i institutionaliserad form, det vill säga den process där akademin erkänner en viss

kunskap hos en individ genom titlar eller andra bevis som väsentligen ökar kunskapens värde i relation till omvärlden, jämfört med om samma individ varit bärare av samma kunskap men utan den akademiska titeln.

I det följande ska översiktligt redogöras för den utbildning olika personer inom släkterna Broström och Wehtje genomgick, och diskuteras den betydelse som formell utbildning tillmättes.

Ernst Wehtje den äldre var jurist utbildad i Lund. Han arbetade sedan med olika juridiska och administrativa uppgifter som länsnotarie, kronofogde med mera tills han blev utnämnd till vice verkställande direktör för Skånska Cement Aktiebolaget 1903 och senare verkställande direktör 1907. Han var då 44 år gammal.[397]

Ernst Wehtje den yngre var också jurist, utbildad vid Lunds universitet. Han bedrev därutöver vissa studier vid Handelshögskolan, blev sedan disponentassistent på Hällefors bruk varefter han utsågs till verkställande direktör för Ifö verken 1918, bara 27 år gammal.[398] Ernst Wehtje den yngre hade alltså ingen egentlig teknisk utbildning, men han blev som tidigare diskuterats utnämnd till hedersdoktor vid Kungliga tekniska högskolan 1949.[399] Jordansson diskuterar fenomenet med hedersdoktorer och gör en Bourdieuinspirerad tolkning där hon menar att hedersutmärkelsen kan tolkas som att ”ett praktiskt kapital växlas in mot ett akademiskt- eller vetenskapligt kapital”.[400] Ett annat sätt att uttrycka det skulle vara att utifrån den uppdelning som skissades i inledningen på kapitlet se det som att ett *förkroppsligat* kapital, Ernst Wehtjes den yngres tekniska kunnande förvärvat genom praktiskt arbete inom cement- och porslinsindustrin, *institutionaliseras*, i och med utnämnandet till hedersdoktor.

Ernst Wehtje den äldres övriga söner, Fredrik, Walter och Hugo gick lite olika vägar. Walter Wehtje utbildade sig vid Handelshögskolan i Stockholm och blev sedan direktörsassistent i en Wehtjesfären närstående firma, målarfärgsfirman Wilhelm Becker. Efter en tid anställdes han vid PUB i Stockholm och han fortsatte sedan sin karriär inom en mängd olika bolag inom Wallenbergsfären.[401]

Även Hugo Wehtje utbildade sig vid Handelshögskolan i Stockholm men tog innan dess officersexamen och var reservofficer. Senare var han verkställande direktör för Limhamns träindustri AB som ägdes av släkten.[402]

Fredrik Wehtje utbildade sig liksom sin far och bror till jurist vid Lunds universitet varefter han bedrev tekniska studier utomlands och avlade ingenjörsexamen vid en tysk utbildningsinstitution med inriktning på keramik. Därefter gjorde han praktik vid en keramikfabrik i Finland under två år för att så småningom tilldelas rollen som verkställande direktör för det av släkten Wehtje då nyligen uppköpta Rörstrands porslinsaktiebolag.[403]

Av de tre yngre bröderna var det den yngste brodern Fredrik, född 1904 och 13 år yngre än Ernst Wehtje den yngre och lite av ett sladdbarn i familjen, som var närmast knuten till familjens viktigaste bolag, men i en tydligt underordnad roll och position. Inriktningen på den utbildning han genomgick kan tolkas som att han utbildades till att bli en teknisk expert snarare än en företagsledande administratör. En annan möjlig tolkning är att det, eftersom han var något yngre än sina bröder, framstod som attraktivt för familjen att ha skolade tekniker inom företagsledningarna.

De manliga medlemmarna i släkten Wehtje var alltså relativt välutbildade, framför allt inom juridik, men också ekonomi och administration, och för Freds del inom vissa tekniska områden. För Ernst Wehtje den äldres döttrar, Thorborg och Rut, finns det ingen information i materialet.

Släkten Broström odlade bilden av Axel Broström som startade sin karriär med två tomma händer, och i litteraturen och källmaterialet finns det inget som tyder på att Axel genomgått någon avancerad utbildning. Det är dock uppenbart att han kunde läsa och skriva när han började som faktor i handelshusen i Kristinehamn 1862, 24 år gammal.[404]

Dan Broström var elev vid Göteborgs högre Reallläroverk (idag Schillerska gymnasiet) och fick ”mogenhetsexamen” där 1889.[405] Därefter hade han praktik på skeppsmäklarkontor i Tyskland och

England innan han började i faderns företag för att så småningom bli delägare.[406] När det gäller Axel Broströms två döttrar, Elin och Karin, finns det ingen information om vad de studerade.

Även för Ann-Ida Broström, född Mark, saknas information om vad hon studerade i de knapphändiga notiserna i *Vem är Vem?* Therese Nordlund Edvinsson menar i sin artikel om Ann-Ida i *Personhistorisk tidskrift* att det förmodligen betyder att Ann-Ida avslutade sin skolgång efter folkskolan. Ann-Ida kom från den väletablerade göteborgsfamiljen Mark, och Nordlund Edvinsson har studerat Ann-Ida Marks dagboksanteckningar från hennes tonårsperiod och menar att viktiga delar i den unga kvinnans utbildning till en förnäm borgerlig dam bestod i lektioner i piano och dans samt utlandsvistelser i England för att öva upp sina språkfärdigheter. Ann-Ida vistades tillsammans med sin syster utomlands en tid utan föräldrarna.[407]

För Ann-Ida och Dan Broström verkade alltså formell utbildning ha spelat en mindre roll, medan en allmän bildning och kultivering varit viktigt i Ann-Idas uppfostran, medan internationell praktik var det viktigaste moment Dan genomgick innan han började arbeta i sin fars företag.

Vilken utbildning valde då dessa kapitalägare för sina barn? Dan och Ann-Ida Broström fick fyra barn, Kerstin, Brita, Dan-Axel och Margaretha. Om flickorna vet vi tyvärr ganska lite, men Dan-Axel genomgick efter studentexamen på Lundsbergs internatskola en ettårig utbildning vid Göteborgs handelsinstitut. Därefter reste han och studerade i England, Tyskland, Frankrike och Finland under ungefär tre år, varefter han fick anställning i familjens företag.[408]

Ernst Wehtje den yngre fick tre barn, Ingvar, Arne och Hans-Christian. Den äldste, Ingvar Wehtje, studerade vid Lundsbergs skola och tog sedan reservofficersexamen. Därefter följde studier vid Handelshögskolan i Stockholm varefter han började arbeta vid ett av familjens bolag.[409]

Arne Wehtje tog examen vid Chalmers Tekniska Högskola i Göteborg 1948, sedam har *Vem är Vem* inga data förrän 1955 då han

började arbeta vid ett av familjens företag, Dalby stenkross, där han några år senare blev verkställande direktör.[410]

Hans-Christian Wehtje genomgick handelsgymnasium och tog sedan lantmästarexamen vid Alnarps lantbruksinstitut 1951. Efter examen blev Hans-Christian förvaltare vid det av hans far året innan inköpta Ellinge slott.[411]

Ett viktigt inslag i de unga kapitalägarmännens fostran till företagsledare framstår praktiken ha varit, något som även Jordansson betonar.[412] Inom släkten Wehtje arbetade Ernst den yngre som disponentassistent vid Hällefors vilket kan ses som en praktik i administration. Walters position som direktörsassistens hos Wilhelm Becker kan tolkas på samma sätt och Fredrik gjorde praktik vid en finsk keramikindustri. Inom släkten Broström skickades en ung Dan Broström till Tyskland och Storbritannien för praktik på skeppsmäklarkontor, medan Dan-Axel verkar ha fått en mindre krävande utlandsvistelse med större fokus på utbildning. Några av sönerna gick dock direkt till positioner i familjens företag, exempelvis Ingvar Wehtje.

Att Ernst Wehtje den yngre tog sina barns skolgång allvarligt framgår av materialet, där han upprepade gånger förmanar dem och uppmanar dem till arbetssamhet. Bra betyg belönades med beröm och lite extra pengar. Så skrev Ernst Wehtje den yngre till näst äldste sonen Arne när denne var på ferieresa i Tyskland 1937:

> Käre Arne! Härmed sänder jag dig ditt vackra betyg, och gratulerar jag till detsamma och till flyttningen. Vi blevo alla mycket glada över att du skött dig så bra. Någon premium fick du ju inte, men är betyget så vackert, att jag tycker du egentligen kunde förtjänat det. Utav dina pengar som du fått med dig, får du väl bedja få ut ett par Mark, så får du köpa något gottis och bjuda dina tyska vänner. Ingvar blev också flyttad, och det var roligt. Hans betyg voro emellertid inte så vackra som dina. Han hade bara ett par överbetyg.[…] Vi hoppas att du skriver flitigt. I något brev kan du skriva telefonnumret, så att vi kan ringa någon gång om det skullle vara något.[413]

Bra betyg uppmuntrades inom familjen, och den jämförelse Ernst Wehtje den yngre gjorde med den äldre brodern Ingvar relaterar till att denne hade en lite mer problematisk skolgång och fick läsa upp betyg på somrarna. I ett annat brev villkorade Ernst Wehtje den yngre julklappar och nöjen med att Ingvar måste sköta sin skolgång.[414] 1937 började Ingvar Wehtje på Lundsbergs internatskola, och far och son inledde då en tät brevväxling. Ett av de teman som återkom var att Ingvar skulle sköta sitt skolarbete. Så skrev Ernst Wehtje den yngre i november samma år:

> Farbror Nisse Danielsen har talat om när han varit här nere på sammanträdena, att han och tant Lisa med sina barn skola resa till Kägleholm på söndag. Han har då också frågat om du ville följa med, och det har jag sagt att du säkert var mycket tacksam för. Du skulle då följa med Bossen på lördag e.m. och komma ni sedan hem på söndag kväll. Du får väl därför se att läsa dina läxor till måndagen i god tid innan ni fara. Farbror Nisse har talat med rektorn, och har han lovat att ni skola få resa. Nu hoppas jag, att du uppför dig väl, så att vi få heder av dig. Att ni få trevligt är du väl själv säker på. – Ditt gevär och 25 skott har farbror Nisse lovat att taga med när han reser i kväll, och får du väl det på Kägleholm. Jag vet inte vad resan kostar, men skickar dig härmed femton kronor, och så får du hushålla med dessa pengar.[415]

Att Ernst Wehtje den yngre valde att sätta sin son Ingvar Wehtje i Lundsbergs internatskola är intressant, liksom att Dan-Axel Broström gick på samma skola. I många länder såsom Storbritannien, Frankrike och USA spelade och spelar vissa utbildningsinstitutioner en central roll för reproduktionen av elitgrupper och klasser. I Storbritannien har systemet med exklusiva *public schools* många-hundraåriga anor, men i Sverige är elitskolor av Lundsbergs typ ett relativt nytt fenomen och har inte haft samma status här, och hade det inte vid den tiden då Ingvar Wehtje och Dan-Axel Broström gick där.[416] Att sätta sina (manliga) barn i en internatskola för samhällets mest privilegierade var dock en stark markering av

särskiljande, även om praktiken inte var lika betydelsebärande som i andra länder.

Kapitalägarna utbildade sig och sina manliga barn, medan kvinnorna troligen endast fick en mycket enkel utbildning. Institutionaliserat kulturellt kapital i form av utbildning framstår ändå inte som särskilt centralt för dem att ackumulera, inte heller för männen, i synnerhet inte för Broström. Praktik, antingen i de egna företagen, i andra bolag eller utomlands var nog så viktigt. Inriktningen på utbildningen kunde också variera, vilket framgår både av forskningsläget och mitt källmaterial, men fokus var på tekniska, administrativa och juridiska utbildningar för de fyra, under undersökningsperioden unga, män i familjerna Wehtje och Broström. Undantaget är Ernst Wehtje den yngres yngste son Hans-Christian Wehtje som utbildade sig för att förvalta det slott som hans far köpte. Detta utbildningsval kan ses som relaterat till de processer där kapitalägarna agerar för att erövra kulturella praktiker som traditionellt associeras med adeln och andra jordägande skikt, något som ska diskuteras i det följande avsnittet.

Jordägandets kulturella betydelse

Ett stort hus innebar att där bodde en stor man. Huset var en del av adelsmannens storhet och förde över sina egenskaper på honom.[417]

Peter Englund skriver om hur den svenska adeln under 1600-talet använde lyxkonsumtion som ett sätt att befästa sina sociala positioner och manifestera sin makt, och att byggandet av slott och herresäten var det i särklass dyraste och viktigaste objektet för sådan konsumtion.[418] I brittisk forskning om borgerlighet och industrikapitalister pågick under 1980-talet en het debatt om huruvida den brittiska industriutvecklingen hämmats av en osund kultur i samhällets elitskikt som inspirerats av adelns värderingar snarare än av den flitige och hårt arbetande kapitalistens. Ursprunget till debatten var en bok publicerad av Martin J. Wiener där han drev tesen att den brittiska borgerligheten genom en process av *gentrification* tappat sin strävan efter profit och istället prioriterat det stilla livet på landet

och överflödskonsumtion, praktiker övertagna från *the gentry*, jordägande elitgrupper och adel.[419] Debatten är i viss mån äldre, Wiener tar stöd hos den marxistiske historikern Perry Anderson som skrev på temat redan 1964. Anderson menar att den brittiska kapitalismen tack vare sin tidiga start kom att ledas av adeln och att det därför aldrig genomfördes någon borgerlig revolution.[420] E.P. Thompson har kritiserat Anderson och menar att han underskattar den brittiska borgerlighetens inflytande, både ekonomiskt och kulturellt, och att relationen mellan olika elitskikt är mycket mer komplex (Gramscis begrepp ”historiskt block” är centralt i Thompsons argumentation).[421] I debatten på 1980-talet kritiserar bland andra Michael Roper *gentrification*-tesen för att vara dåligt belagd, men framför allt kontextualiseras den som att debatten svarade mot ett samtida behov i Thatcher-erans Storbritannien att ge en politiskt passande förklaring till vad som orsakat den industriella kris som landet genomled.[422] Svaret Wiener gav var att:

> The new society created by the later Victorians rested on a domestication of the wilder traits of earlier British behavior; the riotous populace, the aggressive and acquisitive capitalists, and the hedonistic aristocrats of the Georgian world became endangered, if not extinct, species of Englishmen. Their descendants were more restrained, more civilized, and also more conservative[423]

Orsaken till den industriella krisen var att britterna blivit alltför hämmade, och Roper ser i Wieners och andra samtida historikers argumentationer en koppling till maskulinitet och femininitet, där den vinststrävande kapitalisten kodas som potent maskulin vilket kontrasteras mot den tämjde viktorianske gentlemannen.[424] I sakfrågan menade kritikerna att Wiener hade fel, både om det speciella med den brittiska utvecklingen där John Baxendale lyfte exempel på samma typ av beteende hos borgerligheten i Tyskland, USA och Frankrike, och om att det inte är rimligt att tala om att borgerligheten *sugits upp* av adeln.[425] Jürgen Kocka har uttryckt det som:

> Att köpa jordegendomar och tillbringa en del av året på herresäten utanför städerna, att ägna sig åt skrytkonsumtion, jakt och cricket, att umgås med aristokrater inte bara under den tid på året då det var 'säsong' för societetslivet i London eller Berlin, att försöka gifta in sin dotter i en adlig familj – inget av detta kunde egentligen förvandla en förmögen medlem av bourgeoisien till adelsman.[426]

Kocka menar dock att det finns ett visst mått av sanning i *gentrification*-tesen, i det att det sociala avståndet mellan adel och borgerlighet krympt drastiskt under 1800-talet, framför allt beroende på den kapitalägande borgerlighetens ekonomiska framgångar. Även Martin Åberg betonar skillnaden mellan att bete sig som adeln och att på allvar försöka efterlikna den, och menar att det inte ska tolkas som ett ”allvarligt identitetssökande”.[427] Istället kan det ses som att en sammansatt elit uppstod som överbryggade skiljelinjen mellan adel och kapitalägare. Göran Therborn kallar processen ”osmos” i en liknelse med det fyskaliska fenomen där det sker ett visst utbyte mellan två vätskor åtkilda av ett halvgenomsläppligt material.[428] Det är dessa delar av industrikapitalisternas kulturella praktiker som ska undersökas i det följande, med början i jordägandet.

Dan Broström ägde en gård i Österbodarna, fyra mil öster om Göteborg i närheten av Alingsås. Gården verkar mest ha använts som sommarbostad, men det var också ett fungerande jordbruk med 17 hästar, 89 kor och tjurar, åkerbruk, mejeri och årliga löneutgifter på 37 000 kronor till arbetare.[429] Det var alltså en stor egendom. Dan och Ann-Ida Broström hade också ett stort hus i centrala Göteborg och ett hus på Särö, Göteborgselitens favoritsommarboende.[430] Vid ett tillfälle diskuterade Dan Broström möjligheten att köpa Jössefors bruk med tillhörande herrgårdsbyggnad, men det tycks inte ha blivit av. I brevet till Ann-Ida frågar han om hennes åsikt:

> Jag läste i tidningen att häradshövding Bennich på Jössefors avlidit. Detta bruk blir säkert till salu. Har du något intresse för det vackra slottet?[431]

Även släkten Wehtje hade jordegendomar. 1929 köpte Skånska cement tillsammans med de övriga cementfrabrikerna inom Cementa upp Latorps bruk utanför Örebro för att oskadliggöra en möjlig konkurrerande cementfabrik.[432] I anslutning till bruket fanns herrgården Latorps gård vilken arrenderades privat av släkten Wehtje. Där brukade släkten samlas till jul och andra högtider och även tillbringa en del av somrarna. Framför allt verkar de ha använt gården för familjesamvaro.[433] Gården sköttes av inspektorn på Latorps bruk när den inte användes av familjen, men tycks inte ha generarat några större inkomster.[434] Familjen hade också flera andra hus. På Falsterbonäset söder om Malmö hade Ernst Wehtje den yngre och Hugo Wehtje var sin villa där de tillbringade somrarna, och på Ivön utanför Bromölla, där porslinstillverkningen skedde lät Ernst Wehtje den yngre bygga en villa som han ofta besökte för att jaga på ön.[435] Tillsammans med sin vän och nära kollega Nils Danielsen, disponent på Skånska Cementindustriernas anläggning i Hellekis köpte Ernst Wehtje den yngre 1934 det anrika godset Kägleholm norr om Örebro. Breven visar en ivrig korrespondens om olika förbättringar av jordbruket, med utdikningar och andra åtgärder, men sin viktigaste funktion tycks godset haft som en plats för jakt.[436] Så småningom köpte Danielsen ut Ernst Wehtje den yngre från egendomen.[437] Fredrik Wehtje lät 1938 uppföra en stor byggnad i herrgårdsstil på Trolmen nära Lidköping där han drev den av familjen ägda porslinsfabriken. Platsen Trolmen hade anor sedan ungefär 500 år som storgods, men den befintliga bebyggelsen revs av Fredrik Wehtje som byggde nytt men i gammal stil.[438]

Både släkten Wehtje och släkten Broström hade alltså ett hus i staden och ett sommarhus ganska nära staden (i Falsterbo respektive Särö), men köpte därutöver stora jordegendomar vilket kan ses som ett övertagande av en adlig praktik, en process av *gentrification*. Som Jürgen Kocka betonar så räcker det inte dock inte med att upprepa ett adligt beteende för att bli adlig, varför att betrakta det som ett ”övertagande” av adliga kulturella och ekonomiska praktiker är att leda tanken fel. Utifrån Bourdieus kapitalbegrepp kan jordägandet

beskrivas som att kapitalägarna växlade sitt ekonomiska kapital till ett kulturellt kapital i objektifierad form, där slott och herrgårdar var de objekt som var bärare av kulturellt kapital. En sådan analys tydliggör varför de annars så profitmaximerande kapitalägarna väljer att investera i jordbruk som nätt och jämt går runt, alternativt går med förlust.[439]

Utifrån Gramscis begrepp *hegemoniskt block* är det också fruktbart att se dessa kulturella och ekonomiska praktiker som en process av sammansmältning, eller osmos, mellan två under vissa perioder konkurrerande grupper – den kapitalägande borgerligheten och den jordägande adeln. Inom ramarna för ett hegemoniskt block sammanjämkas de ingående klasserna och gruppernas ideologi till en helhet som kan innehålla logiska inkonsekvenser men som grupperna är eniga om att försvara. En sammanjämkning av kulturella praktiker kan på ett liknande sätt tolkas som en process som skapar ökad samhörighet mellan olika grupper inom ett nytt, sammanhängande elitskikt där både den gamla jordägande adeln och de frambrytande kapitalägarna ryms. I likhet med E.P. Thompson vill jag understryka detta synsätt i opposition mot Perry Anderson och, i en senare debatt, Martin Wieners sätt att se på dessa processer, där det i deras respektive tolkningar blir ett misslyckande för den framväxande borgerligheten att den inte lyckas etablera och bevara en separat kulturell praktik. I likhet med forskningsläget visar den här genomförda undersökningen att processen av *gentrification* inte var något specifikt brittiskt fenomen, och till exemplen på länder med en liknande utveckling kan även Sverige läggas, utöver de exempel som Jürgen Kocka ger.

Sammansmältningen av två elitskikt gör att kulturella praktiker jämkas samman, och den beskrivning som finns i en biografi över familjen Wehtje, att Ernst Wehtje den yngre och Fredrik Wehtje var mycket jordbruksintresserade, ligger kanske ganska nära hur de själva upplevde saken.[440] Det kan tolkas utifrån Bourdieus *habitus*-begrepp som betonar det omedvetna och undermedvetet införlivade, där den kulturella sammansmältningen inom det hegemoniska

blocket skapar begär efter nya kulturella kapital, exempelvis ägande av jordbruk.

I det följande avsnittet diskuteras en annan kulturell praktik som också var föremål för sammansmältningsprocesser inom det hegemoniska blocket, nämligen jakt.

Att döda djur – om jakten som klassöverbryggande praktik

> B.B.! För Din stora vänlighet att sända mig de vackra hornen som minne av min första älg tackar jag hjärtligt. Du beredde mig därmed en verklig glädje. Utom den ståtliga jakttrofé, som hornen utgöra, komma de att bliva en angenäm erinring om de glada, trevliga dagarna hos vännerna och kamraterna på Lessebo. Vid tillfälle vore jag Dig tacksam för ett meddelande om vad jag är skyldig Dig för hornens tillvaratagande och montering, så att jag kan göra rätt för mig. Jag ber om min vördnad till Din älskvärda Maka och förbli, med bästa hälsningar, Din tillgivne[441]

Hösten 1934 sköt Ernst Wehtje sin första älg vid en jakt i skogarna kring Lessebo bruk i Småland. Efter jakten så skickade platschefen Alf Winbladh hornen som till Ernst Wehtje den yngre.[442] I det här avsnittet ska jakten diskuteras som en praktik som fungerade som en klassbrygga mellan den framväxande kapitalägarna och den äldre jordägande adeln, men också som central för maskulinitetskonstruktion och med en viss roll i konstruktionen av svenskhet. Citatet illustrerar också hur olika ritualer och sociala koder styrde jakten, vilket också ska diskuteras.

Therese Nordlund Edvinssons diskuterar i sin undersökning av Kung Orres jaktklubb hur jakt användes som en arena för nätverksskapande inom näringslivet.[443] Nordlund Edvinsson konstaterar att ”orrarna” i föreningen inte var särskilt intresserade av jakt och att föreningens huvudsakliga syfte snarare vara att erbjuda en arena för att leva ut en alternativ identitet och en frizon där sociala konventioner kunde tänjas. Jaktklubbens tillställningar var kraftigt mansdominerade, och Nordlund Edvinsson menar att det homosociala

spelet män emellan var en viktig del i föreningens praktik. Jakten fyllde också rollen av att bekräfta de deltagande männens maskulinitet, där ”mötet mellan människan och villebrådet porträtteras som en kamp mellan civilisation och vildmark”.[444]

Etnologen Angela Rundquist har skrivit en intressant text om herrgårdsjakt, där hon ger en historisk bakgrund till jakt i Sverige och också tydliggör skillnaderna mellan olika typer av jakt.[445] Rundquist menar att det finns en hierarki mellan olika bytesdjur, där fågeljakt, speciellt fasan, rapphöns och and, betraktas som den mest exklusiva. Rundquist skiljer också på olika sociala inramningar för jakten, där författarens fokus ligger på den ”fina” jakten som ibland också kallas stor jakt. Dessa jakter präglas av ett intrikat ceremoniel som knyter att till traditioner skapade vid adlig jakt under tidigare århundraden. Rundquist text bygger framför allt på intervjuer med nu levande personer, men i författaren lyfter fram att intervjupersonerna ständigt betonar kontinuiteten över tid. Middagen på kvällen under en fin jakt ska ha samma meny som serverats på godset under lång tid, jägarna klär sig i kläder de ärvt från äldre släktingar och att ha ett riktigt gammalt vapen ger hög status. De sociala relationerna under en fin jakt accentuerar också ett historiskt arv av stark hierarkisering, där högstatuspersoner bjuds in för att vara jägare och låg-statuspersoner ombeds agera klappare för att driva upp villebråd ur skogen. Rundquist betecknar det här som en medveten användning av historien för att betona herrgårdskulturens och dess utövares sociala exklusivitet.

Rundquists text innehåller även ett resonemang som anknyter till den ovan refererade brittiska debatten kring *gentrification*-tesen och ser i sitt material skapandet av allianser mellan äldre eliter och nya maktgrupper, något som hon menar skett under hela 1900-talet, där nya grupper bjuds in i de äldre eliternas sfär dels för att bekräfta att de fortfarande är maktspelare att räkna med, dels för att godsen och slotten behöver tillföras ekonomiskt kapital. Under 1900-talet har också näringslivspersoner köpt herrgårdar och slott från adelspersoner som av ekonomiska skäl tvingats sälja. Vinsten för nya

ekonomiska elitgrupper ligger enligt Rundquist i godsen och jakten som symboler för makt och legitimitet.[446]

I sin text diskuterar Rundquist också mer alldagliga former av jakt, kallade liten jakt eller vardagsjakt, som har ett annat fokus än att markera social exklusivitet och hierarki. Även Nordlund Edvinsson betonar jakt som en praktik som omfattades av breda sociala grupper, en utveckling som hon knyter till industrialismens utveckling och bättre transportmedel som gjorde det enklare att ta sig ut till skogsområden och glesbefolkad landsbygd.[447] Det ökade intresset för jakt kopplar Nordlund Edvinsson också till en kult av vildmarken och den orörda naturen. Böcker som *Tarzan, apornas son* och Jack Londons *Skriet från vildmarken* fick stor spridning under de första decennierna av 1900-talet.[448]

I texten ”Of Moose and Men: Hunting for Masulinities in British Columbia, 1880–1939” skriver historikern Tina Loo om jakt och maskulinitetskonstruktion i västra Kanada vid sekelskiftet och under mellankrigstiden. Loo menar att det sker en omkodning av storviltsjakt vid sekelskiftet, där den tidigare matrisen av adliga personer som under månadslånga jakter jagade storvilt på exotiska platser byttes ut mot en praktik där borgerliga män gav sig ut på väsentligt kortare jakter och till mer närbelägna platser som exempelvis de skogiga och glest befolkade delarna av Kanada. Loo menar också att en viktig förklaring till varför jakt blev så populärt vid sekelskiftet är olika varianter av antimodernistisk ideologi som blev populära vid den tiden, med en kritik av industrisamhällets ”övercivilisation” och dess förvekligande av männen. Loo lyfter fram den amerikanske presidenten Theodore Roosevelt och scoutrörelsens grundare Robert Baden-Powell som starka förespråkare av härdande friluftsliv som botemedel mot övercivilisationen. I andra texter gör Loo en parallell till en retorik som innebar att krig var det enda botemedlet mot civilisationens förslappande inverkan. Författaren menar att det attraktiva i den här versionen av antimodernism låg i att de ersatt en äldre mer asketisk retorik med att betona vildmarkslivet som ett sätt att förverkliga sig själv. Det argumentationssättet passade utmärkt i

en tid av ökande konsumtion och togs upp av kommersiella aktörer såsom försäljare av campingutrustning och arrangörer av jaktresor. Intressant är att den ”borgerliga” jakten här framställdes som mer krävande och därmed mer manlig än en äldre adligt kodad jaktpraktik. Författaren menar också att det finns en stark diskursiv koppling till imperialismen, där jakten blir en allegori över den civiliserade européns erövring av resten av världen och tämjande av det vilda. Loo skriver: ”hunting for big game came to symbolize Europe’s imperial power and its racial superiority”.[449]

Analysen av jakten sker i tre delar där först den vardagdagliga jakten diskuteras, därefter den fina jakten och dess sociala roll, samt slutligen jaktens roll i genuskonstruktionen hos de jagande kapitalägarna. Det finns inte några beskrivningar av att Dan Broström ägnade sig åt jakt, men Ernst Wehtje den yngre var en ivrig jägare. Herbert Jacobsson, ledande direktör inom Broström-koncernen och gift med Dan Bröströms syster Karin, omnämns i jaktsammanhang i forskningen, men det har inte lämnat några spår i brevmaterialet.[450] Även Walter, Hugo och Fredrik Wehtje jagade, men deras beskrivningar av jakt var väsentligen mer kortfattade än Ernst den yngres.[451] I materialet framkommer det inte att Ernst Wehtje den äldre ägnade sig åt jakt.

VARDAGSJAKT OCH DEN VILDA NATUREN

Breven mellan Ernst Wehtje den yngre och andra familjemedlemmar var fyllda av långa beskrivningar av jakter. Framför allt var det vardagsjakt som beskrevs, Ernst Wehtje den yngre begav sig ut i skogen med sina barn eller ett par av sina nära vänner. Begreppet *vardagsjakt* är som tidigare nämnts hämtat från Angela Rundquist och används för att skilja ut den från den fina jakten som omgavs av en mängd ritualer. Den kunde innebära att de jagade både stora och små djur, men oftast var det småvilt som jagades. Ernst Wehtje den yngre skrev exempelvis 1938 till sin äldste son Ingvar om en jakt med den yngre sonen Arne och några av dennes vänner:

> I slutet på förra veckan hade pojkarna lov med anledning av skolornas idrottstävlingar. Vi foro då tillsammans med pojkarna Schmitz, Agge och Arne, till Ifö. På fredagen jagade vi rapphöns. Det gick ej särskilt bra, då hönsen flögo upp på mycket långt håll. Vi fingo emellertid fyra och på söndagen fingo vi fem, men sågo väl åtminstone 100 à 150 st. På lördagen voro vi ute på morgonen med strövarna. Vi fingo en hare. Sedan orkade inte hundarna mer på grund av bristande träning och värmen.[452]

I anslutning till porslinsfabriken i Bromölla där han var VD från 1918 lät Ernst Wehtje den yngre bygga ett hus på Ivön. Hit reste han mycket ofta för att jaga, fiska och vila sig. Ernst Wehtje den yngre arrenderade också jakträttigheterna på ön och planterade ut vilt för att förbättra jaktmöjligheterna.[453] Ernst Wehtje den yngre upprepade gång på gång att han trivdes i skogen och han jagade ofta med eller utan sällskap. När han jagade själv var det troligen i mindre grad i syfte att ackumulera ett kulturellt kapital i Bourdieus bemärkelse, då det inte fanns någon betraktare. Hans jaktintresse får därför snarare analyseras utifrån dåtidens ökande intresse för skogen och vildmarken, till en upplevelse av att komma nära naturen och det ursprungliga. I ett annat brev till Ingvar då denne befann sig på internatskolan Lundsberg diskuterade Ernst Wehtje den yngre möjligheten att sonen skulle få vara med på en jakt vid godset Kägleholm i Närke som vännen och kollegan Nils Danielsen ägde, men Ernst Wehtje den yngre betonade att det fanns mer vilt på Ifö. Ett längre avsnitt av brevet inkluderas, då det visar på flera drag som återfinns i diskussionerna om jakt i materialet:

> Det vore nog roligt att träffa Dig på en jakt i Kägleholm och får Du väl höra med Bossen, när det blir tal om någon sådan. På den stora klappjakten, som farbror Nisse Danielsen ordnar för sina vänner, går det ju säkert ej an, att Ni pojkar komma med. För övrigt blir det väl tillfälle för oss att jaga samman, om Du får komma hem på halvterminslovet. Här är ju mycket mera vilt och väl så trevligt att

> jaga. – Som jag skrev sist jagade Arne, Tisti och jag på Ifö i lördags och söndags. På lördagen prövade vi först de två nya strövarna och gingo de utmärkt, fastän vädret var torrt och hundarna knappast kunde följa slagen. Tisti och jag sköt emellertid var sin hare före skymningen och gingo sen ner för att se på andsträcket. Vi bodde i stugan på natten och stego sedan upp, så att vi började jaga igen kl. 6. Vi försökte då strövarna igen neråt på ljungen för att se, om de ej gingo bättre, innan daggen torkat bort. Vi fingo också flera fina drev. Det var gott om hare och hade vi riktigt trevligt. Tisti sköt en och Arne 2 harar. Pojkarna tyckte ju det var mycket roligt och lät jag därför hararna gå förbi mig, så att de fingo skjuta dem.[454]

I brevet tydliggjordes skillnaderna mellan olika typer av jakt, där klappjakten inte var en jakt där barn och ungdomar kunde delta, men väl i vardagsjakten. I brevet synliggörs därmed de skilda praktiker som de olika typerna av jakt byggde på, och där olika sätt att jaga inbegrep olika människor och olika sociala relationer. Vidare betonade Ernst Wehtje den yngre sin egen roll som uppfostrande far i relation till de yngre sönerna Arne och Hans Christian (kallad Tisti) och han berättade ingående och sakligt om detaljer i jakten på Ivö. Nordlund Edvinsson lyfter fram att övergången från pojke till man var ett centralt tema i många historier om jakt, och att jakten fyller en central roll i maskulinitetskonstruktionen i många far-son relationer.[455] I Rundquists undersökning av herrgårdsjakten menar hon också att jakten fyller en central funktion i uppfostran av unga män.[456] Även Tina Loo betonar att i den antimoderna strävan att motverka ”överciviliseringen” var uppfostran av pojkar central.[457] Utifrån de många breven som diskuterar tillfällen då Ernst Wehtje den yngre jagade tillsammans med sina barn framstår det som att det var en aktivitet som han lade mycket tid på. Det faderligt didaktiska draget som framträder i det ovan citerade brevet till Ingvar ska eventuellt förstås utifrån Ingvars relation till sin far, men det kan också tolkas som utifrån den process av manlighetstillblivelse som forskningen betonar och i relation till tidens fantasier kring

vildmarken, naturen och det ursprungliga. Det senare draget illustreras av att de inte bara skjöt djur, utan också stannade upp för att titta på änderna som flög. Kanske fyllde även de tidiga morgnarna, med uppstigning innan klockan sex, en uppfostrande roll i relationen till sönerna.

För Ernst Wehtje den yngre själv tolkas vardagsjakten här som ett tillfälle för rekreation och avslappning, och som att han då också bekräftade en självbild av maskulinitet och kraft relaterad till samtidens fantasier om vildmarken.

DEN FINA JAKTEN – JAKTENS ROLL FÖR SOCIALA RELATIONER

Centralt för Ernst Wehtje den yngres praktiker kring jakt verkar den fina jakten ha varit. Rundquist skiljer ut den fina jakten som något radikalt annorlunda än vardagsjakten, med helt andra traditioner och sociala funktioner. Ernst Wehtje den yngre hade själv inga adliga anor, men kunde ändå delta i de fina jakterna

> Förra lördagen var jag hos Erichs på hans andel av Börringe och på söndagen hade vi den andra klappjakten på Skarhult och middag sedan hos Schmitz'. Vi hade tur med vädret båda dagarna och fingo 260 vilt på Skarhult, vilket ju är mycket bra. Arne och Tisti fingo ju ej vara med och jaga när vi hade klappjakten på Skarhult, men äro de så intresserade, att de varit med som klappare, och det ha de skött bra. – I lördags och i går var jag på Vallen i södra Halland hos bankdirektörerna Räder och Lauritzen på klappjakt på tjädertuppar. […]Vi bodde i deras jaktstuga, och hade det ömsom snurrande hett och däremellan iskallt med deras vedkaminer. Jag kom hem i går kväll, och var det ganska skönt efter de besvärliga färderna på isgatorna på vägarna och all kylan man varit ute i. I kväll skall jag resa på en fin klappjakt på Lolland i slottet Knuthenborgs park. Där brukar vara väldigt mycket vilt, och jagas det hela tiden i parken, som är mellan 3- à 400 tunnland stor. Det brukar visst skjuta på en dag 7- à 800 fasaner, så det gäller ju att ha skott med sig och skjuta bra.[458]

Kopplingen mellan den fina jakten och platser kodade med adliga attribut var i brevet tydlig, både Börringe och Skarhult är slott liksom Knuthenborg, och understryker jakten som en aktivitet som jämkade samman praktiker från olika elitskikt. I brevet görs vidare en åtskillnad mellan barn och vuxna, där barnen inte kunde delta som jägare men väl som klappare. Förekomsten av klappare kan tolkas i överensstämmelse med Rundquist betoning om att den sociala åtskillnaden var central vid den fina jakten, där klassmässigt underordnade personer agerar klappare medan eliten jagar. I materialet finns inget som utvisar i vilken mån den fina jakten var en skillnadsskapande klasspraktik i den betydelsen, utan här var det istället Wehtjes barn som agerade klappare.[459]

Vid jakterna sköt de väldigt mycket djur, i kontrast till medlemmarna i Kung Orres Jaktklubb vilka i Nordlund Edvinssons beskrivning av deras egna berättelser framstår som ganska mediokra skyttar, något de också själva ironiserade över. Medlemmarna i Kung Orres Jaktklubb var kritiska till sådana jägare som skröt över hur många byten de fällt, en kategori Ernst Wehtje den yngre skulle kunna inkluderas i.[460] För Ernst Wehtje den yngre var det ett tecken på en lyckad jakt att många djur blev skjutna och han framställde sig återkommande som en av de bästa jägarna räknat i antalet fällda djur. Tina Loo diskuterar begreppet ”sports man” som centralt vid storviltsjakten i västra Kanada, där en mängd normer kring jakt var inkorporerade. En äkta ”sports man” sköt exempelvis inte honor med ungar, använde inte lockbeten och gick ut på jakt i syfte att skjuta ett förutbestämt byte. Det kontrasteras i Loos beskrivning mot jägare som gick ”into the woods or mountains with guns ablazing and mowing everything down on four legs”.[461] De sociala normerna för de jakter Ernst Wehtje den yngre deltog i tycks i detta hänseende ha varit annorlunda, då det ofta fanns många olika bytesdjur i uppräkningen av vad de skjutit, och ibland i mycket stora mängder. I relation till Kung Orres Jaktklubb verkade normerna för jakten likaså ha skiljt sig.

I det citerade brevet ovan nämnde Ernst Wehtje den yngre tydligt vem det var som stod värd för jakten, vilket förstärker intrycket av

att den fina jakten var kopplad till nätverksbyggande och ackumulation av socialt kapital. Det framgår inte av citatet vem det var Ernst Wehtje den yngre skulle jaga tillsammans med vid Knuthenborgs slott i Danmark, men en möjlighet är att det var hans danska affärskontakter som bjudit in honom till jakt. Ernst Wehtje den yngre gjorde sådana inbjudningar till sina affärskontakter, i synnerhet de internationella.

> Sedan du for har det hänt en hel del. Den 2 hade jag ju stor klappjakt på Skarhult med fyra danska affärsvänner. Jakten gick som vanligt bra fastän det var mindre vilt än vanligt på Skarhult. De jägare, som samlats, sköto emellertid mycket bra, särskilt danskarna, och fingo vi därför ändå ett hyggligt resultat. Vi skjöto 250 vilt, mest fasaner, resten harar och en räv. […] På lördag skall jag till Krageholm på klappjakt, på söndag till Skarhult och på måndag till Börringe hos Åkermans.[462]

Ernst Wehtje den yngre arrangerade som framgick av brevet själv en jakt på slottet Skarhults ägor strax utanför Lund. Han kallade den för stor klappjakt, men det framgår inte i materialet i vilken mån de också åt en överdådig middag på slottet, enligt det mönster som Rundquist beskriver för den adelsinspirerade herrgårdsjakten.[463] Det har heller inte gått att utröna hur det förhöll sig med jakträtten, om det var slottsherren på Skarhult, friherren Hans Hugold Julius von Schwerin, som lånade ut den till Ernst Wehtje den yngre eller om det fanns ett annat arrangemang.[464] Rundquist beskriver den typen av arrangemang som allt mer vanligt under 1900-talet, när en äldre jordägande adlig elit smälte ihop med en ny kapitalistisk företagsägande grupp och då en exklusiv jaktkultur och tillgång till prestigetyngda boendemiljöer var viktiga kulturella kapital för den jordägande adeln.[465] Vid åtminstone ett tillfälle inbjöd Ernst Wehtje den yngre till klappjakt på Skarhult med middag i sin egen villa i Malmö. Den påbjudna klädseln var då smoking.[466] Att genomföra en klappjakt på ägorna till ett slott där han inte själv var slottsherre, och sedan äta middag i sin egen villa skulle kunna uppfattas som en

förhandling med de traditioner som omgärdade den fina jakten, traditioner som fick anpassas efter de materiella förutsättningar som förelåg för Ernst Wehtje den yngre. Rundquist framhåller att det var viktigt att kunna bjuda tillbaka för att få ingå i de kretsar där den fina jakten utövades, vilket understryker hur centralt det bör ha varit för Ernst Wehtje den yngre att själv bjuda till jakt.[467]

Att Ernst Wehtje den yngre använde jakt som en arena för att bygga upp sina internationella nätverkskontakter framgår av brevet ovan där han bjöd in sina danska affärskontakter. Vid ett annat tillfälle bjöd han in affärskontakter från Lettland till en älgjakt:

> Nu skriver jag några rader innan jag giver mig i väg på tre dagar till Stockholm. Mor följer antagligen med, bl.a. för att utrusta sig till de festligheter, som vi skola på i nästa vecka i Västerås. Då komma nämligen en del herrar av våra vänner från cementfabriken i Riga över tillsammans med en del förnämiteter från Riga. Det blir ett par tre ministrar och en del annat fint folk. Cementbolaget och Riga cementfabrik hava tillsammans ordnat en älgjakt på tre dagar, måndag tisdag och onsdag i nästa vecka på Ramnäs. Rigaborna äro mycket intresserade jägare och ha gärna velat komma över för att vara med om en jakt på detta förnämliga vilt. Älgarna i Lettland blevo utskjutna under världskriget, och knappast någon annanstans i Europa finns det så riklig tillgång på älg som här i Sverige.[468]

Den svenska älgjakten framstod, enligt Ernst Wehtje den yngre, som exklusiv för de baltiska besökarna, som inte kunde jaga så stora villebråd på hemmaplan. Möjligheten att arrangera älgjakt kunde då vara en viktig resurs för att stärka internationella nätverksrelationer. I Ernst Wehtje den yngres brev framstod Sverige som unikt med sin goda tillgång till älg, och Rundquist menar också att den svenska älgjakten var internationellt attraktiv.[469] Här kan man se flera beröringspunkter med den jakt som Tina Loo beskriver för västra Kanada, där fokus på storvilt var tydligare än i Ernst Wehtje den yngres fågeljakter. I Loos beskrivning är fantasin om den civiliserade

mannen som övervinner vildmarken central, och hon knyter den till en kolonial diskurs av storviltsjakt i koloniserade länder som en allegori över imperialistisk dominans. Bilden av Sverige som i besittning av vidsträckt vildmark med, åtminstone för utländska besökare exotiska djur har också beröringspunkter med den diskursiva figuren av ”inre kolonisering” som var ett viktigt tema inom högerkretsar knutna till egnahems-rörelsen och Nationalföreningen mot emigrationen (en förening som för övrigt Dan Broström var med och bildade 1907). Dessa organisationer arbetade för att svensk arbetare- och bondebefolkning skulle odla upp nya jordområden i Sveriges inland och Norrland istället för att emigrera till exempelvis USA och delta i den nykolonisering som pågick där. När Ernst Wehtje den yngre bjöd in utländska affärskollegor för att jaga älg i de svenska skogarna kan det utifrån forskningsläget tolkas som att det var det dessa fantasier och diskurser som aktiverades.[470]

Vid ett tillfälle 1931 åkte Hugo Wehtje tillsammans med sin hustru Helwi till Kenya för att undersöka vissa problem som uppkommit i ett av familjen delvis ägt sisal plantage.[471] Under resan passade de på att åka på en jaktsafari.

> Hugo och Helwi äro, som jag nämnde, hemkomna från sin expedition. De voro mycket nöjda med resan, under vilken de fått en god inblick i förhållandena hos Bechgaard. Även där ser det långt ifrån bra ut, och är det väl fråga om man kan rädda något av de pengar, vi tecknat aktier för där. De ha, som Du väl hört, varit ute på en hel del äventyr. Sista veckan använde de för en intressant safari med jakt på allsköns vilt, varav de medföra en hel del hem som jakttroféer.[472]

På resan deltog Hugo och Helwi Wehtje i koloniala jaktpraktiker och Ernst Wehtje den yngre kallade hela resan för en ”expedition” vilket anknyter till europeiska fantasier om att ”upptäcka” Afrika. Resan och Ernst Wehtje den yngres berättelse om den understryker närvaron av koloniala fantasier i släktens jaktpraktiker.

Fungerade då jakterna som en sorts ”styrelserum” utomhus där affärsuppgörelser gjordes upp medan skotten ekade? I några fall tycks det varit så att konkreta affärsupplägg diskuterades.

> Under höstens lopp har jag tvenne gånger besökt Kohlswa, och Forsberg har en gång varit på Hönsäter för att dryfta frågan. Som resultat av våra överläggningar har framkommit den propos, som jag vid ”tuppa-jakten” i Skåne gjorde till Herslow, och vars detaljer framgår av avskrift av mitt brev av den 16.11 till Forsberg.[473]

Diskussionen om att köpa aktiemajoriteten i Kohlswa Jernverks A.B. hade förberetts vid flera träffar för att sedan framkastats för bankdirektören Ernst Herslow vid Skandinavbanken i samband med en jakt.[474] Nordlund Edvinsson betonar att näringslivstopparna i Kung Orres Jaktklubb sällan pratade om affärer under sina jakter, utan fokus låg på jakten och på en teatral återupprepning av klubbens ritualer och traditioner.[475] Intrycket av det här undersökta källmaterialet är likaså att affärer inte var det vanliga samtalsämnet under jakterna. Av ett mycket stort antal brev som innehåller berättelser om jakt är det bara ett mycket litet antal som kan kopplas till affärsdiskussioner. Istället bör nätverksarbetet ha handlat om att skapa känslor av förtroende och gemenskap mellan de jagande männen.

Vad undersökningen om den fina jakten framför allt visar är dock jaktens roll för att ackumulera kulturellt kapital och fungera som en brygga mellan äldre och nyare elitskikt, där den jordägande adelns riter och tillgångar i form av jordegendomar och slott användes som arenor där även uppåtstigande kapitalägare som Ernst Wehtje den yngre kunde verka. Undersökningen understryker dock att det fanns väldigt skilda normer inom olika jaktsammanhang, kring hur jägaren bör uppträda i relation till villebrådet och de övriga jägarna. Denna osäkerhet kring vilka kulturella koder som gällde bör ha fungerat som särskiljande praktiker, där det krävdes ett stort mått av förkroppsligat kapital för att ”göra rätt” i de olika jaktsituationerna. Detta är enligt Bourdieu det kulturella kapitalets mest centrala

funktion – att skilja dem som hör till från dem som inte hör till den samhälleliga eliten, där det inte räcker att bara förvärva ett ekonomiskt kapital.

Ovan har diskuterats framför allt vardagsjaktens roll i genuskonstruktionen och socialiseringen av unga män till rätt sorts maskulinitet. Det ämnet ska undersökas vidare i det följande.

JAKT OCH GENUS

De i inledningen refererade författarna Loo, Nordlund Edvinsson och Rundquist betonar alla jakten som en framför allt manlig sysselsättning, något som också bekräftas av mitt källmaterial. Endast vid ett enda tillfällen skymtade en kvinna fram som jägare, Eva Kihlbom som var gift med en av Ernst Wehtje den yngres återkommande jaktkamrater Nils Kihlbom. Båda deltog som jägare vid en klappjakt vid Skarhult 1938. Det skedde då utan några vidare kommentarer.[476] Vid en jakt i december 1939 var en grupp om åtta jägare ute i skogarna på Ivö och fruarna var med, men alla kvinnor verkade den gången ha stannat vid huset.

> I söndags hade vi vår klappjakt på Ivö, och gick det ganska så bra. Vädret var visserligen inte det bästa, men det lilla regn vi fingo och blåsten, fördärvade i varje fall ej humöret. Vi voro endast åtta jägare, men lyckades ändå få 180 fasaner och 24 harar. Alla voro mycket nöjda och belåtna med de trevliga markerna. Jägarna, som bestodo av Malmros, Farbror August och Rolf, Farbror Nisse Kihlbom, Farbror Ivar Åkerman och Lundblad, hade sina fruar med, och hade vi en trevlig samvaro båda lördagskväll och söndagskväll. De foro hem igen först på måndag morgon.[477]

Det är inte riktigt tydligt exakt vilka som jagade, Ernst Wehtje den yngre nämnde att de var åtta, men med honom själv verkar det bara ha varit sju i den i brevet gjorda uppräkningen. Hur det än förhåller sig med den saken så hörde det till ovanligheterna att kvinnor deltog i jakterna. Rundquist tilldelar kvinnor en viktig roll i den fina

jaktens sociala spel, som värdinnor och styrande i de ritualer som omger jakten.[478] Dessa praktiker har dock inte gett några avtryck i det här undersökta källmaterialet. Kanske var Mimmi och Britta Wehtje inte involverade i middagarna i anslutning till jakten, eller så ansåg Ernst Wehtje den yngre det inte värt att nämna.

Jaktens enkönade karaktär är enligt Tina Loo kopplad till dess kraftiga maskulina kodning och dess funktion för att bekräfta de deltagande männens maskulinitet och sexualitet. Loo betonar att även om kvinnor sällan var närvarande så var sexualitet en viktig del i jaktens praktik. ”Big game hunting was, in fact, an occasion in which male sexuality was on display for other men. Sports hunters competed for trophies – which where symbols of male potency – whose worth was gauged by size.”[479] Den jakt som Ernst Wehtje den yngre bedrev var delvis annorlunda, oftast sköt han mindre villebråd och även om han tog troféer ibland som framgår av det inledande citatet till det här avsnittet så var det inte ett framträdande motiv när han skrev i sina brev om jakt. Jaktens funktion av att bekräfta och framhäva jägarnas maskulinitet och därmed sexualitet framstår ändå som central även i de här beskrivna jaktpraktikerna. Där den ”fina” jakten hade en roll av att bekräfta jägarnas klassposition och fungera som en arena för att ackumulera socialt och kulturellt kapital spelade vardagsjakten en funktion i relation till individens självbild . Utifrån Loos analys framstår det som att det för jägaren själv var något som bekräftade hans maskulinitet, bekräftade honom som en person som kunde klara sig själv, som kunde uthärda strapatser och det gav honom en upplevelse av autentisk, ursprunglig natur.

Att bruka och vårda sin kropp – sport och gymnastik som kulturella praktiker

I materialet synliggörs utöver de ovan analyserade kulturella praktikerna en lång rad olika fysiska aktiviteter som de här analyserade kapitalägarna ägnade sig åt på sin fritid. De sportar, seglar och dansar. I det här avsnittet ska dessa aktiviteter analyseras både som kulturella kapital och maskulinitetspraktiker.

> åminstone i vår kultur är den fysiska upplevelsen av manlighet och kvinnlighet centrala för den kulturella tolkningen av genus. Maskulint genus är (bland mycket annat) en särkild känsla i skinnet, särskilda muskelformer och spänningar, särskilda hållningar och sätt att röra sig och särskilda möjligheter när det gäller sex.[480]

I Connells exemplifiering och karaktäristik av hegemonisk maskulinitet är sport och konkurrens viktiga och återkommande exemplifieringar, och även om Connell i senare revideringar av sin teori vill betona att hegemonisk maskulinitet inte ska uppfattas som knutet till specifika egenskaper finns det anledning att titta närmare på hur sport beskrivs samt hur kropp och maskulinitet skapas i det material jag undersökt.

Bryan S. Turner argumenterar för att kroppen är en central utgångspunkt för alla studier av samhällen. Turner menar att till varje produktionssätt korresponderar ett ”*mode of desire*”, alltså en struktur som reglerar hur och när begär ska uttryckas respektive kontrolleras, och i detta *mode of desire* har konstruktionen av kroppen en central roll. I samtiden ser Turner lustutlevelse och konsumism som centralt, men knyter för en något obestämd äldre tid kroppen och lusten till starkt kontrollerande praktiker och asketism.[481] Utifrån Webers *Den protestantiska etiken och kapitalismens anda* ser Turner också en stark koppling mellan asketism och religiösa föreställningar kopplade till specifika former av religiositet, framför allt protestantismen.[482]

Pia Lundquist Wanneberg diskuterar utifrån ett material fokuserat på skolans undervisning i gymnastik och idrott hur synen på kroppen ändras över tid och skiljer sig beroende på klass och genus. Framför allt betonar hon hur en syn på kroppen som ett tempel att vårda, hämtad från linggymnastiken, ersätts och utmanas av ett ideal som betraktar kroppen som en maskin. Hon visar också på hur linggymnastikens kollektiva form och ideal med betoning på kroppens allsidiga träning och estetik ersätts av mer individuell idrott med starkare tävlingsinslag. Förändringen tidsfäster Lundquist Wanneberg till åren runt 1939, då en professur skulle inrättas

på Gymnastiska Centralinstitutet och striden stod hård mellan linggymnastikens företrädare och fysiologer som stod för ett motoriskt ideal, där fysiologerna gick segrande ur striden.[483]

Lundquist Wanneberg ser också skillnader mellan olika skolformer och därmed klass, där folkskolan hade ett starkare kollektivt inslag och betoning av disciplinerande moment, och läroverken där personer ur högre sociala skikt gick och där det fanns en starkare betoning av individualitet och konkurrens uttryckt i att eleverna i högre grad fick ägna sig åt idrott med tävlingsmoment.[484]

Jens Ljunggren beskriver samma förändring av synen på kroppen, men förlägger förändringen något tidigare där han menar att utmaningen från det motoriska idealet sker redan runt sekelskiftet 1900.[485]

Utifrån Turner, Ljunggren och Lundquist Wannbergs bidrag ska därför i det följande fysiska aktiviteter som blir synliga i breven analyseras för att se i vilken mån de går att knyta till ett *mode of desire* i Turners förståelse, och om det går att synliggöra de olika förhållningssätt till konkurrensinriktad sport respektive disciplinerande gymnastik som Lundquist Wannberg beskriver.

Ernst Wehtje den yngre skrev återkommande i sina brev om olika sportsliga aktiviteter han ägnade sig åt. Så exempelvis 1939 i ett brev till sin då 14-årige son Arne:

> Efter bröllopsfesten hos Nordstedts i lördags, som var mycket trevlig och glad, for jag på söndag f.m. till Ifö och var samman med moster Lajla och de två pojkarna och hade ett par riktigt sköna dagar med solsken och värme mot förmodan. Vi promenerade mycket. Sedan arbetade jag i skogen åtskilliga timmar och på kvällarna fick jag ett parti tennis med Sven. Jag fick ligga i bra för att klara mig och spelet slutade oavgjort sedan vi hade vunnit vardera ett set med 6-4, 4-6. När vi slutade hade jag 4 game och Sven bara 2, så jag hade väl ändå vunnit till sist. […] Från mor har jag inte hört någonting sedan hon for iväg.[486]

Ernst Wehtje den yngre skrev om några varma dagar i juli som han tillbringat på Ifö med Britta Wehtjes bror Swen och syster Lajla. I

beskrivningen av tennisspelet var Wehtje noga med att framhäva tävlingsmomentet, och sin egen (om än knappa) seger gentemot Swen. I relation till Lundquist Wannebergs diskussion kring konflikten mellan gymnastikens estetiska ideal och sportens motoriska, är det tydligt att Wehtje omfattades av det frambrytande motoriska idealet för kroppar och fysisk aktivitet. Detta var också något han ville överföra till sin son. Lundquist Wanneberg skriver att tävlingar och individuella sportprestationer ansågs karaktärsdanande för män som skulle inta högre positioner i samhället, och kopplar det till att den formen för idrott var mer vanlig vid läroverken än i folkskolorna. Intressant är också att Ernst Wehtje den yngre nämnde att han arbetade i skogen ”åtskilliga timmar”, något som återkommer nedan. Den noggranna redogörelsen för tennisresultaten kan också tydas som att Arne Wehtje var, eller åtminstone av sin far konstruerades som, mycket sportintresserad. Även i andra brev till sönerna Arne och Ingvar diskuterades sport och sportresultat, vilket jag tolkar som en strävan från Ernst Wehtje den yngre att uppfostra sina barn in i ett maskulinitetssammanhang som premierade konkurrens och fysisk förmåga.[487] Sport var dock inte entydigt konstruerat som konkurrens och tävling utan även som vila och rekreation. Ernst Wehtje den yngre skrev sommaren 1937:

> Från och med lördag skall jag försöka taga några dagar ledigt, och hoppas jag att det då blir vackert väder. […] När jag kör upp på lördag middag så kanske jag skall taga Urban med. Pojkarna tycker det skulle vara trevligt få lite mer sällskap, och var Urban visst också ganska pigg på att hälsa på på Ifö. – Sedan få vi väl se till att träna i tennis och badminton så att du inte klår oss för mycket när du kommer hem.[488]

Sport kopplas här till rekreation och vila, och mer i skämtsamma ordalag till tävlan och konkurrens. Ernst Wehtje den yngre framställde det som att det inte skulle vara någon stor sak att han förlorade mot sin son, som ändå kan tänkas ha blivit glad för det beröm som låg i faderns uttalande om vem som var favorittippad för att

vinna i tennis- och badmintonmatcherna. I sitt brev kopplade Ernst Wehtje den yngre sportandet till glad familjesamvaro, inte till allvarsam kroppsfostran vilket Lundquist Wanneberg ser som sammankopplat med linggymnastiken. Det var alltså inte centralt för Ernst Wehtje den yngre att visa sig fysiskt överlägsen sina söner, utan hans maskulinitetsuttryck var fullt möjligt att kombinera med en förlorad tennismatch mot en socialt underordnad yngre man.

Även i sin relation till den nära vännen och kollegan Nils Danielsen diskuterade Ernst Wehtje den yngre sport, och Nils Danielsen uppförde en tennisbana i Latorp där släkten Wehtje tillbringade mycket av sin lediga tid.[489] Vid jul 1930 skrev Ernst Wehtje den yngre till Danielsen och tackade för en roddapparat som Danielsen hjälpt honom att införskaffa:

> Jag glömde liksom förra gången att tacka Dig för hjälpen med roddapparaten, som lyckligen anlänt, och som jag använder varje dag jag är hemma, som jag hoppas med gott resultat.[490]

Gymnastikutrustning av den här typen var populära inom överklassen, och anknyter snarare till ett kroppsideal som betonar estetik och allsidig träning än tävlingsinriktad idrott.[491] Att Danielsen hjälpt Ernst Wehtje den yngre med införskaffandet tyder på att de diskuterat saken vid ett tidigare tillfälle, kanske handlade deras diskussion om svårigheten att idrotta under vinterhalvåret. Therese Nordlund Edvinsson skriver i sin avhandling om Sigfrid Edström och Axel Ax:son Johnson om utseendet som en viktig tillgång för industrikapitalister för deras förmåga att leda och bygga kontakter.[492] Denna kroppslighet som en central del i görandet av klass och maskulinitet understryks också av Connell och Messerschmidt som ett ämne som är allt för dåligt beforskat och teoretiserat.[493]

Som vi sett ovan skrev Ernst Wehtje den yngre till sin son Arne om hur han jobbade i skogen. Vid ett annat tillfälle skrev han till den äldre sonen Ingvar om skogsarbete:

> På Ifö hade vi det ju väldigt skönt. Efter de ansträngande dagarna i Stockholm var jag så trött körd, att det var riktigt skönt att få vila ut ett slag. Vi promenerade mycket både på söndagen och måndagen, och var jag ute med Larsson och såg på arbetena i skogen och ordnade en hel del hur vi skulle ha det med arbetena där i vår. Vi har huggit en hel del träd och buskar borto i Nils Olssons hästhage vid ljungen, och blir där nu ett riktigt fint bete. Sedan ha vi dikat åkrarna mellan furudungen och färjestället, och slutligen ha vi ordnat för skogsplantering på en del marker, som voro kala, eller som nu äro renröjda från enbuskar och skräp. När du kommer till Ifö härnäst får du väl se på det också, då du ju var intresserad av sakerna i sommar och känner markerna ganska bra.[494]

Fysiskt arbete konstruerades i dessa brev inte som smutsigt eller lågt, utan som nyttig kroppslig aktivitet. Turner skriver utifrån en läsning av Karl Marx om mänskligt arbete och omformandet av den yttre världen som en central form för självförverkligande, och i Turners text blir det också ett omformande av den egna kroppen.[495] I sitt brev kontrasterade Ernst Wehtje den yngre sitt vanliga arbete, som ofta bestod i långa möten och kontorsarbete vilket beskrevs som tröttande, mot kroppsligt arbete. Det kroppsliga arbetet kan här ses i Turner och Marx anda som ett uttryck för självförverkligande och en vilja att omforma naturen. Det kan också ses som ett uttryck för maskulin kraftfullhet, där fysisk styrka manifesterades genom skogsarbetet. Å andra sidan är citatet inte entydigt, det finns en formulering om att Ernst Wehtje den yngre ”*såg på* arbetena i skogen och ordnade en hel del hur vi skulle ha det med arbetena där i vår” (min kursivering) vilket antyder att han i alla fall delvis mer arbetsledde andra personers arbete. Kanske gjorde han gjorde båda delarna och deltog själv i en del av arbetet. Att Ernst Wehtje den yngre utförde visst fysiskt kroppsarbete i skogen styrks av Ernst Wehtje den yngre omtalar skogsarbete vid flera andra tillfällen, varför det är den tolkningen som får företräde här.[496]

Medlemmarna i släkten Wehtje ägnade sig också åt skidåkning, och en stor grupp åkte under 1930-talets senare del årligen till fjällen, men även sporadiskt åren innan det. 1938 skrev han till sin mor Mimmi Wehtje:

> Vålådalen var det eljest glatt och trevligt. I vårt stora sällskap var alltid stämningen hög och humöret det bästa, men saknade vi ju alla de längre skidturerna och solskenet, som kan vara underbart där uppe.[497]

Vädret hade varit väldigt dåligt och Ernst Wehtje den yngre hade åkt hem i förtid. Med på fjällresorna var vid olika tillfällen samtliga familjemedlemmar utom den äldre generationen med Ernst och Mimmi Wehtje, samt ett stort antal vänner som familjen återkommande umgicks med. Resorna beskrevs i breven som avkopplande och med en stark betoning på umgänget mellan vänner, men skidåkningen bör ändå ha varit en viktig komponent och lyfts också fram i det citerade brevet.[498]

Dan och Ann Ida Broström verkar i mycket liten grad ägnat sig åt sportaktiviteter. Bara en enda gång antydde Dan Broström i ett brev att han ägnat sig åt en ansträngande fysisk aktivitet, det var under en båtresa.

> Under söndagen höllo sig de flesta damerna och herrarna i sina kojer, men jag tog mig ett kallbad på morgonen och var uppe hela dagen och kände mig allright. – När jag i deklarationen före landstigningen ifyllde 53 år kände jag det litet kusligt. Åren tära dock.[499]

Att de flesta passagerarna höll sig i sina kojer berodde på att det var storm den dagen, så när Dan Broström skrev att han tagit ett kallbad var det därmed snarare för att skapa sig själv som en person som klarade de hårda stormarna på havet, inte som en person som simmade ofta och långt. Brevet fortsätter med en reflektion över åldrande, vilket alltså associerades med den fysiska aktiviteten.

Dan Broström syns mellan drottning Viktoria och kung Gustav V vid ett arrangemang i Göteborgs hamn, år okänt.

I den biografiska litterturen framgår att Dan Broström ägnade sig åt segling, och det finns även ett visst bildmaterial som styrker den bilden. Aktiviteten var naturligtvis starkt symbolladdad i en rederiägande släkt, men det omnämns inte i det här undersökta materialet.[500]

En uppenbar skillnad mellan Dan Broström och Ernst Wehtje den yngre som framträder i bildmaterialet är att medan Ernst Wehtje den yngre var en stor och muskulös person så var Dan Broström kortvuxen och spensligt byggd. Therese Nordlund Edvinsson skriver om Axel Ax:son Johnson och Sigfrid Edström att dessa såg det som viktigt att framstå som kraftfulla för att kunna agera som ledare, och att de ägnade sig åt fysisk träning. De beskrivs båda som resliga.[501] Ernst Wehtje den yngre motsvarade den bilden, se exempelvis familjebilden i avsnittet om relationen mellan bröderna i familjen Wehtje, kapitel två, och använde som vi sett ovan en del tid för fysisk träning. Dan Broström å sin sida anknyter i mindre grad till den fysiskt kraftfulla maskuliniteten. Han ägnade sig inte åt sport och på bilder syns han ofta glatt leende med sin smala haka, sluttande axlar och

tunna kroppsbyggnad bland barska och väsentligt mer högresta och breda herrar, som på bilden ovan där Dan Broström skymtar mellan kungen och drottningen.

När Dan Broström dog gjöts det dock en byst över honom, som placerades framför Sjöfartsmuseet där den fortfarande står. Den man som här förevisas framstår som en verklig jätte, med ett svällande bröstparti som anas i nederkant och en barsk uppsyn.[502] Efter sin död omgestaltades därmed Dan till en mer kraftfull maskulinitet än den han själv bar upp medan han levde.

Både Dan och Ann-Ida Broström framstår i materialet som ivriga dansare. 1925 skrev Ann-Ida till Dan:

> Tack för alla de härliga danserna i torsdags och förresten för hela den trevliga aftonen som vi alla fann ovanligt lyckad![503]

Även vid många andra tillfällen omtalas att Dan eller Ann-Ida dansat, eller att det var tråkigt att det inte fanns någon dans, och det framstår i materialet som något som de delade.[504] Även den näst äldsta dottern Brita dansade.

> Brita kom hem igår, rund o rosig i kinderna o verkligen söt att se på. Glänsande aptit sade sig äta 3 gånger av varje rätt på Hindås så jag tror luft och liv där passar henne utmärkt. Dansade o sjöng revyer. 3 av hennes flickvänner voro här till tée.[505]

Brita framstår i materialet som lidande av någon psykisk ohälsa, och hade vid detta tillfälle tillbringat en tid vid Hindsås som var en västsvensk turistort med skidåkning och liknande vilken hade sin storhetstid i början av 1900-talet.[506] Eventuellt hade även Brita Broström ägnat sig åt skidsport.

Dans var naturligtvis inte bara en fysisk aktivitet, utan också en kulturell praktik laddad med sexualitet och omgärdad av tabun, normer och ritualer. När Dan Broström befann sig i London, boende på Savoy där han återkommande vistades, skrev han till Ann-Ida:

> Under ett par dagar såsom i måndags + lördags skulle jag nog haft tid att valla dig på Regent street + titta på tyger. Libertys bygger om, till en början med en stor nybyggnad åt sidogatan + de börja nu riva facaden åt Regent Str. – Jag har haft ett brev från John Cadogan idag, har sökt honom på telefon, men ej träffat. Har intet emot att träffa fru Kerstin Krafft om J.C. bjuder. För övrigt skall du ej oroa dig, ty även om det finns 1000 fruar eller flickor, som äro trevliga att dansa foxtrott med, så finns det endast ett Iabarn i verlden, och hon står över hela hopen. – Om jag före avresan hade haft riktigt klart för mig att jag kunde ha en eller annan mera ledig dag och att min vistelse skulle bli en vecka mer än jag trodde, hade jag absolut påyrkat att du hade varit med.[507]

Brevet lyfter fram London som en plats där de vistats tillsammans vid andra tillfällen, men synliggör också ett spel av verklig eller fingerad svartsjuka mellan makarna. Det tydliggör att dansens sexualiserade kodning, och hur dansen fungerade som en praktik för att öka dynamiken i känslospelet även mellan två stadgade makar som Dan och Ann-Ida Broström.

Det går alltså att se flera olika uttryck för fysisk aktivitet i breven där några, framför allt från Ernst Wehtje den yngre, ger uttryck för konkurrens och tävling. Det är ett inslag som knyter an till de former för idrott Lundquist Wanneberg kopplar till läroverken och därmed till samhällets elitskikt, och som Connell ser som centralt i vissa former av hegemonisk maskulinitet. Funktionen av sport blir då här att med kroppen som medel lära barnen konkurrens och självdisciplin, egenskaper som de sedan kunde tänkas ha nytta av inom helt andra områden. Självdisciplinen knyter även an till det asketiska kroppsideal som Turner med Weber knyter till en protestantisk tradition. Dan Broströms intresse för segling skulle kunna tolkas i linje med detta, då disciplin är ett starkt inslag i segling av större båtar, men då materialet inte omtalar seglingen utan informationen bara är inhämtad från litteraturen är det svårt att avgöra.

I kontrast till det fanns det också inslag där fyska aktiviteter kopplades till rekreation, familjeliv och vila, där Ernst Wehtje den

yngre framstod som en person som ägnade sig åt idrott därför att det var roligt, men inte var särskilt upptagen vid konkurrensinslaget. Materialet antyder att Ernst Wehtje den yngre uppfattade att det var på andra områden han bevisade sin duglighet, exempelvis de yrkesmässiga, och att det inom ramen för 1920- och 30-talets hegemoniska maskulinitet fanns utrymme för maskulinitetspositioner som inte byggde på ett fysiskt konfrontativt maskulinitetsuttryck. Dan Broström med sitt intresse för dans anknyter till ett sådant maskulintetsideal.

En möjlig parallell kan göras mellan synen på idrott och släkten Wehtjes affärspraktiker, där han i mångt och mycket var ett barn av sin tid och en varm förespråkare av kartellbildningar och andra typer av konkurrensbegränsningar. Som 1936 års stora kartellutredening visade så var olika former för samverkan inom viktiga branscher snarare regel än undantag och något som staten av flera olika skäl uppmuntrade.[508] Ernst Wehtje den äldre var en central person i utformandet av en gemensam försäljningsorganisation för cementindustrin, Cementa, och Ernst Wehtje den yngre verkade i samma anda.[509] Konkurrens var alltså inte något egenvärde i Ernst Wehtje den yngres affärsstrategi, även om det naturligtvis fanns sådana inslag också. Utifrån Turners idé om en nära koppling mellan produktionssätt och ett ”mode of desire” som diskuterades i inledningen till det här avsnittet skulle det kunna tolkas som att det här finns en koppling. Turner mernar att ett ”mode of desire” föreskriver och reglerar hur och när begär ska uttryckas respektive kontrolleras och för vilka kroppar och praktiker, men begreppet avser att fånga in väsentligen större samhälleliga förändringsprocesser. En tolkningen utifrån Turner förefaller därför inte särskilt trolig, utan förklaringen får sökas på annat håll.

Bourdieu gör i *Distinction* en noggrann genomgång av olika sporter och diskuterar deras respektive kulturella kapital. Inte överraskande är det sporter som tennis, golf och segling som lyfts fram som elitens sporter, medan boxning och fotboll ges arbetarklasskodning. Den kulturella kodningen av en sport är visserligen starkt beroende

av tid och plats, men det är troligt att tennis respektive segling för Ernst Wehtje den yngre och Dan Broström var associerat med ett kulturellt kapital.[510] Utifrån analogin med begreppen ”bruksvärde” och ”bytesvärde” skall dock inte bortses från den förra, och männen idrottade säkerligen därför att det gav dem avkoppling och fysiskt välbefinnnade.

Connell betonar att när grupper av män inom elitskikt som exempelvis näringslivet, staten och militären kollektivt formar en hegemonisk maskulinitet så är nyckeln auktoritet och förmågan att trovärdigt hävda denna. Vilka uttryck av maskulinitet och klasspraktiker som knöts till auktoriteten betonar Connell är kontextberoende, en position som styrks av det här undersökta materialet som visar en stark variation av fysiska uttryck.[511]

Sammanfattande diskussion

Det som undersöks i det här kapitlet är vilka kulturella kapital som var centrala och vilka som framstod som mindre viktiga i relation till kapitalägarnas praktiker av genus och klass. Även frågan om vilken roll rasifiering och vithet spelade för skapandet av positionen kapitalägare har berörts, om än mycket kort.

I de första avsnitten undersöks kultur i snäv bemärkelse, med fokus på kulturella uttryck som musik, teater och konst. Simon Gunns undersökning av kulturen i Manchester under den victorianska eran betonar att klassisk musik, i synnerhet när den framfördes i särskilda konserthallar och som en noga reglerad ritual, var en viktig arena för att bygga kulturellt kapital inom borgerligheten i industrikapitalismens vagga i Storbritannien. Utifrån det här undersökta materialet lyfter analysen fram Dan Broström som en ivrig teater- och operabesökare, som inte inskränkte sitt intresse till operan och teater utan också uppskattade farser och spex som troligen bar ett väsentligen lägre kulturellt kapital. Ernst Wehtje den yngre hade inte ett lika starkt intresse av teater eller opera, även om det finns några tillfällen då han också diskuterar sådana kulturyttringar. I båda släkterna går det att se en koppling mellan teater och femininitet, där kvinnorna i

familjerna på ett tydligt sätt är kopplade till dessa praktiker i mycket högre grad än till exempelvis jakt.

Konstföremål representerade ett kulturellt kapital som Ernst Wehtje den äldre såväl som den yngre var intresserade av att ackumulera, men framför allt är det intressant att se hur Mimmi Wehtje i ”hemma hos”-reportaget från 1933 framställdes som den person som besatt det förkroppsligade kulturella kapitalet, kunskapen och smaken, som krävdes för att ackumulera det objektifierade kulturella kapitalet i form av tavlor och antikviteter. Dan och Ann Ida Broström tycks inte ha varit lika entusiastiska konstsamlare, även om de också hade viss kontakt med konstnärskretsar.

Motiverat utifrån den centrala roll utbildning har i Bourdieus undersökningar av kulturellt kapital undersöks vilka utbildningar medlemmar av de kapitalägande familjerna genomgick. Många av männen genomgick högre utbildning, framför allt inom juridik, teknik och administration, men samtidigt betonade särskilt Dan Broström en skillnad mellan honom själv som en ”det praktiska livets” man och personer aktiva inom akademin. Praktik i inhemska eller utländska industrier värderades högt, och sammantaget framstår inte formell utbildning som ett kulturellt kapital som var särskilt centralt i det här undersökta materialet. Informationen om kvinnornas utbildning är sparsam, men de verkar ha genomgått en väsentligen kortare utbildning än männen.

Utifrån en diskussion om processer av *gentrification*, där kapitalägarna förhåller sig till kulturella praktiker relaterade till den jordägande adeln undersöks jordägande och jakt i två avsnitt. Ägande av jordegendomar och herresäten kan tolkas som att kapitalägarna omvandlar sitt ekonomiska kapital till kulturellt kapital i objektifierad form. Ett annat sätt att betrakta det är att det sker en sammansmältning mellan två elitskikt, den jordägande adeln och den kapitalägande borgerligheten, som tillsammans bildar ett kulturellt och politiskt dominerande hegemoniskt block. I den processen överfördes kulturella praktiker mellan de två grupperna, och en sådan var ägandet av stora jordbruksproduktionsenheter. Framför allt Ernst Wehtje den

yngre var också en ivrig jägare och i sin praktik inkluderade han och andra jagande medlemmar av familjen Wehtje element från en äldre adligt kodad jakt, ofta genomförd i anslutning till slott och herrgårdar i Skåne.

Analysen av processerna av *gentrification* är ett av kapitlets viktigare resultat, där materialet i dialog med framför allt en brittisk debatt pekar mot att det var en process av sammansmältning, inte enkelriktat övertagande, som utgjorde ramen när de här undersökta kapitalägarna utövade praktiker som historiskt knyts till den jordägande adeln.

Jakten innehöll dock också praktiker som analyseras under begreppet *vardagsjakt*, vilken inkluderade element från en frambrytande civilisationskritik som blev viktig under åren runt sekelskiftet 1900 där vurm för vildmarken och naturen var central. Här var också konstruktionen av en kraftfull maskulinitet central, en maskulinitet som klarade av naturens fysiska utmaningar, liksom fostran av de unga männen. Kopplat till den vilda naturen synliggörs i jakten även ett framhävande av Sverige som en exotisk plats i relation till utländska besökare, i materialet exemplifierat genom älgjakt och förekomsten av stora bytesdjur. I fantasierna om besegrandet av det vilda syns också kopplingar till koloniala praktiker av storviltsjakt, något som också framskymtar då Hugo och Helwi Wehtje åkte på ”expedition” till Kenya och deltog i en jaktsafari.

I materialet finns återkommande exempel på att medlemmarna av de här undersökta familjerna ägnade sig åt fysiska aktiviteter, framför allt sport. Forskningsläget betonar en motsättning mellan konkurrensinriktad sport och disciplineraden gymnastik, men i det här undersökta materialet är det istället det lustfyllda idrottsutövandet som framträder som centralt. Ernst Wehtje den yngre tävlar visserligen i tennis med sina barn, men tycks inte ha varit så noga med huruvida han vann eller förlorade. Ett intressant inslag är relationen till fysiskt arbete, vilket i materialet från släkten Wehtje inte konstrueras i termer av distans, utan något som barnen uppmuntrades till och som Ernst Wehtje den yngre själv ägnade sig åt i rekreativt syfte.

Bildmaterialet synliggör en uppenbar fysisk skillnad mellan framför allt Ernst Wehtje den yngre och Dan Broström, där den förre var lång och kraftigt byggd medan den senare var kort och med liten muskelmassa. Dessa fysiska skillnader kan vara en del av förklaringen till de skilda praktikerna av fysisk aktivitet männen emellan.

Det mest uppenbara resultatet av undersökningen av vilka kulturella praktiker som var centrala för kapitalägarna är att det var möjligt för den enskilde individen att betona distinkt olika kulturella praktiker. Ernst Wehtje den äldre samlade konst, hans son fortsatte troligen i samma anda och odlade ett starkt intresse för jakt i olika former. Dan Broström delade inte någon av dessa kulturella praktiker, men var istället en ivrig opera- och teaterbesökare. Det tycks inte som att de värderade de olika kulturella praktikerna lika. De flesta av de här diskuterade kulturella praktikerna skulle kunna identifieras som delar av en brett definierad ”borgerlig kultur”, men det är svårt att se några andra förenande länkar än att de utövades av personer inom gruppen kapitalägare. Utifrån Sewells tidigare nämnda diskussion kring kulturbegreppet är det problematiskt att prata om ”kulturer” i plural med tydliga gränser mellan olika subgrupper som ”borgerlig kultur” eller ”folklig kultur”, utan Sewell framhåller kulturer som motsägelsefulla, svagt sammanhållna, föränderliga och med svaga gränser till andra kulturer.[512] Utifrån det perspektivet framstår det som svårt att upprätthålla en idé om en specifik kultur som definierar kapitalägare som grupp.

Skillnaderna i kulturella praktiker skulle kunnatolkas som uttryck för att Wehtje och Broström var aktiva i två geografiskt distinkta platser. Skåne, där Wehtje var rotade, var den region som enligt Jan Glete var den enda där det fanns ett större inslag av adel i den framväxande kapitalistiska ekonomin under 1900-talets början.[513] Det är en möjlig förklaring till att Ernst Wehtje den yngre så ofta deltog i den adligt betonade fina jakten. Dan Broströms bas var Göteborg och Västergötland, där adeln traditionellt varit svag, men där en liberal borgerlig kultur med starka brittiska och judiska influenser etablerar sig mycket starkt under 1800-talet med en välutvecklad societetskultur

och ett konserthus (visserligen i trä) från 1905.[514] Som diskuterats ovan gifter Dan Broström in sig i en av de äldre Göteborgsfamiljerna, och det är också hans hustru Ann-Ida Broström (född Mark) som i några citat lyfts fram som den som fört in Dan i musiken och teaterns värld. De geografiska skillnaderna skulle kunna förklara uppkomsten av skilda kulturella praktiker. De kan också kopplas till skilda maktcentra i det svenska näringslivet, i linje med Jan Gletes analys av olika ägandegrupperingar där de tre storstadsregionerna är de tydligaste maktcentrumen. Glete betonar dock samtidigt att de regionala nätverken hängde ihop på riksnivå.[515] Dan Broström hade de flesta av sina affärer i Göteborg med omnejd, men var också nära knuten till Wallenberg-sfären och politiskt aktiv i riksdag och regering. Materialet visar dessutom starka band till en brittisk kultursfär. Ernst Wehtje den yngre hade centrala ekonomiska intressen i Limhamn, men också i cementindustrier spridda över södra och mellersta Sverige, han var politiskt aktiv i Högerpartiet på riksnivå och i Industriförbundet. Kulturella praktiker bland kapitalägarna kan alltså ha haft en regional prägel, men regionerna var inte särskilt starkt åtskilda och de här undersökta personerna kan inte ha varit obekanta med kulturella praktiker i andra regioner.

Ett alternativt, men inte ömsesidigt uteslutande, synsätt på skillnaderna är att se dem som uttryck för olika maskuliniteter. Opera och teater, viktiga kulturella aktiviteter för Dan Broström, bär i materialet på en viss feminin kodning och tolkas i linje med Simon Gunns undersökning av Manchester som uttryck för borgerlig förfining, god smak och självkontroll. Jakt, som Ernst Wehtje den yngre ägnar mycket tid och möda och även lär sina söner, var distinkt manligt kodat och kopplat till aggressiva manliga praktiker av kamp och dödande, i synnerhet i de former som betonade närhet till vildmark och natur men även i den mer ritualiserade fina jakten.

Tolkningarna som betonar geografiska faktorer respektive olika maskuliniteter utesluter inte varandra. Vad variationerna av olika kulturella praktiker bland kapitalägare dock illustrerar är att distinkt olika kulturella praktiker kan knytas till gruppen kapitalägare. Det

blir därmed svårt att hävda att gruppen definieras av en gemensam kulturell praktik. Undersökningen understryker de problem som tidigare diskuterats kring kulturforskning om borgerlighet som får svårt att definiera sitt studieobjekt. Utifrån en klassdefinition som betonar kultur, ”identitet” eller konsumtion blir gruppen diffus och inbördes motsägelsefull, medan det utifrån definiton av klass som position blir enklare att se de väsentliga likheterna inom gruppen utan att förvillas av den bredd av kulturella uttryck och praktiker som de enskilda individerna ägnade sig åt. Jag menar att mitt empiriska reslutat kan tjäna som exemplifiering av min teoretiska förståelse av klass som både position och praktik, där gruppen bäst *definieras* utifrån en analytisk förståelse av klass i linje med Eric Olin Wrights marxistiska modell, men där det inte går att konstruera ett enkelt samband mellan klassposition och klasspraktik. Hur människor faktiskt lever sina liv påverkas av andra maktordningar så som här exemplifierats kring olika maskulinitetsuttryck, men det finns också ett stort utrymme för variationer utifrån till exempel regionala skillnader eller individuella val.

KAPITEL 4:

Socialt kapital, sociala relationer och privilegierad intimitet

> Uppgifterna i uppslagsböcker och offentliga handlingar om de olika företag, över vilka finanskapitalisterna har inflytande, är ofullständiga. […] Men även om dessa problem skulle kunna lösas på ett tillfredsställande sätt återstår att fastställa det indirekta inflytande, som de stora finanskapitalisterna har på hela näringslivet och därmed de flesta företags utveckling. Finansfamiljen Wallenbergs makt är givetvis inte uttömd genom en summering av tillgångar och antal anställda i de aktiebolag, där någon medlem av familjen är styrelseledamot. Genom Stockholms enskilda bank, genom stora försäkringskoncerner, genom en rad av Sveriges största industriföretag, genom ordförandeskapet i Industriförbundet och en rad andra positioner har familjen Wallenberg en makt som går långt utöver vad den direkt och omedelbart kan behärska. På motsvarande sätt är det för andra finansgrupper. De flesta av de finansfamiljer och enskilda finanskapitalister som ovan nämnts är förbundna med de stora affärsbankerna. De hämtar makt ur detta förbund liksom de också bidrar till konstituerandet av den ekonomiska maktställning storbankerna besitter.[516]

När C.H. Hermansson i början av 1960-talet genomförde sin brett upplagda analys av ägarstrukturen i Sverige var fokus starkt inriktat på att reda ut de formella ägarrelationerna mellan olika företag och inom olika koncerner, truster och karteller, men undersökningen visar samtidigt en tydlig insikt om betydelsen av de informella och osynliga nätverken mellan olika ägargrupper. Den visar också på

den dubbelriktade dynamik som delaktighet i ett privilegierat socialt nätverk innebär, där kontakterna är en tillgång för båda parterna i relationen. Därmed närmade han sig en analys av det som Bourdieu tjugo år senare skulle analysera i termer av socialt kapital, de tillgångar i form av kontakter som skapas genom gemensamma styrelseuppdrag, medlemskap i samma politiska organisationer, vilket Hermansson nämner ovan, men också genom gemensam skolgång, tillgång till privilegierade sociala miljöer och så vidare.

Sociala relationer och Bourdieus teori om socialt kapital står i centrum för det här kapitlet. Utifrån den utgångspunkten återvänder undersökningen här till frågan: Vilka praktiker av maskulinitet och klass skapas som möjliga utifrån klasspositionen kapitalägare, och vilka hierarkiska och ickehierarkiska familjerelationer gav det upphov till? Frågeställningen har diskuterats tidigare i kapitel två, men då med fokus på det ekonomiska kapitalet. Här är det det sociala kapitalet som står i fokus. I det här kapitlet undersöks också frågan: Vilka praktiker av femininitet skapades som möjliga för kvinnor inom de kapitalägande familjerna?

Kapitlet är uppdelat i tre avsnitt, där det först undersöks hur det sociala kapitalet förmeras och fördjupas inom ramen för vad jag väljer att kalla intimitet. Utifrån en genomgång av materialet framstår tre teman som särskilt intressanta att analysera, nämligen det sätt som intimitet konstrueras i breven, hur middagar i hemmet används som en arena för att skapa förtroende mellan män samt hur bröllop fungerar på motsvarande sätt. I ett fjärde tema undersöks också vänskap mellan män inom samma affärsnätverk.

I ett andra avsnitt undersöks de maskulinitetskonstruktioner som skapas som möjliga, med särskilt fokus på sociala relationer inom familjen. I det tredje avsnittet undersöks ramarna för kvinnors aktörskap och de former för femininitet som några kvinnor i kapitalägarnas närhet var bärare av. Innan vi går in på de empiriska exemplen ska först vissa teoretiska förutsättningar diskuteras.

Det sociala kapitalet är något som Bourdieu menar att individer ackumulerar genom att knyta kontakter och skapa, eller ärva,

nätverk som kan mobiliseras för att stödja individen. Bourdieus exempel är släkter, stammar, klasser, skolkamrater och politiska partier. Det sociala kapitalet upprätthålls genom materiella och symboliska utbyten mellan aktörerna. Det viktigaste syftet med det sociala kapitalet är att det kan mobiliseras för att understödja andra former av kapital – ekonomiskt, kulturellt eller annat symboliskt kapital – och genom ökad legitimitet för dessa kapitalformer förmera den totala kapitalvolymen.[517]

Bland andra Andrew Sayer har riktat kritik mot Bourdieus resonemang kring socialt kapital (i likhet med kritiken mot kulturellt kapital som diskuteras i kapitel tre), och menar att begreppet överbetonar den rationellt kumulativa sidan av sociala relationer, där Sayer istället lyfter fram det irrationella, ogenomtänkta och känslomässiga i mänskliga relationer. Som exempel nämner han vänskap, en känsla av samhörighet som inte bygger på rationell kalkyl kring hur vissa handlingar gagnar individen utan betonar egenvärdet i relationen.[518] Bourdieus habitusbegrepp lägger dock, som tidigare diskuterats, en stark betoning på det undermedvetna och i kroppen inkorporerade, vilket i viss mån svarar på delar av Sayers kritik. Att undvika kapitalbegreppets språkliga associering vid rationella kumulativa strategier framstår dock som centralt, vilket öppnar för att tänka utifrån vad Sayer i analogi med Marx begrepp kallar ”bruksvärdet” hos sociala relationer. Det gör det också möjligt att inte förvisa alla sådana praktiker till ett undermedvetet fält styrt av habitus, utan de kan vara viljestyrda men utifrån andra logiker än ackumulation av socialt kapital.[519]

En annan kritik av begreppet socialt kapital är att metaforen leder tanken till sociala relationer som något som räknas kvantitativt, men en central aspekt av sociala nätverk är relationens kvalitativa aspekter, den mer svårmätbara aspekten av tillit. Många av de praktiker som beskrivs i det följande var inte strategier för att skapa *fler* kontakter, utan användes för att *fördjupa* förtroendet och tilliten.[520]

Uppdelningen i privat och offentligt

> Few would disagree with the contention that the nineteenth-century conception of separate spheres and its organisation of sexual difference had an important role to play in structuring social institutions, social relation and material reality. However, as an interpretation of the lives of men and women in the nineteenth century, it is far from being the whole story. If one wants to recapture the richness and diversity of men and women's lives, one has to move beyond the legacy of separate spheres and the limited outlook which it provides.[521]

Det finns ett brett forskningsfält kring den uppdelning i en offentlig och en privat sfär som av många forskare uppfattats som en viktig del i borgerlighetens framträdande under 1700 och 1800-talet, där hemmet befolkat av kvinnor skapas som en privat sfär, medan män agerar i det offentliga.[522] Ofta utgår diskussionerna från Jürgen Habermas idé om separata sfärer[523] men Leonore Davidoff et al menar att uppdelningen i sfärer är gemensam för de flesta teoretiska skolor, och exemplifierar med marxism och neoklassisk ekonomisk teori.[524] Författarna menar, liksom Gordon och Nair i citatet ovan, att även om det fanns starka ideologiska föreställningar i tiden om uppdelningen i sfärer så har det varit ett misstag av eftervärlden att använda sig av sfärmodellen teoretiskt för att förstå kvinnors roll i samtiden. De menar också att föreställningen om sfärer fått långtgående konsekvenser för den roll som kvinnor tillmätts. En kritik som många genusforskare lyft fram är också att Habermas i otillräcklig utsträckning problematiserat genus och makt.[525] En del av kritiken har i någon mån riktat sig mot en förenkling av Habermas ursprungliga teori, som är något mer nyanserad än en strikt uppdelning i privat och offentligt, och i själva verket räknar författaren med ett antal alternativa "offentligheter" och är noga med att betona historisk kontinuitet och att de olika sfärerna och offentligheterna hänger ihop.[526] Den genushistoriska forskning som gjorts på området visar dock med stor tydlighet att uppdelningen av sfärer, oavsett dessas antal, är svår att visa i empiriska undersökningar. I *Family Fortunes* visar

exempelvis Leonore Davidoff och Catherine Hall att ”det privata” inte kan fixeras till en specifik plats eller till vissa sysslor, utan ”was as much a territory of the mind as a physical space”.[527] Davidoff och Halls undersökning har i sin tur fått kritik för att inte lyckas komma bortom idén om sfärer, och Gordon och Nair menar att alternativa diskurser, praktiker och erfarenheter liksom motstånd och materiella faktorer på en mängd olika sätt påverkade mäns och kvinnors liv enligt helt andra mönster än föreställningen om sfärer förutsäger. Författarna menar att Davidoff och Hall trots sina intentioner att undergräva uppdelningen i olika sfärer ändå är fångade av samma teoris logik i sin undersökning.[528] De kritiker som fokuserar på betydelsen av uppdelningen i privat/offentligt i nutid menar också att den spelat och spelar en central roll i att naturalisera en hierarkisk genusordning och begränsa kvinnors frihet, varför övervinnandet är en central feministisk politisk fråga.[529]

Jag väljer i det följande att benämna praktiker och relationer som ”intima” hellre än ”privata”, detta dels för att undvika sammanblandning med uppdelningen privat-offentligt som jag alltså är kritisk till, och dels för att jag vill sätta fokus på en kvalitativ aspekt av dessa praktiker och relationer snarare än att hänvisa dem till specifika arenor, platser eller sfärer. Intim definieras i Svenska akademins ordbok som ”nära, förtrolig” och jag vill använda begreppet i en sådan vardaglig betydelse och med ordvalet försöka ringa in de relationer som var, eller föregavs vara, just nära och förtroliga, och de praktiker som var knutna till dessa relationer.[530] Jag tolkar dessa praktikers kodning som ”intima” som en språklig och ideologisk konstruktion, och ser kodningen som kontextberoende, föränderlig och motsägelsefull.

Resonemanget kring det intima har framför allt relevans för kapitlets första avsnitt men även för det andra som diskuterar relationen till barn och andra personer inom familjen vilket synliggör en komplex bild av kapitalägarnas maskulinitetskonstruktion, nämligen inslaget av omvårdande egenskaper och handlingar. I det tredje avsnittet diskuteras som tidigare nämnts kvinnors position inom familjerna vilket ska presenteras lite närmare i det följande.

Att synliggöra kvinnor och genuskonstruktioner

Den feministiska kritik som framförts mot uppdelningen i sfärer och osynliggörandet av kvinnor har resulterat i en lång rad studier av hur kvinnor kom fram i offentligheten, eller i alternativa kvinnligt kodade offentligheter.[531] Ibland har den här typen av historisk forskning lite nedsättande kallats *herstory*, då forskningen kring kvinnor blir ett komplement till den ”riktiga” historien. Jag menar dock att forskningsfältet bidrar till viktiga insikter om alternativa betraktelsesätt på historiska skeenden, dels genom andra teoretiska utgångspunkter, dels genom att synliggöra berättelser som skiljer sig från de rent manliga på grund av de uppenbara skillnaderna i hur genus strukturerar människors liv. Många forskningsbidrag synliggör alternativa offentligheter, där kvinnor kunnat fylla en roll. Vad som ska undersökas i det här kapitlet handlar dock snarare om hur män använde sig av platser och praktiker som kodades som kvinnliga, men som användes för att skapa intimitet i interaktionen mellan män.

På några ställen i materialet skymtar dock vissa kvinnor fram som självständiga aktörer inom de starkt manligt kodade affärsmiljöerna. Framför allt Ann-Ida Broström diskuteras, i synnerhet hennes relation till Dan Broström, samt Gurli Bergström och Karin Elfverson. Materialet vad gäller övriga kvinnor är mycket knapphändigt, men med hjälp av biografier och ett idogt sökande i *Vem är vem*-litteratur läggs ett pussel som i någon mån kan synliggöra dessa kvinnor och villkoren för deras aktörskap.

Det intima som ett privilegium

Vad som ska undersökas i det följande är det sätt som hem, familj och familjens kvinnor fungerade som markör för nära och intima relationer hos de industrikapitalister som här undersöks, och hur dessa personer och platser användes som ett redskap i deras affärsrelationer för att symbolisera en intim relation män emellan och därmed skapa en känsla av ömsesidigt förtroende. Det huvudsakliga källmaterialet som här undersöks är brev, och i brevens hälsningsfraser

och genrespecifika ämnesval finns en tydlig användning av intimitet som ett sätt att stärka känslan av samhörighet mellan män. Brev mellan de viktigare direktörerna i Wehtjesfären inleds i de flesta fallen med hälsningsfrasen ”Bäste broder!” och ett tack för det senaste tillfället man träffades, därefter avhandlas affärsangelägenheter, och brevet avslutas med en hälsning till hustru eller familjen. Ungefär såhär ser ett stort antal brev ut i det här undersökta materialet:

> B.B.! Hjärtligt tack för Ditt vänliga brev av den 30 pto [förkortning för *passato*, föregående månad, förf anm.] och inbjudan till jakt den 16 d:s. Det skulle varit ett mycket stort nöje att få komma. Jag beklagar emellertid, att jag dessvärre måste vara i Stockholm den dagen på ett redan tidigare utsatt sammanträde, och att jag till följd därav ej är i stånd efterkomma Din så vänliga kallelse. Jag ber dig framföra min vördnad till Din Fru och förblir, med hjärtliga hälsningar, Din tillgivne [underskrift][532]

Olika brevmottagare tilltalades olika, där Carl Johan Malmros som var disponenten vid Klippans pappersbruk representerade en person som inte befann sig i Ernst Wehtje den yngres innersta krets av släkt och nära vänner, men ändå var en person som han återkommande besökte och gjorde affärer med.[533] Förkortningen BB ska uttolkas som Bäste Broder, och bruket av hälsningsfrasen var en markering av att brevskrivaren och mottagaren lagt bort titlarna. Frasen blir också en tydlig genussignal av maskulinitet och en homosocial relation, då den betonar individernas likhet, likställighet och delad maskulinitet. Signalen i tilltalet skall dock inte tolkas som frånvaron av hierarki eller makt, utan även personer i över- eller underordnad ställning kunde tilltala varandra med ”Broder” givet att de lagt bort titlarna. ”Broder”-tilltalet är en återkommande figur inom borgerligheten, vilket bland annat Therese Nordlund Edvinsson visar i sin bok *Broderskap i näringslivet*.[534] Kirsti Niskanen för också ett resonemang om hälsningsfrasernas betydelse för att markera en jämlik eller över-/underordnad status.[535] Niklas Stenlås diskuterar

brevskrivarkulturen mellan de personer som han identifierar som ”den inre kretsen” i näringslivet och menar att den karaktäriseras av relativt strikta genreregler, där hälsningsfraser naturligtvis är en del.[536]

I slutet av det här citerade brevet skrev Ernst Wehtje den yngre en hälsning till Carl Johan Malmros fru. Hälsningar till familjen eller hustrun var ett sätt att markera närhet, att påminna om att man hade en relation bortom det professionella. Familj och i synnerhet familjens kvinnor användes som markörer av intimitet mellan män. Michael Roper beskriver hur de affärsmän han undersöker i många fall undviker att nämna sina fruar och sina kollegors fruar vid namn, utan de reduceras till att sammansmälta med sin funktion som hustru.[537] Citatet ovan skulle kunna ses som ett exempel på det, men det finns också många exempel på att fruarna lyfts fram med namn, exempelvis i relation till bjudningar i hemmet, vilket ska studeras i det följande.

En grupp personer som inte tilltalades med ”Bäste broder” var Ernst Wehtje den yngres verkliga bröder, Hugo, Walter och Fredrik. De kallades istället ”Käre Walter!” eller motsvarande. På samma sätt tilltalades inte andra personer inom familjen med den frasen.[538]

Materialet från Dan Broström har en annan karaktär varför det är svårare att analysera vilka tilltal som användes i breven. För den här undersökta perioden finns det väldigt lite affärskorrespondens bevarat för Dan Broström 1918 till 1925 då han dog. Det mesta av Ann-Ida Bröströms tycks ha förts via advokaten Einar Mellander, varför det inte finns något material att gå på där heller. För perioden före 1918 finns ett antal brev mellan Dan Broström och kapitalägare eller politiskt aktiva personer. Här var tilltalet ”broder” vanligt, dock sällan i formen ”Bäste broder” som Ernst Wehtje valde. Några av de personer som ägde andelar i Axel Bröströms ursprungliga affärsrörelse i Kristinehamn tilltalades med ”Bäste Farbror”.[539]

MIDDAGAR OCH BJUDNINGAR SOM SOCIAL INTERAKTION

> Broder Esse. Tack för senast i Malmö. Det gladde mig alldeles särskilt, att Dina Föräldrar ville ha vänligheten att invitera mig till sin vardagsmiddag. Hemmet där påminner mig så mycket om mitt eget saknade föräldrahem.[540]

Brevet skrevs i juni 1930 av Magnus Bernström som var verkställande direktör för Rörstrand och därmed en av de centrala förvaltarna av de av släkten Wehtje ägda företagen. Den intima kodningen i brevet, som bland annat märks i uttrycket ”vardagsmiddag”, understryker privilegiet i inbjudan, där hemmet och familjen blir en markör för ömsesidig tillit och samhörighet. Kanske försökte även Bernström visa på en likhet i klassbakgrund genom att relatera till sitt eget föräldrahem.

Vid många andra tillfällen bjöd Ernst Wehtje den yngre in affärsbekanta till middagar av mer formell karaktär.

> Som jag skrev på mitt förra kort kommo Danielsens hit i lördags. Vi hade då stor middag med Landshövdingens som gäster [troligen Fredrik Ramel, förf anm]. Det var mycket glatt och trevligt, och slutade vi sedan Landshövdingens gått med ”Lushund” frampå småtimmarna. […] På måndagen hade vi styrelsesammanträde, och höllo vi på hela dagen med därmed. Istället för att sedan gå på Savoy hade vi styrelsen hemma på middag, och blevo det ju även den dagen ganska många gäster.[541]

Dessa middagar var festliga tillställningar och de hade en mindre intim karaktär än en ”vardagsmiddag”. Likväl var de förlagda till hemmet, och den kodning de bar var att det var en privilegierad och begränsad skara som bjöds in till att delta i dessa bjudningar i hemmet. Medan den övriga skaran var en blandning av familjens vänner och affärsbekanta så framhölls landshövdingen som den mest betydelsefulla gästen.[542] Det understryker bjudningens karaktär av representativ middag, och hemmet fick agera arena för en social tilldragelse

som troligen ska analyseras som del av en kumulativ strategi för att förmera Ernst Wehtje den yngres sociala kapital. Annelie Karlsson Stider beskriver liknande praktiker av representativa middagar inom familjerna Bonnier och Wallenberg, som enligt författaren skedde med ett tydligt syfte att förmera och ackumulera socialt kapital.[543] Rachel Rich diskuterar i en undersökning av borgerlig matkultur i London och Paris olika middagsbjudningar, och framhåller att middagarnas karaktär kunde befinna sig i ett brett spektrum från stora formella bjudningar till informella sammankomster med få gäster. Rich betonar komplexiteten i hur middagar användes för att skapa sociala band inom borgerligheten, och att olika praktiker fyllde olika funktioner, något som det här undersökta materialet understryker.[544] Även Therese Nordlund Edvinsson kommer till liknande resultat i sin undersökning av svenska direktörsfruars praktiker i egenskap av värdinnor.[545]

I sitt brev antydde Ernst Wehtje den yngre att det normala var att han åt middag med styrelsen på Savoy (en av Malmös då mest exklusiva restauranger), men att han denna gång hade bjudit hem styrelsen. I ett visst sammanhang, den formellt beslutande gruppen inom ett företag i det här fallet, kunde alltså Ernst Wehtje den yngre använda sig av både hemmet och restaurangen som arena, vilket understryker Davidoff och Halls resonemang om den instabila gränsdragningen mellan olika platser och dess kodning av intimitet, och även hegemoniska mäns förmåga att agera på alla dessa arenor. Niklas Stenlås beskriver samma praktiker inom näringslivets toppskikt, och betonar middag i hemmet som den plats näringslivsmännen i första hand träffades på, medan middagar på restaurang valdes exempelvis om sällskapet blev för stort.[546]

Middagsbjudningarna i hemmet kopplades i många fall till familjens kvinnor. Så exempelvis när Fredrik Wehtje 1938 förevisade porslinsfabrikerna för ett stort antal besökare.

> Käre Fred! Först ett hjärtligt tack för de trevliga dagarna vi voro tillsammans och alldeles särskilt för lördagen i Lidköping, av vilken Karin och Du hade den största heder. Av fabriken voro ju samtliga mycket tilltalade, som Du själv hörde, och gladde vi oss alla åt den mycket trevliga samvaron. Alltså ännu en gång ett hjärtligt tack till Karin och Dig från Britta, mig och oss alla.[547]

Att brevet nämnde Fredik Wehtjes fru Karin i tacket, till och med före Fredrik, förstärker bilden av att bjudningar i hemmet kopplades till kvinnorna. Niklas Stenlås tolkar liknande exempel som att kvinnorna hade en viktig roll i det sociala spelet mellan kapitalägande män, men betonar att de i många fall spelar rollen av markörer för intimitet mellan männen.[548] Ur ett mer kritiskt perspektiv lyfter Kate Mulholland fram det känsloarbete och i många fall praktiska servicearbete som företagsledarnas fruar utförde i samband med den här typen av bjudningar.[549] Catarina Lundström diskuterar två landshövdingfruar, Ellen Widén och Hanna Rydh, där särskilt den senare ges ett betydande handlingsutrymme och beskrivs som pådrivande i frågor om representation.[550] I det här undersökta materialet finns det inga exempel på egna sociala initiativ i samband med middagsbjudningarna från kvinnornas sidor, utan deras omnämnanden tycks snarare fylla funktionen av att av vara en markör i en rent manlig relation. Det är dock tydligt att de inte var reducerade till en helt passiv funktion, utifrån Ropers resonemang ovan, utan de omnämns med namn. Just detta brev var dock en kommunikation mellan bröder, varför det kanske inte var helt representativt.

De kulturella praktiker kopplade till middagar som beskrevs i breven mellan Dan och Ann Ida Broström var av en delvis annan karaktär, och där fanns få omnämnanden av middagsbjudningar under den här undersökta perioden, men desto fler middagar på restauranger. Detta kan eventuellt kopplas till materialets karaktär, där de flesta brev var skrivna när någon av dem befann sig på resa borta från hemmet. Vid ett tillfälle 1921 så diskuterade Dan Broström en kommande lunch i hemmet:

> Mitt kära Iabarn. Jag skriver dessa rader innan jag går ned till frukost, ty sedan vet man aldrig huru det går. Det är närmast för att meddela dig den glada nyheten att jag igår per telefon från Göteborg blev ombedd att lördagen den 22 ha en lunch för engelske ministern, Mr Barclay, jämte attaché. Det får naturligtvis bli en del folk representerande anglo-Swedish Society och vi få vara beredda ta emot 18 à 20 personer, men jag kan ej i minnet deras namn utan inbjudningarna få anstå till min hemkomst om lördag. Idag eller imorgon ämnar jag göra besök hos minister Barclay.[551]

I brevet inkluderades Ann-Ida Broström i föreberedelserna för lunchen genom formuleringen ”vi får vara beredda” vilket underströk hennes roll som värdinna med uppgifter i relation till bjudningar i hemmet, där Dans inkluderande ”vi” också skulle kunna tolkas som ett osynliggörande av att det framför allt var Ann-Ida Broström som fick stå för arbetsinsatsen, i linje med Kate Mulhollands analys.[552] Lunchbjudningen hade troligen en formell karaktär, då Dan Broström blivit ”ombedd” att arrangera den och det tycks som att det var någon annan som givit i uppdrag vilka som skulle bjudas in. Uppdraget framstår också i brevet som hedrande, det var en glad nyhet Dan Broström fått som han vidarebefordrade till Ann-Ida. Värt att notera är att det i brevet inte nämndes att några släktingar skulle bjudas in till lunchen.

Luncher och middagar som en plats för förtroliga informationsutbyten understryks av att samma brev fortsätter med att Dan Broström skriver om ett samtal med Knut Agathon Wallenberg och en lunch på Rosenbad:

> Igår afton åt jag middag här i all stillhet + pratade med Knut + fru W. [Wallenberg] Kom lika väl icke så tidigt till sängs. […] Lennart Brusewitz gav igår en charmant lunch på Rosenbad för Sv-Japanska Sällskapet med minister Hata i spetsen. Han kan endast något tyska och är ej en sådan polyglot [flerspråkig person, förf. anm.] som Hioki, vilken skall bli ambassadör i Berlin och ditväntas i denna månad. Jag

> vet nu, vem som skall bli Sveriges nya minister i Washington, men det är t.v. en djup hemlighet.[553]

Dan Broström befann sig när han skrev brevet på resa i Stockholm och middagen skedde alltså inte i hemmet, men blev ändå en arena för ett förtroligt samtal mellan Knut Agathon Wallenberg och Dan Broström, och även lunchen på Rosenbad framstår som ett tillfälle då information utbyttes. Den person som skulle bli ny ambassadör i Washington var Axel Wallenberg, Knut Agathons halvbror och del av den Wallenbergska släktens diplomatgren.[554] Informationen om detta skulle kunnat komma både från lunchen på Rosenbad och från samtalet med Wallenberg. På liknande sätt använde Dan Broström den förtroliga stämningen vid ett lunchmöte i Berlin maj 1923:

> Vi har haft en mycket trevlig middag, som kostade 423.709 mark, plus diverse trinkgeld gick den väl på en half million. Men här kan man i en hastighet bli millionär, ty när jag växlade 100 Kr fick jag 1.150.000 mark. I förmiddags kl 10 mötte mig Dr. Schols från Hamburg + vi foro ut till A.E.G. Verkstäder, där maskinerna till våra stora malmbåtar byggas. Kolossalt imponerande var mitt intryck av vad jag såg. Sedan foro Dr S. o jag till svenska legationen för att konferera med ministern Baron Ramel, som förut var i Kristiania, + få hans hjälp för att få ut material till båtarna från Ruhr. Det ser ej alldeles utsiktslöst ut. Sedan gick jag till excellensen Hioki + hade ett långt samtal med honom. Jag lunchade med Fr. Ramel, som f.n. bor i legationsrådet frih. Koskulls bostad, då K är i Sverige + R. ännu ej fått sina möbler från Kristiania, der friherrinnan är kvar för barnens skolgång. […] Tala om för Gustaf att baron Ramel skall intervenera för att få ut vårt material från Ruhr.[555]

Dan Broström var i Tyskland under 1920-talets hyperinflation för att diskutera motorer till de enorma båtar företagen byggde för att skeppa malm mellan Chile och USA. Anledningen till besöket var att få ut tillräckligt med kvalitetsstål från Ruhrområdet som i januari 1923 ockuperats av franska trupper för att tvinga fram

skadeståndsersättningar utdömda i Versaillesfreden efter första världskriget.[556] Diskussionen med den svenska ambassadören Ramel verkar av brevet att döma först ha förts vid ett formellt möte på legationen för att sedan övergå i en gemensam lunch. Samtalet blandade affärsrelaterade diskussioner om stål och ockupation med familjeangelägenheter kring Ramels flytt från Kristiania, nuvarande Oslo, där även barnens skolgång och hustruns situation diskuterades. Resultatet av mötet var att ambassadören skulle hjälpa till att få ut det nödvändiga materialet från Ruhrområdet. Brevet illustrerar den flytande gränsen mellan formella möten och informella träffar som luncher, och hur kommunikationen kunde blanda familjeangelägenheter och affärer. Talet om familj användes som ett sätt att skapa förtroende och närhet mellan männen.

En sluten arena med privilegierat tillträde var också gentlemannaklubbarna. Dan Broström var själv medlem i Bachelors' Club i Göteborg men blev 1922 inbjuden till den mycket exklusiva brittiska klubben Carlton Club på St. James's street i London.[557]

> 5.20 bar det iväg till London, fingo en bra middag på tåget + nu är jag åter på gamla Savoy, men ingen dans. Har fått inbjudan imorgon kl 8 till Carlton Club av Lord Invernairn, Tom Olssens vän + ägare av det varv, som vi i Lördags besökte i Glasgow tillsammans med Willy.[558]

Dan Broström blev inbjuden av William Breadmore, baron av Invernairn vid vars gigantiska varv i Glasgow han byggde de väldiga malmskeppningsfartygen.[559] Klubbar som Carlton Club var, och är, väldigt slutna sällskap där det krävs inval efter rekommendation för att få medlemskap och inga kvinnor var tillåtna fram till 1970-talet. Just Carlton Club har en stark koppling till konservativa kretsar inom brittisk politik (klubbens första, och till 2008 enda, fullvärdiga kvinnliga medlem var Margaret Thatcher) och var, i oktober samma år som Dan Broström besökte den, platsen för ett viktigt fraktionsmöte inom Torys.[560] Att bli inbjuden till klubben var att bli inbjuden till ett intimt sammanhang, visserligen utanför hemmet men

med stark kodning av privilegierad intimitet. Klubbkulturens exklusiva manlighet fungerar här intimitetsskapande, och avsaknaden av kvinnor blir centralt för den homosociala interaktionen. Therese Nordlund Edvinsson har visat på liknande homosociala dynamiker i sin undersökning av Kung Orres Jaktklubb.[561]

Tonvikten i det här avsnittet ligger på hur middagsbjudningar i hemmet, ofta kopplade till kvinnor, användes för att signalera intimitet mellan männen inom de kapitalägande familjerna, men samtidigt användes som en arena för att ackumulera socialt kapital. Signalerna om intimitet användes här också för att tillföra det sociala kapitalet en kvalitativ aspekt av förtrolighet och tillit. Att ge en annan man tillträde till dessa platser och personer konstruerades som ett privilegium. Även middagar och luncher utanför hemmet användes som en plats för förtroliga samtal, och även vid dessa tillfällen blandades talet om familj med affärsangelägenheter.

OFFENTLIGA RITUALER, ARENA FÖR NÄTVERK OCH FAMILJEANGELÄGENHET – BRÖLLOP SOM SOCIAL PRAKTIK

Bröllop är ett klassiskt familjehistoriskt forskningsfält, och dess karaktär av ”offentlig” eller ”privat” tilldragelse har varierat över tid och rum.[562] Jonas Frykman och Orvar Löfgren menar att äktenskapet i en borgerlig kontext var starkt inramat av idén om den stormande romantiska kärleken.[563] Anita Göransson beskriver i en undersökning av förekomsten av kusinbröllop i Norrköping under 1800-talet hur kusinbröllop var en strategi bland industriägande kapitalister för att bevara kapitaltillgångar på så få olika arvingar som möjligt inom en familj, och hur den praktiken drastiskt minskade vid införandet av aktiebolaget som juridisk form vilket underlättade att hålla kapitalet samlat.[564] I relation till Frykman och Löfgrens betoning av den romantiska kärleken ger Göranssons undersökning med andra ord en helt annan bild, där bröllopet blir ett medel i för att uppnå finansiell stabilitet för en släkts företag. Även Frykman och Löfgren ger dock en del utrymme för mer strategiska överväganden vid giftermål. I en brittisk kontext starkt präglad av olika

protestantiska riktningar beskriver Catherine Hall och Leonore Davidoff äktenskapet och förlovningen som inramat av starka känslor och romantik, men de betonar också giftermål som en familjeangelägenhet där ekonomiska överväganden om huruvida mannen kunde försörja hustrun var centrala, och i det av dem undersökta materialet är det också noga att den tilltänkte brudgummen har rätt religiös uppfattning.[565] Eleanor Gordon och Gwyneth Nair menar att det framför allt är forskning baserad på handbokslitteratur och texter av politiska teoretiker som det lyfts fram att den romantiska kärleken och en idé om likställighet i relationen får inflytande under 1800-talet. Den levda praktiken av giftermål ser de i sin undersökning av borgerligheten i Glasgow som starkt betingad av ekonomiska överväganden och en ojämlik genusordning.[566] Litteraturen ger därför ingen enhetlig bild av bröllopet och äktenskapet, och ger utrymme för såväl ekonomiska överväganden och romantiska känslor.

I brevmaterialet beskrevs flera bröllop, och särskilt intressant är beskrivningen av när Fredrik Wehtje skulle gifta sig 1930.

> Till Freds bröllop komma Herlitz utan fru och Bernström med fru. Bernström uttalade den önskan i dag, att vi skulle kunna hålla ett sammanträde på söndagen efter bröllopet. Efter Din hemkomst får vi bestämma om vi skola bjuda finnarna att vara med på festen hemma den 10, vilket jag för Freds skull tyckte skulle vara det bästa, eller om Du och Britta välja anordna middag på söndagen därefter, vilket emellertid medför en dags förlängning på festligheterna.[567]

Det var Ernst Wehtje den äldre som skrev till sin son Ernst Wehtje den yngre, och de personer de pratade om var troligen finska affärskollegor från porslinsfabriken Arabia i vilken släkten Wehtje hade ägarintressen och där Fredrik Wehtje tidigare gjort praktik. En av dessa var den i brevet omnämnda Carl Gustav Herlitz. Vad som särskilt ska lyftas fram här är för det första att Ernst och Ernst Wehtje valde att ha ett affärsmöte när de träffade sina affärsbekanta vid bröllopet. Det kan antingen tolkas som att de ville flytta affärsdiskussioner

från bröllopsfesten, eller att de såg den sociala tilldragelsen som ett naturligt tillfälle att också diskutera affärer. Ett brev någon vecka tidigare pekar mot den senare tolkningen, då Magnus Bernström skriver att ”För den händelse Carl Gustaf kommer över till Freds bröllop, kunde ju eventuellt ett sammanträde ordnas dagen därefter.”[568] Det var alltså närvaron av Carl Gustav Herlitz, en av de mer långväga besökarna från Finland, som föranledde mötet, då denne inte besökte Sverige så ofta. Det understryker att bröllopet inte var entydigt kopplat till familj eller en privat sfär, utan också utgjorde en arena för affärsmöten och socialt nätverksarbete.

En andra aspekt, vilken pekar i samma riktning, var att Ernst Wehtje den äldre och Ernst Wehtje den yngre hade så stort inflytande över arrangemangen för Fredrik Wehtjes bröllop, son respektive bror till de båda männen. I diskussionen framfördes det som ett argument att ”för Freds skull” bjuda de finska gästerna till festen, men det är tydligt att även andra överväganden spelade in och bröllopet konstruerades därmed i hög grad som en arena där affärer görs upp och sociala band knyts eller upprätthålls. Fredriks position, den yngste brodern i en större syskonskara, kan tolkas utifrån Raewyn Connells diskussion om hegemoniska och underordnade maskuliniteter, där yngre män ges en socialt underordnad roll.[569] Therese Nordlund Edvinsson ser liknande dynamiker av hierarkisering av män utifrån ålder inom den av henne undersökta jaktklubben, och hon menar också att ålder generellt var en statusmarkör inom näringslivet.[570] Leonore Davidoff betonar i en artikel utifrån en brittisk 1800-talskontext den hierarkiska relationen mellan syskon, där äldre syskon kunde både utöva kontroll och ge omvårdnad, och exemplifierar med praktiker som sträcker sig ”from autocratic bullying to loving guidance and practical help”.[571] Diskussionen kring Fredrik Wehtjes bröllop synliggjorde på ett liknande sätt en ojämlik relation mellan syskonen, där den äldre brodern och fadern gjorde upp om delar av bröllopets organisering, med endast partiellt hänsynstagande till den underordnade mannen Fred. Värt att lyfta fram är även att Ernst Wehtje den yngres fru Britta nämndes i diskussionen

om middag i deras hem, och därmed synliggjordes hennes roll som värdinna vid middagsbjudningar i hemmet i linje med vad som diskuterats ovan.

Vid ett annat tillfälle var det Britta Murray, systerdotter till Britta Wehtje, som gifte sig.[572]

> Vi voro då på Britta Murrays och Slettengrens bröllop på Skansen. Bröllopet var mycket festligt. Den lilla kyrkan var dekorerad med blommor och levande ljus och gjorde ett riktigt imponerande intryck eftersom den också var full av folk. Sedan åto vi en god middag på Nyloftet, en av de gamla Skansen-gårdarna, som var helt abonnerad för bröllopsfesten, och var det också särskilt trevligt genom det att de låga rummen och kakelugnarna med brasor i och de levande ljusen gåvo det hela en så hemtrevlig prägel. Det var många gäster, jag tror mellan 70 – 80 st. Härifrån Malmö var Shàrengrads med. Eljest var det ju mycken släkt på Murrays och Elfversons sida samt också en del släktingar från den nuvarande fru Murrays sida, Nordenskölds, samt också regementskamrater till George Murray. Jag hade till bordet fru Märta Nordensköld, som Mamma visst träffat någon gång. Hon var mycket god väl med Ruth och Helge [Ernst Wehtje den yngres syster samt hennes man Helge Jung, förf anm.] och en förfärligt pratsjuk människa, så att någon longör blev det just inte.[573]

När Ernst Wehtje den yngre skrev till sin mor om bröllopet berättade han om flera av de närvarande som Mimmi Wehtje kände, såsom Shàrengrad och Nordensköld som båda var knutna till företagen. I det här brevet nämnde inte Ernst Wehtje den yngre några direkta affärsöverväganden som gjordes i relation till bröllopet, men det kan ändå tjäna till att illustrera bröllopet som en plats dit både släkt och affärsbekanta bjöds, och där affärsnätverk och släktnätverk flätades samman.

Intressant i brevet är också lokaliseringen av bröllopet till det av Arthur Hazelius konstruerade friluftsmuseet Skansen i Stockholm. Hazelius intentioner med bygget var förutom det kulturhistoriska

syftet nationalistiskt och socialmoraliskt. Ambitionen att ge betraktaren en stark *känsla* för den försvinnande allmogekulturen var också central, menar idéhistorikern Mattias Bäckström i sin avhandling om folklivsmuseer och minnesmärken.[574] Ernst Wehtje den yngre lyfte fram den ”hemtrevliga prägel” som gården gav, med brasor, levande ljus och lågt i tak. Han gjorde därmed en koppling mellan bröllopet och ”hemtrevlighet”, och han tycks ha intagits av den känsla som platsen var ämnad att skapa. Bröllopet, vilket han inte var delaktig själv i att arrangera, får därmed en betydelse inte bara av att vara en arena för nätverksskapande, utan också som en arena för att återberätta en historia om den svenska nationen.

I kontrast till Frykman och Löfgrens och även i viss mån Davidoff och Halls undersökning lyfter mitt material fram bröllopet som ett tillfälle för nätverksbyggande i relation till familjens affärsverksamhet, snarare än en manifestation av den romantiska kärleken. Säkerligen hänger detta i viss utsträckning samman med materialets karaktär, där det inte var de personer som skulle gifta sig som skrev breven och ett annat material skulle säkert kunnat underbygga tesen om den romantiska kärlekens centrala roll i det borgerliga äktenskapet, men avsaknaden av anspelningar på det romantiska temat är slående. Materialet visar hur bröllopet konstruerades som en arena dit affärsbekanta kunde bjudas in som ett tecken på förtroende och samhörighet. På samma sätt som middagar i hemmet blev deltagande vid dessa festligheter ett sätt att stärka banden inom affärsnätverket, och inbjudningarna var ett sätt att markera förtroende och samhörighet genom att släppa in en affärspartner till ett priviligierat sammanhang. Som exemplet från den brittiska klubbkulturen visar kunde även rent manliga sammanhang fungera på ett liknande sätt, i Sverige exempelvis genom medlemskap i ett exklusivt jaktsällskap. Liksom i fallet med det symboliska användandet av hälsningar till familjen i breven blev dock familj och familjens kvinnor viktiga markörer för intimitet i relationer mellan män, och det symboliska användandet av dessa var genomgående för den privilegierade intimiteten vid bröllop, middagar och brevväxlingar.

BORTOM FAMILJENS GRÄNSER – INTIMA VÄNNER

I diskussionen ovan framstår och framställs de här undersökta kapitalägarna som rationellt kalkylerande i arbetet för att förmera ett socialt kapital. Platser och personer som skapas som intima används för att förmera och stärka relationer som var viktiga i affärerna. Det är också ett perspektiv som ofta hamnar i fokus för forskning som bedrivs utifrån ett nätverksperspektiv på näringslivseliten, där formella relationer som exempelvis att individer sitter i samma styrelse ofta står i fokus.[575] Samtidigt lyfter flera forskare i den traditionen fram de individuella relationerna i förklaringar av politiskt agerande som ofta betonar ett starkt aktörsperspektiv.[576] För att återkomma till Andrew Sayers kritik av Bourdieus kapitalbegrepp är det viktigt att se att sociala relationer också hade ett ”bruksvärde” för kapitalägarna, att inte alla social relationer ska tolkas utifrån en kumulativ logik.[577]

Som Eva Österberg understryker i *Vänskap – en lång historia* är vänskapsrelationer ett otillräckligt beforskat ämne,[578] vilket även Michael G. Peletz understryker för ett antropologiskt forskningsläge med tillägget av vikten att inte skapa artificiella skillnader mellan släktskap och vänskap.[579] En central person i Ernst Wehtje den yngres koncernbygge var Nils Danielsen, som från 1928 år var disponent för Skånska Cements fabrik i Hällekis.[580] I egenskap av underställd verkställande direktör skrev Danielsen ofta långa brev till Ernst Wehtje den yngre och även till Ernst Wehtje den äldre. Breven innehöll många av de vanliga markörerna av artighet, men läsaren kunde också utläsa en annan grad av vänlighet:

> Käre vän! Lisa och jag känna oss stå i en stor tacksamhetsskuld till Brita och Dig för all den gästvänskap, omvårdnad och omtanke, som i så rikt mått kommit oss till del från Eder sida under de dagar, som vi fingo tillbringa hos Eder. Detta livets goda ha Ni låtit flöda över oss. Mest av allt sätta vi dock värde på den vänskapskänsla, som legat på botten av Edra omsorger om oss. Hav hjärtligt tack för allt! Och krama om Brita ordentligt och säg henne, att hon är en oförliknelig värdinna och vänninna. Din tacksamt tillgivne Nisse[581]

I brevet valde Danielsen ordet ”vänskapskänsla” för att försöka fånga in något som han särskilt ville betona skiljde vistelsen hos Ernst och Britta Wehtje från andra middagar och festligheter. I Ernst Wehtje den yngres relation till Nils Danielsen blandas på ett intressant sätt det professionella och det emotionella. Ernst Wehtje den yngre och Nils Danielsen delade yrkesmässiga intressen och skrev långa intresserade brev om olika tekniska lösningar för cementproduktionen.[582] De åkte på jakt tillsammans och delade, som tidigare nämnts, under en period en jordegendom i Kägleholm som de skötte tillsammans och även använde för jakt.[583] De reste också tillsammans en del och hälsade återkommande på varandra, ofta med familj.[584] Vid ett tillfälle blev Nils Danielsen och hans fru Lisa Danielsen sängliggande i feber i över en vecka hemma hos Ernst Wehtje den yngre.

> I torsdags var jag som hastigast i Bromölla och kom hem i går f.m. Danielsens hade då kommit hem på morgonen. De voro väldigt nöjda och belåtna med sin resa, men lika glada att åter vara hemma igen. Vi hade ju mycket att tala om, och beslöto de sig därför genast för att stanna över till i dag. Det kom emellertid ett streck i räkningen med att en förkylning, som de fått på hemresan, bröt ut, så att de fingo feber i går kväll, och i dag ligga de båda till sängs, fastän något bättre. Det var mycket synd om dem, men var det ju ändå skönt, att de hunno så långt som hem till oss.[585]

Nils och Lisa Danielsen blev sjuka i förkylning och feber, de var sjuka i ungefär en vecka och stannade ytterligare några dagar efter det så att de slutligen varit där i mer än 14 dagar. Gordon och Nair betonar att det var vanligt att ha inneboende gäster inom brittisk borgerlighet, och exemplet öppnar för en fortsättning på den kulturella praktiken där personer utanför kärnfamiljen för kortare eller längre perioder bor tillsammans. I Gordon och Nairs undersökning är syskon det vanligaste exemplet på personer som bor i hushållet,[586] och Axel Broström delade under hela sitt liv hushåll med sin syster Mathilda.[587] I exemplet med Danielsen var det dock

för en begränsad tid som de stannade och under exceptionella omständigheter av sjukdom. När Nils och Lisa Danielsen till slut blev friska skrev Ernst Wehtje den yngre att ”Danielsens ha nu rest i dag på morgonen, nöjda och belåtna att de voro friska igen och över att de haft en trevlig tid hos oss.”[588] Det var alltså en begränsad tid som besöket varade, och det får här framför allt illustrera de nära banden mellan de två männen.

Även Ernst Wehtje den yngre uttalade sina varma känslor för vännen. Så skrev han vid jul 1938:

> Käre Nisse! Tack för Ditt rörande vänliga brev och hälsningarna däri! Avslutningen på ett arbetsfyllt och händelserikt år vid Lisas och Ditt kära besök här i förra veckan var gläjande och värdig det hela. Det glädjer mig, att vårt samarbete genom många år under det nu tilländalupna burit så rik frukt.[589]

Centralt i relationen mellan Nils Danielsen och Ernst Wehtje den yngre var arbetet vilket synliggjordes i det citerade avsnittet, och i en mängd brev illustrerades den nära relationen männen emellan och det förtroende Ernst Wehtje den yngre kände för kollegan och vännen.

> Käre Walter! Danielsen besåg och diskuterade i lördags von Platens nya uppfinning likriktaremaskinen tillsammans med överingenjör Stålhane vid Ingenjörsvetenskapsakademien. De funno därvid belägg för att det säkert är en genialisk och helt ny uppfinning, som nog kan få sitt stora värde. Emellertid kommer värdet ifråga delvis att bliva beroende av huru exploateringen kan uppläggas och äga rum. Danielsen och jag hava därför funnit det lämpligt, att man ännu någon tid skulle avvakta innan vi gå in för att taga del av den nu beslutade nyemissionen allt intill dess att det klarnar något angående personvalet. Den första till chef påtänkte mannen lär hava avböjt, och kommer det därför an på att de kunna få en annan lämplig och väl kvalificerad chef.[590]

Brevet, och en mängd liknande brev, illusterar hur Ernst Wehtje den yngre förlitade sig på Danielsens tekniska bedömning. Det visar också hur han för den affärsmässiga bedömningen konstruerade sin egen position tillsammans med Danielsens, och framlade den för brodern Walter Wehtje som här gavs en mer passiv roll. Relationen med vännen kunde alltså från affärssynpunkt räknas högre än relationen till brodern, vilket naturligtvis också kunde ha att göra med männens positioner inom företagets organisation, där Walter Wehtje hade en relativt passiv roll.

Arbetsgemenskapen med Nils Danielsen tog dock slut i början av 1940-talet. Niklas Stenlås citerar ett brev från 1943 då Nils Danielsen lämnar Skånska Cement för att bli verkställande direktör på Uddeholmsbolaget. Han skriver då ett brev till Ernst Wehtje den yngre där han tackar för den arbetsgemenskap de haft:

> Att inträda i en arbetsgemenskap, sådan som utövats mellan Dig och mig går nog för sig, att fortsätta den i fullt samförstånd och utan varje spår av friktion är svårare, och ännu svårast är kanske att bryta den, utan att en tagg av missförstånd sitter kvar. Att vårt samförstånd under alla dessa år kunnat gestalta sig så fullkomligt, beror i högsta grad på Dig. Den förståelse, Du visat alla och envar inom Din verksamhetskrets och ej minst mig, har lagt mycket tillrätta. För allt detta, och annat mer, tackar jag Dig av hjärtat.[591]

Stenlås tolkar det som att Nils Danielsen försäkrar lojalitet och vänskap, men det är svårt att se utifrån det citerade avsnittet. Jag menar att citatet lika gärna kan tolkas som att de skiljs åt, och Danielsen hoppas att det ska vara som vänner. Danielsen kvarstod i Skånska Cements styrelse och Wehtje hjälpte Danielsen vid en senare konflikt vid Uddeholm, varför det förefaller troligt att de fortsatte ha en vänskaplig relation, om än inte så nära som innan.[592] För den här undersökta tidsperioden, mellan de båda världskrigen, var relationen mellan de båda männen emellertid mycket nära och varm, där de delade både arbete och fritidssysselsättningar.[593] Tonen i Nils

Danielsens brev var aningen mer explicit i de känslomässiga formuleringarna än de ordval som Ernst Wehtje den yngre använde i sina brev. Kanske var det ett uttryck för olika stil i brevskrivandet eller så avspeglade det den organisatoriska hierarki som trots allt rådde mellan männen där Ernst Wehtje den yngre var formellt överordnad Nils Danielsen. Ernst Wehtje den yngre var dock, som framgått ovan, mycket mån om att inhämta Nils Danielsens råd inför de flesta tekniska beslut, och kommunikationen kring sådant förefaller ha förts på en jämlik basis.

En annan person som Ernst Wehtje den yngre utbyter mycket vänliga brev med är en direktör R Warholm bosatt i London:

> Broder, Once more I wish to thank Mrs. Wehtje and you for the beautiful flowers you sent my wife and which gladdened her during some very sad days. In the beginning everything seemed to take a natural course but on Tuesday last week Mrs. Warholm suddenly developed a very high temperature and was critically ill for 2 or 3 days, hovering between life and death. However, I am glad to say she is again better […] If you have no objection I should be glad and honoured if you will be Finn Anthony's Godfather. You have proved such a good and true friend in anxious times and during the last 9 months the idea has crystallised in my mind to ask you this question should we be blessed with a son.[594]

> Din stora vänlighet att vilja anteckna mig som fadder åt Finn Anthony uppskattar jag mycket. Jag hoppas han skall växa upp till en god och duktig man. Därtill har han ju alla förutsättningar efter sina kära föräldrar. Edert förtroende mot mig gläder mig också därför att jag i det ser en förhoppning om att de gamla goda förbindelserna till gamla Sverige skola kunna upprätthållas, och det vill jag gärna bidraga till i den mån det är mig möjligt. Med hjärtliga hälsningar och välgångsönskningar förblir jag Din tillgivne[595]

Att be någon vara fadder till sitt barn var en nätverksbyggande handling, där relationen antingen var till en jämlike eller att den som ombads vara fadder var överordnad.[596] Ernst Wehtje den yngre och Warholm gjorde affärer ihop, och Warholm beskrevs som familjens ”agent” i London, vilket skulle kunna ses som en i någon mån underordnad position.[597] Kanske var R Warholm släkt med godsägaren Gottfrid Warholm, som var ordförande i Skånska cementaktiebolagets styrelse i slutet av 1800-talet.[598] I breven var kvinnorna centrala, vilket i de här citerade avsnitten var kopplat till en svår förlossning, men också för att fungera som markörer av närhet och förtrolighet. Vid flera tillfällen åkte olika familjemedlemmar till Storbritannien och London, och fick då boende och hjälp av familjen Warholm. Så åkte Britta Wehtje över till London 1936 och blev väl mottagen,[599] likaså hjälpte Warholm Ingvar Wehtje då han 1937 år var vid brittiska sydkusten på språkresa[600] och Britta Wehtjes systerdotter Britta Murray bodde hemma hos Warholms 1938.[601] Även här kunde familjemedlemmarnas besök fungera som förtroendebyggande markörer i ett affärsmässigt motiverat nätverk, men säkert var också viljan att få hjälp att göra en resa till London central. I linje med Andrew Sayers kritik av Bourdieus kapitalbegrepp menar jag att det är viktigt att lyfta fram den sidan av relationen och utbytet mellan Wehtje och Warholm. Att vara nära vänner skapade en god grund för att göra affärer, men var också ett värde i sig själv. Den nära vänskapsrelationen som ett egenvärde blev också tydlig i korrespondensen mellan Ernst Wehtje den yngre och Nils Danielsen, men det av Niklas Stenlås citerade brevet öppnar också för att vänskapen kanske ändå blev svalare när den affärsrelationen upplöstes.

FÖRTROENDE, VÄNSKAP OCH PRIVILEGIERAD INTIMITET

I det här avsnittet har analyserats hur symboler för intimitet användes som ett sätt att förmera det sociala kapitalet och stärka relationer som användes i affärerna. Så fungerade metaforen om ”broderskap” som en hälsningsfras för att signalera samhörighet mellan män inom affärsnätverken, och många av breven inleds med tilltalet

”Bäste broder” som diskuterades i det inledande avsnittet. I breven användes också hälsningar till familjen och i synnerhet familjens kvinnor som en symbol för samhörighet och förtroende. På samma sätt användes middagsbjudningar i hemmet som en markör av förtrolighet, och en inbjudan till det privata hemmet konstruerades i breven som ett privilegium förärat en mindre krets av särskilt förtrogna. I relation till dessa bjudningar hade kvinnorna en särskilt viktig roll, och fruarna omnämndes regelmässigt då det var tal om att organisera dessa bjudningar. Forskningsläget betonar att kvinnor hade ett visst aktörsskap i dessa situationer, men det är inte något som blir synligt i det här undersökta materialet.

I avsnittets tredje underavdelning diskuteras bröllop inom släkterna som ytterligare en arena för att befästa sociala kontakter och förstärka tilliten mellan de inblandade. Bröllopets dubbla karaktär av både symbolisk manifestation av den romantiska kärleken och institution för att juridiskt bekräfta ekonomiska relationer lyfts fram i forskningen, men i det här undersökta materialet var det den senare aspekten som framträdde tydligast. Resultatet påverkas troligen i hög grad av att alla här diskuterade exempel kommer från brev skrivna av män som inte själva skulle gifta sig, men är ändå intressant.

En väsentlig aspekt att lyfta fram är de sociala relationernas bruksvärde, vilket ovan exemplifieras med Ernst Wehtje den yngres relation till Nils Danielsen och R Warholm, till vilka han i brevmaterialet knyter vänskapsband som framstår som mycket nära. Säkert var detta också bra för affärerna, men materialet pekar mot andra aspekter av dessa vänskapsrelationer.

I citaten kring Nils Danielsens sjukdomsvistelse hemma hos Ernst Wehtje den yngre uttrycks en omvårdande sida av männens vänskapsrelation, och i det följande ska denna sida av maskulinitetskonstruktionen hos kapitalägarna undersökas.

Omvårdande män

Socialpsykologen Thomas Johansson menar med stöd av John Gillis att fäder var starkt engagerade i sina barn under 1800-talet, och att den debatt som förts från 1970-talet och framåt om frånvarande fäder beskriver en relativt kort period under 1900-talets mitt och andra hälft. Johansson tycker sig kunna se en återkommande stereotyp representation av män och fäder som tystlåtna, frånvarande och kärlekslösa, och vill ge motbilder från skönlitteraturen. Jag är inte enig med Johansson om att bilden av fäder skulle vara så ensidigt negativ, men jag finner hans beskrivning av en äldre faderskapsideologi med kopplingar till paternalismen intressant.[602] Att omsorgen om barn primärt varit kvinnors ansvar finns det dock en stark enighet kring. Jonas Frykman och Orvar Löfgren beskriver borgerlig familjebildning som präglad av ”den älskade modern och den respekterade fadern”, där den senares sociala relation till barnen präglas av distans och inte sällan en ambivalens mellan kärleksfullhet och stränghet.[603] Faderskapets centrala roll lyfts fram av Therese Nordlund Edvinsson i hennes avhandling om storföretagare. Det var viktigt för storföretagarna att framstå som goda familjefäder eftersom det sågs som en garant för stabilitet och mognad, någon att lita på vid en förhandling exempelvis.[604] I sin senare utgivna bok om direktörsfruar ger Nordlund Edvinsson en mer kritisk bild av föräldraskapet från både män och kvinnor inom de kapitalägande familjerna, och betonar tjänstefolkets roll i den praktiska barnuppfostran.[605] Historikern Tomas Berglund visar i sin brett upplagda studie av faderskap i Sverige under 1800-talet att bilden av auktoritära fäder som kräver blind lydnad behöver nyanseras, och hans material visar på många exempel av kärleksfulla fäder som låter barnen söka sina egna vägar. Berglund ser en förskjutning under århundradet till en allt starkare betoning på moderns roll, men också kontinuitet av normer om att även fäderna skall vara aktiva och närvarande i omvårdnaden av barn.[606] Utifrån sitt brittiska material betonar Davidoff och Hall å sin sida att även om det fanns exempel på väldigt stränga fäder och andra män som agerade som patriarker

i hushållen, så framstår de allra flesta männen i deras undersökning som väldigt intresserade av sina barns liv och mycket kärleksfulla. De lyfter också fram den starka oro som männen kände när deras barn var sjuka.[607] Även Gordon och Nair är starkt kritiska mot bilden av borgerlighetens män som distanserade och stränga fäder, och lyfter i sin undersökning fram en mängd exempel på kärleksfulla handlingar och yttranden från fäder och farfäder. Också de visar på yttranden av oro för barnens hälsa som de ser i materialet.[608] En väsentligen mer kritisk analys gör Kate Mulholland, som menar att män i företagsledande positioner i allt väsentligt skjuter över ansvaret för hem och barn på sina fruar, är icke närvarande fäder och även istället framför allt är konsumenter av omvårdnad i hemmet.[609]

I det brevmaterial som analyseras här finns ett stort antal brev bevarade mellan Ernst Wehtje den yngre och hans äldsta barn, pojkarna Arne och Ingvar, och Ernst Wehtje den yngre tycks ha haft en nära relation till dem båda och till sin yngste son Christian till vilken det dock inte finns några brev bevarade i det här undersökta materialet. När den äldste sonen, Ingvar, började gymnasiet så gjorde han, som diskuterats tidigare i avsnittet om utbildning i kapitel tre, det på den exklusiva internatskolan Lundsberg, och far och son skrev regelbundet till varandra under terminerna. Arne åkte utomlands under loven och skrev då brev till sin far. Barnen omnämndes också i många andra brev till familjemedlemmar, och sammantaget ger det ett starkt intryck av att Ernst Wehtje den yngre gav relationen till sina barn hög prioritet och att han tyckte om att göra saker tillsammans med dem. I arkiven finns bara Ernst Wehtje den yngres brev bevarade, varför det bara går att gissa sig till vad barnen skrev om utifrån hur Ernst Wehtje den yngre svarade. Många brev handlade om vad Ernst Wehtje den yngre gjorde om dagarna, de handlade om jakter han deltog i och resor han företog sig, men han berättade också om andra familjemedlemmars förehavanden. I många av breven fanns det uppmaningar till sparsamhet och att hushålla med de pengar barnen blivit tilldelade, men också förmaningar av väldigt

praktiskt karaktär. Så skrev han till Ingvar 1938 när denne befann sig på Lundsbergs internatskola:

> Jag hoppas, att din fot nu är bättre och att du sedan kan sköta din dåliga nagel efter mina anvisningar. Klipp inte ned den vid kanterna alls, utan försök istället att när den växer ut stoppa under med trådar från en gasbinda.[610]

Året efter hade Ingvar dragit på sig en förkylning.

> Det var ledsamt höra att du varit förkyld, men hoppas vi ju nu att du är fullt återställd. Du kunde gott tänka på vad jag flera gånger sagt till dig att vara lite mera rädd om dig, så att du inte fryser och ständigt är snuvig och har hosta. Det kan ju lätt nog bliva värre än en hastigt övergående förkylning.[611]

Omtänksamheten och oron blandades med förmaningar och skuldbeläggande från fadern. Breven vittnar om en intimitet mellan far och son, där Ernst Wehtje den yngre visade omvårdande egenskaper och uttryckte känslor av oro inför sjukdomar som kunde drabba sonen. Brevens fokus på det fysiska välbefinnandet ligger i linje med vad tidigare forskning visat, men det lyfter också fram ett maskulinitetsuttryck som inkluderar att känna oro, vilket utmanar de stereotypa representationer av borgerlighetens män som Johansson beskriver. De känslor av oro och vilja till omvårdnad som Ernst Wehtje den yngre gav uttryck för fanns även i relation till hans föräldrar. Så skrev han till sin far Ernst Wehtje den äldre:

> Pripp [familjens läkare, förf. anm.] var här uppe på kontoret med några pengar i dag, och pratade jag då med honom en stund. Han berättade, vilket Mamma ju ej sagt förut, att Mammas feber berodde på någon slem- eller varbildning uppe vid näsroten. Under sådana förhållanden borde Mamma ju tagit med näsdropparna. I varje fall bör Mamma vara försiktig. Pripp trodde, att den höga luften i Karlsbad skulle hjälpa till,

> att det snart går över. Låt oss emellertid få ordentligt besked hur det är med Mamma! Pripp ville också ha rapport härom.[612]

Ernst och Mimmi Wehtje befann sig i kurorten Karlsbad i nuvarande Tjeckien, en resa som de gjorde ett stort antal gånger, och Mimmi Wehtje hade varit sjuk redan när de reste ner. Ernst Wehtje den yngre uttryckte här oro för sjukdomen och en vilja att vårda sin sjuka mor. Att en hegemonisk man uttrycker sig beskyddande och omvårdande om en kvinna är inte någon överraskning, och som det här exemplet visar kunde det även gälla en äldre generations kvinnor. Som visats ovan har Therese Nordlund Edvinsson undersökt hur ålder var en statusmarkör inom näringslivet, men exemplet visar att det var en genuskodad markör där äldre kvinnors sociala interaktion konstruerades utifrån andra logiker.[613]

Det finns i brevmaterialet också exempel på att Ernst Wehtje den äldre med värme talade om sina barnbarn:

> Edra pojkar äro fullt krya och pigga. De voro med Farmor och Signild [troligen hembiträde eller barnflicka] på biograf i lördags kväll, vilket de mycket senterade, fastän det nog blev lite sömnigt för de minste på slutet. Farmors erkännande för Signilds omtänksamhet om pojkarna och hennes förmåga att sysselsätta dem är mycket stor. Särskilt tilltalade det henne, att hon vid resa till biografen klätt dem i vinterrockar. I går f.m. voro de hemma tillsammans med Hugos och Thorborgs barn och vid avresan tävlade Arne och Christian om att få hålla Signild i handen.[614]

Visserligen tillskrev Ernst Wehtje den äldre sin fru alla omvårdande känslor, men det intresse varmed han diskuterade ämnet visar ändå att den äldre mannen hade ett starkt intresse i sina barnbarn och gärna ville beskriva vad som hänt för Ernst Wehtje den yngre. Frykman och Löfgren menar med exemplifieringar från svensk bondekultur att far- och morföräldrars inblandning i barnens uppfostran ofta innebar ett mer avslappnat auktoritetsförhållande gentemot

barnen.[615] Det mesta av den praktiska omvårdnaden skedde i den citerade episoden via Signild, som troligen var en barnflicka eller ett hembiträde, vilket synliggör klassdimensionen i omsorgsarbetet samtidigt som det understryker genuskodningen när såväl de praktiska som de emotionella omsorgerna tillskrivs två kvinnor, i linje med Nordlund Edvinssons analys. Det ställer frågor kring om denna typ av inramning var nödvändig för att omsorgerna om barnbarnen inte skulle utmana Ernst Wehtje den äldres maskulinitetskonstruktion.

Även Dan Broström gav uttryck för omvårdande känslor, och ett stort antal brev avslutas med att han hoppas att Ann-Ida Broström och barnen är krya.[616] Många av breven skrevs när Dan Broström var på resor utomlands då det kan ha varit svårt att upprätthålla en tät brevkommunikation, och i några fall framskymtar att Dan via sina anställda fått information om familjen. Så skrev Dan Broström 1923:

> Av Gustafs telegram i em ser jag att ni alla äro krya hemma, vilket mycket gläder mig, ty du skall ej tro att jag är en okänslig man för hemmet, fastän mitt arbete tvingar mig att vara på mycket borta från de mina. Jag är tvärtom en mycket öm make + fader.[617]

Gustaf var en av de anställda vid Dan Broströms företag, och brevet indikerar att omsorg om hem och familj inte var något som Dan Broström kände ett behov av att skilja från sin professionella roll, utan information om familjen kommunicerades via hans arbetsrelaterade kommunikationskanaler. Som Therese Nordlund Edvinsson visat så var den goda familjefadern en roll som näringslivstopparna gärna anspelade på, för att framstå som pålitliga.[618] Att inom företaget synliggöra att han var mån om sin familj kan tänkas ha varit något som Dan Broström gärna förmedlade. I relation till Ann-Ida Broström var uttalandet mer svårtydbart, Ann-Ida kunde naturligtvis göra en egen bedömning av Dans kvaliteter som make, utan uttalandet får ses som en del i det emotionella spelet mellan de båda. Viljan att framställa sig själv som en god familjefar märks

också i bildmaterialet, som i bilden på nästa sida, där Dan Broström syns leka med en båt tillsammans med sin son Dan-Axel Broström på gården Österbodarna 1921. Bilden antyder också ett tema som vi ska återkomma till, Dan-Axel som arvtagaren till rederirörelsen vilket båtleken kan ses som en anspelning på.

Vid minst ett tillfälle verkar Dan Broström ha ansvarat för barnen medan Ann-Ida Broström var bortrest.

> Barnen äro pigga o krya + äro dagligen ute. Igår bjöd Kerstin o Brita med Fräulein på Bio + det var mkt skoj. Idag utsträckte Boja epitet dumma även till pappa.[619]

Den ”Fräulein” som omnämns var troligen en barnflicka eller motsvarande, vilket understryker att Dan Broström på intet sätt var ensam i omvårdnaden av de fyra då mellan tolv och knappt två år gamla barnen, utan det fanns anställd personal för att ta hand om dem. Att en av döttrarna blivit arg på sin far och kallat honom ”dumma pappa” tyder på att han varit en del i de dagliga konflikter som uppkommer i relationer med små barn. Kanske ska noteringen tolkas som att han vid detta tillfälle då Ann-Ida var bortrest varit det i högre grad än normalt. Att Dan alltså under en kortare tid kunde vara huvudansvarig förälder understryker att de omvårdande dragen i hans maskulinitetspraktik fanns som en möjlighet, men exemplet utgör ett undantag sett till det totala materialet och värt att uppmärksamma framför allt i relation till forskningslägets starka betoning av kvinnors roll i omvårdnaden av barn. Materialet från släkten Broström bekräftar detta generella mönster, men det är ändå intressant att notera att detta drag av omsorgsarbete kunde inkluderas i Dan Broströms maskulinitet.

Närvaron av en ”Fräulein” bestämmer dessa omvårdande praktiker från Dan Broström med en distinkt klassmarkör. Christer Ericsson och Björn Horgby menar i en artikel och i linje med Therese Nordlund Edvinssons tidigare diskuterade analys, att tjänstefolk i många fall hade en så stor del i barnens uppfostran att det påverkade

Dan och Dan-Axel Broström leker med en båt på gården Österbodarna, maj 1921.

relationen mellan barn och föräldrar negativt, att den inte blev särskilt intim.[620] Relationen mellan föräldrar och barn belyses i ett brev till Ann-Ida då Dan Broström diskuterade möjligheten att anställa en särskilt kvalificerad person, en *lady nurse* för att ta hand om barnen.

> Jag har talat med fru Hellström, men om vi skola ha en lady nurse, fäste hon uppmärksamheten vid, att denna icke skurar golv eller dylika rengöringsarbeten. Hon bäddar sin egen + barnens sängar efter överenskommelse + bäst är väl att hon intager sina måltider med barnen och ej med oss. Jag ansåg därför ej lämpligt, att hon skulle skriva, vilket hon genast ville, förr än du fått meddelande om förutsättningarna och kunna vi avgöra saken efter min hemkomst.[621]

Vad som är särskilt intressant i citatet är att Dan Broström höll det för självklart att barnen inte äter tillsammans med sina föräldrar. Om de skulle anställa en *lady nurse* skulle den personen äta med barnen, men inte med de vuxna. Det tidigare citerade brevet där Ernst Wehtje den äldre berättade om hur barnbarnen gått på bio med den anställde Signhild pekar också mot betydelsen av relationen till de anställda för barnen i kapitalägarnas familjer, illustrerat av Wehtje-sönernas tävlan om vem som skulle få hålla Signhild i handen, vilket ger stöd för Ericsson, Horgby och Nordlund Edvinssons uppfattning.[622] I materialet framstår det som att det var anställda som skötte mycket av den praktiska omvårdnaden av barnen, och till viss del även den känslomässiga. Trots det finns det mycket som tyder på att omsorgen om barnen var något som de här undersökta kapitalägande männen prioriterade och avsatte en del tid och kraft för. Ernst Wehtje skrev exempelvis till sin son när denne skulle komma hem från Lundsberg för en kortare ledighet i oktober 1937:

> Här hemma är allting bra. Jag har ganska mycket sammanträden om dagarna, men hoppas jag att de skola vara slut till de dagar då du kommer, så att vi kunna vara samman hela tiden.[623]

Ernst Wehtje den yngre beskrev en pressad arbetssituation, men markerade att han skulle se till att vara ledig med sonen under dennes besök. Även om han skrev att mötena ska ha tagit slut var det ändå en markering av att han prioriterade samvaron med sitt barn framför arbetet. En liknande markering av att familjerelationerna var viktigare än arbetet gjorde Dan Broström i ett brev under en resa 1922.

> Mitt älskade Iabarn! När jag i afton strax före 10 återkom till London från Liverpool möttes jag av en hel packe brev och tidningar men deribland var det två som särskilt gladde mig nemligen dina båda brev och de båda små breven från Margareta + Bäbo [troligen är det Dan-Axel som hade detta smeknamn, förf. anm.]. Fasten jag är ganska

> trött efter en busy dag, vill jag ej gå till sängs, utan att tacka dig mycket mycket, ty om jag ej hade fått dessa brev skulle det ha varit något som jag mycket hade saknat, något som efter ansträngande arbete fyller livet, nemligen tankarna på maka och barn + deras hälsning.[624]

Tankar på familj och barn, samt brevskrivande till dem, beskrevs i brevet som mycket viktigt för Dan Broström, faktiskt så centralt att det kontrasterades mot arbete och då gavs rollen av det som betyder mest. Arbete framställs i forskningen som ett centralt värde för borgerligheten, och så också i det här undersökta materialet, men i det här brevet värderades ändå relationen till familjen högre. Det understryker hur central de omvårdande praktikerna var för Dan Broström, som självrepresentation i relation till Ann-Ida och för hans maskulinitetskonstruktion.

I likhet med Ernst Wehtje den yngre uttryckte även Dan Broström känslor av omvårdnad i relation till sina föräldrar, och skrev 1919 till Ann-Ida under en resa med fartyget ”Stockholm” till New York ”Har mycket tänkt på mamma. Hoppas hon är kry.”[625] Modern, Mathilda Broström, dog i december senare samma år. I samma brev infogade Dan ett avsnitt där han återgav avskedsscenen när båten lämnade hamnen i Göteborg.

> Mycket har jag tänkt på dig + barnen + det stämningsfulla avskedet, der du stod med vår lille älskling vid din sida + han ropade på pappa. Det kändes verkligen gripande när Kungssången + Sverige spelade + många tankar gingo till dig + barnen, der ni stod på taket och vinkade mig farväl. De tre dagar jag låg sjuk hade jag denna bild oupphörligt framför mig. Så tog jag fram albumet der det finns så många goda bilder av alla mina kära och vid sådana der tillfällen känns det något alldeles särskilt skönt att kunna tänka på hemmet med allt det sköna det ger en. Ja härligt skall det bli, när jag åter är lika nära Göteborg som jag nu är nära Newyork ty jag känner mig icke glad att vara så här långt borta men kan jag få igenom vad jag vill för Svenska Am.linjens framtid skall bortavaron vara rikligt belönad. […] Måtte ni alla vara krya +

> raska + jag snart åter få sluta er i mina armar. En stor hjärtekram till dig + barnen av hela mitt hjärta + många hälsningar till mamma + syskonen på båda sidor från din egen + mycket längtande Dan.[626]

I beskrivningen av avskedet länkades familj och nation samman. De patriotiska sångerna frammanade starka känslor hos Dan, och han kopplade dem i brevet till tankar på familjen. Inramningen vid avfärden, som troligen var tänkt att vara pampig och göra en koppling mellan nationell stolthet och framgång för de Broströmska rederierna, omkodades i brevet till att fokusera på familjen. I någon mån skapades en motsättning mellan familj och arbete, där professionell framgång representerat av den prestigefulla Sverige Amerika linjen och dess fartyg ”Stockholm” länkades till en uppoffring i att befinna sig åtskild från familjen, men där de affärsmässiga resultaten på längre sikt förhoppningsvis skulle visa sig vara värda uppoffringen. När Dan Broström upplevde en mindre kris, i form av några dagars sjukdom, var det enligt brevet tankar på familjen som gav honom kraft. I brevet var det inte så mycket Dan Broström som var den omvårdande parten, utan familjen (och nationen) konstruerades som en plats att vila och hämta kraft. Detta ligger i linje med ideologin om hemmet som en plats skiljd från världen utanför, en plats för avkoppling och rekreation. Ideologin inkluderar även en idé om maskulinitet som betonar lugn och ett icke våldsamt beteende.[627] Dan Broströms maskulinitetskonstruktion gav därmed utrymme för sådana uttryck, men Kate Mulholland problematiserar den här typen av maskulintetskonstruktioner och, för en senare period, ”mjuka män” och menar att även i dessa relationer utför kvinnorna ett känsloarbete som är centralt för företagen.[628] Att Dan Broström gav uttryck för en ”mjukare” maskulinitet förändrar därmed inte nödvändigtvis maktordningen mellan makarna, utan ändrar bara delvis dess uttryck.

Den poäng som är mest central i det här avsnittet är att Dan Broström, Ernst Wehtje den yngre och i viss mån Ernst Wehtje den äldre gav uttryck för en maskulinitet som rymmer drag av

omhändertagande av barn, omvårdnad av äldre släktingar, känslosamhet, en öppenhet för att känna oro för andras välbefinnande och även att själv vara i behov om omsorg. Borgerlighet av svenskt eller europeiskt snitt karaktäriseras återkommande som präglade av disciplin, återhållsamhet och att allt känsloarbete utförs av kvinnor.[629] Här är det dock en annan bild som framträder, men det ena maskulinitetsuttrycket utesluter inte det andra utan vad som är intressant att se är att kapitalägarnas maskulinitetskonstruktioner kunde inkludera dessa praktiker och känslor. Detta understryker den hegemoniska maskulinitetens förhandlade karaktär, och att det finns flera olika sätt att uttrycka maskulinitet inom ramen för det som formar ett hegemoniskt maskulinitetsblock i Demetrakis Demetrious terminologi.

Exemplet med Dan Broström som kommunicerar information om familjen via sina anställda visar också att kapitalägarna inte tvekade att göra sitt faderskap synligt inom företaget, något som kan ses som en bekräftelse på det höga värde forskningen visar att familj och barn hade inom dessa kretsar som intyg på en stabil karaktär. Klasskaraktären i omvårdnadsarbetet var samtidigt tydlig, då mycket av det praktiska arbetet med barnen sköttes av anställd personal, och dessa anställda framstår i några av citaten som centrala i barnens liv även emotionellt.

Att det fanns så olika sätt att uttrycka maskulinitet på, understryker hur tidens föreställningar om en uppdelning i sfärer av privat och offentligt var omöjliga att upprätthålla i praktiken. De olika maskulinitetsuttrycken skapade helt olika sätt för män att förhålla sig till och agera på i dessa olika sammanhang och på olika platser. Vilken kodning exempelvis hemmet som plats fick var beroende av vilka maskulinitetsuttryck som skulle manifesteras på platsen, och de omvårdande egenskaper som framträder hos männen i det här undersökta materialet skapar helt andra kodningar än de som den distanserade fadern uppfylld av sitt arbete som lyfts fram i forskningsläget. Vidare skapas sannolikt andra genusrelationer mellan männen och kvinnorna genom dessa omvårdande praktiker från de

kapitalägande männen än vad som blir fallet om allt känsloarbete överlåts på familjens kvinnor. Det skall dock understrykas att materialet trots allt framställer kvinnorna som dem som hade det huvudsakliga ansvaret för barnen, och framför allt var det gentemot pojkarna som de kapitalägande männen visade de största omsorgerna. Relationen till flickorna är svårare att se, delvis beroende på materialets karaktär. De omvårdande praktikerna skall därför inte tolkas som att de ifrågasätter genushierarkierna eller isärhållandet baserat på kön, utan materialet kan istället sägas illustrera hur genushierarkin också kunde inrymma dessa praktiker utan att hotas.

Hittills har i det här kapitlet fokus legat på män och relationer mellan män. Kvinnor har spelat biroller eller framträtt som symboler och objekt i männens interaktion. I det följande ska den roll kvinnor kunde spela som självständiga aktörer undersökas, liksom vilka konstruktioner av femininitet som skapades som möjliga.

Femininitetskonstruktioner och kvinnligt aktörskap

Ett av Habermas bestående bidrag i nutid har varit att provocera en stor mängd feministiska och kvinnohistoriska forskare att undersöka och ifrågasätta dikotomin privat/offentligt, där ett viktigt bidrag har varit att lyfta fram alla de arenor som också kvinnor kunde delta på, exempelvis välgörenhet, fattigvård och litterära salonger.[630] Utifrån en sådan ansats ska det här avsnittet lyfta fram och synliggöra de kvinnor som dyker upp i det material som undersökts. Som Therese Nordlund Edvinsson visat var det sällsynt med korrespondenser mellan en kvinna och en man i höga positioner.[631] Här diskuteras ett antal kvinnor inom familjerna Broström och Wehtje som i materialet i större eller mindre grad gavs ett eget aktörskap. Från familjen Broström Ann-Ida Broström och barnen Kerstin, Brita och Margaretha Broström, Axel Broströms syster Mathilda och Dans systrar Elin och Karin. Från familjen Wehtje diskuteras Mimmi Wehtje, Britta Wehtje och hennes systrar Karin, Sonja och Aina Elfverson, deras mor Alide Elfverson, samt Gurli Wehtje, född Bergström, som var gift med Walter Wehtje. Urvalet är delvis motiverat

av de kvinnor som över huvudtaget finns representerade i materialet med egna brev, men ett antal kvinnor som bara nämns i förbigående har utelämnats, exempelvis Fredrik Wehtjes fru Karin.

Undersökningen fokuserar på att tydliggöra vilka former för femininitet som konstrueras som önskvärda och möjliga av kapitalägarna och av kvinnorna själva.

ANN-IDA BROSTRÖM OCH RELATIONEN TILL DAN BROSTRÖM

> Mitt älskade Iabarn. Jag var så glad idag att få ditt kära brev. Först och främst derför att det alltid är så roligt för mig att få brev från dig, och ju längre jag är borta, ju härligare känns det. För det andra derför att ditt brev bragte mig små förtjusande hälsningar från de gudomliga barnen, som du givit mig. Och för det tredje derför att jag idag åter kände mig kry igen. Som alltid på resor är det mer anledning än eljest att tänka på dig och barnen. Det är möjligt att jag får det t.o.m. mycket besvärligt med Bethlehem herrarna imorgon, att detta kontrakt kan komma att vålla mig stora förluster. Men vad gör det, när jag har sol omkring mig o mitt hem, när jag vet att jag kan lita på dig som det härligaste på jorden, att jag kan arbeta i glädje och vara glad utanför mitt arbete, men allt detta derför att du är min gudomliga härliga ledstjärna, och att jag kan vila i din sköna famn med ej blott ljuvlig glädje och lust utan ock så i känslan av det kärligaste förtroende. Mycket mer skulle jag kunna säga dig tankar som särskilt kommo fram, när du skriver om, att andra, som står oss nära, ha det svårt och tråkigt, men du vet mina känslor och var du har din Dansen. Och jag vill derför tala några ord om resan.[632]

När Dan Broström befann sig borta från hemmet skrev han och Ann-Ida Broström brev till varandra, liksom när Ann-Ida vid några enstaka tillfällen befann sig på resa.[633] Breven var ofta väldigt kärleksfulla och uttryckte återkommande en stark hemlängtan från Dan när han befann sig på resa.[634] I motsats till den betoning som dominerade i breven inom släkten Wethje som diskuterade bröllop var det här idén om den romantiska kärleken mellan äkta makar

Ann-Ida och Dan Broström tillsammns under ett besök i Sarflax, Finland, 20 juli 1925. Från höger till vänster: baron Ernst von Born, Ann-Ida Broström, Dan Broström, konsul Jonny Cadenius (AB. Victor Ek O-y), friherinnan Alic von Born och Hjalmar J. Procopé.

som dominerade.[635] Vad som är särskilt intressant i brevet ovan är hur Dan konstruerade relationen till Ann-Ida och barnen som något som var mycket centralt, kanske än mer centralt än arbete. Dan Broström satt i hårda förhandlingar med Bethlehem Steel om kontraktet på de väldiga malmskeppningsfartygen, men även om affären skulle gå om intet menade han att han skulle vara lycklig på grund av familjen. Familjen och relationen till Ann-Ida Broström konstruerades av Dan som helt central för hans liv, viktigare än allt annat, något som diskuterats i avsnittet om Dan Broströms omvårdande drag.[636] Kontrasterandet av affärerna mot familjelivet upprätthåller

också tidens föreställning om privat och offentligt, och Dan konstruerar Ann-Ida som en del av det privata, som vila, trygghet och som kropp.

Ett annat tema som också diskuterats tidigare, i kapitel två, är Dan Broströms passionerade relation till teknik och skeppsbyggande, där Ann-Ida nämnde dessa som förklaringar till att Dan verkar glad, som alternativ till att han var glad på grund av deras kärleksrelation, men Dan Broström vänder i det ovan citerade brevet på argumenten och framhåller att det var deras relation som gjorde honom glad hur det än gick med affärerna.[637]

Dan Broströms relation med Ann-Ida, som då hette Mark, började som en brevväxling 1906, och även om det ligger utanför den här undersökta tidsperioden ska den här diskuteras i korthet. I arkiven finns bara Ann-Idas brev bevarade, och i januari svarade hon på ett brev från Dan.

> Herr Broström! I morgse mottog jag Edert bref returnerade hit från Göteborg. Jag kan ej neka till att det mycket öfverraskade mig, men på samma gång känner jag mig mycket hedrad öfver att ni närmare vill lära känna mig. Då det ju var så länge sedan vi råkades o då endast några få gånger, vågar jag ej säga att jag känner Er, men har det alltid varit ett nöje att träffa Er.[638]

Korrespondensen ger intrycket av att Dan Broströms kontaktförsök kommer utan någon egentlig förvarning eller anledning. I en bevarad dagboksanteckning från februari året innan står det att Dan ”tänkte mycket på A.-I., om hon vore o London + om man hade mött henne”, varför det framstår som att Dan Broströms hade tänkt på henne en längre tid och till slut bestämt sig för att skriva ett brev.[639] Ann-Ida Mark, som då var 24 medan Dan var 36, var först avvaktande, nära nog avvisande, men gick med på att de skulle ses och i maj var de förlovade.[640] Ett centralt drag i många av de tidigaste breven från Ann-Ida var att hon nedvärderade sig själv och uppvärderade Dan. Så skrev hon strax efter förlovningen:

> Men ofattbart är o förblir det att du som är så god, så begåvad, så framstående, kan tycka om mig som intet är af allt detta, utan så obetydlig o vanlig som möjligt. Jag känner mig så oförtjänt af en sådan lycka. Detta är inte tomt prat, Dan, utan så det är. Men jag vill göra allt allt, hvad i min förmåga står för att du alltid skall vara nöjd med mig, alltid min egen vän.[641]

Therese Nordlund Edvinsson lyfter fram att Ann-Ida som ung hade en mycket negativ självbild och uppfattade sig själv som ful och ointressant.[642] Frykman och Löfgren diskuterar konstruktionen av det borgerliga äktenskapet ur ett maktperspektiv, och menar att även om ett fundament var kulten av den romantiska kärleken som bygger på jämlikhet så fanns det inbyggda maktojämlikheter i de relationer som skapades, och de lyfter särskilt fram åldersskillnaderna, skillnaden i formell utbildning och livserfarenhet.[643] Analysen ligger även i linje med mer nutida genusteori kring maktordningar inom heterosexuella relationer, och det ovan citerade brevet lyfter fram just skillnaden i att Dan Broström var en ”framstående” person utöver åldersskillnaden på tolv år som säkert också spelade in.[644] Senare brev, från undersökningens egentliga tidsavgränsningar, innehöll inte samma artikuleringar av underordning från Ann-Ida Broström. Kvar i deras kärleksfraser fanns dock en vana från Dan Broström att kalla sin fru för ”Iabarn”, vilket knyter an till hur Frykman och Löfgren menar att maktojämlikheten skapar en relation som liknar den mellan en far och ett barn, och till åldersskillnaden.

I relationen fanns också konstruktioner av Dan Broström som bärare av en kraftfull maskulinitet, medan Ann-Ida blev dess motsats: ”Det åskade så i natt o jag var ganska rädd o ingen Dansen hade jag som tog min hand i sin sköna varma kraftiga. Jag kysser den i alla fall.”[645] I relation till barnafödande blev genusskillnaderna tydliga, och Dan Broströms många resor plågsamma för Ann-Ida.

> Tiden går så långsamt utan dig, jag tycker nu nästan den är stillastående. Inget orkar jag numera, hvarken gå eller tänka, tycker

> jag, jag längtar mer o mer efter den fruktade stunden, den måste ju ändå komma en gång o innan dess blir det ej annorlunda. Nätterna i synnerhet äro så oroliga, måtte allt gå bra, jag känner mig så orolig ibland. Tänker så mkt på doktorinna Wolff. Jag behöfde så väl ha min egen Dan här nu denna tiden. En tröst är det ju att ha Rosa, det är ju alltid sällskap o ensamheten är jag så rädd för nu. […] Kom snart Dansen min till ditt eget längtande Ia-barn.[646]

Citatet synliggör återigen rollen av tjänstefolk i huset, där tjänarinnan Rosa intog den stödjande roll som Dan inte kunde fylla. I ett tidigare avsnitt diskuteras tjänstefolkets emotionella arbete i relation till barn, och här synliggörs att ett sådant arbete även kunde utföras i relation till familjens kvinnor. Citatet synliggör även den sårbarhet som Ann-Ida upplevde i relation till förlossningen, som hon både längtade till och kände sig väldigt rädd inför. En förlossning var i dåtiden en farlig händelse, även för en kvinna ur samhällets elitskikt.

Ett annat inslag i relationen var svartsjuka. På sina många resor deltog som visats tidigare Dan Broström i danser och andra festliga sammanhang, men han bedyrade sin trohet till Ann-Ida.[647] Ann-Ida Broström omnämnde också att andra sagt att hon flirtade. Hon skrev att hon hade varit på en större middag och att ”jag saknade min Dansen, trots att Karin R. påstod att Albert och jag flirtade mkt, men det var väl för att dränka min saknad i så fall.”[648] Eventuellt var det Albert Janson, som var gift med Dans syster Elin, som omnämndes i brevet. Den skämtsamma anspelning på en flirt handlade i så fall om en person som inte kunde tänkas utgöra ett reellt sexualiserat hot, då Albert var 61 år vid tillfället och djupt integrerad i både familjen och dess företag.[649] Svartsjukan var i dessa exempel inte verklig, utan ingick snarare ett emotionellt spel mellan makarna, kanske ägnat åt att ge relationen en kittlande nerv trots många års äktenskap.

De manifestationer av känslor som uttrycks i breven kan analyseras utifrån William Reddys tidigare diskuterade begrepp *emotional regimes*, här översatt till känsloregim. Dan och Ann-Ida Broströms

relation var i en bemärkelse en isolerad interaktion, men individernas känslouttryck inför varandra samspelar naturligtvis med vidare samhälleliga normer för känslointeraktion i ett äktenskap. Ur det perspektivet är det intressant att lyfta fram de passionerade kärleksfraser som Dan och Ann-Ida utväxlade. De synliggör den roll som idén om den romantiska kärleken spelade för deras relation, även många år efter den inledande förälskelsefasen. I några brev betonades just tidsaspekten, där Ann-Ida Broström skrev om hur länge de varit gifta, och konstruerade det som speciellt att de fortfarande älskade varandra.[650] Utifrån begreppet känsloregimer är det intressant att reflektera över Ann-Idas brev där hon var gravid och upplevde Dans frånvaro som besvärlig. Ann-Idas brev antyder att hon inte upplevde att dessa känslor av övergivenhet var fullt legitima, då hon inte framför sin önskan om hans närvaro med någon större kraft utan istället bedjande. I tiden var barnafödande och graviditet kodat som en tydligt kvinnlig aktivitet.[651]

Reddy är noga med att betona den repressiva delen av känsloregimerna, att det var förenat med sociala straff att uttrycka känslor utanför ramarna för regimen.[652] Vid ett tillfälle fanns det en otydlighet i Dan Broströms brev, varvid Ann-Ida Broström reagerade starkt.

> Dansen min! Jag blef alldeles förskräckt, när jag i morgse såg titulaturen ”Kära gumma!” Trodde du i Stockholm blivit ännu ljummare än du var förut, jag höll på att inte läsa brefvet vidare, men upptäckte lyckligtvis strax att det var Svenson och inte du som skref så o att det stod ngt mkt vackrare nedanför. Hvad jag är glad att du kommer om söndag.[653]

Allt var ett missförstånd på grund av någon otydlighet i Dan Broströms brev, som inte finns bevarat, men ur Ann-Idas svar kan utläsas en tydlig markering av att det fanns ett visst förväntat känslospel, en känsloregim, mellan de båda gifta makarna, och att alltför ”ljumma” kärleksförklaringar inte accepterades.

Det första citatet i det här avsnittet exemplifierar hur arbete kontrasterades mot familj, och där relationen till Ann-Ida och barnen

fick en central roll som det ”härligaste på jorden”. I andra brev kontrasterade Dan på samma sätt arbete mot familj, och framför allt de delar av arbetet som krävde resor.

> Jag är redan omgiven av en del skeppsbyggare och här är ett ständigt telegraferande om kompletteringar av de inkomna anbuden. Huru länge det dröjer innan vi komma så långt att vi kunna avgiva fasta anbud kan jag ännu ej se, men jag forcerar allt vad jag kan för att komma hem fortast möjligt, ty jag känner trots all forcering med affärerna det väldigt tråkigt att vara borta och så långt ifrån dig och barnen. Om jag blott kan få denna stora affären igenom, hoppas jag få stanna hemma någorlunda en tid, vilket förresten är nödvändigt för allt arbete hemma.[654]

Förutom längtan efter Ann-Ida, hemmet och barnen lyfte Dan även fram att han hade arbete som behövde utföras hemma, men det var ändå den förra aspekten som framstod som central. Motsättningen med hemmet och arbetet blir mindre i det här citerade brevet, utan det var de långa resorna som konstruerades som ett problem.

Kommunikationen mellan Dan och Ann-Ida Broström innehåller starka deklarationer av kärlek, uttryck för saknad, ett känslomässigt spel runt svartsjuka och andra känsloyttringar, som kan tolkas utifrån Reddys begrepp känsloregim. I materialet går det att ana en hierarkisk maktordning baserad på genus och ålder mellan makarna, och det fanns en tydlig uppdelning av ansvaret i relation till barnafödande och graviditet. Hem och familj framställdes i breven som mycket centrala värden för Dan Broström, delvis i motsatsställning till arbetet.

KERSTIN, BRITA OCH MARGARETHA BROSTRÖM

Dan Broström fick fyra barn, varav tre döttrar. Kerstin föddes 1907, Brita 1909, Dan-Axel 1915 och Margaretha 1917. Materialet vittnar tydligt om Dans och Ann-Ida Broströms intensiva längtan efter en son under åren innan Dan-Axels födelse. I ett tidigt brev, från 1911,

då Kerstin är fyra och Brita två, skriver Ann-Ida Broström om sin intensiva längtan efter en pojke och den roll som det spelade i deras relation:

> Vet du, det är som om en ny värld öppnade sig för mig när jag tänker på att vi nu ändtligen skall få njuta af vårt hem i lugn o ro. Att barnen skall få ha sin pappa o jag dig o du mig o vi alla vårt hem tillsammans. Den lugna härliga känslan har jag ju hittills aldrig fått ha under vårt äktenskap. Den gör mig så lycklig att jag knappas våga tro därpå. Och du vet, Dansen min hvad jag lofvat dig, den lille som jag vill skänka dig en gång snart när jag får känna lugn o ro o trygghet hos dig, och du är hos mig o hjälper mig o stödjer mig. Oh, jag vill ju så gärna att det Broströmska namnet skall fortsätta genom dig o mig o att du skall få en egen son som kan hjälpa dig o fortsätta din stora verksamhet. Och han skall bli lika bra som sin far på alla vis o jätteångare med tre röda ringar i AB [Ånfartygs AB Tirfings skorstensmärke, förf. anm.] skola fortsätta att fara på all världens haf till evinnerliga tider framåt. Tror du, Dan, att vi få en liten gosse?[655]

Det skulle dröja ytterligare fyra år innan den efterlängtade Dan-Axel föddes, och Algot Mattsson framhåller i sin biografi över släkten Broström att Dan-Axel Broström behandlades på ett väldigt speciellt sätt.[656] Therese Nordlund Edvinsson framhåller också den starka ångest som oförmågan att föda söner skapade hos direktörshustrurna i allmänhet och Ann-Ida Broström i synnerhet.[657] Om de tre flickorna var dock brevmaterialet påtagligt tyst, och det finns inte mycket information i biografierna över släkten heller.

Om Brita nämndes att hon mådde psykiskt dåligt, en samling sjukhusräkningar finns bevarade från våren 1929 som visar att hon hade en sjuksköterska i huset 37 dagar och nätter samt tillbringade 23 dagar på Carlanderska sjukhmmet. Hon fick bland annat solluxbehandling och kvartsljusbehandling vilket är en sorts ljusterapi, enligt Nordisk familjebok från 1924 verksam mot exempelvis neuresteni eller vad vi idag skulle kalla utmattningsdepression. Desstuom fick

hon massage och besökte doktor Sven Hedenber, expert på psykiska och nervösa sjukdomar.[658]

Det finns inga brev bevarade som diskuterar sjukdomen, men materialet ger intryck av att Brita Broström mådde psykiskt mycket dåligt under den här perioden. Brita Broström gifte sig ett år senare med marinofficeren Sten Ekdal. Enligt Algot Mattssons biografi var äktenskapet lyckligt till en början, men redan efter ett par år började de glida isär. De fick en son, Ulf, men Sten Ekdal missbrukade alkohol och kom på olika sätt i konflikt med sin fru som ville skiljas. 1934 flyttade Sten Ekdahl slutligen ut ur deras gemensamma bostad i Stockholm. En sen kväll hamnade de i en häftig dispyt, som slutade med att Sten Ekdahl tog fram sin tjänstepistol och gav den till Brita Broström med uppmaningen att trycka av, varvid hon sköt honom i bröstet så att han dog.

I arkivet på Sjöfartsmuseet finns en hög tidningsklipp bevarade, vilka ger en väldigt misogyn framställning av händelseförloppet. Av artiklarna framgår att Sten Ekdahl hotat och misshandlat Brita upprepade gånger och även hotat skjuta deras tvååriga son Ulf samt att få densamme omhändertagen av myndigheterna. Detta verkar inte ha föranlett några polisanmälningar och skapar ingen empati i pressen, utan istället stigmatiseras Brita Broström, hon sades ha ”svaga nerver” och beskrevs som en ”utpräglad hysterica”. I rapporteringen hävdade Ekdahls advokat att denne visat ”mycket stor hänsyn mot sin maka” under livstiden, något som advokaten vill fullfölja genom att inte avslöja för mycket detaljer angående händelserna. Vissa artiklar är extremt insinuanta till Brita Broströms nackdel. Ingenstans stigmatiseras Sten Ekdahls handlande utan beskrivs istället i förmildrande ordalag om att han ”viftat med pistolen”. Urvalet är naturligtvis ingen riktig pressundersökning, men får illustrera den mediesituation som mötte Brita Broström efter mordet. Hon hamnade i fängelse, men accepterades in i familjen vid frisläppandet. Tidningsartiklarna rapporterar indignerat att fängelsestraffet bara varade några månader, vilket också får betraktas som en mycket kort påföljd.[659] Brita Broström gifte om sig och skilde sig flera gånger,

först med Kåre By, sedan Robert Jensen och sist Harry Keiller (som innan dess varit gift med hennes mors halvsyster Kerstin Mark).[660]

Den äldre systern Kerstin var likaså sällan synliggjord i breven, och även i biografierna är hon en tämligen osynlig figur. Främsta anledningen till att hon uppmärksammas är hennes giftermål med Erik Wijk, en person som kom från en av de riktigt gamla Göteborgsfamiljerna och snabbt fick en position inom Broström-koncernen. Även sedan att han på 1950-talet skilde sig från Kerstin behöll han sin centrala position inom bolagen.[661] Breven ger intryck av att Kerstins tidigaste år genomlevdes i vakuumet i väntan på den förstfödde sonen. Så skriver Ann-Ida Broström till Dan i januari 1909:

> Har du sett att Eva Reuterswärd fått en pojke till? Det betyder nog att vi få en liten flicka. Dansen skall tala litet mer om den lilla vi väntar annars känns de så ensamt. Ingen talar ngnsin om den lilla o tänk så mkt tal o tankar det var om den ”lille skeppsredaren”. Det får inte vara någon orättvisa utan vi får försöka att hålla lika mkt af detta lilla pyret när det en gång kommer. Lilla Kurran är nu alldeles bra igen tycker jag, god aptit o sömn som väl är. Flickorna voro igår alldeles häpna öfver allt hvad hon kunde o pratade hon var förtjusande rar, hedrade sig riktigt på moster Iggis föd.[662]

Det var Brita Broström som ännu väntade på att födas, och Kurran var Kerstin som då var ungefär två år. Som framgår av citatet var förväntan stor på en son då Kerstin föddes, och stora planer smiddes. Det andra barnet omgavs av mindre förväntningar, men fortfarande var allt fokus förlagt på att det skulle vara en son. Vilka förväntningar och förhoppningar knöts till kvinnorna? Materialet antyder att det var väsentligen andra, och framför allt handlade om att de skulle gifta sig bra. Enligt Algot Mattsson var Ann-Ida Broström mycket nöjd med Kerstins giftermål med Erik Wijk.

En annan Erik Wijk, sonson till den ovan nämnde och Kerstin och en idag flitig samhällsdebattör, skriver i sin biografi över släkten om sitt möte med Kerstin. Han beskriver henne som en dyster kvinna,

oförmögen att omsätta sin enorma rikedom i något som kunde skänka henne lycka. Han beskriver henne också som mycket kall inför sin son, Olof Wijk, och dennes psykiska sjukdom och självmord. I Wijks bok citeras flera brev mellan Dan och Kerstin, där Dan var förmanande och uppmanade Kerstin att stava ordentligt i de brev hon skrev till honom. Samtidigt understryker Wijk att det är tydligt att det aldrig var tal om att Kerstin skulle ha någon ledande roll inom familjens företag, utan att den rollen mycket tidigt var vikt för den yngre brodern Dan-Axel. Istället fokuserar Wijk på den långa period som Kerstin Broström och Erik Wijk (den äldre kanske han kan kallas här) flirtade med varandra, från 1923 till 1930, då Erik trots att han kom från en anrik familj väl integrerad i Göteborgs borgerliga elit inte var rik nog att gifta sig med Kerstin som i tiden var mycket framstående. Författaren lyfter även fram Kerstins konstintresse, om än för en senare tidsperiod.[663] Enligt de kortfattade notiserna i de biografiska verken *Vem är vem* så var Kerstin anställd vid avdelningen för fartygsinredning och konstinköp vid AB Broströms linjeagentur sedan 1951.[664]

Den tredje systern, Margaretha, gifte sig som redan diskuterats med sol-och-våraren Krister Kuylenstierna, vilket höll på att äventyra familjens förmögenhet och ägarkontrollen.[665]

Att växa upp som ung kvinna i den berömda rederifamiljen Broström framstår i materialet och biografierna som en tillvaro just bredvid de skarpa strålkastarna, där skuggan är som djupast. Deras tydligaste uppdrag tycks ha varit att gifta sig bra, gärna med män som kunde inkluderas i familjeföretaget, men i övrigt var förväntningarna på dem i relation till familjens många företag begränsade och de fick inte någon längre utbildning. Kerstin kunde spela en mindre roll som konstinköpare, men det går inte att jämföra med den centrala roll som exempelvis hennes man Erik Wijk intog, än mindre den position som Dan-Axel Broström fick sig tilldelad så snart han uppnått en viss ålder.

MATHILDA, ELIN OCH KARIN BROSTRÖM

Mathilda Broström, Axels hustru, föddes redan 1843 och dog 1919 varför hon förekommer mycket sparsamt i materialet för den undersökta perioden. Framför allt finns det några brev i samband med hennes död och begravning, där hon omtalas som en ”kärnmänniska” och ”en kvinna av den gamla stammen”.[666] I den biografiska litteraturen omnämns hon framför allt som omvårdande mor i relation till Dan Broström och hans syskon, samt i relation till Dans egna barn.[667] Paret Axel och Mathilda Broström hade två döttrar, Elin och Karin, utöver sonen Dan. Elin nämns framför allt i relation till hennes man och son, Albert Janson och Tor Erland J:son Broström, vilka vid olika tidpunkter hade framträdande direktörsroller i företagen.[668] Karin Broström omtalas i den biografiska litteraturen som att hon hade en betydelsefull roll inom Brostöm-bolagens administration. Hon slutade inom företaget när hon gifte sig med Herbert Jacobsson, som också spelade en viss roll inom bolagen.[669]Att de ingifta männen gavs framträdande positioner medan Dan Broströms systrar endast gavs marginella uppgifter understryker den starka makthierarkin mellan män och kvinnor inom släkten, där kvinnorna trots att de var en del av familjen gavs mycket begränsat inflytande. Män, som via giftermål inkluderades i familjen, gavs väsentligt större uppgifter och förtroende.

MIMMI WEHTJE

En betydelsefull kvinna i släkten Wehtje var Mimmi Wehtje, Ernst Wehtje den äldres fru och mor till Ernst den yngre, Hugo, Walter, Fredrik, Ruth (gift Jung) och Thorborg (gift Dieden). I materialet framstår det dock som att hon framför allt utgjorde en social referenspunkt, utan några direkta funktioner i släktens ägarstruktur. I ett brev till sin son Ingvar skrev Ernst Wehtje den yngre:

> Farmor kom hem i går kväll från Stockholm efter att hava varit där och hälsat på ett par veckor. Hon skall nu börja göra korv och ordna med julmaten på Latorp, så att vi ha något att bjuda dig på när du kommer.

> Till jul komma vi alla utom Jungs och Freds. De komma först mellan jul och nyår.[670]

Då Mimmi omtalades i brevmaterialet var det oftast i relation till familjehögtider, saker som rörde hemmet eller sådant som rörde barn och barnbarnen. Det fanns dock undantag. Framför allt reste Mimmi Wehtje en hel del, dels tillsammans med Ernst Wehtje den äldre, men också ensam eller i sällskap med vänner. Vid några av dessa tillfällen diskuterades pengar och Mimmis utgifter, och då var det ett rakt motsatt budskap som riktades från Ernst Wehtje den yngre, jämfört med korrespondensen med hans bröder.

> Vi glädja oss alla här åt att Ni ha det bra och att Ni finner Eder väl till rätta i den främmande miljön. Nu hoppas jag bara, att Ni ordna det trevligt för Eder, så att Ni inte bara räkna på att allt blir för kostbart. När resekreditivet är slut så skickar jag gärna ner lite mer pengar.[671]

Pengar var alltså inte något problem, och Mimmi framställdes i Ernst Wehtje den yngres brev som alltför sparsam. Ernst Wehtje den äldre hade avlidit på våren 1936, och kanske var det han som under tidigare resor hade skött ekonomin.

I boken *Ernst och Mimmi* av Per Wästberg ges en ganska idyllisk beskrivning av de bådas relation och samliv. Boken är en biografi över Ernst Wehtje den äldre och Mimmi Wehtje (född Ahnfeldt) baserad på en brevkorrespondens mellan dem, framför allt från deras ungdomsår och förälskelsefasen i deras relation. Bokens tema är det om evig kärlek som övervinner även hårt motstånd (framför allt Mimmis grinige far), och ger en väldigt harmonisk bild av relationen och betonar det intensiva brevskrivandet. Det mesta av materialet är dock från perioden innan 1918 vilket fått utgöra starten för den här undersökningen, och karaktäristiken kan därför inte automatiskt antas gälla för min period.[672] I det här analyserade materialet är det just bristen på brev som framskymtar som ett problem. Så skrev Ernst Wehtje den yngre till sin far 1930:

> Jag talade med Mamma i telefon i går, och lät hon nöjd och belåten, fast hon tyckte meddelandena från Pappa voro tunnsådda.[673]

Ernst Wehtje den yngre skrev till sin far att Mimmi Wehtje tyckte att hon fick för lite brev och andra meddelanden. Tillsammans med att Per Wästberg inte refererar särskilt många brev mellan Mimmi och Ernst den äldre från den här undersökta tidsperioden framstår det som att brevskrivandet inte bedrevs så intensivt när makarna blev äldre. Kanske går det att höra en ton av förebråelse från Ernst Wehtje den yngre i brevet, vilket i så fall är intressant eftersom Ernst Wehtje den yngre då vände på det hierarkiska förhållandet far-son och mästrade sin pappa om hur denne skulle sköta sina sociala relationer.

I en allmän karaktäristik framställer Wästberg Mimmi som en ”matriark” som var van att få sin vilja åtlydd, och han lyfter fram att hon kunde vara mycket oberäknelig och lynnig. Wästberg refererar uttalanden från Helge Jung, gift med parets dotter Ruth, men det finns inga spår av det i det här undersökta materialet.[674]

Ernst Wehtje den yngre hade ett stort inflytande över sin mors affärer efter faderns död 1936, exempelvis när Mimmi Wehtje skulle sälja sitt sommarhus i Falsterbo 1938.

> Kära Mamma! Tack för brevet häromdagen angående bland annat Lillebo! Vi ha ju tid efter annan spekulanter, och tror jag, att det kommer att väsentligt underlätta försäljningen om tillträde kan utan längre uppskov ordnas. Den bästa tiden för försäljning är ju också under sommaren, och tycker jag därför, att det enda riktiga var att säga Diedens, att vi ej vilja hyra ut vidare. Mamma hade ju visserligen antytt annat i sitt svar till Märtha Dieden. Då Mamma ju allra helst vill sälja har jag emellertid lämnat Märtha Dieden det beskedet, att, med hänsyn till de spekulanter vi hava, vi ej vilja hyra ut. Hon förstod saken och var ju visserligen ledsen över att de skulle behöva se sig om efter något annat, men det får de ju finna sig i.[675]

Mimmi Wehtje, okänt årtal.

Den Märtha Dieden som omnämndes var en släkting som hyrt Mimmi Wehtjes sommarhus under några år.[676] I sin kontakt med Märtha Dieden verkar han ha valt ett tillvägagångssätt som var mer rakt på sak än Mimmis. Liksom för de övriga medlemmarna av släkten Wehtje skötte Ernst Wehtje den yngre Mimmis pengar efter Ernst Wehtje den äldres död och hon fick be om dem när hon behövde.[677]

Efter Ernst Wehtje den äldres död hjälpte sonen även sin mor att köpa in en bil, vilken troligen skulle köras av familjens chaufför.

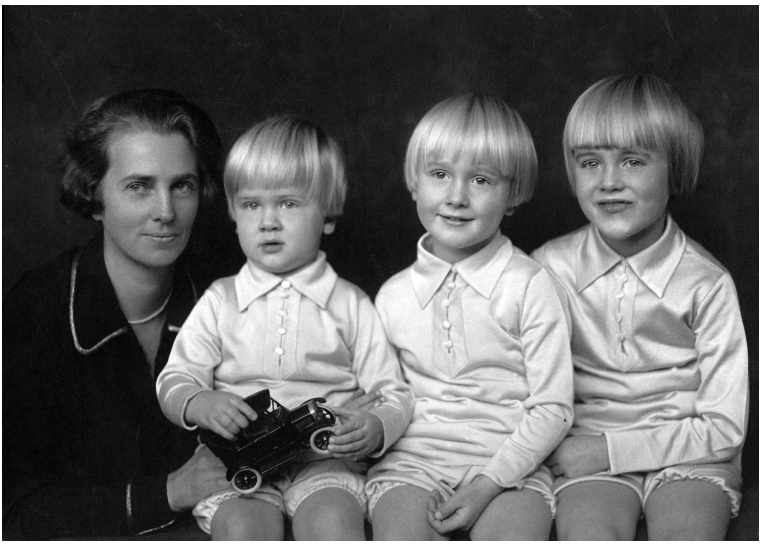
> Angående bilen skall jag också tänka på Mammas synpunkter. Skillnaden i kostnader för en 5-sitsig och 7-sitsig bil, när man ej tager av de stora vagntyperna som Cadillac, är ej så stor, varken i anskaffningskostnad eller driftskostnad. Något definitivt förslag har jag inte fått, men hoppas jag att kunna ordna det så att Mamma blir belåten.[678]

Även Hugo Wehtje var inblandad i letandet efter en lämplig bil, och till slut fastnade de för en sjusitsig Dodge, vilket var en ganska stor bil för en gammal dam. Klädsel och färg anpassades efter Mimmis önskemål och sonen var noga med att betona att genom att köpa till en överdragsklädsel försäkrade de sig om ett bra andrahandsvärde vid en senare försäljning. Diskussionen mellan Hugo, Ernst och Mimmi spänner över nästan en månad, och ger intrycket att Mimmi hade en hel del synpunkter på bilen och att Ernst Wehtje den yngre var angelägen att göra sin mor till lags. I någon mån lyser Ernsts ivriga teknikintresse igenom, i det att han engagerat diskuterar olika bilmodeller.[679] Att bröderna tar så aktiv del i inköpet kan också tolkas utifrån bilens starka kodning som maskulinitetssymbol, och det är framför allt bilens färg och inredning som tycks ha varit områden som Mimmi ville eller tilläts ha åsikter om.[680]

Mimmi Wehtje lyftes i en tidigare diskuterad artikel i *Svenska Hem i ord och bilder* från 1933 där hon framställdes som bärare av ett starkt kulturellt kapital och gavs ett aktörsskap i att välja konst och antika möbler till sitt och makens gemensamma hem.[681] Det draget hos Mimmi har dock inte lämnat några andra spår i brevmaterialet.

BRITTA WEHTJE

En person som omnämndes relativt flitigt i materialet men som det ändå finns väldigt lite information om var Britta Wehtje, född Elfverson och Ernst Wehtje den yngres fru. Britta Elfverson föddes 1891, dotter till vice konsul Victor Elfverson och Alide Elfverson, född Paulsson. Hon gifte sig 1920 med Ernst.[682] I breven gavs hon som vi sett ovan en viktig roll vid bjudningar i hemmet, och symboliska

Britta Wehtje tillsammans med sönerna Hans-Christian, Arne och Ingvar. Bedömt utifrån barnens ålder bör fotot vara taget ungefär 1929.

hälsningar till henne förekom som en praktik för att skapa intimitet mellan män. Breven omnämnde också att hon reste utomlands, med vänner eller tillsammans med Ernst Wehtje den yngre.[683] Vid några tillfällen följde hon även med Ernst på dennes affärsresor till Stockholm.[684] I brev till sina föräldrar berättade Ernst Wehtje den yngre även om den ganska vardagliga samvaron i familjen med enklare bjudningar hos släktingar, vänner och bekanta, där även Britta Wehtje omnämndes som en deltagare.

> I familjerna är allt också bra. I lördags spelade Britta och jag golv med Herbert och Eina Schmitz. Det var en spännande match, som vi vunno. På kvällen bjödo vi oss på bridgeparti till Herbert, som i hast ordnade en utmärkt och trevlig kräftsuppé. – I går f.m. voro vi i Falsterbo och spelade åter en spännande match med samma tävlande. Vi voro hembjudna till Hugo och Helwi på kvällen, Britta, Herbert och jag, och hade vi riktigt trevligt där.[685]

Vilket spel det var som kallades ”golv” har inte gått att utröna, eventuellt skulle det kunna vara en variant av shuffleboard, men det var ett återkommande inslag i sällskapslivet. Brevet ger inte någon omfattande information om relationen mellan Ernst och Britta Wehtje, men synliggör henne ändå som en inkluderad deltagare vid sammankomster och sällskapsspel. Vid några tillfällen finns det brev som tyder på att Britta Wehtje bad sin inflytelserike man att hjälpa släktingar och vänner, utöver den omfattande ekonomiska relation han hade till hennes systrar och bröder vilket diskuteras i kapitel två.

> Käre Walter! Jag hade i dag en påringning från en kusin till Britta, grosshandlare Ernst Gullbrantson i Kalmar. Han hade tänkt låta sin son Bo utbilda sig till kemikalieman för att pojken framdeles skulle kunna bliva färghandlare. Han hade nu hört, att Beckers visst anordnade några kurser för sådan yrkesutbildning och fråga om han finge vända sig till Dig för att få ett gott ord lagt för pojken hos Browall [verkställande direktör på Beckers, förf anm]. På onsdag kommer Gullbrantsons till Stockholm, och komma de då att söka Dig. Om Du anser Dig kunna hjälpa dem så vore jag tacksam därför.[686]

Brevet omtalade egentligen bara att grosshandlaren Gullbrantson ringt Ernst Wehtje den yngre, men inför Walter Wehtje tydliggjorde denne kopplingen till Britta Wehtje som motivering till varför grosshandlarens son skulle få en förmånlig behandling. Ernst Wehtje den yngres sociala kapital kunde på dessa omvägar i ett sådant här fall användas av Britta Wehtje och hennes släktingar.

KARIN ELFVERSON

En annan kvinna som ingick i nätverket kring Ernst Wehtje den yngre var Karin Elfverson, syster till Ernst Wehtje den yngres fru Britta Wehtje, född Elfverson. Karin Elfverson var sjuksköterska och en ledande kraft inom Svenska sjuksköterskeföreningen (SSF).[687] Hon var en i sin samtid originell person och beskrivs i Anna Götlinds jubileumsskrift över Svenska sjuksköterskeföreningen som en

mycket drivande kraft. Hon bodde tillsammans med Gerda Höjer, som också var en ledande person inom förbundet, i vad som i dåtiden benämndes *Bostonäktenskap*. Grunden för arrangemanget var att de flesta sjuksköterskor som gifte sig gav upp sin yrkeskarriär. För de sjuksköterskor som ville fortsätta arbeta var därför heterosexuell tvåsamhet inte ett alternativ, utan många sjuksköterskor valde att bo tillsammans istället. Bostonäktenskap tycks inte haft en sexuell kodning i sin samtid, vilket naturligtvis inte utesluter homosexuella praktiker.[688] Hanna Markusson Winkvist diskuterar Bostonäktenskap i sin bok om kvinnor inom akademin och menar att de samkönade, eventuellt ickesexuella relationerna utgör ett brott mot ”det heterosexuella imperativet” och att det är en anakronism att överbetona relationens sexuella karaktär, men att det inte heller ska uteslutas.[689] Även Eva Helen Ulvros diskuterar fenomenet och lyfter fram överskottet på kvinnor under slutet av 1800-talet som en delförklaring, tillsammans med ökade möjligheter för kvinnor att utbilda sig och göra karriär.[690] Karin Elfverson och Gerda Höjer arbetade enligt Götlind i mycket nära samarbete och skapade i sitt hem och inom Svensk Sjuksköterskeförening en stark intellektuell kvinnogemenskap. Götlind citerar en minnesruna över Gerda Höjer från 1974:

> Vi arbetade hårt i en stimulerande intellektuell miljö då och då med avbrott för glada fester och stundom kvällste i köket i Gerdas och Karins hem. Hos dem träffade vi också deras nordiska eller utländska vänner som var legio och fick därigenom påtagligt klart för oss att världen inte bara bestod av Sverige.[691]

Även Sune Dufwa som skrivit om sjuksköterskeyrkets utveckling och om manliga sjuksköterskors inträde i yrket tar upp Karin Elfverson, och att hon liksom Gerda Höjer var en mycket stark motståndare till manliga sjuksköterskor.[692]

Ernst Wehtje den yngre hade ett visst inflytande över Karin Elfversons ekonomi, liksom över de pengar som tillhörde Alide Elfverson,

Karin Elfversons och Britta Wehtjes mor. Karin Elfverson skrev till Ernst Wehtje den yngre 1930:

> Skulle du vilja skicka Sven pengarna vore jag mer än tacksam. Genom Britta har jag hört att mors aktier äro öfverlämnade i dina händer, och att du kommer att betala oss räntorna på det som är vårt.[693]

Ernst Wehtje den yngre svarade redan dagen efter:

> Sedan i våras har jag övertagit förvaringen av Mors [Alide Elfverson] aktier, då vi ju voro överens, att Mors affärer lämpligen helt borde skiljas från bolagets affärer i Kalmar. Jag är ju emellertid ännu ej riktigt inne i vad pengar Ni behöva av Edra räntor, och får jag därför utgå ifrån, att jag får ett meddelande för var gång Ni önska, att jag sänder Eder några pengar. Jag har gjort upp likadant med Mor.[694]

Ernst Wehtje den yngre övertog förvaltningen av Alide Elfversons aktier från Swen Elfverson, Britta och Karins bror, som drev en olönsam verksamhet i Kalmar. Att Alide Elfversons pengar skulle skiljas från Swens verksamhet framstår i brevmaterialet ha handlat om att hindra att pengarna blev föremål för utmätning från Swens fordringsägare. Karin Elfverson utryckte viss irritation över Swens dåliga affärer och hur det påverkade deras egen ekonomi.[695] Som diskuterats tidigare i kapitel två befann sig Swen i en ur flera aspekter underordnad relation till Ernst Wehtje den yngre, något som här förstärktes av att hans syster också uttryckte sin misstro mot hans förmåga sköta ekonomin.

Ernst Wehtje den yngre verkar ha haft en nära och bra relation till sin svägerska, i några brev framstår det nästan som att relationen undergrävde Britta Wehtjes relation till sin syster.

> Jag hoppas att Britta tackat dej för den vackra blomman och för att du ringde upp mej då du var i Stockholm. Tack än en gång![697]

> Jag förstår ej, att Britta inte meddelat Dig om Arne, vilket hon dock lovade mig. Dessbättre kryade han mycket snart på sig, och fingo vi hem honom från sjukhuset redan i söndags. Sedan dess har det gått ständigt framåt, sedan han väl kom hem och fick vara ute i det härliga väder, som vi nu hava.[696]

Både det första brevet, skrivet av Karin, och det andra som Ernst skrivit, antyder att både Ernst och Karin tyckte att Britta var en dålig budbärare, där hon i det andra citatet inte berättat om sonens sjukdom för sin syster, och där det första citatet öppnar för möjligheten att Britta Wehtje skulle glömt framföra hälsningen till sin man. Britta framställs här i en inte helt positiv dager, vilket understryker självständigheten i Ernst och Karins relation.

Brevmaterialet visar som tidigare diskuterats att Ernst Wehtje den yngre administrerade delar av ekonomin för de ingifta släktingarna från familjen Elfverson. Karin Elfverson framstår utifrån litteraturen som en självständig och stark kvinna, något som inte tycks ha påverkat relationen med Ernst Wehtje den äldre negativt. Relationen exemplifierar att det var möjligt för en man med en stark hegemonisk maskulinitet att ha en nära relation med en stark och självständig kvinna, med en självständig yrkeskarriär. I materialet syns även spår av att Karin Elfverson undergräver sin bror Swen Elfverson, och deltar i konstruktionen av denne som bärare av en i relation till Ernst Wehtje den yngre underordnad maskulinitet.

ALIDE, SONJA OCH AINA ELFVERSON

Britta Wehtjes yngre syster Sonja Elfverson var också en av de personer vars ekonomi Ernst Wehtje den yngre skötte. Det finns få brev bevarade från korrespondensen kring detta, men då och då efterfrågade hon räntorna från sina pengar eller bad om ekonomiska råd. 1933 skrev hon ett längre handskrivet brev där hon frågade över framtidsutsikterna och om hon kunde räkna med en stabil ränta på pengar som tillhör hennes mor Alide Elfverson. Hon beklagade sig över att hon hade en del andra värdepapper som gav dålig avkastning

och hoppades att hennes mors pengar skulle kunna ge henne mer intäkter, och uttryckte sitt starka beroende av dessa inkomster.

> Och som jag ingenting har är det av större vikt för mig än för någon annan att nu, medan jag möjligtvis kan, trygga min ålderdom, för vad ska jag annars leva av om Bengt faller ifrån? Ngt arbete är nu omöjligt att få, ännu omöjligare naturligtvis när man blivit riktigt gammal.[698]

Ernst Wehtje den yngre svarade att det berodde på hur det gick för företagen, och lade till att det på grund av situationen som rådde i Swen Elfversons ekonomi och hur det påverkade modern Alide Elfversons ekonomi kunde hon inte få så mycket pengar som hon hade hoppats på.[699] Brevet indikerar ändå ett visst aktörskap hos Sonja – hon var involverad och intresserad av sin ekonomi och förmådde även artikulera vissa krav, om än i ödmjuka ordalag. Den Bengt som nämns var Sonjas före detta man, mer om honom nedan. I ett brev tidigare samma år beklagade sig Ernst Wehtje den yngre i sin tur inför Swen Elfverson över Sonjas begäran om pengar:

> Sonja har skrivit ett kort till mig och bett att få ränta som vanligt om detta låter sig göra. Jag vet verkligen ej huru jag skall ställa mig härtill, då ju Mors utdelningar under det gånga året gått ned ganska mycket genom den inställda utdelningen i L.M. Ericsson och Grängesberg, och för övrigt vet jag ju ej hur Mors ställning till bolaget är.- Bäst vore givetvis om Sonja kunde avstå att få sin ränta utbetald eller nöja sig med det mindre belopp hon behöver för sin livförsäkring. Då Sonja visst skall resa bort ber jag Dig ordna denna sak med henne och eventuellt lägga ut vad hon oundgängligen behöver.[700]

Ernst Wehtje den yngre önskade att svågern skulle ta över diskussionen kring räntor med Sonja Elfverson, något som det tidigare citerade brevet visar att han misslyckades med då hon fortsatte att vända sig till Ernst Wehtje den yngre. Sonja Elfversons brev innehöll få markeringar av tacksamhet eller underordning, även om hon var

artig då hon skrev. Eventuellt var relationen mellan henne och Ernst Wehtje den yngre mer distanserad än den med den äldre systern Karin Elfverson. Vid ett tillfälle var Ernst Wehtje den yngres brev på gränsen till otrevligt:

> Kära Sonja![…] Det hade varit roligt, om vi hade kunnat taga emot Dig och Dina barn hemma, men hade vi ju redan gjort upp med de mina att taga emot några av dem och att vara samman med dem i jul. Med hjärtliga hälsningar till Dig och de Dina. Din tillgivne[701]

Citaten ska inte övertolkas, då materialet som finns bevarat av korrespondensen mellan Sonja Elfverson och Ernst Wehtje den yngre är mycket knapphändigt. Intrycket det ger är dock att relationen var mindre hjärtlig än den med den äldre systern Karin Elfverson.

En lite konstig detalj i sammanhanget är att den Bengt som omnämns i det första av de här diskuterade citaten troligen var Bengt Carleson som Sonja Elfverson gifte sig med 1919, då han var direktörsassistent på Wargön. Fyra år senare skilde han sig dock från henne för att istället gifta sig med hennes tio år yngre syster Aina Elfverson.[702] Aina Carleson, som hon heter efter giftemålet, nämns sparsamt i materialet, men Ernst Wehtje den yngre gjorde några utbetalningar av pengar till henne.[703] Ernst och Britta Wehtje diskuterade också att de skulle besöka henne vid något tillfälle och hon omnämns som deltagare då Alide Elfverson fyllde år. På det kalaset var även Sonja med, men i övrigt avslöjar inte materialet något om hur deras relation var.[704] Det tidigare citatet indikerar att Bengt hade ett fortsatt försörjningsansvar för Sonja även efter skilsmässan.

Ernst Wehtje den yngre förvaltade även pengar åt Alide Elfverson, mor till Britta och de övriga syskonen. Relationen till den äldre kvinnan blir dock i mycket begränsad omfattning synlig i brevmaterialet då hon oftast bara omnämns i tredje person.

GURLI WEHTJE, FÖDD BERGSTRÖM

> Käre Esse! Tack för Dina vänliga rader med erkännande av checkerna. Jag är även mycket tacksam för det jag får deponera hos Dig då jag vet att det är i säkert förvar och lämnar bästa möjliga ränta. – Det gladde oss här att Pappa var nöjd med frimärksförsäljningen. – Har väntat på underrättelser från Walter både igår och idag, men ännu ingenting hört. – Jag har vid Walters bortavaro en ganska nyttig översikt över hans korrespondens. Och har jag härvid fått kännedom om en del borgensförbindelser, vilket jag anser vara det vansinnigaste sätt att deponera pengar, bl.a. en där Walter och Pappa går i borgen för [oläsligt förnamn] på 20.000.- Kan Du hjälpa så gör det! Hälsningar tillgivne Gurli[705]

Gurli Bergström[706] (1906-1965) var dotter till Paul Urbanus Bergström, ägare till bland annat varuhuset PUB i Stockholm, och Olga Maria Sidén (1873-1917).[707] Hon gifte sig 1926 med Walter Wehtje[708] och fick 1930 med honom dottern Olga som så småningom efter andra världskriget gifte sig med Marc Wallenberg (Marc som var son till Marcus Wallenberg J:r och tog livet av sig 1971).[709] Parets andra dotter, Ewa Wehtje, gifte sig med Adolf Lundin, ägare till Lundin oil.[710]

Gurli ägde en hel del egna pengar.[711] En del av dessa investerade hon i släkten Wehtjes affärer, bland annat ägde hon ett stort antal aktier i den finska porslinstillverkaren Arabia[712] och hennes ovan citerade brev handlar om ett lån till Ernst Wehtje den yngre på 300 000 kronor.[713] Hon var därmed inte en obetydlig aktör i släkten Wehtjes ägarstruktur.

I sin kommunikation med Ernst Wehtje den yngre signalerade Gurli Bergström flera saker. Hon uttryckte tacksamhet för att Ernst åtog sig att förvalta pengar åt henne, och betonade sitt starka förtroende för att han skulle se till att pengarna lämnade bästa möjliga ränta. Hon tillmätte honom här ett större kunnande än henne själv i kapitalplaceringsfrågor, och signalerade därmed en viss underlägsenhet. Samtidigt skrev hon i brevet att hon läst sin man Walter Wehtjes brev då denne varit bortrest, och hade invändningar mot

hur han skötte sina affärer. Gurli Bergström konstruerade sig själv som en person som kunde värdera finansiella placeringar, men samtidigt gjorde hon en markering om att hon själv inte kunde agera för att ändra dessa förhållanden, utan bad Ernst Wehtje den yngre att agera för att rädda Walter från dennes eget dåliga omdöme. Det finns en dubbelhet i hur Gurli Bergström uttrycker sin genus- och klassposition i relation till Ernst Wehtje den yngre, där hon markerar underordning och tacksamhet gentemot denne men samtidigt genom att konstruera Walter Wehtjes omdöme som ifrågasättbart skapar utrymme för ett eget aktörskap. Hennes ekonomiska kapital blev tydligt genuskodat i det att hon när hon skrev om det betonade sitt beroende av Ernst Wehtje den yngre för dess förvaltande. Genuskodningen gjorde att det ekonomiska kapitalet inte beskrevs som något som gav Gurli Bergström makt och inflytande, utan genushierarkin upprätthölls genom att Gurli tonade ned sin klassposition. Genus definierar och begränsar därmed de klasspraktiker som är möjliga.

Walter Wehtje konstruerades vid några tillfällen av Ernst Wehtje den yngre som en slarvig person, något som kan ses som ett uttryck för hur en hierarki skapades mellan de båda männen och upprätthölls genom att en hegemonisk maskulinitet knöts till egenskaper av ordningsamhet och pålitlighet, varvid mindre ordningssamma män hänvisades till underordnade positioner.[714] När Gurli Bergström omtalade och kritiserade ett antal finansiella placeringar anknöt hon till denna hierarkiserande praktik och bekräftade Ernst Wehtje den yngres hegemoniska maskulinitet medan Walter Wehtje blev bärare av en maskulinitet som även en kvinna kunde ifrågasätta. Walter Wehtje var också under en period anställd i svärfadern Paul U Bergströms firma, vilket skulle kunna tänkas stärka Gurlis position i relationen.[715] Walters position blev därmed motsägelsefull, då han undergrävdes av sin bror och sin fru, men samtidigt förmådde skapa sig en mycket stark och från familjen självständig position inom det svenska näringslivet.

Det mesta av korrespondensen gällande Gurli Bergströms pengar fördes dock med Walter Wehtje som mellanhand. Så skriver Ernst Wehtje den yngre till Walter Wehtje 1936:

> Med hänsyn till våra affärer får jag meddela Dig, att jag nu klarat likviderna för både Hardeberga och Strömsnäs Bruk. Jag hoppas emellertid att enligt löfte om så behövs få disponera för belåning Gurlis aktier i Cementbolaget. Jag får eventuellt återkomma härtill senare. För att lämna Dig pengar hade jag tänkt att vi skulle sälja aktierna i Turitz, och översänder jag därför desamma i separat assurerad försändelse. […] Jag har vidare 1.000 st. aktier i Asea, som ligger belånade i Vänersborgsbanken för 95.000 kronor. Jag ber Dig även låta Jacobsson och Ponsbach sälja dessa, […] Min skuld till Gurli, som sedan nyteckningen i [oläsligt, kanske Gb vilket troligen skall utläsas Grängesbergsbolaget, förf. anm.] betalats ca kr. 204.000:- skulle på detta vis bliva nerbragt med bortåt 100.000 kronor.[716]

Gurli Bergström framstod här som en starkt integrerad del av ägarstrukturen, men som ändå bibehållit en viss grad av självständigt aktörskap i det att hon ändå måste formellt tillfrågas och ge sitt godkännande. Ibland skedde det genom hennes man Walter Wehtje och ibland direkt med Gurli Bergström.[717] Det tydliggjordes dock hela tiden att det rörde sig om Gurli Bergströms aktier, det ekonomiska kapitalet konstruerades inte som samägt av Walter och Gurli även om de var gifta.[718] Att i brev omnämna överenskommelser som ingåtts muntligen var en återkommande praktik, och det är så formuleringen om att Ernst Wehtje den yngre fått löfte om att belåna aktierna ska tolkas.

Gurli Bergström körde, eller ägde åtminstone, en bil som hon skulle åka till Italien med 1937: ”Gurli skulle köra bil till Italien någon gång i nästa vecka. Jag hade brev från Mamma i söndags och äro dom ju snarast på hemväg.”[719] På tio år fram till mitten av 1930-talet fördubblades antalet personbilar i Sverige och 1936 passerade antalet 119 000.[720] Naturligtvis var det samhällets bättre bemedlade som stod för i princip hela ökningen, och att Gurli Bergström hade en egen bil som hon troligen även körde gjorde henne inte unik inom sin klass, men det låg ändå något ovanligt i att hon som kvinna gjorde det och hänger ihop med en mer generell trend av kvinnofrigörelse och

ökade möjligheter under perioden.[721] Gurli förekom också i en artikel i *Idun* från 1944, där hon tillsammans med en annan välbärgad kvinna fick representera ett familjeideal där barnen deltog i sällskapslivet. Artikelförfattaren opponerade sig mot barnfria vuxenfester och vuxenfria barnfester, och framställde de intervjuade kvinnorna som moderna ideal för ett generationsintegrerande familjeliv. De intervjuade kvinnornas moderskap var centralt i artikeln, och samtliga avbildades omgivna av sina barn.[722]

Kvinnlighet och moderskap satte dock tydliga gränser för Gurli Bergströms aktiva deltagande i kretsen av ägare och förvaltare. 1930 var hon inbjuden till en middag hemma hos Ernst Wehtje den yngre men måste tacka nej vilket hon gjorde genom ombud.

> Då Gurli tyvärr icke har någon möjlighet att ordna för barnen med tillsyn under sin bortovaro, anser hon sig icke kunna riskera att vara borta mer än en natt, varför hon tackar för Din vänliga inbjudan till middag men förklarar att hon icke har ro att vara borta så länge utan önskar fara hem med dagtåget på söndagen, Jag hoppas att Du förstår och ursäktar detta.[723]

Det var Rörstrands porslinsfabrik verkställande direktör Magnus Bernström som skrev till Ernst Wehtje den yngre 1930, några år innan Fredrik Wehtje tog över som VD för samma bolag, och enligt brevet var det alltså Gurli Bergströms oro för barnen som gjorde att hon inte kunde stanna borta mer än en natt från dessa. Gurli Bergström var 1930 bara 24 år gammal, och det hon valde bort var den sociala samvaron vid middagen. I prioriteringen mellan att bygga socialt kapital och nätverkskontakter kontra att ta hand om barn valde Gurli Bergström det senare. Skälen till det kan vara flera, kanske var det så enkelt som att Gurli saknade sina barn, men kanske fanns det också ett behov av att manifestera en omvårdande kvinnlighet för att inte stigmatiseras som en dålig mor. En tredje tolkning är att Gurli Bergström inte uppfattade att hon hade någon möjlighet att som ung kvinna delta framgångsrikt i det sociala spelet vid en

middag, utan att det ur makthänseende var en homosocial tillställning. Kvinnor deltog ofta vid middagar, men genuskoderna för vad män och kvinnor skulle tala om gjorde det svårt för en person som Gurli Bergström att prata affärer.[724]

Gurli Bergström framstår i de här undersökta breven som en ekonomiskt aktiv och socialt självständig kvinna med ett visst inflytande över en av Sveriges största industrikoncerner, och materialet visar att denna femininitetspraktik var möjlig i relation till de hegemoniska männen inom koncernen. Samtidigt var det tydligt att den specifika position av genus och klass som hennes ekonomiska kapital konstruerade nödvändiggjorde gester av underordning gentemot den ledande mannen i familjen, Ernst Wehtje den yngre. Brevmaterialet visar också att hon positionerade sig inom spänningsfältet för den homosociala interaktionen mellan sin man Walter Wehtje och dennes bror Ernst Wehtje den yngre genom att bekräfta Ernst Wehtje den yngres hegemoniska maskulinitet samtidigt som hon undergrävde Walter Wehtjes position. Slutligen visar materialet att hennes genuskonstruktion och att ansvaret om barnen försvårade deltagande i maktnätverkens sociala spel. Eventuellt spelade också hennes ålder in, då hon var väsentligen yngre än de hegemoniska männen.

STARKA KVINNOR INOM BESTÄMDA RAMAR

I det undersökta materialet var det ett fåtal kvinnor som blev synliga, och Britta Wehtje, Sonja Elfverson och Aina Carleson förblir svåra att få någon bra bild av liksom Dan och Ann-Idas döttrar Kerstin, Brita och Margaretha. Utifrån exemplen av Karin Elfverson och Gurli Bergström går det ändå att se, att det var möjligt att i relation till de hegemoniska männen inom släkten Wehtje konstruera en kvinnlighet som gav utrymme för ett begränsat men ändå självständigt aktörskap. Genom ägande av kapital med inflytande över företagen i Gurlis fall, och av en egen yrkeskarriär kombinerade med sammanboende med en annan kvinna i exemplet Karin Elfverson. Ett villkor tycktes ha varit en viss retorisk och organisatorisk underordning. Mimmi Wehtje å andra sidan konstruerades som en person

som behövde mycket hjälp och Ernst Wehtje den yngre var aktiv i att fatta beslut över hennes ekonomi och andra val. Mimmi Wehtje var Ernst Wehtje den yngres mor, och det var framför allt efter Ernst Wehtje den äldres död som sonen övertog ansvaret för hennes ekonomi med mera.

Beverly Skeggs undersöker utifrån begreppet *femininitet* de olika sätt som kvinnor förhåller sig till samhälleliga föreställningar om feminint beteende, utseende och kroppsligt varande, och betonar att dessa alltid ska förstås integrerat med föreställningar om klass och processer av rasifiering.[725] Den danska historikern Birgitte Søland betonar att även om den populärkulturella myten om 1920-talet som en gyllene era för kvinnofrigörelse och feminism inte stämmer, så såg årtiondena runt första världskriget framväxten av helt nya femininiteter. Förändringen gällde både utseende och beteenden, exemplifierade av kvinnor med korta kjolar och kort hår respektive förvärvsarbete och en förändrad nöjeskonsumtion. Kontrasten mot äldre viktorianska ideal med fotsida kjolar framstår hos Søland som mycket stark, och för konservativa betraktare i samtiden uppfattades utvecklingen som mycket dramatisk och oroande. I det här undersökta materialet var det framför allt Gurli Bergström som anknöt till dessa nya femininitetsuttryck, men även Karin Elfversons sätt att söka nya vägar för ett självständigt liv med lönearbete och ett samliv utanför en heterosexuell praktik kan ses som del i detta. Søland framhåller dock att det i tiden finns en motsatt utveckling där heterosexualitet och giftermål starkt betonas som centralt för unga kvinnor.[726]

Undersökningen visar på en viss flexibilitet från de hegemoniska männens sida i bemötandet av olika uttryck för femininitet, åtminstone så länge den ekonomiska och organisatoriska makten inte ifrågasattes. Den i många andra sammanhang konservative Ernst Wehtje den yngre framstår därmed som mindre rigid i sina uppfattningar. Exemplet Gurli Bergström är här extra intressant, då hon betonade sin underordning trots att hennes klassposition som ägare gav henne en viss formell makt. Istället för att ställa krav på inflytande utifrån sitt investerade kapital uttryckte hon tacksamhet för att hon

fick deponera sina pengar hos Ernst Wehtje den yngre. I intersektionen mellan klasspositionen kapitalägare och tidens femininitetskonstruktioner skapades därmed ett visst ytrymme för aktörskap, men det var inom tydliga ramar och villkorades av sociala markeringar av att hierarkierna fortfarande var intakta.

Sammanfattande diskussion

Det här kapitlet diskuterar utifrån ett fokus på socialt kapital de praktiker av maskulinitet och klass skapas som möjliga utifrån klasspositionen kapitalägare, samt vilka hierarkiska och ickehierarkiska familjerelationer det gav upphov till. Kapitlet undersöker vidare frågan om vilka praktiker av femininitet som skapades som möjliga för kvinnor inom de kapitalägande familjerna.

I brevmaterialet användes hälsningarna till familjen och framför allt familjens kvinnor som en central praktik för att markera intimitet mellan männen, och på samma sätt var middagsbjudningar i hemmet ett sätt att markera för andra män att de blev inbjudna till ett privilegierat sammanhang av intimitet och förtroende där närvaron av hemmets kvinnor var central. Middagarna i hemmet var en arena som i forskningen framställts som ett utrymme för kvinnors eget aktörskap och nätverksskapande, men i det här undersökta materialet finns det inga exempel på att så var fallet. De i materialet förekommande bröllopen ger svagt stöd för den dubbla karaktär av både symbolisk manifestation av den romantiska kärleken och institution för att juridiskt bekräfta ekonomiska relationer som lyfts fram i forskningen, utan bröllopet framstår i materialet som ett tillfälle för nätverksinteraktion och för att stärka sociala band. Som exemplet från den brittiska klubbkulturen visar kunde även rent manliga sammanhang fungera på ett liknande sätt, och även medlemskap i ett exklusivt jaktsällskap kunde fylla samma funktion. Den homosociala kodningen av interaktionen mellan manliga likar understryks också av brevens ofta återkommande inledning: ”Bäste Broder!” En väsentlig aspekt att lyfta fram är dock de sociala relationernas bruksvärde, vilket i kapitlet exemplifieras med Ernst Wehtje

den yngres relation till Nils Danielsen och R Warholm, till vilka han i brevmaterialet knöt vänskapsband som framstår som mycket nära. I exempelet från bröllopet på Skansen flätades även ett nationellt tema in, och detta understryker den koppling till svenskhet som ofta ligger som en underförstådd självklarhet i materialet.

Ett av kapitlets mest intressanta reslutat är hur komplexa och motsägelsefulla de maskulinitetskonstruktioner som rymdes inom gruppen kapitalägare var, exemplifierat genom de praktiker och handlingar av omvårdnad som industrikapitalisterna gav uttryck för i breven. Dan Broström, Ernst Wehtje den yngre och Ernst Wehtje den äldre gav uttryck för en maskulinitet som inkluderade starka drag av omhändertagande av barn, omvårdnad av äldre släktingar, känslosamhet, en öppenhet för att känna oro och att även själv vara i behov av omsorg. Istället för den disciplin och känslomässiga återhållsamhet som ofta betecknas som karaktäristisk för män inom svensk och europeisk borgerlighet visar materialet att även andra maskulinitetsuttryck var möjliga. Demetrakis Demetriou diskuterar motsägelsefulla uttryck inom hegemoniska maskuliniteter utifrån det Gramsci-inspirerade begreppet hegemoniskt maskulinitetsblock, och understryker hur disparata praktiker kan samexistera genom en process av förhandling och inkludering.

Faderskapet som en tillgång i sociala relationer synliggörs genom att kapitalägarna gjorde sitt faderskap synligt inom företaget, exemplifierat med den kommunikation kring barn och familj som Dan Broström skötte via sina anställda. Samtidigt sköttes mycket av det praktiska arbetet med omhändertagande av barnen av anställda kvinnor, vilket visar på omsorgsarbetet könade och klassmärkta karaktär. Dessa anställda framstår i några av citaten som centrala i barnens liv även emotionellt, vilket reser frågor kring hur nära anknytningen hos barnen till deras biologiska föräldrar var.

Ett andra intressant resultat handlar om de former för femininitet som skapades som möjliga inom familjerna, framför allt utifrån materialet från familjen Wehtje. I undersökningen av det fåtal av familjens kvinnor som hade en korrespondens med de här undersöktna

kapitalägande männen visar materialet att flera av dessa anknyter till de nya femininitetskonstruktioner som växer fram åren runt första världskriget. I breven gav kvinnorna uttryck för en femininitet som gav dem ett visst utrymme för ett självständigt ägande av kapital med inflytande över företagen, eller en livsstil med en egen yrkeskarriär och sammanboende med en annan kvinna. Ett villkor tycktes ha varit en viss retorisk och organisatorisk underordning, och eventuellt spelar en praktik av att undergräva andra relationer in för att skapa en nära relation till den hegemoniske mannen. Undersökningen visar på en viss flexibilitet från de hegemoniska männens sida i bemötandet av olika uttryck för femininitet, men gränser fanns vilket blir synligt i hur Gurli Bergström konstruerade sin investering i Ernst Wehtje den yngres företag inte som en källa till inflytande och makt utan som att hon var tacksam för mannens hjälp vid förvaltandet av pengarna. Ett könsmönster som framhäver den överordnade mannen synliggjordes i hur den äldre kvinnan Mimmi Wehtje blev omvårdad och omhändertagen på ett maktmässigt underordnande sätt när hennes man dött varvid hennes ekonomi sköttes av sonen.

Ann-Ida Broströms kommunikation med Dan Broström innehöll många artikuleringar av romantisk kärlek, men också andra känsloyttringar som svartsjuka och saknad. Känslorna analyseras i kapitlet utifrån William Reddys begrepp *känsloregim*, där det görs en koppling mellan de individuella känslouttrycken och samhälleliga normer och ramar för dessa. Mellan makarna fanns maktskillnader som kan ses som skapade i relation till skillnader i ålder och utbildningsnivå, men också av samhälleliga föreställningar om genus. Hem och familj framställdes i breven som mycket centrala värden för Dan Broström, delvis i motsatsställning till arbetet.

KAPITEL 5:

Att relatera sig själv till andra

Det här kapitlet handlar om hur kapitalägarna förhåller sig till andra samhällsklasser, grupper och skikt, och vilka praktiker som skapas i interaktionen med dessa. Klass belyses i det här kapitlet ur ett utpräglat relationellt perspektiv, där den negativa identifikationen med andra står i centrum liksom vilka bilder industrikapitalisterna konstruerade av dessa ”andra” i de undersökta breven. Kapitlet syftar till att svara på frågan: Hur konstruerade kapitalägarna sig själva i relation till andra klasser och vilken roll spelar rasifiering och vithet för skapandet av positionen kapitalägare?

Ett viktigt bidrag till förståelsen av privilegierade gruppers kulturella praktiker är den tidigare diskuterade *Distinction : a social critique of the judgement of taste* av Pierre Bourdieu. Som slutet av titel på boken antyder så blir i Bourdieus analys smak, och förmågan att uppmärksamma de små men betydelsefulla skillnaderna i kulturella praktiker, centrala medel för borgerligheten och andra elitskikt för att särskilja sig från arbetarklassen. Bourdieu betonar att vad som klassificeras som god smak är en social konstruktion där privilegierade grupper har ett tolkningsföreträde. Eller med en Bourdieusk ordlek:

> Taste classifies, and it classifies the classifier. Social subjects, classified by their classifications, distinguish themselves by the distinctions they make, between the beautiful and the ugly, the distinguished and the vulgar, in which their position in the objective classifications is expressed or betrayed.[727]

Det centrala ordet i titeln på Bourdieus bok, *distinction*, förstått i betydelsen åtskillnad, understryker den isärhållande funktionen i sociala hierarkiseringsprocesser. Bourdieu betonar att detta isärhållande också är en central process inom privilegierade grupper. Han skriver att:

> the different fractions of the dominant class distinguish themselves precisely through that which makes them members of the class as a whole, namely the type of capital which is the source of their privilege and the different manners of asserting their distinction which are linked to it.[728]

Bourdieu visar sedan genom en mängd statistiska analyser att det finns stora skillnader inom elitskiktet med avseende på smak och kulturella praktiker kopplade till ackumulationen av kulturellt kapital.

Fokus läggs i hög grad på socioekonomiska skiktningar, och författaren har fått omfattande kritik för sin bristande teoretisering av genus och rasifiering.[729] Inom det postkoloniala fältet har diskussioner kring identitet och konstruktionen av ”den andre” producerat en mängd intressant bidrag, där betydelsen av underordnade grupper för privilegierade gruppers identiteter synliggjorts. Den palestinske litteraturvetaren Edward Said diskuterar i *Orientalism* mellanösterns och islams funktion som motbild för det västerländska samhället, och har inspirerat en lång rad postkoloniala teoretiker.[730] Inom feministiska och postkoloniala fält har diskussionen fortsatt, med en intressant diskussion kring i vilken mån ”den andre” är en rent fiktiv konstruktion eller någon som det faktiskt går att möta i ansikte mot ansikte-interaktion.[731] I relation till den här undersökningen är diskussionen framför allt relevant för en förståelse av hur konstruktioner av att ”de andra” som motbilder till kapitalägarna fungerar. Dessa ”andra” måste inte nödvändigtvis vara reellt existerande utan handlar om just konstruktioner och bilder.

Den brittiske sociologen Stephanie Lawler menar att en central aspekt av borgerlighetens identitetsskapande är att den känner *avsmak*

inför arbetarklassens kulturella praktiker, ett fenomen som också uppmärksammats i den svenska diskussionen om *white trash* under senare år.[732] Diskussionen har stor likhet med Bourdieus sätt att teoretisera smak, med en betoning på den inverterade smakens identitetsskapande funktion.

I kapitlet diskuteras de här undersökta industrikapitalisterna förhållande till jordägande adel, ämbetsmän, arbetare, tjänstefolk och tjänstemän. Kapitlet inkluderar en diskussion kring hur de förhöll sig till rasifierande praktiker och sin egen position som vita, och den i tiden centrala frågan om antisemitism.

Relationen till andra elitgrupper, adel och ämbetsmän

> Jag var hos Howards på té + mötte en massa marchiser + grevinnor. Lady Isabella + fru Euné voro mycket älskvärda + hälsade dig mycket. Andra kvällen strax innan vi reste var jag på té hos hr o fru Bergius. Fru B. var ännu större än i Stockholm. Ej tillfälligt. De hade en liten obekväm våning, fullpackad med ministrar från Kina + alla möjliga länder + med damer. Fru B [Bergius] kunde omöjligen presentera mig som mindre än Excellence, men kör till.[733]

Dan Broström hade våren 1922 varit i Spanien och skrev till Ann-Ida om några social sammankomst han bevistat. Med en raljant ton i sin uppräkning av några personer med adliga titlar markerade han distans mot dessa praktiker, något som understryks av den ovilja med vilken han accepterade att själv omnämnas med ämbetsmannatiteln ”Excellens” vilken var reserverad för statsministern och utrikesministern. I breven var Dan Broström annars väldigt noga med att ange olika personers yrken och i många fall gifta kvinnors flicknamn. Ofta gav han långa beskrivningar av de närvarande personerna, deras position och kopplingar till personer som Ann-Ida Broström kände.[734] Brevet, och här ska det understrykas att det bara är *ett* brev och materialet därmed svagt, kan tolkas som att Dan Broström signalerar distans gentemot adelspersonerna och därmed inte erkände det symboliska kapital titlarna representerade. Utifrån

en sådan tolkning blir berättelsen ett exempel på de skillnadsskapande praktiker inom elitskikten som Bourdieu lyfter fram. Dessa skillnadsskapande praktiker utgjorde motsatsen till de processer av *gentrification* som tidigare diskuterats, där olika elitsskikt sammansmälte genom en process av kulturell överföring.[735]

En sådan process av *gentrification* skedde kopplat till jakt som kulturell praktik, vilket diskuteras i kapitel tre. Temat ska i det här kapitlet istället undersökas som *social* praktik. I jakten blev vid några tillfällen kapitalägarnas umgänge med adelspersoner synligt, och det var här dess roll som en social nätverksbyggande praktik märktes. Så berättade Ernst Wehtje den yngre för sin son Ingvar om en jakt som brodern Fredrik Wehtje deltagit i:

> I morgon skall jag resa på den vanliga älgjakten på Lessebo. Jag hoppas det vackra vädret håller i sig, och att vi finna många älgar där. – Farbror Fred talade om i går, att de haft älgjakt på Kinnekulle. De hade drivit igenom skogarna Blomberg och Hjelmsäter, men alla älgarna hade stått på farbror Freds marker vid Trolmen. Där hade varit en tjur och en ko med två årskalvar och två fjolårskalvar. Fred stod på pass samman med greve Hugo Hamilton, som sköt tjuren.[736]

Jakt var under den undersökta perioden, och säkerligen än idag, en kulturell och social praktik genomkorsad av normer och sociala koder, där den fina jakten på fågel i Skåne var ett exempel men där också älgjakten var omgiven av ritualer. Nordlund Edvinsson beskriver älgjakten som högt värderad inom elitens jaktkretsar. Jakt på älg, rådjur och hjort har under långa perioder varit ett adligt och kungligt privilegium.[737] Att få följa med på dessa jakter var att bli inbjuden till ett privilegierat socialt sammanhang, exempelvis till ”Kung Orres jaktklubb” som Nordlund Edvinsson diskuterar och som dominerades av näringslivstoppar, eller till någon av de jakter som kungahuset organiserade.[738] Att Fredrik Wehtje stod på samma pass som greve Hugo Hamilton indikerar att de befann sig på ungefär samma sociala nivå. De jagade också, som framgår av brevet, på Fredrik Wehtjes

marker, vilket är värt att notera då det var lättare att bli bjuden på jakt för en person som själv kunde bjuda tillbaka. Många av de jakter som Ernst Wehtje den yngre deltog i arrangerades på ägor i anslutning till slott tillhörande adliga släkter, och materialet indikerar att jakten fungerade som en integrerande social praktik mellan grupper ur den jordägande adeln och den framväxande gruppen av kapitalägare, vilket skapade integrerade nätverk mellan grupperna.[739]

Ett sätt, med rötter i feodala traditioner, att visa sin sociala status var ordenstecken. I Sverige fanns under den undersökta perioden framför allt fyra kungliga ordnar: Nordstjärneorden som tilldelades framför allt ämbetsmän och personer som var i statlig tjänst. Svärdsorden vilken tilldelades officerare. Vasaorden som tilldelades personer som gjort stora insatser men inte kunde komma i fråga för de tidigare två nämnda ordnarna, och så fanns Serafimerorden vilken räknades som den finaste.[740] Utmärkelsen var formellt ett erkännande för tjänster som personen gjort staten, men makten över vem som tilldelades en orden var en viktig tillgång för de statliga ämbetsmän som hade att utdela dem och kontakt med dessa ämbetsmän var ett viktigt socialt kapital. Att bära en kunglig orden blev en materiell manifestation av detta sociala kapital. Samtidigt är ordensutmärkelsen som idé knuten till en feodal struktur av belöningar från kungamakten, och uppkom ursprungligen som ett jämfört med exempelvis jordförläningar mindre kostsamt sätt att belöna personer för olika tjänster de gjort kungamakten. Det är därför intressant att analysera hur industrikapitalisterna förhöll sig till ordensväsendet.

> De ordnar, som jag fick, var Nordstjärneorden. Landshövdingen tyckte väl att jag var förtjänt därav, och ville han utverka den åt mig innan han lämnade landshövdingskapet den 1 januari. Den andra orden var en fin lettisk orden, som jag fick därför att de väl tyckt att jag vid en del tillfällen hjälpt fabrikerna där nere och därmed gjort deras land en tjänst. – Farbror Helge fick sitt kommendörstecken och svärdsorden samtidigt med att han blev utnämnd till general. Försvarsminister blev han ändå inte, och det var nog bra för honom.[741]

Ernst Wehtje den yngre betonade i brevet som var skrivet till hans son Ingvar att det var landshövdingen, vid den tiden Fredrik Ramel, som sett till att han fick ordensutmärkelsen. Orden skulle tilldelas ”medborgerliga förtjänster, för ämbets- eller tjänstemannagärning, för vetenskaper, vittra, lärda och nyttiga arbeten samt för nya och gagneliga inrättningar”, men det är inte uppenbart vilket kriterium Ernst Wehtje den yngre ansågs uppfylla.[742] Fredrik Ramel var för övrigt den som 1923 hjälpte Dan Broström att få ut stål ur Ruhrområdet till Broströms skeppsbyggen, vilket diskuterats tidigare i kapitel fyra. Den ”farbror Helge” som nämndes i brevet var Ernst Wehtje den yngres svåger Helge Ljung, senare överbefälhavare och gift med Rut Wehtje, Ernst yngre syster. Ernst Wehtje den yngre hade också tilldelats en lettisk orden, vilket var vanligt förekommande vid internationella kontakter inom näringslivet. Niklas Stenlås har visat hur Sigfrid Edström använde sina kontakter för att tilldela internationella affärskontakter ordnar, och hur innehavandet av ordensutmärkelser blev ett argument för att få tillträde till en exklusiv brittisk klubb.[743] Även Dan Broström innehade kungliga ordnar, och använde dem också i affärssammanhang. På ett litet brevkort, skrivet 1925 med skakig handstil då Dan satt på ett skumpande tåg, gav han instruktioner inför en sjösättning i Tyskland:

> Nära Weissingen 16/1. 25 Lieber Mädchen! Lyckligtvis stannar tåget vid en station. Jag telegraferade igår från Hamburg att rum ordnats på Hotell Vier jahres zeiten för eder alla den 22 ds. Jag bör vara der samma dag kl 6 em Alltså ca 3 timmar före så jag möter vid Hauptbahnhof. Fredag kl ½ 2 skola vi äta lunch hos generalkonsul Hultman – han mötte mig igår kväll. På middagen efter sjösättningen blir det nog många närvarande. Derför bäst om du medtar mina svenska ordnar (Nordstjernan, Vasen) som ligger i röda etuier. Tillse att edra pass ha tyskt visum o ordning. – Vi haft god resa, men i Holland är dimmigt + mycket vatten på åkrarna. Hoppas Kerstin lyckligen framme. Nu skumpar det så jag slutar + säger auf erfröhliches wiedersehen Din egen Dansen. Hälsa o krama ungarna.[744]

Motivet till att Dan Broström ville att Ann-Ida skulle ta med hans svenska ordensutmärkelser var att det skulle vara många människor närvarande. Det understryker ordensutmärkelsens funktion av att var ett yttre tecken på hög social status, vilket naturligtvis blir viktigare i ett större internationellt sammanhang med många okända personer. I brevet omnämnde Dan Broström att han fått både Nordstjärneorden och Vasaorden, något som var relativt ovanligt.[745] Den förra fick han 1915 medan han var sjöminister i Hammarskjölds regering, den senare 1920 och utnämningen kan förmodas vara kopplad till Dan Broströms rederiverksamhet.[746]

I bildmaterialet från Dan Broström finns också ett antal fotografier där han använder sina ordensutmärkelser, framför allt ateljéfotografier liknande det som finns på nästa sida där han poserar för kameran, men även på det foto från en sjösättning då kung Gustav V närvarade som finns i kapitel tre kan ett ordensmärke anas under rocken. Det finns å andra sidan många andra bilder där Dan Broström inte använder sina ordnar utan poserar eller blir avbildad med borgerlighetens signum, den svarta strama kavajen, fracken eller bonjouren.[747]

Användandet av ordnar i affärssammanhang understryker utmärkelsens funktion som statusattribut, men också att det var ett attribut som fungerade mycket väl i en social logik långt utanför vad som skulle kunna betecknas som specifikt adligt kodade sociala sfärer.

Precis som i fallet med jakten och det tidigare diskuterade jordägandet så fanns det alltså centrala kulturella praktiker som var gemensamma för industrikapitalisterna och en äldre jordägande adel. Till dessa kan här läggas användandet av kungliga ordnar, dels som synliga markörer för social status, dels som en vänlig symbolhandling för att stärka affärsförbindelser, särskilt de internationella. En av få indikationer på ett mer distanserat förhållningssätt var Dan Broströms brev med några slarviga formuleringar om markiser och grevinnor, samt att han i samma brev distanserade sig från användandet av ämbetsmannatiteln ”excellens” om honom själv. Det

Dan Broström, iförd Nordstjärnaorden (överst), Vasaorden (till höger) samt ett tredje ordensmärke av okänt ursprung, men brevet som citeras i texten antyder att Dan hade utländska ordnar.

dominerande intrycket är därför integration mellan grupperna, snarare än isärhållande.

SKILLNADEN MOT ÄMBETSMÄNNEN

En annan elitgrupp med betydande inflytande var de statliga ämbetsmännen. I samband med tillsättandet av en chef diskuterade Ernst Wehtje den yngre skillnaden mellan personer lämpliga för näringslivsuppdrag respektive ämbetsmän:

> Vid sammanträffandet med Kronkvist frågade han huru långt frågan om chefskapet för Cementgjuteriet hade avanserat. Om Sundbladh utsetts trodde han ej, att vi gjort ett gott val, då Sundbladh, liksom generaldirektör M. tidigare, säkerligen hade kommit att visa sig vara för mycket ämbetsman.[748]

Av brevet framgick inte vilket uppdrag Sundbladh haft tidigare, men jämförelsen med ”generaldirektör M” antydde att det skulle kunnat vara en befattning på motsvarande nivå. Ernst Wehtje den yngre menade i brevet, vilket var skrivet till hans far, att det inte skulle vara bra för Cementgjuteriet med en chef som var ”för mycket ämbetsman”, och ordet användes som ett nedsättande epitet.

Walter Wehtje innehade å andra sidan under åren innan andra världskriget ett viktigt statligt uppdrag som direktör för Statens reservlager. Ernst Wehtje den yngre skrev till sin mamma Mimmi Wehtje 1937 när brodern just hade fått uppdraget:

> Den stora nyheten i dag är att Walter och Gurli med säkerhet komma att inhibera sin resa till Afrika. Walter har blivit direkt uppmanad att söka en plats som direktör för statens reservlager, och har han visst bestämt sig för att anta befattningen. Staten skall ju lägga upp lager av alla möjliga förnödenheter för den händelse det skulle bliva krig, och ha de sökt en praktisk affärsman, som kunde sköta inköpen och lagren. Det är en mycket viktig befattning och rör sig om mycket stora belopp, varför det är hedrande att de haft detta förtroende för Walter. Befattningen skall emellertid tillträdas den 1 september, och blir det ju då omöjligt för honom att resa ut. Han skriver väl själv i sinom tid och talar om nyheten, och få Ni därför hålla den hemlig så länge.[749]

Uppdraget som Walter Wehtje tilldelades var statligt och del av den framväxande krigsadministrationen, men i sin beskrivning av varför Walter kunde anses lämplig betonade Ernst Wehtje den yngre att uppdraget krävde ”en praktisk affärsman”. Ernst Wehtje den yngre konstruerade därmed uppdraget som delvis annorlunda än andra

statliga uppdrag, och betonade likheten med privat verksamhet. Eventuellt var det en låg värdering av ämbetsmän som låg till grund för konstruktionen av Walters åtagande som ett mer ovanligt statligt uppdrag.

Sammantaget är ändå intrycket att det bara var i begränsad omfattning som de här undersökta kapitalägarna konstruerade sin självbild negativt i relation till andra elitgrupper. Det finns inte mycket som tyder på att det var genom en annorlunda betoning av kulturellt eller ekonomiskt kapital som de försökte skapa en Bourdieusk distinktion från dessa, men Dan Broström gjorde vissa markeringar mot titeltyngd adel och Ernst Wehtje den yngre tycktes inte hysa några högre tankar om ämbetsmän. Som Jürgen Kocka påpekat krävs det mer än jordägande och cricket för att skapa en adelsman, men det centrala i det här avsnittet har varit att visa att åtskillnad inte tycks vara ett särskilt framträdande element, utan snarare sammansmältning. Som betonas i diskussionen kring *gentrification*-tesen så var processen inte en enkelriktad assimilering av de nya kapitalägande grupperna in i en äldre jordägarcentrerad adelskultur, utan de kulturella praktikerna omtolkades och förändrades i processen, en process som fortsätter än idag om vi ska följa Angela Rundquist. Hon menar att dagens ”fina jakter” ibland är en traditionstyngd social tilldragelse med särskilt inbjudna gäster, men ibland också en underhållningsprodukt som säljs av ägaren av ett gods, inte nödvändigtvis adlig, till företag och andra betalande sällskap.[750]

Den fysiskt arbetande klassen

Therese Nordlund Edvinsson lyfter fram en passage ur en ung Ann-Ida Marks (senare gift Broström) dagboksanteckningar om en bjudning där hon hamnade bredvid en ”sotig smed”. I passagen uttryckte Ann-Ida en stark upprördhet över att tvingas sitta bredvid denna person, vars närvaro vid middagen motiverades av att han även var biodlare. Nordlund Edvinsson tolkar avsnittet som att Ann Ida Broström inte var van vid att interagera med personer ur arbetarklassen.

Citatet avspeglar en ung kvinnas uppfattningar och det finns inga senare brev som tyder på den inställningen.[751]

Den historiska berättelsen om Broström är annars fylld av anekdoter om hur företagets grundare, Axel Broström, var mån om arbetarnas hälsa och gjorde arbetsbesparande förändringar av driften. Till exempel beskriver biografiförfattaren Söderskog anekdotiskt hur Axel Broström under en period lät måla alla skorstenarna på rederiets fartyg med en vit rand, men sedan snabbt ändrade sig för att de inte skulle behöva tvättas och skrubbas lika mycket. En annan anekdot handlar om hur en förman som kände Axel Broström sätter sig för att tvätta trassel (vilket användes och används för att rengöra motorer), vilket ska illustrera både Axel Broströms sparsamhet och hans nära kännedom om arbetet på båtarna. I dessa berättelser skapas ingen skillnad mellan dem som utförde fysiskt arbete och Axel Broström, som själv beskrivs som uppvuxen under fattiga förhållanden och som startade sitt yrkesliv med slitsamt manuellt arbete.[752]

Om släkten Wehtje finns det en inte helt olik berättelse om strävsamhet i grundargenerationen, starkast uttryckt i Per Wästerbergs bok *Ernst och Mimmi*. Här finns dock inte något inslag av eget manuellt arbete, utan Ernst Wehtje den äldre får efter juridiska studier och några kortare uppdrag anställning hos R.F. Berg inom den skånska cementindustrin som sekreterare från 1891. Ernst Wehtje den äldre avancerar från den positionen till posten som företagets verkställande direktör 1907.[753] I relation till sina barn verkar Ernst Wehtje den yngre ha uppfattat fysiskt arbete som karaktärsdanande, och uppmuntrade dem att sommarjobba. Han skrev till sin son Arne:

> Ingvar och Sven tyckte nog det lät lockande när de hörde att Bossen Danielsen jobbade i Bromölla. De ha därför bestämt sig för att också taga plats i fabrikerna för några veckor. De skola väl gå på de olika verkstäderna, mekaniska verkstaden och snickeriverkstaden, och få de försöka sig på att spika lådor i lådfabriken och pressa porslin i porslinsfabriken. Kanske någon av dem också får byta med Bossen och lära sig kemi på laboratoriet. Det är ju nyttigt för dem och inte alltför

> besvärligt när de kunna bo på Ifö och fara in med den nya motorbåten varje dag. Bossen flyttar väl med oss till Ifö och reser fram och tillbaka morgon och kväll.[754]

Ernst Wehtje den yngres äldste son Ingvar och hans vän Sven prövade på de olika arbetsuppgifterna, även hårt fysiskt arbete, vid fabriken i Bromölla. Faderns perspektiv kan tolkas som att arbetet var karaktärsdanande, då det skulle vara ”nyttigt för dem”. Någon klassresa nedåt var det dock inte frågan om, utan ungdomarna bodde i familjens villa ute på Ifö och åkte motorbåt till arbetet. En uppfattning om fysiskt arbete som karaktärsdanande visar att synen på den här typen av arbete inte kontrasterades mot arbetarklassens praktiker, exempelvis i den ofta gjorda uppdelningen i hjärnans respektive handens arbete. Ruth Oldenziel skriver ur ett maskulinitetsperspektiv om hur ingenjörer och annan teknisk personal utvecklade praktiker som gick ut på att interagera med arbetare i verkstäderna för att den maskulina kodning som detta arbete och dessa arbetare var (och är) bärare av skulle ”rub off” på dem själva.[755] Sådana praktiker är en möjlig förklaring till varför Ernst Wehtje den yngre var angelägen om att hans son skulle arbeta i fabriken, och varför fysiskt arbete i materialet inte används för att konstruera distinktion.

Det finns därmed väldigt lite i materialet som indikerar att arbetarklassen var en grupp som kapitalägarna använde negativt för att konstruera sin egen självbild och självrepresentation. I relation till Bourdieus analys av kulturell distinktion är det i viss mån överraskande, och även i relation till Stephanie Lawlers diskussion om hur identiteter skapas.

POLITISKT OM ARBETARE

> Det är faktiskt en fredlig revolution som genomförts, en övergång från fåtalsvälde till flertalsvälde, och vi måste beakta, att nya samhällsklasser, som tidigare voro utestängda, nu ha ett avgörande inflytande på vårt lands öden.[756]

I april 1925 åkte Dan Broström till riksdagen i Stockholm för att hålla ett anförande i försvarsfrågan. Han talade då även om sin syn på arbetarklassens nyvunna inflytande över den politiska utvecklingen genom Socialdemokraternas allt högre röstetal efter den allmänna rösträttens införande 1921. Som framgår av citatet ovan var han i grunden positiv till förändringen och betecknade den som en övergång från fåtalsvälde till flertalsvälde och en fredlig revolution. I en äldre korrespondens med Ann-Ida Broström framkommer det dock att det var en position Dan Broström inte alltid intagit, 1906 kritiserade Ann-Ida honom då han var mot införandet av kvinnors rösträtt.[757]

Dan gjorde i talet en väldigt stark koppling mellan klassposition och ideologi. I sitt anförande var det försvarsfrågan han diskuterade, och här hade Dan Broström genom åren gjort sig känd som en förespråkare av höga utgifter för försvaret, framför allt flottan. Socialdemokraterna hade traditionellt varit emot ökade försvarsutgifter, och Dan såg ingen möjlighet till att detta skulle ändra sig:

> en omändring av riksdagens sammansättning i riktning mot en mera försvarsvänlig majoritet genom eventuella nyval är med nuvarande proportionella rösträttssystem högst osannolik. Jag vågar uttala, att det hade varit lyckligare för vår försvarsfråga, om den Brantingska regeringen ej störtats 1923, ty uppskov med försvarsfrågans lösning betyder nya strider, som under nuvarande rösträttsförhållanden icke kunna medföra någon förbättring av frågans lösning.[…] Man får hoppas, att en någorlunda acceptabel kompromiss kan erhållas vid frågans behandling i kamrarne, ty annat än genom en kompromiss kan frågan ej lösas.[758]

I sitt anförande menade Dan Broström att den allmänna rösträttens införande automatiskt gav Socialdemokraterna ett starkt stöd, det vill säga han fann det mindre troligt att borgerliga partier skulle kunna attrahera arbetarväljare. Den enda lösningen var därför att kompromissa, och Dan hoppades att kompromissen inte skulle bli

alltför dålig ur hans synvinkel. En socialdemokratisk regering ledd av Hjalmar Branting föll 1923 sedan man misslyckats med att vinna en majoritet för sin linje i arbetslöshetspolitiken, och under den efterföljande högerregeringen aktualiserades försvarspolitiken som dominerande fråga.[759] Uttalandet pekar på att Dan Broström representerade en borgerlighet som var genuint positiv till det demokratiska genombrottet trots att det missgynnade deras egna politiska positioner. Sven Anders Söderpalm har diskuterat den för svenska förhållanden speciella politiska situationen i Göteborg där storföretagargrupper traditionellt organiserade sig i det liberala partiet medan Högerpartiet präglades av en ”brett medelklassförankrad konservatism”, där ”medelklass” här ska förstås som ett lägre skikt inom borgerligheten. Dan Broström och göteborgsliberalerna var uttalat pådrivande för rösträttens införande. Bo Stråth betonar vidare paternalistisk ideologi som ett viktigt drag i relationen mellan arbetare och företagsledare i Göteborg under de första årtiondena på 1900-talet, något som andra forskare ifrågasatt huruvida det var *unikt* för Göteborg, men som ändå kan antas ha gällt för staden.[760] Dan Broströms inställning till arbetarrörelsens politiska gren framstår som välvillig så som den kom till uttryck i det här citerade talet, och kan tolkas som ett uttryck för den situation som politiskt rådde på riksplanet, där liberaler och socialdemokrater återkommande samarbetade under 1900-talets första decennier.

Dan Broströms position ska också ses i ljuset av hur näringslivets organisationer reagerade på det demokratiska genombrottet. Hans Dahlqvist menar i sin kartläggning av de politiska förändringarna inom Svenska Arbetesgivareföreningen (SAF) att organisationen under andra hälften av 1930-talet var på defensiven efter det demokratiska genombrottet vilket föranledde att den partipolitiska anknytningen tonades ner, dock inte den politiska aktiviteten vilket är en viktig poäng hos Dahlqvist, och samförstånd eftersträvades. Tio år tidigare då Broström höll sitt anförande var dock stämningarna annorlunda. Dahlqvist menar att arbetsgivarnas och deras organisationer vid mitten av 1920-talet upplevde att de ideologiskt befann sig

i en hegemonisk position, utifrån att de socialdemokratiskt-liberala regeringar som suttit inte genomdrivit någon politik som de uppfattade som hotande, och att Socialdemokraterna i arbetsgivarnas ögon glidit åt höger. Arbetsgivarnas representanter uppfattade sin egen position som objektivt sann och korrekt, och såg det som att Socialdemokraterna tvingats anpassa sin politik efter detta.[761] Dan Broströms tal gick därmed något mot strömmen, i sin betoning av Socialdemokraternas röstmässiga och politiska överläge, och behovet hos de politiska krafter som ville satsa mer på militären att försöka hitta kompromisser.

Även Ernst Wehtje den yngre var politiskt aktiv, i Högerpartiet på kommunal nivå under den här undersökta perioden och senare i riksdagen för samma parti efter andra världskriget.

> Käre Fred! Sedan jag erhållit del av ett förslag att före valen i år bearbeta allmänheten med visst propagandamaterial till belysande av näringslivets intressen och inställning till den nuvarande ekonomiska utvecklingen vore jag tacksam, om jag genom Dig kunde erhålla en förteckning på under Din förvaltning anställd personal, för både Göteborgs- och Lidköpingsfabriken, med angivande av yrke, namn och bostadsadress. För arbetarna behövs ej närmare specifikation. Propagandan är avsedd att delvis bedrivas genom utsändande av lämpliga populära broschyrer och trycksaker, hållna i stort sett opol. och endast med angivande av att i propagandan framhålls allmänna borgerliga synpunkter. Jag har erhållit garanti för att inget material utsändes med begagnande av de genom Dig tillhandahållna adresserna utan att jag först får tillfälle granska och godkänna detsamma.[762]

Det var inte något särskilt politiskt offensivt material ville skicka till de anställda vid porslinsfabrikerna, det skulle vara ”i stort sett” opolitiskt och bara redogöra för näringslivets synpunkter. Brevet skrevs 1938 och högern befann sig politiskt på defensiven. Året innan hade tullen på porslin diskuteras i riksdagen, där Socialdemokraterna traditionellt varit för låga tullar eftersom det gynnade

konsumenterna. Här försökte familjen Wehtje agera genom ombud för att inte själva framstå som initiativtagare, då höga tullar uppenbart gynnade de inhemska tillverkarna eftersom de då skyddades från utländsk konkurrens.

> Käre Fred! Härmed propositionen angående förhöjningen av porslinstullen och förlängning av tilläggstullarna. Jag är ganska tveksam om det lönar sig att motionsvis försöka få till någon ytterligare förbättring. […] Om det skall motioneras vore det ju allra bästa om arbetarna kunde få någon av sina representanter att framlägga den.[763]

Planen var alltså att arbetarna vid porslinsfabrikerna som Fredrik Wehtje var direktör vid skulle förmås att påverka någon av riksdagsledamöterna att motionera om att få till än mer höjda tullskydd för porslinsindustrin. ”Deras representanter” betecknade med största sannolikhet de socialdemokratiska riksdagsledamöterna, eventuellt från den lokala valkretsen, och det är intressant att notera att även Ernst Wehtje den yngre gör en stark koppling mellan klass och ideologi. I relation till arbetarrörelsens politiska ageranden ger materialet inte uttryck för någon stark antagonism.

ARBETSMARKNADSKONFLIKTER

> Det är ju oroligt ute i världen, men tror jag nog att det ordnar sig efter hand. Här hemma har det blivit en lugnare och trevligare stämning sedan restaurangkonflikten blev löst i förra veckan. Det har varit lite besvärligt att resa så länge konflikten pågick.[764]

I den nyss avslutade konflikten var Ernst Wehtje den yngre bara drabbad som servicekonsument, men i egenskap av arbetsgivare för ett stort antal företag var han inblandad i en lång rad arbetsmarknadskonflikter under den undersökta perioden. En sådan var en konflikt kring företaget Beckers färghandelsbutiker.

> Mitt egentliga ärende är nu att något redogöra för situationen hos Beckers. I måndags nedlade den berörda delen av butikspersonalen arbetet. Samtidigt gingo chaufförerna och lagerpersonalen i sympatistrejk. I dag torsdag morgon nedlade fabriksarbetarna arbetet. I tidningarna har ej stått mycket om saken, men har jag talat med Brovall i dag på telefon. Tesch är utomlands och hemkommer först på måndag. B. [Brovall, förf. anm.] meddelade, att rörelsen i det närmaste helt stannat av. Butikerna äro visserligen öppna, men äro varorna blockerade. Till följd därav våga färghandlarna och målarna ej att köpa som förut hos Beckers. Frivillig arbetskraft har visserligen anskaffats i viss utsträckning, men har situationen ej därigenom kunnat förbättras i nämnvärd mån till följd av blockaden mot varorna. Direktör Ivar Larsson, som var här i Malmö i dag, har jag talat med på telefon för att höra hans mening om läget. Vi få ju söka få klart med Arbetsgivareföreningen dels om det mål, till vilket vi skola sträva, dels också vilka stöd Arbetsgivareföreningen kan lämna och vilka hjälpåtgärder, som eventuellt framledes kunna vidtagas. Efter Larssons hemkomst på lördag skall jag ringa till honom om saken. Brovall önskade, att jag skulle komma upp till Stockholm i början på nästa vecka, då han gärna vill hava någon att rådföra sig med. T. [Tesch, förf. anm.] värdesatte han ej särskilt som stöd i denna sak.[765]

Av brevet framgick att Beckers anlitade strejkbrytare, och själva grunden för konflikten var att försöka undvika att teckna kollektivavtal. Det var alltså en konflikt vars innehåll sträckte sig bortom en enkel lönekonflikt, och arbetarrörelsen var också motsvarande engagerad i striden.[766] Beckers ovilja att teckna kollektivavtal hamnade i konflikt med SAF:s åsikt i frågan vid den här tiden, varför Ernst Wehtje den yngre hade svårt att se att konflikten skulle kunna vinnas på den punkten.

> Jag har talat med Malmgren om konflikten i Beckers och M. känner väl till handelsarbetareförbundet, som kanske han har mest med att göra av herrarna i Arbetsgivareföreningen. Han menar, att det för oss är

> ganska meningslöst att fortsätta på den inslagna linjen. Antagligen kan man ej undgå avtal, och är det frågan om Arbetsgivareföreningen kan hålla ut för en sådan ståndpunkt, att avtal ej skall ingås. Även med ett avtal är det ju möjligt att ordna förhållandena med de anställda på sätt, som befinnes tillfredsställande, med personliga kontrakt eller dylikt.[767]

I brevet betonade Ernst Wehtje den yngre att även med ett kollektivavtal fanns det möjlighet att fortsätta använda sig av personliga kontrakt med varje enskild anställd, något som brevet antyder att han uppfattade som mer önskvärt.

En väldigt lång och utdragen konflikt pågick samtidigt vid Skånska Cementindustriers avdelning i Hellekis, där uppbyggnaden av en ny stor roterugn pågick. Det är den anläggningen som Karin Kock och Ernst Wehtje den yngre berömde utifrån estetiska kriterier vilket diskuteras i kapitel två. Efter att strejken tagit slut skrev Nils Danielsen, som då var chef för Hellekisavdelningen, till en affärskontakt och redogjorde för strejken:

> Den strejk, som avslutades i augusti 1930, avsåg ej endast att höja lönenivån för byggnadsarbetarna, utan även att få in byggnadsavtalen på vår godsförvaltning. Detta senare lyckades vi hindra, vilket kanske är anledningen till de trakasserier, som vårt bygge varit utsatt för från fackföreningarnas ledning i Stockholm. För att begränsa verkan av de höjda lönerna å nybygget överlämnades detta på entreprenad till Skånska Cementgjuteriet. […] Vad som närmast bör göras för att få bygget att gå fortare, det är enligt mitt förmenande att få slut på blockaden bland murarne och den sympatistrejk, som vissa snickare i samband härmed etablerat.[768]

Vad Danielsen var särskilt angelägen om var att inte behöva följa kollektivavtalen som gällde för industriproduktionen och byggnadsverksamheten även inom den produktion som skedde på det gods som fanns i anslutning till cementproduktionen. Citatet tydliggör att Danielsen, troligen med Ernst Wehtje den yngres medgivande,

försökte kringgå överenskommelserna genom att använda Skånska Cementgjuteriet som entreprenör. Strejken försenade kraftigt ombyggnaden av Hellekisfabriken som stod klar först i juni 1931.[769] Under konflikten diskuterar Ernst Wehtje den yngre situationen med sin far, Ernst Wehtje den äldre:

> Med arbetarna på Hellekis har uppgörelse ännu ej kunnat träffas. Innan de vågade svara på Danielsens erbjudande förhörde de sig i Stockholm med sin förbundsstyrelse. Därifrån erhöllo de besked, att de ej fingo göra upp, och att hänvändelse skulle göras till förlikningsmannen. Arbetarna hava rättat sig därefter, och få vi alltså se tiden an.[770]

I brevet var det tydligt att Ernst Wehtje noga skiljde på arbetarna på den egna fabriken, och fackföreningsledningen i Stockholm. Brevet antyder att Ernst Wehtje den yngre hellre hade velat att arbetarna i Hellekis skulle kommit överens direkt med den lokala ledningen och Nils Danielsen. Tanken anknyter till en idé om ömsesidiga förpliktelser förknippad med paternalismen som ideologi. Analyserat utifrån begreppet *moralisk ekonomi*, vilket diskuterats tidigare i kapitel två, och tillsammans med uttalandet under Beckerskonflikten om att det fortfarande fanns möjlighet till enskilda kontrakt med varje anställd, antyder materialet att Ernst Wehtje den yngre agerade utifrån ett moraliskt normsystem för ekonomi där de individuella överenskommelserna ansågs överlägsna och där det i någon mån uppfattades som illojalt att blanda in utomstående i fabrikens konflikter. En liknande position intog han i samband med skotten i Ådalen i maj 1931, då fem arbetare dog och lika många skadades efter att militär öppnat eld mot demonstrerande arbetare.

> Som Hellekis-arbetarna i går morse helt oväntat förklarade, att de komme att nedlägga arbetet i 24 timmar med anledning av begravningen av Ådals-offren, beslöt Danielsen och hans fru sig för att resa hem med nattåget i går för att vara på platsen i dag. – Då arbetet nedlades utan föregående meddelande beslöto vi att ej igångsätta

> fabriken och ugnarna förrän efter pingst. En del av byggnadsarbetarna hade följt fabriksarbetarna, och, efter vad jag erfarit i dag, göra nu byggnadsarbetarna sympatiaktion med fabriksarbetarna, så att de ej gå i arbete förrän fabriken åter är i gång. – I Limhamn och Bromölla hava vi ej haft någon som helst känning av något liknande, och ifrågasatte de på dessa arbetsplatser ej ens det eljest nog ganska vanliga uppehållet på fem minuter.[771]

Med motiveringen att det var en arbetsnedläggelse som inte varslats, valde Ernst Wehtje den yngre och Nils Danielsen att låta fabriken vara nedstängd till efter pingsthelgen, vilken inföll 23-24 maj, varför fabriken stod still under nästan två veckor. Under den perioden var arbetarna troligen permitterade, och åtgärden kan ses som en bestraffning av arbetarna för att de genomfört aktionen för att hedra de döda i Ådalen. I brevet kunde anas en viss stolthet i tonen när Ernst Wehtje den yngre omtalade att fabrikerna som stod direkt under hans ledning inte genomfört några liknande aktioner, inte ens det symboliska uppehållet på fem minuter.

I materialet från släkten Broström fanns det få diskussioner om arbetsmarknadskonflikter, trots att familjen under första världskriget var ägare av de båda storvarven Götaverken och Eriksberg. Dessa hade en, med en med svenska mått mätt, extremt konfliktbenägen arbetsstyrka med kommunistiska och under vissa perioder syndikalistiska organisatoriska influenser.[772] Det enda omnämnande som finns bevarat var medan Dan Broström befann sig i Karlsbad på kur, storkonfliktåret 1923, och handlade då om hamnen:

> Just nu fick jag det glädjande telegrammet från Gunnar Carlsson att hamnkonflikten blivit slut. Det är nästan, så att jag skulle vilja ta ett glas mjölk extra. Du ska inte vara ledsen på din Dansen ty han är din trogne + tacksamme make liksom du är min hänförande goda hustru. Jag tror förresten att jag kommer att bli mycket snäll, när jag kommer hem, ty jag är så tacksam för att känna mig fri från magplågor.[773]

Att Dan Broström uttryckte glädje över att konflikten var slut är kanske inte att överraskas av, men däremot är materialets tystnad kring arbetsmarknadskonflikterna slående, och skillnaden mot materialet från släkten Wehtje stor. Tystnaden har troligen med materialets karaktär att göra. Det består framför allt av brev från Dan Broström till Ann-Ida när han var på resa utomlands, och arbetsmarknadskonflikter ingick kanske inte i de samtalsämnen de brukade diskutera. Tystnaden skulle också kunna hänga samman med hur Dan Broström organiserat förvaltandet av sina företag, där anställda direktörer kan ha tilldelats i positionen att hantera konflikter med de anställda arbetarna.

För släkten Wehtje var det dock tydligt att de intog en relativt konfliktfylld position i relation till sina anställda, där alla de konfliktmedel som ansågs legitima på samtidens arbetsmarknad användes. Utan att ställa sig i opposition mot SAF:s officiella linje framstår det som att de tänjer på gränserna i diskussionen om att kringgå kollektivavtalen genom individuella avtal. Väsentligt att lyfta fram är dock att de inte i något sammanhang uttrycker aggressiv missaktning mot arbetarna, arbetarklassen eller arbetarrörelsen. Konflikten mellan arbetare och kapitalägare framstår i materialet därmed mindre som en konflikt kring ”identitet” eller viljan att kulturellt och socialt avskilja sig, utan istället var det konflikter direkt i anknytning till relationerna på arbetsmarknaden som kom i förgrunden.

OMSORGER OM SJUKA ARBETARE

Ernst Wehtje den yngre arbetade vintern 1918 som disponentassistent på Hellefors bruk, och i en brevväxling med Arvid Nilsson, skogschef över skogsförvaltarna i Hällefors, Gravendal, Älvestorp, Villingsberg och Laxå diskuterade han att stråfoder såldes från arrendatorer, vilket han ville förhindra. Ernst Wehtje den yngre poängterade att eventuellt överskott av stråfoder skulle gå till ”torpare eller industriarbetare, som äro i verkligt behov av stråfoder. I annat fall är det ju möjligt, att fodret söker sig väg till utomstående.”[774] Brevet kan tolkas som del i det moraliska normsystem för ekonomin

som fanns vid Hellefors bruk, där bruksledningen ansåg sig ha skyldigheter mot ortsbefolkningen och där det fanns några som kallades ”utomstående”, exempelvis i citatet, som inte var del av gemenskapen vid bruket. Omsorgen och inkluderingen framstår i materialet som villkorad och kopplad till anställning vid företaget, som exemplifieras i följande brev skrivet av Ernst Wehtje den yngre i april 1918, då han fortfarande arbetade i Hellefors:

> Broder! Jag öfversänder härjämte en ansvarsförbindelse för Johan Georg Sjöö, som i eftermiddag skall resa till lasarettet i Kopparberg och opereras för blindtarmsinflammation. Jag ber Dig vara god meddela, om vi skola underskrifva densamma dels med hänsyn till denna hans sjukdom och dels med hänsyn till om han fortfarande kommer att arbeta hos bolaget. Din tillgifvne Ernst Wehtje.[775]

Tillskrivet på brevet för hand står svaret från kamrer B Wahlberg: ”Jag vet icke om det är denna eller broderns som få afsked i alla händelser är det ingen risk att utfärda förbindelsen. B. Wahlberg” och därefter ännu en anteckning, med en oläslig underskrift ”det är brodern”. Det var alltså två, kanske tre personer inblandade i att reda ut huruvida den blindtarmssjuke arbetade på företaget eller inte. Brevet synliggör hur beroende en person kunde vara av företaget de arbetade vid. Det framgår inte av materialet vilket ansvar företaget tog på sig i relation till sjukhuset, men det kan antas vara ett ekonomiskt ansvar för kostnaderna för blindtarmsoperationen exempelvis genom att gå i borgen för kostnaderna. Här menade kamreren att det inte var någon risk att påta sig ansvaret, men i materialet finns också en diskussion kring tuberkulos och stendammslunga, idag kallat silicos, och vilket ansvar företagen hade för att arbetarna blev sjuka. Fredrik Wehtje skrev till sin äldre bror Ernst:

> Käre Esse! För din orientering vill jag nämna, att Riksförsäkringsanstalten tillerkänt 2 arbetare, som tidigare arbetet på Rörstrand, livränta med anledning av yrkessjukdomen

> stendammlunga. […] Vid den undersökning, som Medicinalstyrelsen i förening med Svenska Nationalföreningen mot Tuberkulos företog av Rörstrands arbetare sommaren 1924, konstaterades hos arbetaren i det senare fallet öppen tuberkulos, varför han omedelbart skildes från sitt arbete. Han var visserligen angripen av sjukdomen stendammlunga, men var denna sjukdom endast i så tidigt stadium, att den icke på något sätt inverkade på hans arbetsduglighet, vilket den läkare, som gjorde undersökningen, även bekräftat. I lagen räknas emellertid tuberkulos i förening med stendammlunga som yrkessjukdom, vilket knappast kan anses riktigt. Som Du torde veta, kommer väl frågan om ytterligare ersättningsskyldighet för yrkessjukdom, bl.a. silicos, upp vid årets riksdag, och har jag vid samtal med Direktör Söderbäck i Arbetsgivareföreningen enats om att Arbetsgivareföreningens utredningsbyrå, som utreder lagfrågor rörande industrien, skall närmare utreda denna fråga och söka bevaka porslinsindustriens intressen samt följa frågans vidare utveckling.[776]

För Fredrik Wehtje var det viktigt att ett antal lungrelaterade sjukdomar inte blev klassade som yrkessjukdomar då det skulle innebära ekonomiskt ansvar för företaget. Därför gjordes ansträngningar för att hindra att lagstiftningen ändrades.[777] Oviljan att acceptera lungsjukdomarna som orsakade av arbetet i porslinstillverkningen eller cementindustrin visar att omsorgen om arbetarna var villkorad också vad gäller omfattning och kostnaderna. Exemplen skulle kunna ses som en förhandling inom en moralisk ekonomi som föreskrev vissa skyldigheter för ägaren av ett företag, som att ta hand om arbetarna när de blir sjuka, men där ägaren uppfattade skyldigheten som alltför betungande och försökte finna vägar att minska sitt ansvar genom att utdefiniera vissa sjukdomar från de som de var ansvariga för. Den typen av förhandlingar mellan arbetarna och kapitalägarna finns flera exempel på från forskningen kring paternalism. Utifrån dessa förhandlingar skapades på många platser lokala ”välfärdssystem” med sjukkassor och begravningskassor, men i det här materialet syns inte några sådana praktiker.[778] Tvärtom visar

exemplet Slite ovan att släkten Wehtje lade ner sådana institutioner vid uppköp av nya fabriker. Förhandlingen kring vilka moraliska normer som skulle gälla för ekonomin fördes också i relation till lagstiftningen, vilket illustreras av Fredrik Wehtjes oro för nya beslut i riksdagen. En annan strategi skulle vara att förhandla om vilka skyldigheter som kom med ägandet, en strategi som i viss mån kan exemplifieras med hur det gick till när släkten Wehtje sålde Halda, vilket diskuterats tidigare, där utfästelser om ansvar för orten i efterhand ignorerades.[779]

Hushållsnära arbetare

En grupp inom arbetarklassen som industrikapitalisterna hade en speciell relation till var tjänstefolket i hemmet, det som idag skulle kallas den hushållsnära tjänstesektorn. Orsi Husz framhåller att närvaron av hushållstjänare var ”den kanske viktigaste markören för en borgerlig levnadsstandard”. Författaren kopplar närvaron av dessa tjänare till andra centrala borgerliga attribut som stora våningar med särskilda rum för olika funktioner, och till den tidigare undersökta praktiken av att arrangera stora bjudningar i hemmet. Båda dessa attribut krävde anställda tjänare för att kunna upprätthållas och Husz diskuterar hur borgerligheten under en smärtsam process av försämrade ekonomiska möjligheter gjorde sig av med de dyra hushållstjänarna under perioden 1920-1970.[780]

Även Leonore Davidoff och Cathrine Hall framhåller tjänstefolk som centrala inom borgerligheten, och diskuterar de processer av inkludering, paternalism och isärhållande som påverkade relationen mellan borgerlighet och hushållstjänare. Författarna framhåller att antalet hushållstjänare varierade över en persons livscykel, där familjer med många barn hade många medan ensamstående äldre hade färre. Davidoff och Hall betonar också utbytbarheten mellan hushållstjänare och hjälp från yngre kvinnliga släktingar för att utföra vissa sysslor i det borgerliga hemmet.[781]

Therese Nordlund Edvinsson menar att de direktörshustrur hon undersökt framför allt agerade som arbetsledare för hushållstjänarna

och betonar det praktiska arbetet som degraderande för dessa kvinnor. I polemik med till exempel Ulf Olssons biografi över K.A. Wallenberg, där även Alice Wallenberg finns med, framhåller hon det som föga troligt att direktörshustrurna var delaktiga i tungt praktiskt arbete. Istället menar hon att vissa uppgifter inom exempelvis matlagning utvecklades till ritualer, vilket hon illustrerar med en tradition av marmeladkokning inom släkten Wallenberg.[782]

Ulrika Holgersson har dock, med stöd av Eva Helen Ulvros, framhållit kvinnors arbete även i borgerliga hushåll och menar att ”sysslolöshetsidealet” är en empiriskt svagt underbyggd schablon baserad på beskrivningar i samtida uppfostrings- och etikettsböcker. Holgersson menar att borgerlighetens kvinnor arbetade parallellt med hushållstjänarna, vilket gör att stigmat kopplat till manuellt arbete blir mindre.[783]

Skillnaden mellan de borgerliga kvinnor med begränsade ekonomiska medel Holgersson undersöker och de extremt rika kapitalägarna som är föremål för Nordlund Edvinssons undersökning var dock stor. De här undersökta kvinnorna var snarast att hänföra till den senare gruppen.

I breven omtalades återkommande olika personer som var anställda i hushållen. Ofta nämndes de bara med förnamn och utan någon titel. Vid några tillfällen gjordes det längre uppräkningar, exempelvis i ett brev från Ernst Wehtje den yngre till sonen Ingvar Wehtje 1938:

> Mor har för närvarande mycket att ordna på Sundvik efter inflyttningen. Sedan skall Karin sluta den 15. Mor trodde hon skulle fått en städerska från Ifö, men sade hon återbud i går, och få vi nu se att få någon annan. Selma skall sluta den 1 oktober för att gifta sig, och få vi antagligen till den tiden en ny kokerska från Ifö.[784]

Den flytt som omtalas var flytten från sommarbostaden på Falsterbo in till villan Sundvik i Limhamn, och det var Britta Wehtje som hade bråda dagar för att komma i ordning i huset. Karin och Selma tolkar jag som en städerska respektive en kokerska, men brevet ger

utrymme för andra tolkningar där fler personer skulle ha kunnat arbeta i hushållet. I flera brev framkom att det fanns en chaufför i Ernst Wehtje den yngres hushåll och vid några tillfällen framskymtar en trädgårdsmästare.[785] Namnen på de olika hushållstjänarna skiftar över tid, vilket antyder att de inte arbetade så länge i familjen Wehtje. En vanlig orsak för en hushållstjänare att sluta, särskilt yngre kvinnor, var enligt Davidoff och Hall att den anställde ville gifta sig. I brevet nämndes också att Selma slutade för att hon skulle göra just det. Enligt samma författare var det attraktivt för borgerligheten att anställa unga kvinnor från landsbygden, då en återkommande oro för den av dem undersökta borgerligheten var att hushållstjänarna eller deras vänner och anförvanter skulle stjäla från deras hem. Att anställa en ung kvinna från landsbygden ansågs vara ett effektivt sätt att avskärma henne från hennes sociala nätverk genom att avståndet till vänner och släkt var för långt för alltför frekventa besök, vilket skulle minska risken för stölder. De långa avstånden hem gjorde det också enligt Davidoff och Hall lättare för borgerligheten att i sin roll som arbetsgivare kontrollera arbetskraftens fritid, då möjligheterna att göra korta utflykter för att träffa vänner beskars. I det ovan citerade brevet berättade Ernst Wehtje den yngre att familjen misslyckats med att rekrytera en städerska från Ifö men att det troligen skulle komma en kokerska från samma plats. Ifö är en ö nära Bromölla och den då av släkten ägda porslinsfabriken med samma namn, ungefär 11 mil från Malmö och bostaden i Limhamn vilket bör ha varit en ansenlig sträcka på 1930-talet. Familjen hade dock en lång tradition som ägare på orten och kände många av ortsborna personligen, vilket kan tänkas ha skapat band av tillit och kan ha varit ett skäl till varför de valde att anställa personer från orten.[786] Praktiken kan ses i relation till moralisk ekonomi, som diskuterats tidigare, och en möjlighet är att släkten Wehtje uppfattade att den hade särskilda skyldigheter mot orten.

Även familjen Broström hade flera hushållstjänare. I ett PM upprättat av familjens advokat Einar Mellström räknades fyra hushållstjänare upp som mottagare av julgåvor. Tre kvinnor och en man hade

fått personliga brev och 100 eller 125 kronor, samt en fjärde kvinna vilken brevledes erhöll en mindre summa, 25 kronor.[787] Nordlund Edvinsson menar att det fanns stora skillnader mellan olika länder, och att det i brittiska aristokratiska hushåll kunde finnas så många som 20-25 tjänare, medan hon i svenska företagsfamiljer räknar med ungefär fyra till sex hushållstjänare. Det skulle också vara ungefär det antal som familjen Broström anställde, liksom ovan redovisats för Ernst Wehtje den yngres hushåll.[788] Ernst och Mimmi Wehtje tycks ha haft en anställd, Betty, samt en städerska som kom då och då, plus chaufför.[789] Antalet tjänare var alltså begränsat, men det kulturella symbolvärdet illustreras av Britta Wehtjes julklappsönskningar julen 1939, förmedlat av Ernst Wehtje den yngre till sonen Ingvar: ”Mor önskar sig en ringklocka till matsalsbordet, att ligga på bordet”.[790]

Relationen mellan de kapitalägande familjerna och deras hushållstjänare kunde i linje med Davidoff och Halls resonemang skifta och var en process där många faktorer inverkade. Den närhet som uppstod då personer bodde tillsammans länge, i de fall då hushållstjänarna inhystes i de kapitalägande familjernas bostad, motverkades av viljan hos kapitalägarna att särskilja sig från lägre sociala skikt. Samtidigt fanns en idétradition och praktik kring välgörenhet och förpliktelser mot de underlydande som påbjöd vissa handlingsmönster. Författarna nämner här bruket att betala för hushållstjänares sjukvård eller att lämna avlagda kläder vidare.[791] En person som stannade länge i familjen Wehtjes tjänst var chauffören Olsson. Åtminstone från 1931 till 1938 fanns han med, och familjen korresponderade om hans hälsa då han blivit sjuk.

> Chaufför Olsson är visst bättre. Han kom hem för en åtta à tio dagar sedan och sköter sig nu hemma. Såväl han som fru Olsson tycka visst, att det går framåt, och att han kryar bättre på sig hemma än på sjukhuset.[792]

Brevet var skrivet av Ernst Wehtje den yngre till sin far, och utifrån andra brev framstår det som att chauffören var anställd av fadern.

Fem dagar senare meddelade Olsson att han ville återgå till arbetet.[793] Brevet antyder att Olsson inte delade hushåll med familjen Wehtje, men ett senare brev antyder att Olsson bodde i ett hus som nära anslöt till det hus där Ernst och Mimmi Wehtje bodde:

> Käre Fred! Härmed endast en rad med en förfrågan huru chaufför Olsson skall göra med Dina duvor. Huset där Olsson tidigare bott och där duvslaget delvis varit inrett kommer att rivas efter jul. Olsson kan sedan visserligen behålla en del av duvorna, men har han genom Mamma bett Dig tänka på huru han skall göra med återstoden, om Du skall taga dem upp till Lidköping eller hur han eljest skall förfara. Med hjärtliga hälsningar Din tillgivne[794]

Fredrik Wehtje hade haft ett duvslag innan han flyttade till Lidköping för att bli chef över porslinsfabrikerna. Brevet indikerar att intresset för duvorna varit något som Fredrik Wehtje delat med den av familjen anställde chauffören, och visar på en inkludering av den anställde i familjemedlemmarnas fritidsintressen. Hur det gick för Freds duvor framgår inte av materialet, men chauffören Olsson förekom även i relation till andra fritidsaktiviteter.

> Från jakten har jag ju måst avstå ganska mycket. I söndags för en vecka sedan voro vi visserligen över på Ifö och hade vi som vanligt en riktigt trevlig dag, härligt väder och ganska bra jaktlycka. Vi fingo väl bortåt 20 eller 25 vilt. I går hade jag inte tid att jaga. Arne for då med Hebbe, chaufför Olsson och hans pojke. Resultatet blev emellertid ganska klent, endast en fasan, och fick Arne ju där se att när han jagar på egen hand går det inte så lätt.[795]

Med reservation för eventuella syftningsfel hos brevskrivaren så tycks brevet beskriva en utfärd där chauffören Olsson och dennes son jagade tillsammans med Ernst Wehtje den yngres son Arne samt svåger Herbert Dieden, som var gift med Ernst yngre syster Thorborg. Ernst Wehtje den yngre hade haft för mycket att göra för

att hinna jaga, men det övriga sällskapet for då på egen hand till jaktmarkerna på Ifö. Arne Wehtje beskrevs ha jagat ”på egen hand”, vilket reducerade de övriga jägarnas roll, men brevet understryker chaufförens Olssons sociala integrering i familjen. Det antyder också att Olsson eventuellt utförde ett emotionellt arbete i relationen till familjens barn, genom omhändertagande och deltagande i deras fritidsaktiviteter.

Ett brev som finns i Ann-Ida Broströms samlingar och som härrör från en tid innan den här undersökta perioden visar på den centrala roll hushållstjänarna kunde ha i den sociala interaktionen. 1911 skriver Ann-Ida till Dan Broström:

> Jungfrurna säger att Öhlanders fru troligtvis ligger för döden. Hon har alltid haft mkt klena lungor o nu har lunginflammation tillstött. De ha 3 barn den yngsta knappast årsgammal. Så synd om den hygglige karlen.[796]

Det var genom jungfrurna som Ann-Ida Broström fick viktig information om personer i den sociala bekantskapskretsen, vilket kan illustrera de inslag av förtrolighet som kunde infinna sig i interaktionen mellan kapitalägarfamiljerna och hushållstjänarna. Intressant att notera är att det var mannen som Ann-Ida Broström uttryckte starkast empati med, inte den döende kvinnan.

Vid ett annat tillfälle diskuterade, som nämnts i avsnittet om omvårdande män i kapitel fyra, Ann-Ida och Dan Broström möjligheten att skaffa en speciell barnsköterska. Dan Broström var då mycket tydlig med att denne inte skulle äta med dem, vilket för övrigt inte heller barnen skulle göra.[797] Även Nordlund Edvinsson citerar ett liknande brev från Ann-Ida till Dan Broström från 1911 där den förra klargör att en piga inte kunde sitta med vid bordet medan de åt.[798]

Den närhet och förtrolighet som antyddes i informationsutbytet i det ovan citerade brevet kontrasteras här av tydliga markörer av distans och social hierarki. En annan episod som illustrerar den motsägelsefulla relationen mellan de kapitalägande familjerna och

deras hushållsanställda var ett tillfälle då Ernst Wehtje den äldre kom i konflikt med en av honom anställd trädgårdsmästare Pamp.

> Trädgårdsmästare Pamp hade ju vid uppsägningen sagt ifrån, att han ej kom att flytta förrän den 1 april, till vilken tid han skulle söka en ny lägenhet. Sedan vräkning sökts genom fastighetsägareföreningen, har visst Pamp ordnat för sig på annat håll. Torborg såg nämligen, när hon for till Henny Bönnelyche igår, att ett par flyttlass höllo utanför Lillebo.[799]

Att det var Mimmi och Ernst Wehtje som ägde villan Lillebo framgår av ett senare brev då Mimmi Wehtje skulle sälja den. Det var alltså inte Ernst och Mimmi Wehtjes ordinarie bostad, som då låg på Fridhemsvägen i Malmös västra delar, utan en sommarbostad.[800] Den anställde trädgårdsmästaren tycks ha gjort visst motstånd mot att flytta när hans tjänst avslutades, och han blev då avhyst med ganska brutala medel och hot om vräkning. Troligen bodde trädgårdsmästaren under längre perioder ensam på Lillebo, då det av breven framgår att den mest utnyttjades på sommaren. Ernst Wehtje den yngres syster Thorborg hade sett flyttlassen då hon var på tillfälligt besök hos en bekant. Ernst och Mimmi Wehtje var ofta bortresta, och materialet visar att sonen Ernst Wehtje den yngre då hjälpte till med att övervaka så att tjänarna skötte sitt arbete:

> På Fridhemsvägen är allt sig likt. Jag har varit där ett par gånger. Ida har syltat och kokt in en hel del tomater. Av den rika skörden ha vi fått till Sundvik en del, och hade jag tänkt, att, att när det nu härnäst blir ett parti moget, skola vi lämna in till Diedens.[801]

Tjänarinnan Ida befann sig i huset åtminstone tidvis, men sonen gick ändå förbi sina föräldrars bostad för att se till att allt stod rätt till och fattade beslut, som vad de skulle göra med en stor tomatskörd. Vad gäller relationen till det fysiska arbete som hushållstjänarna utförde finns det få omnämnanden av att de kapitalägande familjerna

deltog i hushållsarbetet. 1937 gjorde Mimmi Wehtje korv inför julen, vilket omtalades i ett brev från Ernst Wehtje den yngre till sonen Ingvar som tidigare diskuterats.[802] Julen är en traditionstyngd högtid i många familjer, och korvstoppning kan ha varit en tradition likt marmeladkokandet i familjen Wallenberg, som snarare hade med ritual och familjesamhörighet att göra än fysiskt arbete och matproduktion. Brevet omtalade också att Mimmi Wehtje skulle ”ordna med julmaten”, vilket troligen betydde att hon arbetsledde hushållstjänarnas arbete snarare än själv utförde matlagningen. I ett annat brev omtalades Mimmi Wehtje också som en ivrig svampplockare:

> Jag glömde tala om, att Farmor kom och hälsade på oss på Ifö för att plocka svamp. Det var inte vidare gott om sådan men fann hon en del champinjoner och riskor och till sist strax innan hon skulle fara en hel del Karl-Johan i en skogsbacke. Hon var mycket nöjd med turen. Olsson hade kört upp på söndagsmorgonen, och åkte hon sedan hem med oss på kvällen.[803]

Inte heller den aktiviteten kunde ses som ett arbete som tangerade hushållstjänarnas arbetsuppgifter, utan anknyter snarare till Ernst Wehtje den yngres intresse för att vistas i skog och mark, och till samtidens ökade intresse för naturen och det vilda.

Sammantaget visar materialet alltså att släkterna Wehtje och Broström hade ungefär samma antal tjänare som var brukligt för personer av deras sociala ställning, ungefär fyra till sex för familjer med barn och något färre för äldre personer. Tydliga markeringar av avstånd och social hierarki förekom, men också familjära inkluderingar i fritidssysselsättningar och förtroendefullt informationsutbyte. Det finns inte mycket som tyder på att medlemmarna deltog i praktiskt hushållsarbete som matlagning och städning, då de hade avlönade personer för dessa sysslor.

På ett emotionellt plan indikerar materialet att tjänarna utförde ett viktigt känsloarbete, vilket diskuteras på flera andra ställen i boken. Ann-Ida Broström uppfattade tjänarinnan Rosa som ett viktigt

stöd under graviditeten, och för Ernst Wehtje den yngres barn var tjänarinnor och anställda barnuppfostrare en central vuxenkontakt. Även chaufförен Olsson utför i någon utsträckning ett omsorgsarbete då han delar Fredrik Wehtjes intresse för duvor och tar med pojkarna Wehtje på jakt.[804]

Tjänstemän

En central grupp vid fabrikerna var tjänstemän av olika slag, och i det följande inkluderas i begreppet alla de som inte var arbetare eller arbetande förmän i beteckningen. En viktig grupp var ingenjörerna, vars tekniska kompetens var något som kapitalägarna sökte efterlikna och som var centralt för deras konstruktion av klass och maskulinitet, vilket diskuteras i kapitel två. Ett återkommande tema i brevkorrespondensen var diskussioner kring rekryteringen till olika chefspositioner inom de olika företagen, och Boel Berner skriver om hur ”rätt man på rätt plats” var en central grundtanke i den tidiga 1900-talets diskussioner om den rationella arbetsdelningen när det gällde att skapa en specialiserad arbetsorganisation, framför allt i form av taylorismen.[805] Breven ger intryck av att kapitalägarna lade ner ett stort arbete vid tillsättandet av chefspositioner, eller som i det följande exemplet, då Ernst Wehtje den yngre och Walter Wehtje diskuterade huruvida de skulle gå med i ett aktiekonsortium för att köpa aktiemajoriteten i Kohlswa Jernverks A.B, där en disponent Forsberg var verkställande direktör för bolaget.

> Med disponent Forsberg har jag under c:a tio år samarbetat under min Hellefors-tid. Han var först min assistent, senare försäljningschef och slutligen min efterträdare som överingenjör. Utan tvekan kan jag säga, att han är en mycket duglig man, rättänkande och väl skickad att föra sitt bolag framåt.[806]

Genom benämningen ”duglig man” reproduceras den självklart maskulina kodningen av ledande positioner inom företagen, där duglig skulle kunna innehålla ett uttalande om den sökandens

utbildningskvalifikationer eller allmänna arbetsförmåga. Benämningen ”rättänkande” kopplar till en teknikcentrerad tankefigur där det finns korrekta och felaktiga sätt att tänka kring företagsledning och företagsutveckling. Möjligen syns här influenser från taylorismen och rationaliseringsidealet där det finns ”the one best way” att göra saker på, men uttalandet kan också ses som del i en mer allmän modernitetsdiskurs kring teknisk utvecking och framåtskridande.[807] Uttalandet om att syftet är att ”föra sitt bolag framåt” visar tydligt att Ernst Wehtje den yngre inte menade att en företagsledare borde ägna sig åt att passivt förvalta, utan aktivt verka för att utveckla rörelsen, vilket likaså knyter an till en tanke om framåtskridande. Det viktigaste argumentet vid chefstillsätandet framstår ändå vara att Ernst Wehtje den yngre kände Forsberg sedan länge och att denne ingick i hans kontaktnät. Citatet illustrerar också den likhet som fanns i karriärväg för den disponent Forsberg som omnämndes i brevet och Ernst Wehtje den yngre, där de samarbetat nära och där Forsberg senare övertagit Ernst Wehtje den yngres jobb. Vad som skilde dem åt var relationen till produktionsmedlen, där den ene ägde och den andra var anställd, men deras gemensamma kunskaper och färdigheter bör ha öppnat flera områden för samhörighet.

Genusaspekten av idén om ”rätt *man* på rätt plats” underströks i ett brev från Ernst Wehtje den yngre till brodern Fredrik Wehtje 1938.

> Käre Fred! Jag har hört, att det går ganska bra framåt med bokföringen nu. För att Ni skulle bliva fullt à jour har jag utverkat, att herr Tegstam får stanna tills Ni äro helt framme. Kamrer Möller har emellertid sagt mig, att de flickor Ström har till hjälp knappast äro vuxna sina uppgifter. För att det inte omedelbart skall komma på efterkälke med bokföringen tycker jag Du skall se till att få någon mera kvalificerad medhjälpare, som begriper maskinbokföringen och kan arbeta något på egen hand. Du kan ju tänka på saken, och kunna vi tala därom härnäst vi komma i förbindelse med varandra. Hjärtliga hälsningar! Din tillgivne[808]

Ernst Wehtje den yngre och kamrer Möller hade inte några högre tankar om den kvinnliga kontorspersonal som fanns anställda hos Fredrik Wehtje. Istället föreslog Ernst att Fredrik skulle anställa en annan person med tekniska kunskaper och förmåga till självständigt arbete. Citatet synliggör också att det fanns en betydande skiktning inom den personal som arbetade på ett kontor, något som också diskuteras av historikern Mats Greiff. Han framhåller att arbetet vid kontoren på större företag under det tidiga 1900-talet genomgick en rationaliseringsprocess liknande den som skedde inom industrin och på samma sätt var inspirerad av Fredrick Taylors idéer. Fler kvinnor kom in på kontoret, och skillnaden i lön mellan olika personer och i synnerhet mellan kvinnor och män ökade. Greiff synliggör också teknikens roll i processen, vilket i det ovanstående citatet kan exemplifieras med den maskin som skulle hjälpa till med bokföringen.[809]

Idén om rätt man på rätt plats var starkt kopplad till meritokratiska föreställningar om att tillsättning av en tjänst skulle ske utifrån kompetens. Som diskuterats tidigare menar Alfred Chandler att det utifrån ett meritokratiskt ideal sker en överföring av makt från kapitalägarna till en grupp anställda chefer i USA, men Jürgen Kocka menar att den tyska utvecklingen följer ett delvis annat mönster än Chandlers med ett starkt inslag av chefer rekryterade inom ägarfamiljer. Jan Glete menar att utvecklingen för svenskt vidkommande snarare anknyter till det tyska mönstret och att ägarna fortsätter att spela en central roll även som chefer.[810] I de praktiker kring familj som var centrala för ägandet inom de här undersökta ägargrupperna så fanns både den ovan redovisade betoningen av meritokrati, men också en stark betoning av familjebanden. Ett annat tillfälle då blodsband gavs betydelse var när Fredrik Wehtje 1938 skrev till Malte Ström, direktör för cementfabriken i Limhamn.

> Broder! Jag har här på fabriken en mycket duktig ingeniör vid namn Ingeniör Enroth, som Du kanske vid något besök här träffat. Det är sällan man träffar en ung man av sådant skrot och korn som han, och jag har haft mycket god hjälp av honom vid igångsättningen av

> den nya fabriken här. Ingeniör Enroth frågade mig härom dagen, om jag kunde bereda en kusin till honom arbete här eller om jag kunde rekommendera honom till någon annan plats inom Cementbolaget. Jag översänder vederbörandes betyg och har jag den uppfattningen, att det är en pojke, som man bör taga vara på. Finnes det därför någon plats inom bolaget skulle jag varmt vilja rekommendera honom.[811]

Genom att framhäva en av Rörstrand anställd ingenjörs förtjänster ville Fredrik framställa dennes kusin i god dager och som lämplig för en anställning vid Skånska Cementaktiebolaget. Det var framför allt argument rörande ingenjör Enroths karaktär som framfördes i brevet, och det fanns ett outtalat antagande om att dessa i någon mån skulle delats även av kusinen. Brevet antydde därmed en uppfattning om att goda personliga kvaliteter var något som i viss mån kunde överföras inom en hel släkt. Eftersom en person i släkten, ingenjör Enroth, var duktig arbetskraft så var det troligt att även en kusin till denne skulle vara det. Vid värderingen av ingenjör Enroth var merit och bevisad duglighet centrala argument, men för kusinens del var det släktskapet som framhölls som en indikation på framtida prestationer.

1927 skulle en ny överingenjör för Helleforsavdelningen av Skånska Cementaktiebolaget tillsättas, och Nils Danielsen diskuterades som en kandidat. Av korrespondensen framgår det att det även fanns en vilja att personer i chefsposition också skulle ha andra kvalitéer än de rent tekniska kunskaperna, en person som ”ej blott driva och utveckla cementfabriken utan även sköta de stora egendomarna i övrigt samt den befolkning, som bor däruppå.”[812] Ernst Wehtje den äldre deltog i tillsättandet och skrev:

> Broder! Efter vårt senaste sammanträffande hade jag en timmes samtal med den då omtalade överingenjören. Han gjorde på mig det bästa intryck, och tror jag, att i de av Dig omskrivna hänseendena han också skall bliva fullt tillfredsställande. Han har på sin nuvarande plats haft åtskilliga kommunala uppdrag och förefaller dessutom vara en öppen

> och rättfram man, som säkerligen kommer att göra sig gällande i det allmänna livet.[813]

Att tjänstemän i ledande positioner också förväntades ta plats i ”det allmänna livet” knyter an till den idé om det allmänna goda som var central för kapitalägarna i deras praktiker kring välgörenhet och donationer. Uppfattningen om att ett liknande ansvar för det allmänna förelåg för dessa grupper understryker den sociala likheten, men som exemplet med ”flickorna” på kontoret ovan visar fanns det hierarki mellan kön och mellan ägare och anställda, även då de var tjänstemän. En sådan manifestation var vid jul, då ägarna delade ut extrapengar till anställda:

> Tomasson fick från Hellekis kr. 2.500:- i gratifikation, och tycker jag att Du kunde ordna vad Du anser vara lämpligt. Pengarna kan Du ju lämna honom nu när Du är i Göteborg. Samtidigt meddelar jag också, att ingenjör Erlandsson fick 7- à 800 kronor och en medhjälpare till honom ett par hundra kronor. Om Du varit nöjd med Erlandsson kanske Du skall lämna honom något också.[814]

Gåvans villkorade karaktär, uttryckt genom frågan om huruvida Fredrik Wehtje varit nöjd med arbetsinsatsen från den anställde gör den också maktbärande och hierarkiserande. Den grundläggande olikheten kom också till uttryck i förhandlingar kring lön och arbetsvillkor.[815] När tjänstemännen beviljades tre veckors semester istället för tidigare två skickade de ett brev fyllt av tacksamhet:[816]

> På anmodan av de tjänstemän och förmän vid Limhamnsavdelningen, som komma i åtnjutande av tre veckors semester årligen, ber jag härmed få framföra allas vårt vördsamma tack för Direktörens tillmötesgående härmed. Med utmärkt högaktning Harald Wijk[817]

Det vördsamt framförda tacket pekar på en kontinuitet i den ovilja att synliggöra en konflikt mellan tjänstemän och ägare som Greiff

menar fanns inom gruppen och inom de fackliga organisationerna.[818] Den artiga tonen mellan anställda och chefer var dock vanlig i många sammanhang och ska därför inte övertolkas.

Skillnadsskapandet mellan tjänstemän och ägare märktes också i tilltalet. Efter ett möte med Ernst Wehtje den yngre skrev direktören för Rörstrand, Magnus Bernström 1930 till denne och diskuterade i hånfulla ordalag en av de anställdas beteende i relation till ägaren, som året innan tagit över fabriken från Wallenbergsfären.

> Broder Esse. Tack för den som vanligt angenäma samvaron senast. Det var vänligt av Dig att lägga bort titlarna med Snitt, och han blev så förtjust att han tappade koncepterna ända därhän att göra Dig till sin hov- och livbroder. Att han icke på Samoaöarnas manér gav Dig sitt namn och bad att få Ditt i stället nästan förvånade mig.[819]

Bernström hade säkerligen starka skäl att framställa sig själv positivt, även om det skedde på bekostnad av att nedvärdera kollegan Snitt och hur denne inte vetat hur han skulle bete sig i relation till de nya ägarna. Bernström anade säkert att det kunde bli ändring i ledningen när en ny ägare kommit in i företaget, och några år senare ersattes Bernström av Fredrik Wehtje. I Bernströms skämt infogades också exotiserande föreställningar om avlägsna kulturer, kanske inspirerad av antrolopologen Margaret Meads bok om just Samoa men också i samklang med samtidens fascination för, och rasism mot, ”primitiva” kulturer.[820]

I jämförelse med relationen till arbetarna var kapitalägarna väsentligen generösare mot tjänstemännen vid sjukdom och andra olyckor. Så skrev Ernst Wehtje den yngre till en herr Carlswärd 1918:

> vid min hemkomst idag erhöll jag Herr Carlswärds brev av den 15 dennes och bemärkte därav, till min ledsnad, att Herr Carlswärd av läkare blivit tillrådd söka vila. Naturligtvis erhåller Herr Carlswärd den härför erforderliga ledigheten, och hoppas jag, att Herr Carlswärd med tiden ska återvinna hälsa och krafter. Att Herr Carlswärd nu planerar

> återvända till den 2 april är emellertid ej nödvändigt, utan ser jag helst, att Herr Carlswärd stannar borta till den tid, då Herr Carlswärd känner sig fullständigt återställd.[821]

Carlswärd fick full lön under sin sjukdom, men begärde bara några veckor senare avsked för att byta till ett annat företag.[822] Korrespondensen fördes när Ernst Wehtje den yngre var disponentassistent i Hellefors, vilket kan förklara det formella tilltalet. Intressant att notera är den höga grad av generositet som visades mot tjänstemannen, och den illojalitet denne visade tillbaka. En möjlig förklaring skulle kunnat vara att Ernst Wehtje den yngre och hans chefer egentligen inte var så intresserade av att få tillbaka Carlswärd till kontoret utan att den väl tilltagna ledigheten var ett sätt att ”köpa ut” Carlswärd.

En annan fråga gällde pensioner för äldre tjänstemän. I vissa fall beviljades sådana, men de var inte säkra utan kunde ändras beroende på hur det gick för bolaget:

> Broder Esse, För någon tid sedan fick jag av Fred meddelande om att bolagets styrelse i besparingssyfte sett sig nödsakad nedsätta min nu utgående pension Kr. 8000 till Kr. 7000 för år 1938 och därefter till Kr. 6000. […] Jag skulle ej hava gjort min framställan till Fred i denna form, om jag då vetat, vad som nu kommit till min kännedom, nämligen att Din far på sin tid meddelade Marcus Wallenberg So, att jag efter mina 42 års tjänst i bolaget skulle pensioneras, och att pensionen skulle utgå med Kr. 8000 pr. år. […] Själv förstår jag väl att besparingar kunna vara nödvändiga att vidtaga, men anser jag det ej riktigt att dessa skola rubba en mig fast utlovad pension.[823]

Den framställan som brevskrivaren nämnde var ett brev till Fredrik Wehtje med ett annat förslag till nedtrappning av pensionen. Nu menade han att han fått veta att Ernst Wehtje den äldre lovat Marcus Wallenberg Senior att brevskrivaren skulle erhålla pension med ett visst belopp. Korrespondensen påminner om den diskussion som förs i kapitel två kring skyldigheter som övertogs av den nya ägaren

i samband med företagsuppköp, där exemplifierat med skrivmaskinstillverkaren Halda. I det ovan citerade exemplet framstår det som att släkten Wehtje inte fullt ut uppfyllde sådana överförda förpliktelser mot en gammal tjänsteman, men i materialet går det inte att utläsa hur situationen löstes.

Vid skrivmaskinsfabriken Halda dog konstruktionsavdelningens chef i sjukdom 1937, då familjen Wehtje fortfarande ägde företaget, och Ernst Wehtje den yngre diskuterade redan innan dödsfallet möjligheten till pension för den efterlevande änkan med sin bror Hugo Wehtje:

> Ingenjör Lindberg, som förestått Haldas konstruktionsavdelning, är sedan i sommar svårt sjuk. […] läkaren konstaterat, att han antagligen ej kommer att överleva sin sjukdom. Rönngren hemställer, att man skulle kunna ställa i utsikt någon pension till Fru Lindberg efter Ingenjör Lindbergs frånfälle, då hon ej får annat att leva av än en eventuell pension. Har jag medgivit, att han skulle få göra ett allmänt uttalande, men att vi ej kunna tänka oss gå över ett pensionsbelopp på 20 % av Ingenjör Lindbergs lön.[824]

Den efterlevande änkan skulle alltså få en mindre del av den senare döde ingenjörens lön som pension. Huruvida Åtvidaberg upprätthöll dessa åtaganden efter övertagandet framgår inte av materialet. Ett i många avseenden intressant brev mellan bröderna Ernst och Fredrik Wehtje visar på omsorgen om tjänstemännens släktingar.

> Med anledning av Ditt brev den 30 pto får jag meddela, att Appè varit en duktig arbetare och en duglig förman. Anledningen till att han fick sluta var hans privata liv, som lämnade en del övrigt att önska, och var det ju en ganska ömtålig fråga i ett samhälle som Bromölla, där ju ändå måste ställas en del krav på en man från den miljö han kommit. – Jag tror inte det är någon risk att befara något upprepande, men hava vi svårt att taga in honom igen i Bromölla. Jag tycker därför det kunde varit utmärkt om Du kunde giva honom ett tillfälle att försöka sig på

> arbete på annat håll, och skulle jag sätta mycket värde på om Du ville tala med honom om saken.[825]

Den Appè som diskuterades här var August Appè, och han var säkerligen en duktig arbetare som omtalas i brevet, men framför allt var han son till Robert Appè, mångårig disponent på Iföverken i Bromölla och en centralperson både i företaget och på orten fram till sin död 1934. Exakt vad August Appè gjort för att göra sig omöjligt på orten går inte att utläsa av materialet, men Ernst Wehtje den yngre var angelägen om att hjälpa honom och bad Fredrik Wehtje att erbjuda honom en plats vid porslinsfabrikerna, vilket denne också gjorde.[826] Korrespondensen synliggjorde den omsorg som kapitalägarna visade inför tjänstemännens anhöriga, men också tjänstemännens och deras anhörigas synlighet inom ett lokalsamhälle som Bromölla. Sonen till ortens disponent kunde inte bete sig hur som helst, utan att det fick konsekvenser. Säkerligen fanns det likartade sociala mekanismer som omgärdade den ägande gruppens beteende, vilket skulle kunna vara en anledning till Ernst Wehtje den yngres starka vilja till att hjälpa August Appè.

Vad som är centralt i det här avsnittet om den kapitalägande gruppens relation till tjänstemännen är de samtidiga dragen av likställighet och hierarki. I de likartade arbetsuppgifterna och i relation till idén om ett särskilt ansvar för det allmänna fanns likheter, och tjänstemännen omgavs av starkare praktiker av omsorg än arbetarna. Samtidigt var markeringarna av hierarki och över/underordning starka, framför allt i relation till genus, lön, arbetsvillkor och utdelandet av villkorade gåvor, men också i tilltal och uttryck för tacksamhet.

Den synliga och osynliga vitheten

> Most white people have very little awareness about their own racial identity. Whiteness is a concept that has meaning for white supremacists but is ignored by the majority of white people, who do not think of themselves as white even though they benefit from white privilege. White people, like members of all dominant groups, are more

> easily able to think of themselves as individuals rather than as racialised persons because they locate their behaviour as part of their personal characteristics rather than framing it by the colour of their skin.[827]

Den australiensiske sociologen och maskulinitetsforskaren Bob Pease skriver om vithet och osynliggörandet av privilegierade positioner utifrån en postkolonial tradition. Den självklarhet med vilken privilegierade personer ofta betraktar sina egna privilegier gör dessa svåra att upptäcka och synliggöra. Det gäller även klass och genus, men i synnerhet vithet är sällan något det skrivs om i de här undersökta breven. I det följande ska de praktiker av rasifiering och vithet som ändå blir synliga i materialet diskuteras.

Behtoui och Jonsson som diskuteras i teoriavsnittet i kapitel ett framhåller att vilka egenskaper som skapas som centrala för rasifiering kan variera, och vilka grupper som rasifieras och konstruras som annorlunda varierar över tid. Detta kan illustreras av Noel Ignatievs undersökning av irländska migranter i USA, där författaren visar hur de går från att vara utsatta för rasism till att bli en del av den vita befolkningen.[828] Mellankrigstidens Sverige var ett samhälle genomkorsat av rasistiska och koloniala föreställningar om svarta, judar och romer som i en process av rasifiering skapades som motsatsen till svenskhet och vithet. En av de mest centrala grupperna under den här undersökta tidsperioden var judarna. Lars M Andersson framhåller i sin bok om antisemitiska karikatyrer att antisemitismen var hegemonisk i det svenska samhället under 1900-talets tre första decennier. Författaren menar att det först var inför nazitysklands extremt aggressiva antijudiska politik som många intellektuella fick upp ögonen för problemet. Samtidigt är Andersson kritisk till vad han menar är en ursäktande attityd som många av dagens historiker uppvisar inför antisemitiska uttalanden under perioden, och han lyfter fram att det fanns alternativ: det fanns intellektuella och andra som *inte* var antisemiter.[829] Två exempel på nutida överslätande biografier är Ulf Olssons *Finansfursten. KA Wallenberg 1853-1938* och Göran B. Nilssons *Grundaren. André Oscar Wallenberg*

1816-1886.[830] Verken bygger på varandra i diskussionen kring A.O. Wallenbergs antisemitism, och dennes uttalande om en konspiration bland ”kosmopoliterna” avfärdas som ett utslag av att många av A.O. Wallenbergs finansiella medtävlare var judar och att A.O. Wallenbergs utfall därmed ska förstås som kritik mot konkurrenter.[831] Hos Nilsson hävdas att judar var överrepresenterade bland finansmän, och att det var finanskrisen som skapade dem som syndabockar. Författaren menar också att etnicitet skapar en sammanhållning vilket implicerar att A.O. Wallenberg hade visst fog för att klumpa ihop sina motståndare.[832] Olsson går så långt att han karaktäriserar en av K.A. Wallenbergs judiska bankirkollegor Louis Fraenckel som ”närmast svartmuskig” och hans tysk-judiska brytning nämns i negativa ordalag, vilket i texten blir en normalisering av den kraftiga stigmatisering Fraenckel utsattes för i sin samtid och som författaren skriver om.[833] Att A.O. Wallenberg skulle ha varit antisemit tillbakavisas av författaren genom argument om att A.O. Wallenberg hade judiska vänner, en judisk läkare och att han arbetade politiskt för judisk emancipation.

Diskussionen om hur antisemitism ska analyseras är omfattande och samtidshistorikern Håkan Blomqvist kontrasterar på ett förtjänstfullt sätt två olika synsätt mot varandra. Å ena sidan identifierar författaren en syn som han uppfattar fanns i dåtiden, som betonar antisemitismen som en social och politisk rörelse som syftar att beröva judar deras medborgerliga rättigheter, aktivt diskriminera och bekämpa dem. Å andra sidan menar han att en nutida analys, exemplifierad med Lars M Anderssons forskning, oftare konstruerar antisemitismen diskursivt och därmed inkluderar en mängd olika uttryck som antisemitiska och väldigt många fler individers uttalanden som antisemitiska. Det problem Blomqvist ser i detta är att många av dem som i dåtiden uppfattade sig själva som kämpande *mot* antisemitismen ändå stämplas som antisemiter med det diskursiva sättet att betrakta problematiken. Blomqvists lösning blir att definiera dåtidens antisemiter enligt dåtidens måttstockar.[834]

Utifrån den diskussion hos Behtoui och Jonsson som redogörs för i inledningen är ett annat sätt att analysera dessa fenomen att skilja på *rasismen som doktrin* och *den institutionella rasismen*. Utifrån det synsättet går det att förstå de antisemititiska yttringar som analytiskt blir synliga genom att se hur yttranden även hos uttalade antirasister genomsyras av en antisemitisk diskurs. De kan då analyseras som en del av den institutionella rasism som genomsyrar de flesta samhällen efter kolonialismens uppkomst, och som gör att få personer är helt fria från rasistiska föreställningar.[835]

Fokus hamnar därmed på att, istället för att tala om vem som ”är” rasist eller antisemit, analysera rasistiska eller antisemitiska yttranden och praktiker, och det går att göra skillnad på doktrinär rasism och praktiker som ses som uttryck för en institutionell rasism. I kontrast mot Blomqvists analys är det denna analysram som här kommer användas. I opposition mot Nilsson och Olssons sätt att behandla antisemitism och rasism skulle A.O. Wallenberg därmed, enbart med hänsyn taget till den redogörelse som finns i de ovan citerade verken, beskrivas som en person som fäller antisemitiska yttranden och i sin ekonomiska praktik agerar utifrån en antisemitisk förståelse av världen. Han framstår dock inte som en person som ger uttryck för antisemitism i doktrinär bemärkelse, utan hans yttranden och ageranden kan ses som uttryck för en institutionell rasism mot judar.

ANTISEMITISM OCH NAZISM

Släkten Broström tillhörde den starkt engelskt och skotskt inriktade borgerligheten i Göteborg, där det fanns ett starkt patos för liberala värderingar och parlamentarisk demokrati, och en betydande judisk minoritet. I den märkliga boken *Vem är vem i folkfronten? : den angloryska propagandans förgrundsfigurer i Sverige : en biografisk förteckning*, utgiven av det nazistiska Svea rike förlag, sammanställdes 1943 ett 376 sidor långt personregister över personer som ansågs vara kommunister, judar eller antinazister. Om Tor E. J:son Broström, Dan Bröströms systerson som fick en central position inom bolagen efter Dans död, skrev författarna:

> Liksom så många andra av Göteborgs miljonärer tillhör Broström kretsarna kring *Segerstedt* och undertecknade hösten 1941 den hyllningsadress, vari dennes politik karaktäriserades som 'svensk och ingenting annat än svensk'[836]

Läsaren förväntades själv förstå hur upprörande det var att den stridbare antifascisten Torgny Segerstedts politik benämndes "svensk" och stora delar av Göteborgs näringslivselit brännmärktes.

Inte heller Dan Broström framstår i brevmaterialet som präglad av antijudiska föreställningar. I kurorten Karlsbad träffade han på en brittisk bankman med judiska rötter.

> Talade idag med en engelsman, som jag sett hela tiden gå ensam. Lustigt nog var han också patient till Dr. Meyr. Det är, hörde jag av doktorn, en stor judisk bankir, Rafael, släkt med Rotschildarne. R talade om att han i 30 år haft maglidanden. Han känner sig nu litet bättre. Men hade ej velat gå in på dubbel kur, utan får äta ett par ägg, morgon och kväll. Detta betyder att kuren tar längre tid, 4 á 6 veckor.[837]

Dan Broström fokuserade på den gemensamma kuren hos doktor Mayr och magbesvären.[838] Att han skrev om en brittisk-judisk bankir utan att det leder till en antisemitisk reaktion var naturligtvis inte bevis för att han var befriad från sådana föreställningar, men tillsammans med avsaknaden i antisemitiska uttryck i breven i övrigt och den allmänna bilden av Göteborgs borgerlighet stärker det intrycket av att han inte omfattade antisemitiska föreställningar i någon större omfattning.

Det fanns dock drag av doktrinär antisemitism inom släkten. Erik Wijk skriver i sin biografi över senare generationer av släkterna Broström och Wijk att han utgått från att familjen i sin helhet omfattades av den göteborgska borgerlighetens liberalism och englandsvänlighet, varför han blir överraskad av några starkt antisemisiska utfall som han hittar i brevmaterialet från släktingar till Kerstin Broströms man, Erik Wijk. Breven antyder att även Erik Wijk (den äldre) hade

vagt tyskvänliga sympatier, men om Kerstin eller några av de andra här diskuterade släktingarna nämns inget sådant.[839]

Till skillnad från de huvudsakligen liberala familjerna Broström och Wijk var Ernst Wehtje den yngre aktiv i den politiska högern och gav länge pengar till Sveriges Nationella Ungdomsförbund (SNU). Förbundet startades 1915 som en organisation löst knuten till den parlamentariska högern och utvecklades under inflytande av internationella strömningar i en fascistisk riktning. 1934 kom det till en brytning mellan parti och ungdomsförbund, då partiet inte delade ungdomsförbundets korporativa och pronazistiska drag. SNU bytte namn efter brytningen och kallade sig istället för Sveriges nationella förbund (SNF) och existerade fram till 1990-talet.

Forskningen har ivrigt diskuterat hur SNU/SNF ska karaktäriseras, och förbundets position förändrades över tid. Helén Lööw summerar det som att de var starkt influerade av antisemitismen, och efter 1938 klart rasbiologiskt orienterade. Hon menar att de inte var nationalsocialister, men att organisationen erhöll stöd från Nazityskland och hade en klart antidemokratisk profil.[840] Lööw har, precis som Blomqvist och Lars M Andersson en stark betoning på ideologi, men utifrån Barot och Birds perspektiv som diskuterades i inledningen blir det viktig att titta på andra praktiker. Barot och Bird lyfter det koloniala våldet och fysiska stigmatiseringen i Frantz Fanons skildringar av rasifieringsprocesser.[841] Ett idéanalytiskt perspektiv, om det renodlas, förmår inte värdera skillnaden mellan en rasbiologiskt intresserad akademiker som skriver på sin kammare, och en SA-grupp som organiserar en progrom. Därför är det viktigt att analysera de organisatoriska praktiker som SNU/SNF gav uttryck för och potentialen för våld. Eric Wärenstam framhåller ett citat från *Social-Demokraten* från 1933 som, på ett sätt som anknyter till Fanons perspektiv, menar att det som definitivt bevisade att SNU var på väg att utvecklas mot ett nazistiskt parti var införandet av uniformer, stålgrå med blå slips, och inrättandet av kampgrupper.[842] I samtidens fanns visserligen andra grupper som bar uniform, exempelvis Sveriges kommunistiska parti och det finns även exempel på danska Socialdemokrater som

uppträdde i uniform, men *Social-Demokraten* framhåller trots det uniformerna som ett viktigt tecken på förbundets utveckling mot nazism.[843] Samma år infördes även den fascistiska ledarprincipen i den viktiga Stockholmsavdelningen av förbundet. Jag hittar dock inga beskrivningar av våld från organisationen.[844] Artikeln visar att SNU i samtiden uppfattades som en organisation som utvecklades i en riktning mot den tyska nazismen, såväl politiskt som organisatoriskt. Jag väljer i det följande att kalla organisationen pronazistisk från 1933, och efter 1938 rasbiologiskt antisemitisk.[845]

Trots brytningen 1934 framstår det i materialet som att Ernst Wehtje den yngre upprätthöll en viss kontakt med SNU/SNF så sent som 1938. Han får en inbjudan från Nationella förbundet i Malmö, som det tidigare ungdomsförbundet då döpt om sig till, för att delta i ett offentligt politiskt möte. Ernst Wehtje den yngre ringde dock återbud enligt notering på brevet.[846] 1936 finns det ett brev där organisationen tackar för ett bidrag:

> För Eder godhet att till Nationella Förbundets verksamhet bidraga med ett belopp av kr. 1.000:- ber jag å förbundets vägar få framföre ett vördsamt tack. 1936 års val måste bryta udden av talet om marxismens oslagbarhet.[847]

Beloppet motsvarar ungefär 30 000 kronor i dagens penningvärde, och bidraget bör därmed ha varit en stor men inte avgörande ekonomisk faktor för förbundet.[848] Citatet synliggör kampen mot arbetarrörelsens som ett av partiets centrala mål, då skrivningen om marxismen ska ses som en omskrivning för det socialdemokratiska partiet, ett tema som även Heléne Lööw tar upp för de nazistiska och högerextrema partierna.[849] 1939 utspelade sig också en intressant korrespondens mellan Ernst Wehtje den yngre och brodern Fredrik Wehtje.

> Käre Esse! För Din orientering sänder jag Dig i dag separat ett nummer av ”Nationell Tidning”. Som Du kanske känner till är detta icke en

> högertidning, som man skulle kunna tro av namnet, utan i stället motarbetar den i viss mån högerpartiet. Jag har sett att Siporex och jag tror även Cementgjuteriet och Slite brukar annonsera i tidningen, vilket kanske är onödigt.[850]

Nationell tidning var SNF:s tidning, och Ernst Wehtje den yngre tackade i sitt svar för brevet och meddelade att han skulle tala med de omskrivna firmorna om saken.[851] Det framstår inte som troligt att Ernst Wehtje den yngre inte skulle känt till tidningen, dess politiska roll eller att de av Wehtje-sfären kontrollerade bolagen annonserade i den. I sitt svar till Fredrik Wehtje gav han dock inte uttryck för att han var medveten om något av detta, utan konstaterade bara i korta ordalag att han skulle skriva till firmorna. Fredrik Wehtje å sin sida verkade desto mer upprörd över det inträffade och framstår i brevet som en person lojal med Högerpartiet.

I Lars I Anderssons skildring av högern i Skåne diskuteras brytningen med SNU och författaren ger Ernst Wehtje den yngre en central roll i att begränsa ungdomsförbundets förmåga att få bidrag från tidigare givare inom näringslivet efter brytningen med Högerpartiet.[852] Det här undersökta materialet antyder dock att brytningen inte var absolut, utan att Ernst Wehtje den yngre hade fortsatta kontakter med SNU/SNF även efter 1934 och på olika sätt understödde organisationen. Så sent som 1939, efter det att organisationen skaffat sig en uttalat rasbiologisk ideologi, annonserar av honom ägda företag i dess tidning. Utöver kontakterna och stödet till SNU och SNF var Ernst Wehtje den yngre medlem i den protyska organisationen Riksföreningen Sverige-Tyskland, en organisation som startades 1937.[853] Niklas Stenlås framhåller att deltagande i aktiviteter eller medlemskap i organisationer inte ska tolkas som uttryck för en oreserverad anslutning till organisationens ståndpunkter, utan att det var uttryck för den roll som kapitalägarna förväntades fylla.[854] Det ligger också i linje med det resonemang kring förväntningar om att arbeta för det allmänna goda som diskuterats ovan. Historikern Klas Åmark betonar i sin brett upplagda studie av Sveriges förhållande till

Nazityskland att nazismen aldrig rönte några framgångar i Sverige därför att den inte förmådde mobilisera den breda protyska opinion som fanns i många borgerliga kretsar. Han betonar att Riksföreningen Sverige-Tyskland var just en sådan protysk organisation som även om den var förstående för den tyska nazismen inte var uttalat nazistisk, men kan kallas pronazistisk.[855]

Materialet ger därmed underlag för att det fanns en stark koppling till pronazistiska organisationer hos Ernst Wehtje den yngre. Han understödde Sveriges Nationella Förbund ekonomiskt genom bidrag och genom annonser i deras tidningar. Han hade vidare återkommande kontakter med organisationen långt efter brytningen med Högerpartiet och även under den allt mer rasbiologiska inriktningen 1938, och organisationen hyste förhoppningar om att han skulle komma till deras aktiviteter. Utifrån Behtoui och Jonsssons teoretiska ramverk och i linje med Lars M Anderssons argumentation kring att värdera en position utifrån de alternativ som ändå existerade, här exemplifierat med Dan Broström, får därmed Ernst Wehtje den yngres position vid den tiden betecknas som pronazistisk. Därutöver gjorde han så sent som juli 1939 affärsresor till Berlin, vilket gör att han svårligen kan ha varit ovetande om den politiska situationen i Tyskland, men resan i sig tycks ha handlat om affärer.[856]

Däremot ger Ernst Wehtje den yngre inte uttryck för antisemitiska eller andra doktrinärt rasistiska positioner i materialet. Det finns inga tillfällen då han eller någon annan i familjen Wehtje uttrycker missaktning för judar, svarta, romer eller någon annan folkgrupp. Han framstår inte heller som särskilt imponerad eller attraherad av den finska fascistiska mobiliseringen, kallad Lapporörelsen.

> Fred reste, som planerat, i måndags kväll från Stockholm till Arabia. Som Lappo-bråket stod omtalat i tidningarna här i måndags e.m. talade jag med Fred i Stockholm, om han ej ansåge det lämpligt att uppskjuta resan. Efter de senaste telegrammen i Stockholm hade faran för oroligheter redan på ett tidigt stadium avvärjts, och begav sig Fred därför iväg.[857]

Brevets mottagare var Ernst Wehtje den äldre, och i ett brev några dagar senare fram håller han att ”regeringen åter fått fullständig ordning till stånd”.[858] I februari 1932 bröt Mäntsälaupproret ut, då den fascistiska Lapporörelsen försökte avsätta regeringen. Upproret misslyckades och verkar inte haft stöd från den etablerade borgerligheten eller kapitalägarna.[859] Ernst Wehtje den yngre framstår i materialet som mer sympatisk till regeringssidan. Det understryker att Ernst Wehtje den yngres hade en dubbel relation till nazistiska och fascistiska rörelser i sin samtid. Han gav uttryck för en pronazistisk position, men uttryckte inte antisemitiska åsikter. Kanske var det den mer hårdföra kampen mot arbetarrörelsen, snarare än antisemitismen, som han attraherades av, men det har i så fall inte gett några avtryck i materialet. Kanske imponerades han, som många andra, av det starka Tyskland under Hitler. Kanske spelade affärsrelationer med tyska företag en roll. Kanske spelade även familjebakgrunden en roll, där Wehtjes förfäder invandrade till Sverige från Tyskland 1943.[860] Någon tysk självbild har inte lämnat några spår i det här undersökta materialet, men kan ändå ha spelat en roll för politiska ställningstaganden. Ernst Wehtje den yngres relation till den tyska nazismen framstår som motsägelsefull, även om stödet till de pronazistiska organisationerna var ett tydligt ställningstagande.

I det följande ska kapitalägarnas relation till nationalism undersökas, och hur de förhöll sig till personer från andra länder.

BANAL NATIONALISM OCH NATIONELL KONKURRENS

> Från bestyrelsen för Svenska Flaggans Dag har jag mottagit i avskrift bifogade upprop angående insamling av medel för bildande av en fond, vars avkastning skulle användas till utdelning av flaggor åt enskilda personer, som därom gjorde ansökan. Jag kan icke neka till att ändamålet synes mig behjärtansvärt, varför möjligen en del personer i Malmöhus län skulle vara villiga skänka exempelvis 25 à 50 kronor var, under villkor att avkastningen företrädelsevis skulle gå till personer i Malmöhus län. Med kännedom om Ditt varma intresse för allt svenskt vågar jag vända mig till Dig med förfrågan, om du ville bidra med ett

> belopp, som i så fall skulle vara mig tillhanda före den 15 februari. Med hjärtliga hälsningar Din tillgivne F Ramel.[861]

Landshövdingen och friherren Fredrik Ramel menade att han uppfattat Ernst Wehtje den äldre som en person som var bärare av en stark nationalism. Ernst Wehtje den äldre skänkte 25 kronor till den aktuella insamlingen, vilket snarast än något mer passionerat uttryck för nationalism för tankarna till den form av vardagsnationalism som den brittiske sociologen Michael Billig diskuterar utifrån begreppet *banal nationalism*.[862] Billig vill fånga hur nationalismen finns inbäddad i en mängd vardagliga praktiker, som att ha flaggor i offentliga och privata sammanhang, språkliga uppdelningar kring inrikes och utrikes eller starka känslomanifestationer inför sporthändelser relaterade till landslag, Billig menar att den banala nationalismen i en situation av kris sedan kan aktiveras för att skapa sammanhållning inom nationen mot en yttre fiende och tysta opposition.[863] Nationalismens funktion av att vara den privilegierade positionen i rasifierande praktiker understryks av såväl Robert Miles som av Behtoui och Jonsson vilket diskuteras i teoriavsnittet.[864] Samma typ av banala manifestationer av nationalism visade även Dan Broström:

> Du kan ej tro huru skickligt jag fick allt klart + kontraktet undertecknat med holländarna. Jag fick också ordnat att den svenska flaggan hissas å Kungsholm, när kung Gustav om lördag kommer till Rotterdam, fastän det är ett par dar före leveransen.[865]

Att se till att sätta upp svenska flaggor på olika platser i andra länder var något som Dan Broström gjorde inom ramen för Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet, en förening i vars överstyrelse han var ordförande från 1921 till 1925. Föreningen och dess centralgestalt Vilhelm Lundström var konservativ och nationalistisk, men beskrivs i Bengt Kummels bok om föreningen inte som antisemitisk, militaristisk eller expansionistisk. En viktig verksamhet var

att ge bidrag till svenska flaggor.[866] Ett annat exempel på nationalistisk manifestation var då liken efter medlemmarna i Andrées expedition till Nordpolen hittades efter 33 år och fördes som hjältar tillbaka till Sverige. När båten med kropparna passerade Öresund gick en mängd båtar ut för att hylla dem, och även några av de anställda från Wehtjes bolag deltog.

> I dag försiggå uppvaktningarna för Andrée-männen i Öresund, då ”Svensksund” passerar. Även Limhamns fiskeflotta skulle deltaga i uppvaktningen och ingenjör Kärfve anhöll att bogserbåten ”Posse” skulle få gå ut med kyrkoherden, postmästaren m.fl. i Limhamn, vilket beviljades. Kyrkoherden skulle medföra en krans till bårarna.[867]

Den nationalism som uttrycktes i breven var av ganska beskedlig karaktär, och exemplen lyfts fram för att belysa den självklarhet med vilken de här analyserade kapitalägarna betraktade sig själva som bärare av svenskhet och därmed vidhängande vithet. Centralt i Billigs diskussion kring den banala nationalismen är att den kan aktiveras i situation av kris för att skapa sammanhållning inom nationen. Utbrottet av det andra världskriget som ryms inom ramen för undersökningsperioden skulle kunnat vara ett sådant tillfälle, men framstår inte så i materialet, exempelvis när Ernst Wehtje den yngre skriver till Ingvar i september 1939:

> Sedan du for hemifrån har det ju hänt förfärligt mycket. Tiderna äro oroliga och man vet inte från den ena dagen till den andra vad nytt som inträffar. Här nere ser det ju ganska krigiskt ut. Man ser krigsfartyg nästan varje dag i sundet och ha vi också en hel del militär här i Malmö. Luftvärnskanoner äro nu utplacerade på olika ställen. – Vår vistelse i Falsterbo fingo vi ju hastigt avsluta i förra veckan. Genom förbudet att köra med personbilar kunde vi ej fara annat än med tåg och gick det ju ej varken för flyttningen eller för pojkarnas skolresa. Vi flyttade därför in till Sundvik hux flux i lördags. För att komma in till staden ha vi nu cyklar allihop och går det ju även för mor och mig ganska så bra fastän

> det väl är mera än 20 år sedan vi cyklade sist. Efter inflyttningen har det blivit en hel del besvärligheter ytterligare. Oklokt folk köper upp allt möjligt vad de kunna komma över och är det därför ganska svårt att få en del varor. […] Allt får ju emellertid klaras upp så gott det kan och går det väl också efter hand, bara vi slippa bliva indragna i kriget.[868]

Att hålla Sverige utanför kriget framställde Ernst Wehtje den yngre som det mest centrala i brevet till sin son, och även om det konstrueras ett nationellt ”vi” i texten så är det fortfarande en tämligen banalt uttryck för nationalism Den svenska militären skulle kunnat fungera som en nationell symbol att framhålla i kristid, men det var inte så den användes i brevet. Istället var det krigets påverkan på vardagen som lyftes fram. Kanske var brevet ägnat att lugna ett barn som befann sig långt hemifrån, på Lundsbergs internatskola, men kriget skapade inte heller i andra brev några starka nationalistiska uttryck. I ett brev i december skriver faderns återigen till Ingvar. Han berör Finland som då invaderats av Sovjetunionen och konkluderar:

> Om vi bara hålla ihop och handla beslutsamt, ha vi nog ganska stora chanser att kunna reda upp det hela. Det skall bliva roligt att nu snart få träffas igen till jul, och hoppas vi ju alla, att vi skola kunna fira jul tillsammans under fredliga förhållanden.[869]

Även här konstruerades ett nationellt ”vi”, men förhoppningen var att kriget skulle få ett snabbt slut. Inte ens det kommunistiska Sovjet unionens invasion av Finland föranledde några mer krigsaktivistiska eller patriotiska uttalanden.

I några fall återberättas möten med personer från andra länder. I ett brev som redogjorde för en resa i Spanien framstod Dan Broström som relativt fri från rasistiska föreställningar om sydeuropéer. Dan försökte lära sig spanska och imponerades av storstaden Barcelona.[870]

> Hotel Ritz är ett av de bästa hotel, jag sett. Ingen tyngande lyx men ovanligt trevliga + praktiska rum. Badrummen helt inredda på amerikanskt system. Här i Barcelona, som är en stad på ca 1 million människor, synes människorna ha det utmärkt. Man kan ej se fler eleganta bilar i Hyde Park än vad jag såg på Boulevarden igår. Alla bilarna voro fullpackade med mörkögade unga. De damer, jag sett här på hotellet, se mycket distingerade ut. En massa politici voro samlade här igår för att möte justitieministern, som var här på besök. Du skulle se hur dessa herrar politici resonera och gestikulera. I morgse vid frukosten kommo tre unga långa + smala damer + slogo sig ned nära mitt bord. En av dem talade med en hastighet, vars make jag aldrig hört, men lågmält + distingerat. På andra sidan satt en familj med 2 döttrar + 1 son: de sa knappt ett ord.[871]

Dan tyckte om allt med staden: hotellets bekvämligheter, de många bilarna och det sydeuropeiska sättet att tala och använda händerna. Han tyckte också om *tapas* och konkluderar för Ann-Ida att ”Det här är nog ett underbart land som vi skola besöka tillsammans.”[872] En lätt exotiserande ton kan anas i relation till kvinnor och de ”mörkögade unga”, men den tonen är svag och texten andas snarare beundran för spanjorerna än distans och främlingskapande.

ETT LITET KOLONIALT ÄVENTYR

1929 skulle Ivar Broman, professor i anatomi vid Lunds universitet, rasbiologiskt intresserad och senare grundare av Riksföreningen Sverige-Tyskland, åka till Afrika.[873] Ernst Wehtje den äldre skickade med adressen till ”en god vän”, Poul Bechgaard som drev en plantage utanför Nairobi i den brittiska kolonin Kenya. Där odlade de sisal, en växt med mycket starka fibrer som kan användas till att tillverka rep. Ernst Wehtje den äldre var själv involverad i Bechgaards affärer.[874] Några år senare tycks det dock inte gå så bra med affärerna och Hugo Wehtje och hans fru Helwi reser ner för att kontrollera verksamheten.

> Hugo och Helwi äro nu färdiga för avresan i kväll. De hava ju haft mycket att ordna och stå i de sista dagarna, men tror jag, att allt blivit ordentligt och väl förberett. De glädja sig nog åt resan, men äro säkert föga tilltalade av det egentliga uppdraget och inte heller av att lämna hem och affärer under så svåra tider.[875]

Hugo och Helwi reste samma kväll som brevet skrevs, den 17 september och förväntades vara framme först 7 eller 8 oktober. Först i december återvände de från vad Ernst Wehtje den yngre väljer att kalla ”sin expedition”.[876] Louise Bergström menar i sin undersökning av svenska migration fram till första världskriget att utflyttningarna till Brittiska östafrika, senare Kenya, kan ses som en exemplifiering av hur den europeiska imperialismen öppnade upp koloniala områden för ekonomisk exploatering, även för aktörer utanför de koloniserande staterna.[877] Ernst Wehtje den äldres ägande i Bechgaards plantage verkade inte ha varit någon ekonomisk framgång, men är intressant då det visar hur svenska kapitalägare var del av den koloniala exploateringen. Hugo och Helwi Wehtje deltog även i koloniala jaktpraktiker, vilket diskuteras i avsnittet om jakt, och dessa och det sätt som Ernst Wehtje den yngre talar om resan som en ”expedition” anknyter till europeiska fantasier om att ”upptäcka” Afrika.

Exemplet synliggör hur de svenska kapitalägarna ideologiskt, och i viss mån ekonomiskt, var sammanvävda med det europeiska koloniala projektet och dess rasistiska praktiker. Delar av dessa kan betraktas utifrån begreppet *institutionell rasism*, då det inte görs explicita rasistiska uttalanden utan framför allt anknyter till rasistiska praktiker av ekonomisk exploatering.

Ett uttryck för en mer explicit doktrinär rasistisk position synliggörs när Dan Broström skriver från fartyget ”Stockholm” som trafikerade sträckan Göteborg-New York.

> Ombord har varit en mycket uppsluppen stämning. Det har varit mycket ungdom ombord och de ha steppat hela dagen lång, ty spela ej orkestern, så gå grammofonerna. I söndags hade I kl cabaret med bal.

Dan Broström skymtar femte från vänster, iklädd frack och vit fluga. Liggande syns en man med fez, längst fram till höger en man med khakikostym och kolonialhjälm.

> Damerna i grand toilette och herrarna allmänt i smoking. Fyra negrer – en vit + 3 ännu vitare som konferenciern sa' – sjöngo negersånger, läkaren ombord Dr Brahme spelade fiol, en ung hr Rooth sålde sin den [ord?] i N.K. m.m. skoj, och en ung dansk filmskådespelerska, Fanny Meyer, dansade japansk dans etc. Sedan stor bal på babords promenaddäck som var helt inklätt med segelduk och prytt med flaggor och kulörta elektr. lampor. Såg väldigt fästligt ut.[878]

Ombord på "Stockholm" hade Dan bevistat en kabaré där fyra artister uppträdde i *blackface*-sminkning. Troligen var de del av en *minstrel show*, en rasistisk kulturyttring med stor spridning i USA från mitten av 1800-talet som byggde på ett antal fasta stereotypa karaktärer som framställde svarta som dumma, lata, vidskepliga, men musikaliska och enfaldigt lyckliga.[879] Från en annan båtresa finns ovanstående foto bevarat, där passagerarna deltar i en maskerad och där en person klätt ut sig till vad som kan antas vara en turk med fez, en annan är kolonial upptäcktsresande med den speciella hjälm som blivit kolonialismen signum, samt ett anteckningsblock. Fotot och det ovan citerade brevet blir en illustration av närvaron av koloniala

fantasier i en svensk föreställningsvärld, även om Sverige bara i begränsad omfattning hade egna kolonier.

Sammanfattande diskussion

Det här kapitlet har ägnats åt att undersöka hur kapitalägarna förhöll sig till andra klasser, grupper och skikt i samhället. Utifrån Bourdieus teorier kring kulturellt skillnadsskapande och i relation till ett postkolonialt forskningsläge kring *de andra* framstod det som troligt att en central praktik skulle vara att konstruera sin egen position negativt, framför allt i relation till andra elitgrupper. Materialet ger dock sammantaget intrycket att det bara i mindre utsträckning förhöll sig så. Istället är det sammansmältningen och förhandlingen med kulturella praktiker hämtade från en jordägande adel som dominerar, exemplifierat i andra kapitel med jordägande och jakt. Centralt att betona är att det inte var fråga om en enkelriktad process av assimilering vilket diskuterats i flera brittiska debatter som en process av *gentrification*, utan båda grupperna påverkade varandra och de kulturella praktikerna förändrades i processen.

I relation till fysiskt arbete och till fysiskt arbetande människor uttryckte de här undersökta kapitalägarna mycket lite distans, vilket i viss mån står i kontrast till det teoretiska forskningsläget. Inte heller i relation till den politiska delen av arbetarrörelsen uttrycktes någon stark antagonism i materialet, tvärtom framstod Dan Broström som en varm anhängare av samhällets demokratisering och den allmänna rörsträttens införande. I arbetsmarknadskonflikter var det dock tydligt att släkten Wehtje befann sig en motsatsställning gentemot fackföreningsrörelsen och agerade hårdfört i många tvister. Även i relation till arbetssjukdomar hos arbetare uppvisade de en hårdför attityd. Trots det uttryckte de inte i något sammanhang aggressiv missaktning mot arbetarna, arbetarklassen eller arbetarrörelsen. Relationen mellan medlemmarna i släkten Wehtje och arbetarna i deras företag framstår som präglad av det kapitalistiska lönearbetets exploaterande relationer, snarare än av kulturellt uttryckta markeringar av distans.

För släkten Broström finns inte något material bevarat som synliggör sådana praktiker, vilket är överraskande då de var ägare till de stora varven i Göteborg där radikala delar av arbetarrörelsen upprätthöll en mycket hög nivå av konflikt. En orsak till att detta kan vara urvalet av material, och att det totalt rör sig om ett fåtal brev som omnämner dessa teman. Mina resultat får därmed betraktas som tentativa, men som sådana är de intressanta.

En grupp inom arbetarklassen som kapitalägarna hade en speciell relation till var de tjänare som ofta bodde i deras hem. Materialet visar att släkterna hade ungefär samma antal tjänare som var vanligt i dessa sociala skikt i Sverige, och även om uttryck för hierarki och avstånd förekom så fanns det också flera exempel på familjär inkludering av tjänarna i fritidssysselsättningar och informationsutbyte. I relation till delar av forskningsläget som betonar de kvinnliga medlemmarna i kapitalägarfamiljernas eget deltagande i hushållsarbetet så ger materialet svagt stöd. Det framstår som en syssla som sköttes av anställd personal. Tjänarnas roll för känsloarbetet och omvårdnaden i relation till barn i familjerna har diskuterats på andra platser och understryks här, liksom att tjänarna kunde vara ett stöd för familjemedlemmarna själva i situationer då de behövde stöd. Ett expel var när Ann-Ida Broström beskriver den ensamhet som hon kände under en av sina graviditeter då Dan Broström var på resa, när en tjänare var hennes främsta stöd. Denna närhet fanns dock samtidigt som det gjordes tydliga markeringar av distans och hierarki, exempelvis genom att tjänare benämndes med förnamn, förutom chauffören Olsson hos släkten Wehtje.

Gruppen tjänstemäns relation till kapitalägarna, här framför allt exemplifierat med familjen Wehtje, karaktäriserades av både likställighet och hierarki. I många sammanhang hade de likartade arbetsuppgifter, och i relation till det omgivande samhället fanns det en likartad förväntning i båda grupper om att bidra till ”det allmänna”. Tjänstemännen hade också lättare än arbetarna att få hjälp vid sjukdom, att erhålla pension eller få stöd till anhöriga. Samtidigt fanns det en mängd praktiker som skapade hierarki mellan kapitalägare

och tjänstemän och mellan olika grupper tjänstemän. Dessa var relaterade till genuskonstruktioner, löneförhandlingar och diskussioner om arbetsvillkor, men också uttryckta genom hierarkiskapande gåvor, tilltal och uttryck för tacksamhet.

I det sista avsnittet om praktiker av rasifiering diskuteras antisemitismen som var en av dåtidens mest dominerande yttryck för rasism, särskilt inom den nazistiska rörelsen i Tyskland. Ingen av de undersökta kapitalägarna uttrycker antisemitiska åsikter, men Ernst Wehtje den yngres relation till nazismen var motsägelsefull. Han hade långvariga kontakter den pronazistiska organisationen SNU/SNF och gav organisationen ekonomiska bidrag även efter organisationens brytning med Högerpartiet. Han var även medlem i andra pronazistiska organisationer, men gav inte uttryck för någon doktrinär rasism, vare sig mot judar eller andra.

I avsnittet undersöks också den banala nationalism som uttrycks genom ett ivrigt vurm för den svenska flaggan och hyllandet av ”de fallna nationella hjältarna” i Andrée-expeditionen. Vidare undersöks de svenska kapitalägarnas deltagandet i kolonial exploatering utifrån breven som beskrev hur Ernst Wehtje den äldre investerade i ett sisalplantage i Kenya och hans son Hugo med fru åkte dit på ”expedition”. I något fall, som med den minstrel show Dan Broström ser på, går det att tala om rasistiska kulturella praktiker som var doktrinärt rasistiska, men i huvudsak behöver praktikerna analyseras utifrån begreppet institutionell rasism, då det inte görs explicita rasistiska uttalanden utan framför allt anknyter till rasistiska ekonomiska praktiker.

KAPITEL 6:

Avslutande diskussion

> Det finns många sätt i vår monumentälskande tid att resa sig minnesmärken. Vice häradshövding och verkställande direktören i Skånska cementaktiebolaget Ernst Fredrik Wehtje har valt sitt speciella. Långt över Malmö stad och landsbygd och det skimrande Öresund slingra sig mot rymden tvenne rökpelare från ett par väldiga skorstenar i Limhamn. Dag och natt, år efter år rista de oavbrutet mot den skånska himlen sin skrift om svensk duglighet och framåtanda, om ett av vårt lands största industriföretag och en källa till utkomst och bröd för tusentals människor.[880]

I sin samtid framställdes kapitalägarna gärna på det sätt som citatet ovan exemplifierar: som den frambrytande industrialiseringens hjältar, bärare av ekonomisk framgång, teknisk utveckling och modernitet. Senare beskrivningar av kapitalägare har naturligtvis låtit olika och växlat över tid, men fokus har ofta legat på liknande teman i många biografier och företagskrönikor. Syftet med den här boken är att utifrån en fallstudie omfattande två familjer undersöka kapitalägares praktiker av klass och genus i Sverige 1918 till 1939. Det görs genom att läsa ett för historiker traditionellt material, brev skrivna av elitpersoner, men att göra det på ett nytt sätt för att i större nyansrikedom undersöka och kritiskt granska hur klasspositionen av kapitalägare levdes av individerna, och hur genus- och klasspraktiker vävdes samman. Undersökningen fångar några av dessa praktiker, men inte de enda och inte de enda möjliga, hos ett begränsat antal

män och kvinnor som ingick i två svenska kapitalägande familjer under mellankrigstiden. Utan att hävda att detta var det enda sättet att leva klasspositionen kapitalägare är ambitionen att utifrån dessa exempel kunna säga något mer om klass och genus inom de kapitalägande skikten.

Den teoretiska ramen som diskuteras i det inledande kapitlet betonar klass som både position och praktik, där klass definieras utifrån Eric Olin Wrights perspektiv som utgår från relationen till produktionsmedlen, men där individerna ges ett starkt eget aktörskap i de praktiker som de ger uttryck för utifrån denna position. Klass ses inte heller som isolerat från andra maktordningar, och det går inte att definiera eller identifiera praktiker som är enbart skapade av klass. Framför allt lyfts genus och processer av rasifiering fram i det teoretiska ramverket för undersökningen, men materialets karaktär gör att det framför allt är genus som undersöks.

Undersökningen ger fyra centrala teoretiska poänger, utöver en mängd intressanta empiriska iakttagelser. För det första att klass är svårt att definiera utifrån kulturella kriterier, då variationerna i kulturella praktiker (vare sig dessa definieras finkulturellt smalt eller antropologiskt brett) gör gruppen svårdefinierad och oformlig. Detta är något som också lyfts fram av forskningsläget kring borgerlighet som väljer kultur som utgångspunkt, men då istället tas till intäkt för att ifrågasätta klass som maktstruktur. I de teoretiska utgångspunkterna argumenteras för att detta är ett skäl att ifrågasätta definitionen, och undersökningen illustrerar bredden i kulturella praktiker som knyts till positionen av kapitalägare. Pierre Bourdieu är central för den här genomförda undersökningen, som är uppbyggd kring det från honom lånade begreppen *praktik* samt olika former av *kulturellt* och *socialt kapital*. I sin undersökning av franska sociala förhållanden, *Distinction*, synliggör han de starka variationerna för kulturella praktiker inom elitgrupper, men han vill ändå koppla praktikerna till olika klassfraktioner inom dessa och analysera dem som skillnader i sammansättning mellan olika symboliska kapital.[881] Urvalet i undersökningen, med fokus på kapitalägare, gör

att det finns en relativt stor likhet mellan de undersökta personerna varför sådana förklaringar är mindre troliga. En möjlig invändning är att många av de här exemplifierade kulturella uttrycken kan inkluderas i en brett definierad ”borgerlig kultur”, men en sådan definition får ett drag av cirkelreseonemang över sig då den gemensamma nämnaren för de kulturella uttrycken blir att de utövas av personer ur borgerligheten. I undersökningen föreslås att skillnaderna skulle kunna kopplas till geografiska skillnader i gruppen, eller till skilda maskulinitetskonstruktioner hos de kapitalägande männen, men ett sådant resultat understryker bristfälligheten i kultur som grund för klassindelning. Om så distinkt olika kulturella praktiker kan knytas till gruppen kapitalägare blir det svårt att hävda att gruppen definieras av en gemensam kultur. I det teoretiska avsnittet förs istället fram en uppdelning mellan klass som position och klass som praktik, där postitionen ses som en analytisk härledning utifrån Eric Olin Wrights modell och relationen till produktionsmedlen. De praktiker som knyts till denna position ger ett stort utrymme för variation, här tydligast exemplifierat med möjligheten till lokala variationer baserat på regionala kulturer, eller hur intersektionerna mellan genus och klass skapar olika specifika former av klassmärkta maskulinitetsuttryck.

En andra poäng är ett bekräftande av Raewyn Connell och Demetrakis Demetrious diskussion kring hegemonisk maskulinitet och användning av Antonio Gramscis begrepp hegemoniskt block. I opposition mot ett forskningsläge som betonar en ”norm” för män visar undersökningen på en betydande spännvidd i de maskulinitetspraktiker som knöts till de kapitalägande männen. Detta understryker vikten av att betrakta hegemonisk maskulinitet som något föränderligt och motsägelsefullt, där de maskulinitetsuttryck som knyts till den samhälleliga makteliten kan förändras och förhandlas. I den empiriska undersökningen exemplifieras det tydligast med de kapitalägande männens omvårdande praktiker som kontrasteras mot forskningslägets betoning av en distanserad manlighet inom borgerligheten, samt med skillnaden mellan Dan Broströms intresse

för opera och teater jämfört med Ernst Wehtje den yngres intresse för jakt.

Den tredje poängen undersökningen visar i relation till de teoretiska utgångspunkterna är fruktbarheten i att använda begreppet *moralisk ekonomi* för att fånga in de motsägelsefulla praktiker och normsystem som styrde kapitalägarnas, och andras, ekonomiska överväganden. I linje med Polanyis tes om ekonomins sammanvävdhet med det övriga samhället visar undersökningen varför olika rationaliteter och normer samtidigt kan påverka ekonomin, och att ekonomin inte kan betraktas som något som ligger utanför samhället och styrs av kalla kalkyler av vinstmaximering. Undersökningen betonar också den emotionella dimension som kapitalägarna gav uttryck i relation till teknik och administration, något som understryker behovet av att analysera hur känslor och normer också påverkade deras ekonomiska överväganden. Begreppet *moralisk ekonomi* kontrasteras mot andra försök att knyta inflytande av ”irrationella värderingar” till en tradition av paternalism, som ges en distinkt kodning av att vara äldre och förlegad. I motsats till detta lyfter undersökningen fram de moraliska värdeskalornas aktualitet i dåtiden, inte som en rest från det gamla utan som något aktivt verkande.

En fjärde poäng handlar om det handlingsutrymme som kvinnor hade inom familjerna, där undersökningen visar att även om en genushierarki som premierade att underordnade femininitetskonstruktioner upprätthölls, så fanns det ett visst utrymme för självständigt agerande och alternativa kvinnligheter från några av de här undersökta kvinnorna. Framför allt exemplifieras detta med Gurli Wehtje, som inom en tydlig ram av femininitet och moderskap ändå upprätthåller en position som kapitalägare med visst inflytande, och Karin Elfverson som, även om hon ekonomiskt underordnar sig, framstår som stark och självständig i socialt hänseende.

Samtliga dessa resultat springer ur en dialog mellan teori och empiri, och i det följande ska de empiriska resultaten diskuteras mer noggrant liksom deras teoretiska konsekvenser.

Den mäktiga familjen, passionen för tekniken och det (o)moraliska ägandet

En av de saker som framträder tydligt i materialet är hur ägandet var strukturerat runt ett antal släktrelationer. Catherine Hall och Leonore Davidoff lyfter fram släktrelationer som extra starka, varför det sätt som släkterna Wehtje och Broström konstruerade ett nätverk av släktingar kring ägandet kan ses som en strategi för att minska risktagandet i affärerna. Mellan släktingarna vävdes ett nät av förtroendefulla relationer som tjänade som grund för ägandet. I opposition mot de delar av forskningsläget som sett mycket negativt på familjeföretag och beskrivit den typen av företag som obenägna att följa med i tekniska och organisatoriska förändringar, framhåller den här gjorda analysen familjen som en ägarstruktur som kapitalägarna medvetet valde och bibehöll under längre tid, varför det kan förutsättas att de såg fördelar med det. Släkterna Wehtje och Broström var, precis som ett stort antal andra ägarsläkter i Sverige, stabilt framgångsrika under många år, vilket också kan ses som ett grund för att ifrågasätta den negativa bilden av familjen som ägare.

Samtidigt fanns det starka inslag av hierarki mellan olika släktingar. I materialet var det särskilt tydligt hur Ernst Wehtje den yngre som ansvarig för ”den centrala fördelningen” administrerade delar av sina bröders och andra släktingars ekonomi, och därmed hamnade i en maktposition i relation till dessa vilket i relation till bröderna yttrade sig i påpekanden om hur de borde sköta sin ekonomi och uppmaningar till sparsamhet. Det fanns också en grupp mer avlägsna släktingar som hamnade i en än mer underordnad position, vilket synliggjordes genom starka yttranden av tacksamhet och social underordning. Det fanns dock en tredje grupp släktingar, framför allt kvinnor, som uppbar räntor på familjens gemensamma kapital, men som nästan helt undslapp både de förmanande kommentarerna och den sociala underordningen. Resultatet är intressat i relation till delar av forskningsläget om nätverk som betonar släkter som nätverk av likställighet, något som materialet motsäger.

Inom både familjen Broström och familjen Wehtje fanns det juridiska överenskommelser för att säkra upp ägandet, i de fall de sociala relationerna inte var tillräckliga. För släkten Broström blir det särskilt tydligt när en av Dan och Ann-Ida Bröströms döttrar gifter sig med en man som visar sig vara en sol-och-vårare.

Undersökningen tydliggör hur värdekonservativa uppfattningar och hierarkiska sociala relationer kunde samexistera med optimism för den tekniska utvecklingen. En konservativ uppfattning om familjens roll och om hierarkier inom familjen blir den ram inom vilken det moderna samhället byggs, bokstavligt talat med betongblock levererade från släkten Wehtjes fabriker eller mer symboliskt med släkten Bröströms väldiga atlantgående fartyg. Det kunde tolkas som en paradox, men utifrån Christer Ericssons diskussion om paternalistiska högerpolitiker, där Ericsson lyfter fram hur dessa kunde kombinera ekonomisk liberalism med värdekonservatism, upplöses paradoxen. De tekniska och ekonomiska förändringar och framsteg som kapitalägarna och den frambrytande kapitalismen var bärare av behövde inte utmana könsmaktsordningen inom familjen utan de kunde samexistera. Materialet exemplifierar hur intersektionen mellan klass och genus skapar ett inte alltid förutsägbart mönster av praktiker.

Undersökningen visar att teknik och tekniska kunskaper var en mycket central del i kapitalägarnas konstruktion av sin självbild och självrepresentation, och i analysen kopplas det särskilt till konstruktionen av maskulinitet. I synnerhet hos Ernst Wehtje den yngre och Dan Broström var det tydligt, men också hos andra män i släkterna. I materialet från släkten Wehtje framstår den maskulinitet som kopplas till teknik som en brygga som utjämnar klasskillnader mellan ägande direktörer och underställda ingenjörer, där de senares gillande omdömen om fabriker och tillverkningsanläggningar blev något som Ernst Wehtje den yngre eftersträvade. I materialet från släkten Broström finns några intressanta passager där Dan Broström framstår som mycket passionerad i sin relation till tekniken, tekniska metaforer finns med när han beskriver sin egen kropp och Ann-Ida Broström ser en koppling mellan tekniskt arbete och gott humör

hos sin make. Även Ernst Wehtje den yngre gav uttryck för en emotionell relation till tekniken då han lyfte fram estetiska aspekter på fabrikerna, och beskrev dem som vackra. I samma riktning pekar den stolthet som han, enligt uppgift, sägs ha hyst över titeln ”hedersdoktor” vilken han fått av Kungliga Tekniska högskolan i Stockholm. Det maskulinitsuttryck som grundar sig i kontroll över tekniken kopplas därmed inte bara till en rationalitet, utan ges även en emotionell och estetiserande dimension. Metaforen kring teknik och kropp kan tolkas dubbelt, som ett inträde av rationalistiska tankefigurer i relationen till kroppen, men också som ett biologiserande av tekniken. Poängen som lyfts fram här är att det ena inte utesluter det andra, utan den maskulinitetskonstruktion som skapades kunde vara självmotsägande och inkonsekvent. De kapitalägande männen kunde samtidigt uppfatta sig själva som bärare av teknisk utveckling och rationalitet, och fylla sina beskrivningar av samma teknik med passion, estetik och kopplingar till det biologiska.

En annan aspekt av förvaltandet av företagen var viljan till ordning och kontroll, praktiker som upptar en ansenlig andel av brevmaterialet framför allt i släkten Wehtjes arkiv. Rollen som administratör, i form av ekonomi eller juridik, framstår som central och även om den i forskningsläget konstrueras i opposition mot ingenjörsidealet så tycks rollerna ha gått utmärkt att kombinera för en person som Ernst Wehtje den yngre. Kopplat till rollen som administratör fanns en stark strävan efter ordning, i några lägen upphöjd till passion. Strävan efter ordning kan kopplas till ett borgerligt skötsamhetsideal men också till ekonomiska praktiker som syftade till att öka vinsterna från produktionen genom rationaliseringar kombinerat med en stark teknikoptimism. Den emotionella aspekten av förvaltandet av företagen är också intressant, då den synliggör en annan sida av kapitalägarna än den av den kyligt kalkylerande och rationella företagsledaren.

Ett för boken centralt avsnitt i det första kapitlet diskuterar praktiker relaterade till ägande och förvaltande av företagen som sker utifrån logiker påverkade av moraliska normer om hur kapitalägarna

borde styra sina företag. Den teoretiska utgångspunkten för avsnittet är Polanyis teori om ekonomins sammanvävdhet med samhället i övrigt, och begreppet *moralisk ekonomi*. I två exempel från släkten Wehtje, övertagandet av Slite cementfabrik 1931 och försäljningen av Halda i Svängsta 1938, tydliggörs den dubbelhet som finns i relationen mellan vinstmaximerande logiker och moraliskt baserade normer för hur ägaren bör bete sig. I båda exemplen finns inslag av båda logikerna, där Wehtje i Slite gick in för att slå sönder en struktur som gav arbetarna på fabriken inflytande över produktionen och avskaffade ett antal förmåner de förhandlat till sig från den tidigare fabriksledningen, men samtidigt förde resonemang om vad som var bäst för orten och hur arbetarna skulle kunna erbjudas sysselsättning året runt. I exemplet Halda gjorde Wehtje inför försäljningen, utfästelser om att inget skulle förändras genom försäljningen utifrån argumentationer som baserade sig på en moralisk uppfattning om skyldigheter för ägaren mot orten där produktionen skedde, men efter ägarbytet var han ytterst ovillig att lägga sig i hur den nye ägaren förvaltade företaget. Båda exemplen illustrerar hur de moraliska ekonomiska övervägandena finns med, men att de profitmaximerande logikerna får överhanden.

Som ett tredje exempel diskuteras de donationer och det välgörenhetsarbete som kapitalägarna ägnade sig åt, där den göteborgska släkten Broström agerar utifrån starka krav på att se till det ”allmänna goda” genom donationer till större projekt och välgörenhet till enskilda. Välgörenheten riktad till enskilda skedde dock inte framför allt genom gåvor utan genom lån, med en ränta på fem procent på de utlånade pengarna, vilket får illustrera hur en kapitalistisk vinstlogik också accepterades inom ramen för den moraliska ekonomins normer för välgörenheten. Släkten Wehtje var långt mindre aktiv med donationer och välgörenhet, men understödde den lokala idrottsklubben och hjälpte ett fåtal enskilda individer efter ett liknande mönster som släkten Broström.

Analysen landar i att de moraliska normer som omgärdade ekonomin var föränderliga och förhandlade, att de såg delvis olika ut i

Göteborg och i Skåne, samt att de inte var tvingande eller rigida utan föremål för jämkningar. Likväl var de tydligt närvarande och påverkade ekonomiska praktiker och beslut. På ett teoretiskt plan vill jag lyfta fram fördelen med att använda *moralisk ekonomi* som ett begrepp för att fånga in dessa praktiker. Istället för att som Tomas Matti konstruera två poler, paternalism eller rationalitet, bejakar begreppet det sätt som moraliska värderingar tillåts påverka ekonomiska överväganden utan att de enkelt kan placeras in längs en endimensionell skala.[882] Begreppet fångar också in något annat än Bourdieus formuleringar kring kulturellt och socialt kapital, där författaren beskriver hur dessa och andra symboliska kapital ackumuleras enligt logiker som inte är ekonomiska. En central poäng med Bourdieus begrepp, som dock i liten omfattning synliggörs i undersökningen, är att ackumulerandet av sådana kapital kan utmana sociala skiktningar som annars ofta baseras på ekonomiskt kapital. Skillnaden med begreppet *moralisk ekonomi* är att det försöker fånga de praktiker som handlar om just ekonomin och belysa hur dessa påverkas av moraliska värderingar.

Klass märker kultur men klass definieras inte av kultur

Avhandlingens tredje kapitel inleds med ett fokus på de praktiker som kan ringas in med ett relativt snävt kulturbegrepp och med exempel från olika typer av elitkultur som opera, teater och konst, för att sedan utgå från ett vidgat perspektiv på kultur och inkludera ett antal olika fritidssysselsättningar och andra kulturella praktiker, såsom jakt och sport, men också jordägande och formell utbildning.

Simon Gunns undersökning av brittisk borgerlighet i slutet av 1800-talet har varit viktig för bokens tillkomst som inspirationskälla och jämförelsematerial. Gunn betonar hur central klassisk musik var för borgerligheten i industrikapitalismens vagga Manchester. I synnerhet när den framfördes i särskilda konserthallar och som en noga reglerad ritual, som en arena för att bygga kulturellt kapital. I materialet framstår Dan Broström som en ivrig teater- och operabesökare, men inte inskränkte sitt intresse till opera och teater utan

också uppskattade farser och spex som troligen bar ett väsentligen lägre kulturellt kapital. Ernst Wehtje den yngre framstår inte som att han hade ett lika starkt intresse av teater eller opera, även om det finns några tillfällen då han också diskuterar sådana kulturyttringar. I båda släkterna kan man se en koppling mellan teater och femininitet, där kvinnorna i familjerna på ett tydligt sätt är kopplade till dessa praktiker i mycket högre grad än till exempelvis jakt.

Konstföremål representerade ett kulturellt kapital som Ernst Wehtje den äldre såväl som den yngre var intresserade av att ackumulera, men framför allt framträder Mimmi Wehtje i ett ”hemma hos”-reportage från 1933 som den person som besatt det förkroppsligade kulturella kapital, kunskapen och smaken, som krävdes för att ackumulera ett objektifierat kulturella kapital i form av tavlor och antikviteter. Dan och Ann Ida Broström tycks inte ha varit lika entusiastiska konstsamlare, även om de också hade viss kontakt med konstnärskretsar.

Vid en jämförelse med Gunns undersökning och annan forskning framstår inte konserter med klassisk musik som en lika central kulturell praktik. Det gäller i synnerhet för Wehtje men även Dan Broström kunde lika gärna gå på teater eller annan scenunderhållning, varför de just denna kulturyttring inte framstår som ett så centralt kulturellt kapital. Det är inte heller något som förenar kapitalägare kulturellt. Släkten Wehtje samlade konst, något som representerar ett delvis annat sätt att ackumulera kulturellt kapital, med fokus på objekt istället för det flyktiga förkroppsligade kapitalet som förmågan att uppskatta musik och teater representerar. Det fanns därmed tydliga skillnader i vilka finkulturella aktiviteter som personerna från de olika släkterna ägnade sig åt, och därmed en betydande spännvidd i de kulturella praktiker som knöts till klasspositionen kapitalägare. Bourdieu diskuterar utförligt olika typer av kulturella praktiker och hur olika sammansättningar av symboliska kapital skapar olika positioner i de diagram för social stratifiering som han skapar, och även om han inte hävdar att det finns en mekanisk koppling mellan positioner i diagramet och specifika kulturella praktiker betonar han

sambanden relativt starkt.[883] Urvalet av två klassmässigt likvärdiga, men naturligtvis inte identiska, familjer gör att förklaringar som kopplar skillnader i kulturella praktiker till deras respektive klasspositioner blir svåra att upprätthålla.

Bourdieu inkluderar formell utbildning som ett centralt kulturellt kapital, och i flera av hans undersökningar står just dessa kapitalformer i fokus. Många av de undersökta industrikapitalisterna genomgick högre utbildning framför allt inom juridik, teknik och administration, men samtidigt betonade särskilt Dan Broström en skillnad mellan honom själv som en ”det praktiska livets” man och personer aktiva inom akademin. Praktik i inhemska eller utländska industrier värderades högt, och sammantaget framstår inte formell utbildning som att det var ett kulturellt kapital som var särskilt centralt i det här undersökta materialet. Informationen om kvinnornas utbildning är sparsam, men de verkar ha genomgått en väsentligen kortare utbildning än männen.

Ägande av jordegendomar och herresäten var en annan kulturell praktik som, i likhet med köpen av konst som släkten Wehtje ägnade sig åt, kan tolkas som att kapitalägarna omvandlar sitt ekonomiska kapital till kulturellt kapital i objektifierad form. Ett annat sätt att betrakta det är att det skedde en sammansmältning av två elitskikt, den jordägande adeln och den kapitalägande borgerligheten, som tillsammans bildar ett kulturellt och politiskt dominerande hegemoniskt block. I den processen överfördes kulturella praktiker mellan de två grupperna, och en sådan var ägandet av stora jordbruksproduktionsenheter. Både släkten Broström och släkten Wehtje köpte jordegendomar.

Jakten var en annan arena för överföring och sammansmältning mellan kapitalägare och andra elitskikt, där framför allt Ernst Wehtje den yngre var en ivrig jägare och i sin praktik blandade element från en äldre adligt kodad jakt, framför allt genomförd i anslutning till slott och herrgårdar i Skåne, och element från en frambrytande civilisationskritik som blev viktig under åren runt sekelskiftet 1900 där vurm för vildmarken och naturen var central.

Processerna av kulturell överföring mellan jordägande adel och kapitalägande borgerlighet har givit upphov till flera debatter, framför allt bland brittiska historiker, om huruvida det sker en process av *gentrification* där den frambrytande kapitalistiskt orienterade borgerligheten övertar kulturella praktiker och ekonomiska värderingar från den jordägande adeln, *the gentry*, och därmed slutar agera profitmaximerande och kapitalackumulerande. En annan position som den här undersökningen ansluter till och som företräds av exempelvis Jürgen Kocka, E.P. Thompson och Michael Roper, betonar istället sammansmältningen mellan elitskikten, att det inte sker ett enkelt ”övertagande” av kulturella praktiker och att de inte går i en riktning utan processen är dubbelriktad. Ur ett Gramsci-inspirerat perspektiv, som bland annat E.P. Thompson använder sig av, går det att se de olika elitskikten som till en början konkurrerande klassfraktioner som sedan formerar ett hegemoniskt block och då sammansmälter.

En viktig poäng som bland annat Michael Roper lyfter fram är den längtan efter en kraftfullare maskulinitet som han ser hos förespråkarna för *gentrification*-testen, exempelvis Martin Wiener. Den jordägande adeln får i debatten representera en svag maskulinitet, som passivt förvaltade sin egendom och inte strävade efter att utöka sitt kapital genom att investera i vinstskapande företag. Roper ser i Wieners och andra samtida historikers argumentation hur den vinststrävande kapitalisten kodas som en potent maskulinitet vilket kontrasteras mot den viktorianske gentlemannen som konstrueras som tämjd. Diskussionen blir en intressant exemplifiering av hur historien används som en projektionsduk för samtidens politiska och teoretiska motsättningar, men också på hur fruktbar en analys som kombinerar klass och genus kan vara för att se nya mönster och möjliga tolkningar. I det här undersökta materialet blir det tydligt hur de olika jaktpraktiker som Ernst Wehtje den yngre ägnade sig åt anknöt till olika klasspraktiker och delvis olika genuskonstruktioner. Så knyter den rituellt reglerade fina jakten an till en klasspraktik som förhandlas med andra elitskikt med längre historiska anor, och skapar därmed vissa specifika genuskonstruktioner. Den jakt som

kommunicerar med dåtidens ökande intresse för vildmark och en rädsla för att civilisationen gjort män alltför veka skapar andra genuskonstruktioner, och knyter i lägre grad an till de jakttraditioner som den jordägande adeln ägnat sig åt. Istället kan den, i linje med Tina Loos analys, ses som en anpassning av den koloniala storviltsjakten, vilken tog alltför mycket tid i anspråk för en företagsledande kapitalägare. Genom att skapa en praktik där jägaren kan ”besegra det vilda” utan att behöva resa flera månader till Afrika, görs dessa attraktiva maskulinitetspraktiker åtkomliga även för en borgerlighet med mindre utrymme för fritid. Båda formerna av jakt var starkt maskulint kodade, där kvinnor i både det här undersökta materialet och i litteraturen hade en begränsad roll och närvaro. I motsats till den brittiska diskussionen från tidigt 1980-tal menar jag att det är mindre fruktbart att betrakta de jaktpraktiker som anknyter till den jordägande adelns praktiker som uttryck för en ”svagare” maskulinitet, utan jag vill i linje med Raewyn Connell och Demetrakis Z Demetrious diskussion se båda maskulinitetsuttrycken som del av en hegemonisk maskulinitet, vars innehåll kan förhandlas och förändras över tid. Att det inte fanns någon motsättning understryks av att Ernst Wehtje den yngre obehindrat rörde sig mellan de båda praktikerna. Det är bara i materialet från släkten Wehtje som det finns diskussioner om jakt, i materialet från Broström nämns det inte.

I konstruktionen av Sverige och svenskhet ges även jakten en roll, exemplifierat i materialet av den älgjakt som uppfattades som exotisk av utländska besökare. Det fanns också en koppling till koloniala projekt och praktiker som framskymtade då Hugo och Helwi Wehtje åkte på ”expedition” till Kenya och deltog i en jaktsafari, ett sätt att jaga som alltså tog väldigt mycket tid i anspråk och som knyter an till klasspraktiker hos elitskikt som kunde vara borta från sina normala sysselsättningar under en längre tidsperiod.

Förutom jakt ägnade sig medlemmarna av släkten Wehtje åt olika typer av sport, såsom tennis och skidåkning. Dan Broström å sin sida omtalar dessa aktiviteter i väsentligt mindre grad, men han ägnade sig åt segling vilket dock givit begränsat avtryck i materialet.

I forskningsläget diskuteras den roll som gymnastik och sport hade i samtiden, där gymnastik gavs rollen av fostran till disciplin medan sporter med ett tävlingsmoment sågs som gynnande av förmågan att konkurrera, och där det senare kunde kopplas till samhällets övre skikt medan arbetarklassens fysiska fostran fokuserade på disciplinering. I det här undersökta materialet är det istället det lustfyllda idrottsutövandet som framträder som centralt. Även om ett visst tävlingsmoment finns med när Ernst Wehtje den yngre exempelvis spelar tennis med sina barn, så verkar det inte ha varit så noga huruvida han vann eller förlorade.

Det är alltså relativt olika kulturella praktiker som synliggörs i materialet, och i diskussionen om möjliga förklaringar kan olika perspektiv väljas. Det går att betona de geografiska skillnaderna, vilket inflytelserika delar av forskningsläget med Jan Glete i spetsen stödjer. Här betonas Göteborg som en plats med ett rikt kulturliv och ett liberalt borgerligt elitskikt som gynnade det, i kontrast till Malmö som var väsentligen fattigare på kulturinstitutioner och där istället en starkare koppling till en jordägande adel gjorde sig märkbar inom näringslivet. Det finns också anledning att påminna om de ekonomiska praktiker kopplade till donationer och välgörenhet som diskuterats ovan och i bokens andra kapitel, där det också var tydligt att det fanns skillnader mellan Skåne och Göteborg. Jämförelsen tydliggör också donationer och välgörenhet som en kulturellt styrd ekonomisk praktik och vidare den *sammanvävdhet* som varit en poäng att lyfta fram utifrån Polanyis diskussion om ekonomins sammanvävdhet med det övriga samhället. Utifrån det smala empiriska materialet är det dock svårt att se en tendens baserad på geografi, då materialet bara ger ett fåtal exempel från vardera platsen.

En annan möjlig tolkning tar fasta på de olika maskulinitetsuttrycken, där framför allt Dan Broström respektive Ernst Wehtje den yngre blir bärare av två distinkt olika maskulina praktiker. Dan Broström gick på opera och teater, kulturella praktiker med en viss feminin kodning i materialet och i Simon Gunns undersökning av Manchester uttryck för borgerlig förfining, god smak och kopplad

till självkontroll. Ernst Wehtje den yngre ägnade sig åt jakt och avsatte en hel del tid och arbete till att lära sina söner det samma, en praktik kopplad till aggressiva former av maskulinitet. Ernst Wehtje var en stor, muskulös person medan Dan Broström var kortvuxen och spensligt byggd. Skillnaderna i olika kulturella praktiker skulle kunna kopplas till dessa olika maskulinitetsuttryck, delvis fotade i skillnader i fysik.

Tolkningarna som betonar geografiska faktorer respektive olika maskuliniteter utesluter inte varandra. Utifrån den variation av kulturella praktiker som synliggörs i materialet vill jag dock framför allt hävda att det är svårt att se de kulturella praktikerna som något som skapar gruppen kapitalägare. Undersökningen understryker de problem som tidigare diskuterats kring kulturforskning om borgerlighet som får svårt att definiera sitt studieobjekt, och anknyter till William Sewells kritik av användingar av kulturbegreppet som försöker skapa urskiljbara ”kulturer” i plural då han menar att gränserna mellan sådana alltid är svaga och föränderliga. Utifrån en klassdefinition som betonar kultur eller konsumtion blir gruppen kapitalägare diffus och inbördes motsägelsefull, och det blir svårt att se den som en enhet i någon betydelsebärande bemärkelse. Diskussionen i kapitlet ”Att äga och förvalta företag” visar samtidigt att det finns starka variationer i de praktiker som kopplas till kapitalägarnas förvaltande av sina företag och sitt ägande, vilket här tas som intäkt för behovet av en klassdefinition som inte utgår från dessa gruppens praktiker utan en analys av den kapitalägande gruppens roll i ekonomin, i linje med den diskussion kring Eric Olin Wright som förs i det inledande kapitlet. Klass definieras därmed som position, men analyseras som praktiker med ett stort utrymme för variation, här tydligast exemplifierat med möjligheten till lokala variationer baserat på regionala kulturer, eller hur intersektionerna mellan genus och klass skapar olika specifika former för klassmärkta maskulinitetsuttryck.

Intimitet som verktyg, komplexa maskuliniteter och femininitet inom tydliga gränser

Bokens fjärde kapitel har tre centrala poänger, där den första är att synliggöra den roll som vissa sociala praktiker hade för att markera intimitet mellan de kapitalägande männen. Den andra poängen är att synliggöra att maskulinitetskonstruktionen bland de kapitalägande männen var mer komplex och motsägelsefull än vad den först kan ge intryck av. Den tredje är att synliggöra kvinnors roll och aktörskap inom familjerna.

I relation till den första poängen förs tre exempel på intimitetsskapande praktiker fram: hälsningar till familjens kvinnor i breven, middagar i hemmet och bröllop. I samtliga dessa exempel var familjens kvinnor centrala som markörer av intimitet, men kvinnorna framstår i materialet som begränsade till relativt passiva roller. Det var inte i särskilt hög grad kvinnorna själva som agerade, utan det var männen som omnämnde dem exempelvis i korrespondensen och framförde hälsningar. Vid middagar användes kvinnor på ett liknande sätt för att inför andra män markera att de blev inbjudna till ett privilegierat sammanhang av intimitet och förtroende. Middagarna i hemmet var en arena som i forskningen framställts som ett utrymme för kvinnors eget aktörskap och nätverksskapande, men i det här undersökta materialet finns det inga exempel på att så var fallet.

Undersökningen försöker ta bland andra Gordon och Nairs uppmaning på allvar, att upplösa dikotomin mellan privat och offentligt och att hemmet inte ska ses som en ”privat sfär”. Som forskningsläget betonar så skapar den i dåtiden starka idén om de separata sfärerna högst materiella och institutionella avtryck, men upprättade inte några oöverstigliga gränser för olika praktiker av vare sig genus eller klass. Kvinnorna och hemmet användes i ett nätverksskapande arbete för att ansamla det Bourdieu benämner socialt kapital, och även för att fördjupa existerande sociala relationer genom att tillföra dem kvalitativt nya dimensioner. I dessa processer fanns ingen distinktion mellan privat och offentligt, utan en central del av arbetet med att skapa förtroendefulla affärsrelationer var genom signaler

av intimitet. I kontrast mot Habermas som betonar just de intima relationerna inom kärnfamiljen och hur borgerliga hus arkitektoniskt omformades och gav allt mindre utrymme för det offentliga umgänget i salonger, framstår i materialet och litteraturen just middagsbjudningar i hemmet som en central arena för kapitalägarna.[884]

Ett liknande tema som förekommer i materialet och som illustrerar en likartad poäng är bröllop. Forskningen lyfter fram bröllopet som en praktik med en dubbel karaktär av både symbolisk manifestation av den romantiska kärleken och institution för att juridiskt bekräfta ekonomiska relationer. Det finns dock lite stöd för detta i materialet, och de här beskrivna bröllopen framstår som ett tillfälle för nätverksinteraktion och för att stärka sociala band, en arena dit affärsbekanta bjöds in som ett tecken på förtroende och samhörighet. Detta har säkerligen delvis sin förklaring i att breven som utgör materialet inte var skrivna av de personer som själva skulle gifta sig, men bristen på romantisk kärlek är ändå tydlig. Istället fungerade bröllopen som en arena för homosocial interaktion, där kvinnor och underordnade män intog mindre roller medan interaktionen mellan hegemoniska män stod i fokus.

Även rent manliga sammanhang fyllde rollen av nätverksskapande arena. Det illustreras i undersökningen av det internationella exemplet från den brittiska klubbkulturen och även av att medlemskap i ett exklusivt jaktsällskap kunde fylla samma funktion. Den homosociala kodningen av interaktionen mellan manliga likar understryks också av brevens ofta återkommande inledning: Bäste Broder!

Ett helt annat tema i breven är de praktiker av omvårdnad som kapitalägarna gav uttryck för. Dan Broström, Ernst Wehtje den yngre och Ernst Wehtje den äldre gav uttryck för en maskulinitet som inkluderade starka drag av omhändertagande av barn, omvårdnad av äldre släktingar, känslosamhet, en öppenhet för att känna oro och att även själv vara i behov av omsorg. Istället för den disciplin och känslomässiga återhållsamhet som ofta betecknas som karaktäristisk för män inom svensk och europeisk borgerlighet visar materialet att även andra maskulinitetsuttryck var möjliga. Det visar på att

maskulinitetskonstruktionen inom klassen var komplex och motsägelsefull. Mot detta ska, i enlighet med bland annat Kate Mulhollands analys, invändas att dessa ”mjukare” maskulinitetsuttryck inte nödvändigtvis förändrar genushierarkierna, utan kan kombinieras med att kvinnor även i dessa relationer utför ett stort känsloarbete som är centralt för företagen.[885]

Ett starkt betonande av faderskapet var ett av de drag av omvårdnad som synliggörs i materialet, och forskningen visar att detta sågs som en tillgång i sociala relationer med andra företagsledare. Det är något som också illustreras genom att kapitalägarna gjorde sitt faderskap synligt inom företaget. Samtidigt sköttes mycket av det praktiska arbetet med omhändertagande av barnen av anställda kvinnor, vilket visar på omsorgsarbetets könade och klassmärkta karaktär. Dessa anställda framstår i några av citaten som centrala i barnens liv även emotionellt, vilket reser frågor kring hur nära anknytningen hos barnen till deras biologiska föräldrar var. Återigen kan materialet sägas exemplifiera Demetrious diskussion om de motsägelsefulla uttrycken inom det hegemoniska maskulinitetsblocket, och understryker hur disparata praktiker kan samexistera genom en process av förhandling och inkludering. De inbördes motstridiga och växlande praktiker som blir synliga i materialet ska därför inte analyseras som paradoxer, utan som en illustration av att den hegemoniska maskuliniteten inte behöver vara logiskt konsistent eller sammanhängande.

Det var bara ett fåtal kvinnor som hade en korrespondens med de här undersökta kapitalägande männen, men analysen av detta material visar att även om de flesta tycks ha intagit och tilldelats mycket underordnade roller, så kunde några av kvinnorna konstruera en femininitet i relation till de hegemoniska männen som gav ett visst utrymme för ett självständigt ägande av kapital med inflytande över företagen. Ett villkor tycktes ha varit en viss retorisk och organisatorisk underordning, vilket blir synligt i hur Gurli Bergström konstruerade sin investering i Ernst Wehtje den yngres företag inte som en källa till inflytande och makt utan som att hon var tacksam för mannens hjälp vid förvaltandet av pengarna.

Det tycks också ha varit möjligt att som kvinna välja en livsstil med en egen yrkeskarriär och sammanboende med en annan kvinna, vilket illustreras av exemplet Karin Elfverson. Hon var en av de kvinnor som ingick i den krets av mer avlägsna släktingar som i ekonomiskt hänseende var starkt underordnade Ernst Wehtje den yngre. I den sociala interaktionen mellan dem båda framstår hon dock i hög grad som en självständig och stark aktör, i en organisatoriskt framskjuten position inom Svenska sjuksköterskeföreningen och utan att vara gift med en man men i ett stadigvarande samboförhållande med en kvinna. Den sammantagna bilden av deras relation blir därmed motsägelsefull, där den ekonomiska relationen präglades av starka utsagor av tacksamhet medan den övriga sociala interaktionen framstår som att den var mer jämlik, och där en intressant aspekt av kommunikationen var att Ernst Wehtje den yngre framstår som relativt fördomsfri inför Karin Elfversons normbrytande livsval. För att återkoppla till diskussionen om de hierarkiska genusmönstren inom familjen så var de självständiga genuskonstruktionerna *möjliga*, men kanske inte för alla kvinnor och inte på alla områden. Ekonomiska beslut framstår i materialet som ett område där män starkt dominerade, och där gränserna för kvinnors agerande var snäva. Vilka yrken och därmed följande genuskonstruktioner som var möjliga begränsades också av att kvinnorna oftast fick en väsentligt kortare utbildning än männen. De kvinnor som uttrycker de mer självständiga rollerna var ingifta i släkten, vilket kanske också spelade en roll.

En central poäng i kapitlet är att synliggöra den roll som intimitet spelar som privilegium och som samhörighetsskapande praktik i relation till olika affärskontakter. Den intimiteten finns även inom släkten, men märks i andra typer av interaktioner mellan familjemedlemmarna. Ett sådant tillfälle var de många yttrandena kring omvårdande praktiker familjemedlemmarna emellan, yttanden som synliggör en helt annan nivå av intimitet än den som ritualiserat uttrycks med hälsningsfraser som ”Bäste broder” och liknande vilka inte användes mellan verkliga bröder. I relation till diskussionen kring familjens betydelse för ägande i bokens andra kapitel

synliggörs den kvalitativa skillnad som finns i det sociala kapital som familjerelationer innebär, och understryker den poäng som där diskuteras kring att familjeföretag inte är en så irrationell ägarstruktur som delar av forskningsläget utmålat dem som.

Den ohotade klassen – relationen till andra klasser, skikt och grupper

Bourdieus teorier kring kulturellt skillnadsskapande och ett postkolonialt forskningsläge kring konstruktionen av *de andra* betonar att en central identitetsskapande praktik är att konstruera sin egen position negativt. För en grupp som kapitalägarna framhåller forskningsläget att detta sker framför allt i relation till andra elitgrupper. Materialet ger dock sammantaget intryck av att det bara i liten del förhöll sig så. Istället är det sammansmältningen och förhandlingen med kulturella praktiker hämtade från en jordägande adel som dominerar, exemplifierat i andra kapitel med jordägande och jakt. Centralt att betona är att det inte var fråga om en enkelriktad process av assimilering, vilket diskuterats i flera brittiska debatter som en process av *gentrification*, utan påverkan var dubbelriktad och de kulturella praktikerna förändrades i processen.

I relation till arbetarklassen uttryckte de här undersökta kapitalägarna överraskande lite avsmak eller andra uttryck för distans. Inte heller i relation till den politiska delen av arbetarrörelsen uttrycktes någon stark antagonism i materialet, tvärtom framstod Dan Broström som en varm anhängare av samhällets demokratisering och den allmänna rösträttens införande. I arbetsmarknadskonflikter var det dock tydligt att släkten Wehtje befann sig en motsatsställning gentemot fackföreningsrörelsen och agerade hårdfört i många arbetsmarknadskonflikter. Trots det uttryckte de inte i något sammanhang aggressiv missaktning mot arbetarna, arbetarklassen eller arbetarrörelsen. För släkten Broström finns inte något material bevarat som synliggör sådana praktiker, vilket är överraskande då de var ägare till de stora varven i Göteborg där radikala delar av arbetarrörelsen upprätthöll en mycket hög nivå av konflikt.

Att relationen till arbetare och arbetarrörelsen är så konfliktfri överraskar då den undersökta perioden omfattar de omvälvande åren som såg födelsen av det kommunistiska Sovjetunionen, införandet av allmän rösträtt i Sverige och Socialdemokraternas tillträde som regeringsparti. Sverige hade också under 1920-talet den högsta strejkfrekvensen i världen. Ett antagande innan undersökningen genomfördes var därför att det skulle finnas tydliga förändringar över tid. Dessa antagande har dock inte besannats, utan det tydligaste draget i materialet härvidlag är istället bristen på förändring. Gruppen kapitalägare framstår som att den upplevde sig påtagligt ohotad av de politiska och sociala förändringarna. Tydligast exemplifieras det av ett brev från Bror Rönngren, VD för skrivmaskinsföretaget Halda till Ernst Wehtje den yngre 1936. Det året startade det spanska inbördeskriget och några av företagets skrivmaskiner fastnade i det av republikanska trupper kontrollerade Barcelona. Bror Rönngren skrev att:

> Herr Wrethagen, som fått lämna Barcelona på en engelsk kryssare, anser, att konsignationsmaskinerna äro i gott förvar, och han hoppas snart kunna återvända, 'då spanska revolutioner icke brukar vara så långvariga'.[886]

Brevet var inte skrivet av Ernst Wehtje den yngre själv, men belyser ändå den inställning som framstår som genomgående i materialet. Även mycket dramatiska händelseförlopp behandlades med lugn och ett tydligt fokus på de egna ekonomiska intressena.

En grupp inom arbetarklassen som kapitalägarna hade en speciell relation till var de tjänare som ofta bodde i deras hem. Materialet visar att släkterna hade ungefär samma antal tjänare som var vanligt i dessa sociala skikt, och även om uttryck för hierarki och avstånd förekom så fanns det också flera exempel på familjär inkludering av tjänarna i fritidssysselsättningar och informationsutbyte. Tjänarnas roll för känsloarbetet och omvårdnaden i relation till barn i familjerna diskuteras ovan, och tjänarna kunde också vara ett stöd för familjemedlemmarna själva i situationer då de behövde stöd,

exemplifierat med den ensamhet Ann-Ida Broström beskriver under en av sina graviditeter då Dan Broström var på resa. Chauffören Olsson var en person som i brevmaterialet från släkten Wehtje förekommer under en längre tid, och som varit påtagligt integrerad i olika fritidssysselsättningar som duvuppfödning och jakt.

I relation till delar av forskningsläget som betonar de kvinnliga medlemmarnas egena deltagande i hushållsarbetet så ger materialet svagt stöd. Det framstår som en syssla som sköttes av anställd personal.

Gruppen tjänstemäns relation till kapitalägarna karaktäriserades av både likställighet och hierarki. I många sammanhang hade de likartade arbetsuppgifter, och i relation till det omgivande samhället fanns det en likartad förväntning på båda grupper om att bidra till ”det allmänna”. Tjänstemännen hade också lättare än arbetarna att via kapitalägarnas försorg få hjälp vid sjukdom, att erhålla pension eller få stöd till anhöriga. Dragen av likhet mellan kapitalägarna och tjänstemannagrupperna understryks av den tidigare diskussionen kring maskulinitet och teknik, där framför allt ingenjörerna framhålls.

Det fanns samtidigt en mängd praktiker som skapade hierarki mellan kapitalägare och tjänstemän och mellan olika grupper tjänstemän. Dessa var relaterade till löneförhandlingar, till diskussioner om arbetsvillkor och till hierarkiskapande gåvor i form av bonusar som liksom löneförhöjningar tycks ha tilldelats med ett visst drag av godtycke. Den klassbaserade maktojämlikheten märktes vidare genom tilltal och uttryck för tacksamhet, men också i genuskonstruktioner där den kvinnliga kontorspersonalens yrkeskunnande nedvärderades, ett tema som knyter an till Mats Greiffs undersökning av kontorsanställda. Här framhåller Greiff hur tjänstemannagruppernas arbetsområden under 1990-talets första hälft genomgick en process av rationalisering och rutinisering som förde in fler kvinnor på kontoren.[887]

Tjänstemannagrupperna får därmed en ambivalent position där betoning av likhet med kapitalägarna fanns parallellt med skillnadsskapande praktiker.

I det sista avsnittet om praktiker av rasifiering diskuteras en av dåtidens mest centrala former av rasism, antisemitismen, utifrån en uppdelning i *institutionell* och *doktrinär* rasism. Ingen av de undersökta kapitalägarna uttrycker antisemitiska åsikter, men Ernst Wehtje den yngres relation till nazismen var motsägelsefull. Det här undersökta materialet visar att hans kontakter med den pronazistiska organisationen Sveriges nationella ungdomsförbund, senare Nationella förbundet, var långvariga och att han stödde organisationen genom direkta ekonomiska bidrag och genom att av honom kontrollerade företag annonserade i organisationens tidning. Detta skedde långt efter organisationens brytning med Högerpartiet (som Ernst Wehtje den yngre själv tillhörde), anslutningen till rasbiologiska ideologiska positioner och anammande av nazistiska organisationsprinciper och -praktiker. Han var vidare medlem i den pronazistiska organisationen Riksföreningen Sverige-Tyskland. Samtidigt finns det ingenting som tyder på att han eller någon annan i familjen skulle ha uttryckt sig antisemitiskt, eller uttryckt missaktning för svarta, romer eller någon annan rasifierad grupp. Inte heller förefaller han attraherad av andra fascistiska projekt, som den finska Lappo-rörelsen. I enlighet med Foucaults kritik av den biografiska genren finns det ingen anledning att försöka fixera vad Ernst Wehtje den yngre innerst inne tänkte eller representerade på ett essentiellt plan, utan undersökningen stannar vid att konstatera att han ekonomiskt och genom sitt namn understödde pronazistiska grupper vid vissa specifika tidpunkter.

Med ett tydligt fokus på de egna ekonomiska intressena framstår de här undersökta kapitalägarna ha betraktat såväl arbetarrörelsens som fascismens framväxt med lugn, och ingen av dessa tycks ha upplevts kunna hota deras ekonomiska eller sociala positioner.

I avsnittet diskuteras även den banala nationalism som uttrycks genom ett ivrigt vurm för den svenska flaggan och hyllandet av den nationella hjältarna i Andrée-expeditionen. Vidare diskuteras hur Ernst Wehtje den äldre investerar i ett sisalplantage i Kenya, och kopplat till det hur Hugo och Helwi åkte på en ”expedition” för att

undersöka plantagen och samtidigt passade på att åka på jaktsafari. Exemplen synliggör hur de svenska kapitalägarna, ideologiskt och ekonomiskt, var sammanvävda med det europeiska koloniala projektet och dess rasistiska ideologiska praktiker. I något fall, som med den *minstrel show* Dan Broström ser på, går det att tala om rasistiska kulturella praktiker som var *doktrinärt rasistiska*, men i huvudsak behöver praktikerna analyseras utifrån begreppet *institutionell rasism*, då det inte görs explicita rasistiska uttalanden utan framför allt anknyter till rasistiska ekonomiska praktiker.

Att undersöka de rika

> Medelklassens hat som drabbar oss genom bloggar, debatter, artiklar, kommentarsfält, ledarsidor – ett hat som med samlad kraft säger: Nej. Ni existerar inte. Det finns inga fattiga barn i Sverige. Nej. Det finns inga sönderslitna kroppar inom vården. Nej. Det finns inga misshandlade kvinnor. Nej. Det finns inga sociala orättvisor – i Sverige föds vi med samma rättigheter och skyldigheter. Vad är det för en känsla som övermannar mig? […] Hat. Ja.[888]

Vad malmöförfattaren Kristian Lundberg vill illustrera i sitt inlägg i den klassdebatt som rasade på tidningarnas kultursidor våren 2012 är att klass också levs och politiseras ovanifrån, att det inte bara är arbetarklassen som agerar utifrån en klassposition utan också klassmässigt privilegierade grupper. Det här undersökta materialet visar inte upp särskilt mycket av aggressiv klasspolitik, men undersökningen delar Lundbergs vilja att synliggöra den klass som sällan benämns som en klass och sällan talar om sig själv som en klass. Undersökningen insisterar på den kapitalägande klassens existens, oavsett om den benämns så eller inte, men en central utgångspunkt är också att undvika antaganden av objektiva intressen eller enkla samband mellan klassposition och hur kapitalägarena agerar. Fokus ligger istället på de praktiker som skapas i intersektion med genusbaserade maktstrukturer och, där det varit möjligt, processer av rasifiering, analyserade utifrån Pierre Bourdieus kapitalmetaforer.

Varför då studera en till antalet mycket liten grupp så noga? Därför att de var, och är, en grupp som starkt påverkar samhällsutvecklingen. Även om boken positionerar sig inom ett kulturhistoriskt forskningsfält och är starkt inspirerad av Foucaults sätt att analysera makt så riktas en kritisk udd mot kulturhistoriens fokus på att analysera den kapillära mikromakten. Detta fokus riskerar att göra så att det som Andrew Sayer kallar ”the arterial economic power of the rich”[889] hamnar i skymundan. Den här boken vill genom sitt ämnesval synliggöra just detta. Makten hos de rika.

Fotnoter

Kapitel 1

1. För forskning om de politiska förändringarna se exempelvis Bengt Schüllerqvist, *Från kosackval till kohandel : SAP:s väg till makten (1928-33)*, Stockholm 1992. Walter Korpi, *Arbetarklassen i välfärdskapitalismen : Arbete Fackföreningar och politik i Sverige*, Kristianstad 1978. Walter Korpi, ”Den svenska arbetarrörelsens förutsättningar och strategier”, i Kjell Östberg och Per Thullberg (red.), *Den svenska modellen*, Lund 1994, s 11-26. Göran Therborn, ”Nation och klass, tur och skicklighet”, i Kjell Östberg och Per Thullberg (red.), *Den svenska modellen*, Lund 1994, s 59-75. Sten Edlund (red.), *Saltsjöbadsavtalet 50 år. Forskare och parter begrundar en epok 1938-1988*, Stockholm 1989.

2. Exempelvis har personer som inte är bofasta och därmed inte är mantalsskrivna inte rösträtt, något som utestängde romer från rösträtt ända in på 1970-talet. SOU 2010:55 *Romers rätt – en strategi för romer i Sverige*, Stockholm 2010, s 137ff.

3. Se Pål Brunnström, ”Klassamarbete och den internationella fackföreningsrörelsen 1919-1939”, i Magnus Olofsson (red.), *Arbetarhistoria idag. Rapport från arbetarhistorikermötet i Landskrona i maj 2007*, Landskrona 2009, s 27-39.

4. Se exempelvis Schüllerqvist 1992. Korpi 1978. Korpi 1994. Therborn 1994. Edlund 1989. Bo Stråth, *Varvsarbetare i två städer. En historisk studie av verkstadsklubbarna vid varven i Göteborg och Malmö*, Kungälv 1982. Åsa Lundqvist, *Bygden, bruket och samhället. Om människor och organisationer i brukssamhället Boksholm, 1900-1979*, Lund 2001. Thommy Svensson, *Från ackord till månadslön. En studie av lönepolitiken, fackföreningarna och rationaliseringarna inom svensk varvindustri under 1900-talet*, Kungälv 1983. Åsa Linderborg, *Socialdemokraterna skriver historia. Historieskrivningen som ideologisk maktresurs 1892-2000*, Stockholm 2001. Mats Greiff, *Kontoristen. Från chefens högra hand till proletär. Proletarisering, feminisering och facklig organisering bland svenska industritjänstemän 1840-1950*, Malmö 1992. Johan Svanberg, *Arbetets relationer och etniska dimensioner : Verkstadsföreningen, Metall och esterna vid Svenska stålpressnings AB i Olofström 1945-1952*, Växjö 2010. Ulla Wikander, *Kvinnors och mäns arbeten: Gustavsberg 1880-1980 : genusarbetsdelning och arbetets degradering vid en porslinsfabrik*, Lund 1988. Eva Blomberg, *Män i mörker : arbetsgivare, reformister och syndikalister : politik och identitet i svensk gruvindustri 1910-1940*, Stockholm 1995. Alf Johansson, *Arbetarrörelsen och taylorismen: Olofström 1895-1925 : en studie av verkstadsindustrin och arbetets organisering*, Lund 1990. Monica Edgren, *Tradition och förändring : könsrelationer, omsorgsarbete och försörjning inom Norrköpings underklass under 1800-talet*, Lund 1994. Lena Sommestad, *Från mejerska till mejerist : en studie av*

mejeriyrkets maskuliniseringsprocess, Lund 1992. Emma Hilborn, *Världar i Brand : fiktion, politik och romantik i det tidiga 1900-talets ungsocialistiska press*, Höör 2014. Stefan Nyzell, *"Striden ägde rum i Malmö" : Möllevångskravallerna 1926 : en studie av politiskt våld i mellankrigstidens Sverige*, Malmö 2009. Martin Estvall, *Sjöfart på stormigt hav : Sjömannen och Svensk sjöfarts tidning inför den nazistiska utmaningen 1932-1945*, Växjö 2009. Andrés Brink Pinto, *Med Lenin på byrån : normer kring klass, genus och sexualitet i den svenska kommunistiska rörelsen 1921-1939*, Lund 2008. Lars Olsson, *Gamla typer och nya produktionsförhållanden : om rationalisering och medbestämmande, åldrande och solidaritet bland typografer i Sverige från slutet av 1800-talet till omkring 1960*, Lund 1986.

5. För en introduktion till begreppet se Helma Lutz, Maria Teresa Herrera Vivar och Linda Supik, *Framing intersectionality : debates on a multi-faceted concept in gender studies*, Farnham 2011, s 2f. Paulina de los Reyes, Irene Molina, Diana Mulinari (red.), *Maktens (o)lika förklädnader. Kön klass & etnicitet i det postkoloniala Sverige*, Stockholm 2002, s 25f. För en kritik av hur begreppet använts se *Signs*, Vol. 38, No. 4, Intersectionality: Theorizing Power, Empowering Theory (Summer 2013), särskilt Gail Lewis bidrag "Experiencing Intersectionality and Feminist Displacements" s 869-892. För en systematisering av olika synsätt på intersektionalitet se Leslie McCall, "The complexity of intersectionality", i *Signs* vol 30, nr 3 Spring 2005, s 1771-1800. Se vidare diskussion i avsnittet "Intersektionella analyser" nedan.

6. Lisbeth Larsson, *Sanning och konsekvens. Marika Stiernstedt, Ludvig Nordström och de biografiska berättelserna*, Stockholm 2001, s 348-414.

7. Se exempelvis William Söderskog, *Från Vänern till oceanerna. En bok om Axel och Dan Broström*, Uddevalla 1964, s 50ff. Karin Kock, *Skånska cementaktiebolaget 1871–1931. Minnesskrift*, Uppsala 1932, s 40f.

8. Lynn Abrams, *Oral history theory*, Oxon 2010, s 35ff.

9. Se exempelvis Catarina Lundström, *Fruars makt och omakt. Kön klass och kulturarv 1900-1940*, Umeå 2005. Kirsti Niskanen, *Karriär i männens värld. Nationalekonomen och feministen Karin Kock*, Stockholm 2007, s 47ff.

10. Göran B Nilsson, *Grundaren. André Oscar Wallenberg (1816-1886)*, Stockholm 2001. Ulf Olsson, *Finansfursten. KA Wallenberg 1853-1938*, Stockholm 2006. Håkan Lindgren, *Jacob Wallenberg 1892-1980*, Stockholm 2007. Ulf Olsson, *Att förvalta sitt pund. Marcus Wallenberg 1899-1982*, Stockholm 2000. Mats Larsson, *Bonniers – en mediefamilj. Förlag, konglomerat och mediekoncern 1953-1990*, Stockholm 2001. Mats Larsson, *Bonniers - en mediefamilj. Å&Å-drömfabriken : från fiction till fakta 1906-1990*, Stockholm 2003. Frank Partnoy, *The match king : Ivar Kreuger and the financial scandal of the century*, London 2009 (översatt till svenska 2010). Staffan Högberg, *Generalkonsuln : Axel Ax:son Johnson som företagare 1910-1939*, Stockholm 1990. Hans De Geer, *Firman : familj och företagande under 125 år : från A Johnson & Co till Axel Johnson gruppen*, Stockholm 1998. Gunnar Wetterberg, *Wallenberg. Ett familjeimperium*, Stockholm 2013.

11. Eva Österberg, "Individen i historien – en (o)möjlighet mellan Sartre och Foucault", i Kjell Peterson (red.), *Det roliga börjar hela tiden. Bokförläggare Kjell Peterson 60 år den 20 december 1996*, Stockholm 1996, s 321-333.

12. Leonore Davidoff och Catherine Hall, *Family Fortunes. Men and Women of the English Middle Class 1780-1850*, London 2002 (1987). För en diskussion av bokens bidrag se Kathryn Gleadle, "Revisiting *Family Fortunes*: reflections on the twentieth anniversary of the publication of L. Davidoff & C. Hall (1987) *Family Fortunes. Men and Women of the English Middle Class 1780-1850*", i *Women's History Review*, vol 16:5, 2007, s 773-782.

13. Leonore Davidoff, Megan Doolittle, Janet Fink och Katherine Holden, *The Family Story. Blood, Contract and Intimacy, 1830-1960*, Essex 1999.
14. Eleanor Gordon och Gwyneth Nair, *Public lives. Women, Family and Society in Victorian Britain*, New Haven 2003.
15. Simon Gunn, *The public culture of the victorian middle class. Ritual and authority and the English industrial city 1840–1914*, Manchester 2007 (2000).
16. För en bra genomgång av bokens genomslag i forskningen se Gleadle 2007, s 773-782. Se även Anita Göransson, "Kön släkt och ägande. Borgerliga maktstrategier 1800-1820", i *Historisk tidskrift*, 1990:4, s 525-544. Gordon och Nair 2003.
17. Rachel Rich, *Bourgeois consumtion. Food space and identity in London and Paris, 1850-1914*, Manchester 2011.
18. Martin Åberg, *En fråga om klass? : borgarklass och industriellt företagande i Göteborg 1850-1914*, Göteborg 1991.
19. Jonas Frykman och Orvar Löfgren, *Den kultiverade människan*, Lund 1979.
20. Mats Lindqvist, *Herrar i näringslivet : om kapitalistisk kultur och mentalitet*, Stockholm 1996.
21. Se exempelvis David Tjeder, "Borgerlighetens sköra manlighet", i Jørgen Lorentzen och Claes Ekenstam (red.), *Män i Norden : manlighet och modernitet 1840-1940*, Möklinta 2006, s 48-76. David Tjeder, "Det manliggörande tvivlet", i Yvonne Maria Werner (red.), *Kristen manlighet : ideal och verklighet 1830-1940*, Lund 2008, s 93-118. David Tjeder, "Borgarklassens diskreta charm", i *Häften för kritiska studier*, 1999 (32:1), s. 73-78. David Tjeder, *The power of character : middle-class masculinities, 1800-1900*, Stockholm 2003. Robert Hamrén, *Vi är bara några kompisar som träffas ibland : Rotary som en manlig arena*, Stockholm 2007. Therese Nordlund Edvinsson, *Broderskap i näringslivet : en studie om homosocialitet i Kung Orres jaktklubb 1890-1960*, Lund 2010 (b). Therese Nordlund Edvinsson, *En osynlig företagshistoria : direktörshustrun i svenskt näringsliv*, Lund 2012. Jens Ljunggren, *Känslornas krig : första världskriget och den tyska bildningselitens androgyna manlighet*, Eslöv 2004. Birgitta Jordansson, *Den goda människan från Göteborg : genus och fattigvårdspolitik i det borgerliga samhällets framväxt*, Lund 1998. Eva Helene Ulvros *Fruar och mamseller. Kvinnor inom sydsvensk borgerlighet 1790-1870*, Lund 1996. Catarina Lundström, *Fruars makt och omakt : kön, klass och kulturarv 1900-1940*, Umeå 2005. Åsa Bengtsson, *Nyktra kvinnor. Folkbildare, företagare och politiska aktörer. Vita bandet 1900-1930*, Göteborg 2011. Orsi Husz, *Drömmars värde : varuhus och lotteri i svensk konsumtionskultur 1897-1939*, Hedemora 2004. Kerstin Norlander, "Att vara kvinnlig capitalist. Anna Hierta-Retzius, Ebba Lind af Hageby och Liljeholmens Stearinfabrik", i *Historisk tidskrift* 1992:4 s 446-467. Kerstin Norlander, *Women capitalists and the industrialization of Sweden*, Umeå 1994. Kerstin Norlander, *Människor kring ett företag. Kön, klass och ekonomiska resurser. Liljeholmens Stearinfabrik 1872*-1939, Göteborg 2000.
22. För den tyska debatten se Jürgen Kocka, *Industrial Culture & Bourgeois Society*, New York 1999, s 192-207, 231-254.
23. David Tjeder, *The power of character : middle-class masculinities, 1800-1900*, Stockholm 2003, s 30.
24. Tjeder 2003, s 30f. Orsi Husz, "Privatekonomin och den borgerliga medelklassens identitetskris 1920-1970", i *Fronesis* 2007 nr 24 "Borgerlighet", s 117.
25. Tjeder 2003, s 26 skriver om en internationell medelklasskultur. Husz 2007, s 117 skriver om en borgerlig kultur, men utifrån en definition som också omfattar andra grupper av elit och medelklass.

26. William H. Sewell jr, ”The concept(s) of culture”, i Victoria E. Bonnell och Lynn Hunt (red.), *Beyond the cultural turn. New directions in the study of society and culture*, London 1999, s 35-61.
27. Therese Nordlund Edvinsson, *Broderskap i näringslivet : en studie om homosocialitet i Kung Orres jaktklubb 1890-1960*, Lund 2010 (b).
28. Therese Nordlund Edvinsson, *En osynlig företagshistoria : direktörshustrun i svenskt näringsliv*, Lund 2012. Jens Ljunggren, *Känslornas krig : första världskriget och den tyska bildningselitens androgyna manlighet*, Eslöv 2004. Birgitta Jordansson, *Den goda människan från Göteborg : genus och fattigvårdspolitik i det borgerliga samhällets framväxt*, Lund 1998.
29. Tomas Nilson och Martin Åberg (red.), *Företagaren som kulturbärare : perspektiv på företagarkultur 1800-2000*, Lund 2007. *Fronesis* 2007 nr 24 ”Borgerlighet”.
30. Jürgen Kocka, *Industrial Culture & Bourgeois Society*, New York 1999, se särskilt s 192ff för diskussion om bindningsborgerligheten. Jürgen Kocka, ”Den europeiska medelklassen”, *Fronesis* nr 24 Borgerlighet, 2007, s 19-36.
31. Mikael Lönnborg och Paulina Rytkönen (red.), *Business History in Sweden : näringslivshistoria i Sverige*, Stockholm 2011, för diskussionen kring teoretiska utgångspunkter se s 16.
32. Alfred D. Chandler, *The visible hand. The managerial revolution in American business*, Camebridge 1977. Joseph A. Schumpeter, *The theory of economic development: an inquiry into profits, capital, credit, interest, and the business cycle*, New Brunswick 1983 [1911]. På svenska finns delar av boken översatt i Joseph A. Schumpeter, *Schumpeter. Om skapande förstörelse och entreprenörsskap*, i urval av Richard Swedberg, Stockholm 2008, s 33-57.
33. Jan Glete *Nätverk i näringslivet. Ägande och industriell omvandling i det mogna industrisamhället 1920-1990*, Stockholm 1994. Se också Jan Glete, *Ägandets historia : företagsägandet som tema i svensk historisk forskning*, Stockholm 1988. Jan Glete, *Ägande och industriell omvandling : ägargrupper, skogsindustri, verkstadsindustri 1850-1950*, Stockholm 1987.
34. Glete 1994, s 49.
35. För en diskussion om familjeföretag se särskilt Glete 1987, s 127f .
36. Ylva Hasselberg och Tom Pettersson (red.), ”*Bäste broder*” *Nätverk, entreprenörskap och innovation i svenskt näringsliv*, Hedemora 2006.
37. Hasselberg och Pettersson 2006 s 17-82, 352-363, särskilt 80ff för en diskussion kring nätverksrelationernas frivilliga och horisontella karaktär.
38. Sven Widmalm, ”Ett vetenskapligt nätverk. The Svedberg och hans lärljungar”, i Hasselberg och Pettersson 2006, s 152-179.
39. Johan A Lundin, *Nätverken på Limhamn. Sociala relationer i ett lokalsamhälle 1870-1914*, Lund 2006, s79ff.
40. Martin Åberg, ” ’I vår lilla stad’ : om lokalpolitiska strukturer och informella nätverk i Göteborg under mellankrigstiden”, i Lars Nilsson och Kjell Östberg (red.), *Kommunerna och lokalpolitiken : rapport från en konferens om modern lokalpolitisk historia* , Stockholm 1995, s 56-101. För en diskussion om Dan Broströms nätverksposition se s 87. Se också Martin Åberg, *Samförståndets tid. Konflikt samarbete och nätverk i svensk lokalpolitik*, Lund 1998.
41. Mustafa Emirbayer och Jeff Goodwin, ”Network analysis, culture, and the problem of agency”, i *The American journal of sociology*, vol 99 no 6 May 1994, s 1411-1454.
42. Niklas Stenlås, *Den inre kretsen. Den svenska ekonomiska elitens inflytande över partipolitik och opinionsbildning 1940-1949*, Lund 1998, s 241ff, 284ff. Lundin 2006, s 79ff.

43. Therese Nordlund, *Att leda storföretag : en studie av social kompetens och entreprenörskap i näringslivet med fokus på Axel Ax:son Johnson och J. Sigfrid Edström, 1900-1950*, Stockholm 2005.
44. Tomas Matti, *Professionella patriarker : svenska storföretagsledares ideal, praktik och professionaliseringsprocess 1910-1945*, Uppsala 2006.
45. C.H. Hermansson *Monopol och storfinans*, Stockholm 1962. Se särskilt den översiktliga nätverkskartan på s 345, som visar de 15 familjerna och deras kopplingar till de ledande bankerna, investmentbolagen och industriföretagaen. Citat s 347.
46. SOU 1968:7 *Ägande och inflytande inom det privata näringslivet*, Stockholm 1968, särskilt s 121-140
47. Sven Anders Söderpalm, *Direktörsklubben. Storindustri i svensk politik under 1930- och 40-talen*, Stockholm 1976. Se också Sven Anders Söderpalm, *Storföretagarna och det demokratiska genombrottet. Ett perspektiv på första världskrigets svenska historia*, Lund 1969, särskilt sid 16 och 154f. Stenlås 1998. Göran Therborn, *Borgarklass och byråkrati i Sverige. Anteckningar om en solskenshistoria,* Lund 1989. Se även Göran Therborn, *Vad gör den härskande klassen när den härskar?,* Stockholm 1980, som utgår från ett äldre forskningsläge och har ett historiskt bredare angreppssätt. Hans Dahlqvist, *Fri att konkurrera, skyldig att producera. En ideologikritisk granskning av SAF 1902-1948*, Växjö 2003. Hans De Geer, *Arbetsgivarna : SAF i tio decennier*, Stockholm 1992. Hans De Geer, *SAF i förhandlingar. Svenska Arbetsgivareföreningen och dess förhandlingsrelationer till LO och tjänstemannaorganisationerna 1930-1970*, Stockholm 1986.
48. Framför allt har projektet ”Högern 1904-2000: Moderniseringens vän eller fiende?” vid Södertörns högskola gett upphov till flera intressanta böcker: Christer Ericsson, *Kapitalets politik och politikens kapital. Högermän, industrimän och patriarker 1890-1985*, Stockholm 2008. Torbjörn Nilsson, *Mellan arv och utopi : moderata vägval under 100 år, 1904-2004*, Stockholm 2004. Torbjörn Nilsson, *Moderaterna, marknaden och makten : svensk högerpolitik under avregleringens tid, 1976-1991*, Stockholm 2003. Torbjörn Nilsson (red.), *Anfall eller försvar? : högern i svensk politik under 1900-talet*, Stockholm 2002. Fredrik Eriksson, *Det reglerade undantaget : högerns jordbrukspolitik 1904-2004*, Stockholm 2004
49. Lars I Anderssons, *Traditon och förändring. Den skånska högern i dess borgerliga omgivning 1928-1936*, Uppsala 2003.
50. Ericsson 2008. Stenlås 1998.
51. Michael Roper, *Masculinity and the British organisation man since 1945*, Oxford 1994.
52. Michael Roper, “ ‘Seduction and succession’: circuits of homosocial desire in management”, i Jeff Hearn och David L Collinson (red.), *Men as managers, managers as men: Critical perspectives on men, masculinities and management*, London 1996.
53. Kate Mulholland, ”Entrepreneurialism, masculinity and the self-made man”, i Jeff Hearn och David L Collinson (red.), *Men as managers, managers as men: Critical perspektives on men, masculinities and management*, London 1996, s 123-149. Kate Mulholland, *Class, gender and the family business*, New York 2003, se framför allt s 111ff.
54. Judy Wajcman, *Managing like a man. Women and Men in Corporate Management*, Cambridge 1988. Judy Wajcman, *Feminism confronts technology*, Cambridge 1991.
55. Wendy Faulkner, ”Dualism, Hierarchies and Gender in Engineering”, i *Social Studies of Science*, vol 30 no 5 oktober 2000 (a), s 759-792. Wendy Faulkner, “The Power and the Pleasure? A Research Agenda for ‘Making Gender Stick’ to Engineers”, i *Science, Technology & Human Values*, vol 25 no 1, Winter, 2000 (b), s 87-119.

56. Ruth Oldenziel, *Making Technology Masculine. Men, Women and Modern Machines in America 1870-1945*, Amsterdam 1999.
57. Boel Berner, *Teknikens värld. Teknisk förändring och ingenjörsarbete i svensk industri*, Lund 1981, s 226ff. Boel Berner, (red.), *Vem tillhör tekniken? Kunskap och kön i teknikens värld*, Lund 2003.
58. Ulf Mellström *Män och deras maskiner*, Nora 1999. Ulf Mellström "Teknik, intimitet och manlighet", i Thomas Johansson och Jari Kuosmanen (red.), *Manlighetens många ansikten – fäder, feminister, frisörer och andra män*, Malmö 2003 (a), s 251-271. Ulf Mellström, "Teknik och maskuliniteter: män och deras maskiner", i Boel Berner, (red.), *Vem tillhör tekniken? Kunskap och kön i teknikens värld*, Lund 2003 (b), s 57-76.
59. E.P. Thompson är mest känd för sin bok *The Making of the English Working Class*, New York 1966 [1963], men klassbegreppet diskuteras mer i *The Poverty of Theory and other essays*, London 1968. För svenska användningar inspirerade av E.P. Thompson, se exempelvis Pinto 2008. Lars Edgren, *Lärling, gesäll, mästare : Hantverk och hantverkare i Malmö 1750-1847*, Lund 1987. Lars Berggren, *Ångvisslans och brickornas värld. Om arbete och facklig organisering vid Kockums mekaniska verkstad och Carl Lunds fabrik i Malmö 1840-1905*, Malmö 1991.
60. Thompson 1966, s 9. Definitionen utvecklas (och försvaras) vidare i E.P. Thompson, "Eighteenth-century English society: class struggle without class?", i *Social history*, vol 3, no 2, May 1978, s 133-165, se särskilt 146ff.
61. Karl Marx, *Kommunistiska manifestet*, Stockholm 1948, s 23-25.
62. Therborn 1989, s 145ff.
63. Rosemary Crompton, *Class and stratification*, third edition, Cambridge 2008, s 25.
64. Karl Marx, *Kapitalet. Kritik av den politiska ekonomin. Tredje boken. Den politiska ekonomins totalprocess*, Lund 1973, s 784.
65. Marx 1948, s 18, 24, 26.
66. Eric Olin Wright, *Class Counts,* Cambridge 2000, students edition, s 1-39. Utifrån det svenska material som ingår i Olin Wrights undersökning och samma teoretiska ram görs en anlays i Göran Ahrne, Hedvig Ekerwald och Håkon Leiulfsrud, *Klassamhällets förändring*, Lund 1985, s 37.
67. Wright 2000, s 22.
68. Wright 2000, s 43-47, 226-233.
69. Anita Göransson, "Kön släkt och ägande. Borgerliga maktstrategier 1800-1820", i *Historisk tidskrift*, 1990:4, s 526f.
70. Göransson 1990. Davidoff och Hall 2002.
71. Thompson 1978, s 133-165. Thompson 1966.
72. Sandra Harding och Merrill B Hintikka (red.), *Discovering reality : feminist perspectives on epistemology, metaphysics, methodology, and philosophy of science*, Dordrecht 1983. Nancy C.M. Hartsock, *Money, sex and power : toward a feminist historical materialism*, Boston 1985. För en positiv syn på ståndpunktsteorin se också Beverly Skeggs, *Att bli respektabel : konstruktioner av klass och kön*, Göteborg 2000 (1997), s 48.
73. Jane Flax, "Postmodernism and gender relations in feminist theory", i *Signs.* Nr 12 1987, s 621-643. Joan Wallach Scott, *Gender and the politics of history*, Columbia 1999, s 53-67.
74. Donna Haraway, "Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective", i *Feminist Studies*, vol 14, no 3, autumn 1988, s 575-599.
75. Crompton 2008, s XV, 15f, 26. Larry Ray och Andrew Sayer, *Culture and economy after the cultural turn*, London 1999, s 1ff. John O'Neill, "Oh, My others, there is no Other!

: Civic Recognition and Hegelian Other-wiseness", i *Theory Culture Society*, nr 18 (2-3), 2001, s 77-90.

76. Se exempelvis det teoretiska ramverket hos Jan Glete, Glete 1994, s 59.

77. För en diskussion kring begreppet se Steph Lawler, *Identity. Sociological perspectives. Second edition*, Cambridge 2014.

78. Michel Foucault, "Nietzsche, Genealogy, History", i Paul Rabinow, *The Foucault reader*, New York 1984 s 76-100.

79. Abrams 2010, s 35ff.

80. Pierre Bourdieu, *Distinction. A social critique of the judgement of taste*, London 2010 (1984), s 101, emfas i original. Resonemanget fortsätter med en diskussion kring begreppet överdeterminering vilket länkar tanken till Louis Althusser och dennes version av marxistisk dialektik, men det är inte en tråd som kommer fullföljas här. För Althussers begrepp överbestämning och en lång kritik av Hegels dialektik se Louis Althusser, "Motsättningar och överbestämning (Skiss för kommande forskning)", i Louis Althusser, *För Marx*, Staffanstorp 1968, s 89-116.

81. Bourdieu 2010, s 101f.

82. Forskningsfälten som inspirerats av Bourdieus teoribildning och forskning är omfattande och pekar i många olika riktningar, men min Bourdieuläsning är framför allt inspirerad av Beverly Skeggs arbete med begreppen i Beverly Skeggs, *Att bli respektabel : konstruktioner av klass och kön*, Göteborg 2000 (1997), Beverly Skeggs *Class, Self, Culture*, London 2004, och Lisa Adkins och Berverly Skeggs (red.), *Feminism after Bourdieu*, Oxford 2004.

83. Pierre Bourdieu, *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge 1977, s 177.

84. För en översikt av debatten se Crompton 2008, s 71-93. Se även Ulrika Holgersson, *Klass : Feministiska och kulturanalytiska perspektiv*, Lund 2011, s 22ff . För en bitsk och underhållande kritik av postmoderna läsningar av Marx och klassbegreppet se Ellen Meiksins Wood, *The retreat from class : a new 'true' socialism*, London 1998 [1986]. Meiksins Wood kritiserar framför allt Ernesto Laclau och Chantal Mouffe, *Hegemony and socialist streategy.Towards a radical democratic politics*, London 2001 [1985].

85. Pierre Bourdieu, "The forms of capital", i J. E. Richardson (red.), *Handbook of Theory of Research for the Sociology of Education*, Connecticut 1986, s 242-258.

86. Bourdieu 1986, s 242-258.

87. Bourdieu 1986, s 242-258.

88. Pierre Bourdieu, *The logic of practice*, Oxford 1990 [1980 i original på franska], s 53.

89. Pierre Bourdieu, *Kultur och kritik. Anföranden av Pierre Bourdieu*, Göteborg 1992 [1984], s 36, 43.

90. Bourdieu 1990, s 54.

91. Bourdieu 1990, s 55.

92. Lisa Adkins, "Reflexivity: Freedom of habit of gender?", i Lisa Adkins och Beverly Skeggs (red.), *Feminism after Bourdieu*, Oxford 2004, s 191-210.

93. Beverly Skeggs, "Exchange, value and affect: Bourdieu and 'the self' ", i Lisa Adkins och Beverly Skeggs (red.), *Feminism after Bourdieu*, Oxford 2004, s 75-95.

94. Ray och Sayer 1999, s 8f.

95. Se framför allt Skeggs 2000. För en positiv värdering av Bourdieus användbarhet för att analysera medelklass se Beverly Skeggs, "Context and background: Pierre Bourdieu's analysis of class, gender and sexuality", i Lisa Adkins och Beverly Skeggs (red.), *Feminism after Bourdieu*, Oxford 2004, s 30.

96. Bourdieu 2010, s 108f.
97. Pierre Bourdieu, ”What makes a social class? On the theoretical and practical existence of groups”, i *Berkeley Journal of Sociology*, vol 32, 1987, s 1-17.
98. Pierre Bourdieu, *Praktiskt förnuft. Bidrag till en handlingsteori*, Göteborg 1999, s 16f.
99. För en översikt över kritiken se Adkins och Skeggs 2004, s 21ff.
100. För en diskussion av den feministiska debatten se Kathy Davis, Mary Evans, och Judith Lorber (red.), *Handbook of gender and women's studies*, London 2006. Anne Cranny-Francis, *Gender studies : terms and debates*, Basingstoke 2003. Diana Mulinari, Kerstin Sandell, Eva Schömer (red.), *Mer än bara kvinnor och män : feministiska perspektiv på genus*, Lund 2003. Paula Mulinari, *Maktens fantasier och servicearbetets praktik – arbetsvillkor ino hotell-och restaurangbranschen i Malmö*, Linköping 2007, s 69ff.
101. R.W. Connell, *Maskuliniteter*, Göteborg 1999 (1995), s 101.
102. Connell 1999, s 70, 101 ff.
103. R.W. Connell och James W. Messerschmidt, ”Hegemonic Masculinity: Rethinking the Concept”, i *Gender and Society*, Vol 19, No 6 (Dec. 2005), s 846.
104. Connell och Messerschmidt 2005, s 829-859. För en intressant diskussion kring Connells dubbelhet i användningen av ”hegemonisk maskulinitet” se Patricia Yancey Martin, ”Why Can't a Man Be More like a Woman? Reflections on Connell's Masculinities”, i *Gender and Society*, vol 12, no 4 (Aug. 1998), s 472-474.
105. Connell och Messerschmidt 2005, s 847.
106. Demetrakis Z. Demetriou, “Connell's concept of hegemonic masculinity: A critique”, i *Theory and Society*, No 30, 2001, s 355.
107. Demetriou 2001, s 337-361. För Demetrious formulering kring ”dialectical pragmatism” se s 345.
108. George L Mosse, *The Image of Man. The Creation of Modern Masculinity*, New York 1996, s 155-180.
109. Mosse 1996, s 56-77.
110. David Tjeder, ”Maskulinum som problem. Genusforskningen om män”, i Cristina Carlsson Wetterberg och Anna Jansdotter (red.), *Genushistoria. En historiografisk exposé*, Lund 2004, s 243.
111. Ljunggren 2004.
112. Alireza Behtoui och Stefan Jonsson, ”Rasism – särskiljandets och rangordningens praktik”, i Magnus Dahlstedt och Anders Neergaard (red.), *Migrationens och etnicitetens epok : Kritiska perspektiv i etnicitets- och migrationsstudier*, Stockholm 2013, s 168-198.
113. Behtoui och Jonsson 2013, s 172.
114. Robert Miles, *Racism* (second edition), London 2003 (1989).
115. Behtoui och Jonsson 2013, s 193ff. Benedict Anderson, *Den föreställda gemenskapen : Reflexioner kring nationalismens ursprung och spridning*, Göteborg 1993.
116. För en diskussion om vithet utifrån ett norm-perspektiv se Bob Pease, “Theorizing Normalization as Unearned Privilege”, i Siv Fahlgren, Anders Johansson och Diana Mulinari (red.), *Normalization and 'outsiderhood': feminist readings of a neoliberal welfare state*, Bentham Science online text, 2011, s 69–79, http://www.benthamdirect.org/pages/content.php?9781608052790/2011. För Connells kritik av normbegreppet, se Connell 1999, s 70, 101 ff.
117. Behtoui och Jonsson 2013, s 169f. Miles 2003 s 109ff, 169ff.
118. Rohin Barot och John Bird, ”Racialization: the genealogy and critique of a concept”, i *Ethnical and racial studies*, vol 24, no 4, July 2001, s 601-618. Frantz Fanon, *Jordens fördömda*, Stockholm 1969 (1961). Frantz Fanon, *Svart hud, vita masker*, Göteborg 1997 (1965).

119. Paulina de los Reyes, Irene Molina, Diana Mulinari (red.), *Maktens (o)lika förklädnader. Kön klass & etnicitet i det postkoloniala Sverige*, Stockholm 2002, s 23ff. För en kritik av flerförtrycksmodeller och andra försök att förstå hur genus, klass och rasifiering förhåller sig till varandra se Candace West och Sarah Fenstermaker, ”Doing Difference”, i *Doing Gender, Doing Difference. Inequality, Power and Institutional Change*, New York 2002, s 55-79. För en bra kritik av West och Fenstermakers perspektiv se Patricia Hill Collins i samma bok, West och Fenstermaker 2002, s 81.
120. För en historisk översikt över fältet och en kritik av intersektionella studier som osynliggör svarta kvinnor se Nikol G. Alexander-Floyd, ”Disappearing Acts: Reclaiming Intersectionality in the Social Sciences in a Post-Black Feminist Era”, i *Feminist formations,* vol. 24 no. 1, Spring 2012, s 1-25. För en vidare kritik av hur begreppet använts se *Signs*, Vol. 38, No. 4, Intersectionality: Theorizing Power, Empowering Theory (Summer 2013), särskilt Gail Lewis bidrag ”Experiencing Intersectionality and Feminist Displacements” s 869-892. Ett centralt bidrag till fältet är Patricia Hill Collins, *Black feminist thought: knowledge, consiousness, and the politics of empowerment*, New York 2009. Kimberle Crenshaw, ”Demarginalizing the intersection of race and sex: a black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory and antiracist politics”, i *University of Chicago Legal Forum*, vol. 1989, s 139-168. Crenshaw lyfter explicit vithet och manlighet som problemområden som hon menar borde beforskas intersektionellt (s 151).
121. Leslie McCall, “The complexity of intersectionality”, i *Signs* vol 30, nr 3 Spring 2005, s 1771-1800.
122. Alexander-Floyd 2012, s 11.
123. Sirma Bilge, ”Intersectionality undone. Saving Intersectionality from Feminist Intersectionality Studies”, i *Du Bois review: Social Science research on race*, 10:2, 2013, s 405-424. Se även Gail Lewis, ”Experiencing Intersectionality and Feminist Displacements”, *Signs*, Vol. 38, No. 4, Intersectionality: Theorizing Power, Empowering Theory, (Summer 2013), s 869-892
124. Crompton 2008, s xvi, resonemanget återkommer på sid 8f.
125. Bourdieu 1992, s 55.
126. Pease 2011, s 69–79. West och Fenstermaker 2002, s 55-80.
127. Andrew Sayer, ”Facing the challenge of the return of the rich”, i Will Atkinson, Steven Roberts och Mike Savage (red.), *Class inequality in austerity Britain : power, difference and suffering*, Basingstoke 2012, s 163-179.
128. Foucault 1984 s 76-100, se särskilt s 93ff. En bra redogörelse för Foucaults genealogiska metod finns i Sara Edenheim, *Begärets lagar. Moderna statliga utredningar och hetronormativitetens genealogi*, Stehag 2005, s 14ff.
129. För en argumentation som försöker ta de logiska konsekvenserna av Foucaults argumentation se Sara Edenheim, *Anakronismen: mot den historiska manin*, Göteborg 2011.
130. Roy Bhaskar, *A realist theory of science.* London 2008 (1975). Andrew Sayer, *Method in social science: a realist approach*, London 1992 (1984). Andrew Sayer, *Realism and social science*, London 2000. För en bra översikt av traditionen se Lena Gunnarsson, *On the Ontology of Love, Sexuality and Power : Towards a Feminist-Realist Depth Approach*, Örebro 2013, s 26ff.
131. Sayer 2000, s 2.
132. Gunnarsson 2013, s 23ff.
133. Sayer 2000, s 11-16. Författaren gör en uppdelning mellan *the real*, *the actual* och *the empirical*. Uppdelningen görs för att skilja vad vi kan uppfatta empiriskt, *the empirical*,

från vad som faktiskt sker, *the actual*, och där det finns en nivå bortom *the actual* för den inneboende potentialen som författaren kallar för *the real*, en nivå där strukturer och makt verkar och där potential till händelser finns även då de inte sker. Jag uppfattar uppdelningen som analytisk, och ser den som en epistemologisk nyckel där skillnaden mellan vad vi kan uppfatta och vad som faktiskt sker, mellan *the empirical* och *the actual*, skiljer den kritiska realismen från naiv empirisk realism. Postulerandet av *the real* skapar en annan idé om kausalitet än den som ofta liknas vid biljardkulor som stöter i varandra, och som Sayer benämner positivistisk.

134. Sayer 2000, s 20.

135. Se exempelvis Stuart Hall som refererar Foucault och betonar att denne inte ifrågasätter världens materiella existens, utan i Halls läsning betonar att det är genom diskurserna som mening skapas. Stuart Hall, *Representation. Cultural representation and signifying practices*, 1997, s 45f.

136. McCall 2005.

137. Hermansson 1962.

138. Glete1994, s 16f.

139. Hermansson 1962, s 347.

140. Brev från Stiftelsen för Ekonomisk Historisk Forskning inom Bank och Företagande till Pål Brunnström, 2011-04-06. Författarens ägo.

141. de Geer 1998.

142. Högberg 1990.

143. Nordlund 2005.

144. Glete 1994. Hermansson 1962. SOU 1968:7.

145. Davidoff och Hall 2002. Davidoff et al 1999. Gordon och Nair 2003. Mulholland 2003. Jane Marceau, *A family business? The making of an international business élite*, Cambridge 2009 [1989]. George E. Marcus, *Lives in trust. The fortunes of dynastic families in late twentieth-century* America, Oxford 1992.

146. Chandler 1977.

147. Rolf Torstensdahl, *Introduktion till historieforskningen. Historia som vetenskap*, Stocholm 1978, s 111.

148. För en bra sammanfattning av kritiken se Andreas Wimmer och Nina Glick Schiller, "Methodological Nationalism, the Social Sciences, and the Study of Migration: An Essay inHistorical Epistemology", i *International Migration Review*, Vol. 37, No. 3, Transnational Migration: InternationalPerspectives (Fall, 2003), s 576-610. För ett tidigt användande av begreppet se också Herminio Martins, "Time and Theory in Sociology", i J. Rex (red.), *Approaches to Sociology. An Introduction to Major Trends in British Sociology*, London 1974, s 246-294, se särskilt s 276. För en diskussion utifrån ett historiskt forskningsfält se rapporten från Historikermötet i Göteborg 2011 i Pia Lundqvist, "Fångad i nationen? Svenska historikermötet i Göteborg 5-7 maj 2011", i *Historisk tidskrift* 2011:3, s 704-708, samma tidskrifts temanummer om internationalisering, *Historisk tidskrift* 2007:4, samt Henrik Åström Elmersjö, *Norden, nationen och historien : perspektiv på föreningarna Nordens historieläroboksrevision 1919-1972*, Lund 2013, särskilt s 35.

149. Brev från Ernst Wehtje den äldre till Herr Bankdirektören Hjalmar Ekholm, Helsingfors, 1930-10-27. EJ Wehtje korrespondens 1930 jul-dec, flik E, Lunds Universitetsbibliotek.

150. Alessandro Portelli, *They say in Harlan County. An oral history*, Oxford 2011, s 7f.

151. Alessandro Portelli, "The Peculiarities of Oral History", i *History Workshop*, no 12, autumn 1981, s 100f.

152. Historieskrivningen på Sjöfartsmuseets hemsida http://goteborg.se/wps/portal/sjofartsm/om-museet, hämtad 2013-11-04.
153. På Sjöfartsmuseet omfattar Dan Broströms arkiv 17 volymer, vilka samtliga gåtts igenom. Ann-Ida Broströms arkiv omfattar 62 volymer, varför ett urval skett och volymer relaterade till åren 1918 till 1939 prioriterats. Det har gjort att i serie F har folymerna F1:1 till 19 gåtts igenom, förutom F:6 och F1:11. I serie G har volymerna G1:1 till 3 samt G1:10 till 12 gåtts igenom, totalt 23 volymer. På Landsarkivet i Göteborg finns ett stort antal arkiv relaterade till släkten Broström och dess företag. I Ann-Ida Broströms samling har volymerna 1 till 17 gåtts igenom samt vissa nedslag i Ångfartygs AB Tirfing (SE/GLA/15661/F5:1 samt 6 och 8) och AB Svenska Ostasiatiska kompaniet (SE/GLA/15740/E7/1). Därutöver har ett stort antal arkivförteckningar för Broströmkoncernens olika bolag genomgåtts, utan att någon brevkorrespondens för den aktuella tiden hittats.
154. Det finns också visst material gällande släkten Wehtje på andra arkivinstitutioner som genomgåtts, men som inte kommit till användning i undersökningen. Det gäller Kungliga biblioteket: Handlingar rörande Skånska Cementaktiebolaget, Karin Kocks samling, samt Landsarkivet i Lund: Skånska cement AB. Huvudkontorets arkiv (1871-2008).
155. Dan Broströms dagboksanteckningar1902-12-25. Ann-Ida Broströms samling, volym 1, Landsarkivet i Göteborg.
156. En biografisk skildring av släkten Broström och deras företag se Algot Mattsson, *Huset Broström. En dynastis uppgång och fall*, Göteborg 1984. Mattsson har också behandlat familjen och dess företag som redaktör för jubileumsboken *Tre generationer på sju hav. Broströmkoncernen 1865-1965,* Göteborg 1965, som ensam författare *Redarna kring runda bordet*, Göteborg 1996, och *Huset Broström. Bilder ur ett världsföretag*, Stockholm 1980. Det finns också ett par framställningar som rör sig i gränslandet mellan skönlitteratur och dokumentär, William Söderskog, *Från Vänern till oceanerna. En bok om Axel och Dan Broström*, Uddevalla 1964. Martin Perne, *Vänerskepparen som blev storredare*, Uddevalla 1979. Om Dan-Axel Broström och dennes relation med den före detta nakendansösen Annabella Lee finns det en skandalbok, Eric Broo, *Från nakendansös till redardrottning*, Stockholm 1968. Therese Nordlund Edvinsson har skrivit en intressant artikel om Ann-Ida Broström, "Ann-Ida – från grosshandlardotter Mark till redarhustru Broström", i *Personhistorisk tidskrift,* nr 1 2010 (a), s 44-58. Martin Fritz och Kent Olsson har skrivit en kortare text om Broströmkoncernen, "Twentieth-Century Shipping Strategies: Broström and Transatlantic, Gothenburgs leading shipping companies", i Simon P. Ville och David M. Williams (red.), *Management, finance and industrial relations in maritime industries: essays in international maritime and business history*, New Founland 1994, s 91-109. Erik Wijks biografi over sin far innehåller några sidor om släkten Broström, där Dan och Ann-Idas dotter Kerstin är hans farmor. Erik Wijk, *Allt vi här drömma om*, Stockholm 2009.
157. Den politiska högern var länge organisatoriskt svag och framför allt baserad i parlamenten, och beteckningarna skiftar över tid. Nilsson 2004, s 41f.
158. *Vem är det: Svensk biografisk handbok 1925*, s 796. En biografisk skildring av några av männen inom släkten Wehtje finns i Sven Olof Arlebäck, *Wehtje. Far och söner som företagsledare*, Malmö 2008. Per Wästberg har skrivit om Ernst Wehtje den äldre och Mimmi Wehtje, framför allt med fokus på deras ungdom, i *Ernst och Mimmi*, Lund 1964. Ernst Wehtje den äldre och Ernst Wehtje den yngre skildras biografiskt utifrån sitt arbete och ägande inom cementindustrin i Alf Åberg, *Cement i 100 år*, Malmö 1972, s 64-107.
159. *Vem är det: Svensk biografisk handbok 1925*, s 796. Wästberg 1964.

160. *Vem är vem inom handel och industri? 1944-45*, s 531. Arlebäck 2008. http://ifomuseum.blogspot.se/2006/05/ifoverkens-historia.html. Hämtat 2013-08-07.
161. Arlebäck 2008. *Vem är vem? Storstockholm 1962*, s 665.
162. *Vem är vem inom handel och industri? 1944-45*, s 531. Arlebäck 2008.
163. *Vem är vem inom handel och industri? 1944-45*, s 531. *Vem är det : svensk biografisk handbok. 1969*, s 1001. Arlebäck 2008. Hermansson 1962, s 317.
164. Arlebäck 2008. *Vem är vem? Skånedelen 1948*, s 126.
165. *Vem är vem inom handel och industri? 1944-45*, s 531. Arlebäck 2008.
166. Arlebäck 2008.
167. *Vem är vem? Skåne 1966*, s 865-866.

Kapitel 2

168. Sayer 2012, s 163-179, citat s 163.
169. Glete 1994 s 115 ff (Wallenberg), s 65ff (Norrland), samt tydligare Glete 1987 s 217 (Norrland).
170. Glete 1994 s 146ff, Mattsson 1984.
171. Den enda riktiga personbiografin om släkten Wehtje, skriven av Sven Olof Arlebäck, är inte utgiven utan finns bara i ett exemplar på Malmö Stadsbibliotek. Arlebäck 2008.
172. Glete 1994 s163ff.
173**.** Rubriken är en parafras på titeln till Göran Therborns bok *Vad gör den härskande klassen när den härskar?*, Stockholm 1978.
174. Brev från Walter Wehtje till Ernst Wehtje den yngre1938-08-07. Ernst Wehtje den yngre korrespondens 1938 V-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
175. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Mimmi Wehtje 1939-02-18. Ernst Wehtje den yngre korrespondens 1939 O-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
176. Brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1922-09-08. Ann-Ida Broströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg.
177. http://www.kommandobryggan.se/brostrom/svea.htm
178. Exemplen från Broströms resor kan mångfaldigas, men se exempelvis brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1919-01-13. Ann-Ida Broströms samling, volym 3, Göteborgs landsarki. Brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1919-08-26. Ann-Ida Broströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg. Brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1919-10-17. Ann-Ida Broströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg. Brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1921-10-23. Ann-Ida Broströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg. Brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1922-02-20. Ann-Ida Broströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg. Brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1922-09-05. Ann-Ida Broströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg. Brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1922-03-05. Ann-Ida Broströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg.
179. Davidoff och Hall 2002, s 31.
180. SOU 1968:7, s 22ff, 121-140.
181. Hermansson 1962, s 343. Glete 1994, s 109ff. Glete 1987, s 127f, 284. Nordlund 2005, s 67f. Göransson 1990, s 525-544. Emil Emling, *Svenskt familjeföretagande*, Stockholm 2000. Kocka 1999, s 110ff. Therese Nordlund Edvinsson, "Att se det möjliga i det omöjliga. Axel Ax:son Johnson och Johnsonkoncernen", i Ylva Hasselberg och Tom Petersson 2006, s 239-262.

182. Davidoff och Hall 2002 s 196ff, 321ff. För en intressant diskussion om *the self made man* se också Tjeder 2003, s 199.
183. Michael G. Peletz "Kinship Studie in Late Twentieth-Century Anthropology", i *Annual Reviews of Anthropology*, vol 24, 1995, s 343-372. Daniel Nyberg, *Marknad, företag, ägande : familjen Bonniers ägarstyrning i Dagens nyheter 1953-1988*, Stockholm 2002, s 15ff
184. Leonore Davidoff, "Kinshop as a Categorical Concept: A Case Study of Nineteenth Century English Siblings", i *Journal of Social History*, Volume 39, Number 2, Winter 2005, s 411-428. Peletz 1995, s 343-372.
185. Mattsson 1984, s 84.
186. Glete 1994, s 163.
187. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Hugo Wehtje 1938-01-12. EJ Wehtje korrespondens 1938 V-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Likadant brev till Walter Wehtje daterat dagen innan, ligger under samma flik i arkivet.
188. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Walter Wehtje 1937-04-03. EJ Wehtjes korrespondens 1937 N-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Fredrik Wehtje till Ernst Wehtje den yngre 1936-06-10. EJ Wehtje korrespondens 1936 K-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Walter Wehtje 1934-02-19. EJ Wehtje korrespondens 1934 L-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Walter Wehtje 1936-03-03. EJ Wehtje korrespondens 1936 K-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Fredrik Wehtje till Ernst Wehtje den yngre 1936-09-19. EJ Wehtje korrespondens 1936 K-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Walter Wehtje 1936-05-27. EJ Wehtje korrespondens 1936 K-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Walter Wehtje 1939-09-13. EJ Wehtje korrespondens 1939 O-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
189. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Fredrik Wehtje 1931-12-07. EJ Wehtje korrespondens 1931 okt-dec, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
190. Davidoff 2005, s 411-428.
191. Hasselberg och Petersson 2006, s 80ff.
192. Nordlund 2005, s 67f.
193. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Fredrik Wehtje 1933-01-02. EJ Wehtje korrespondens 1933 jan-mar, flik VX, Lunds Universitetsbibliotek.
194. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Walter Wehtje 1933-05-12. EJ Wehtje korrespondens 1933 apr-jun, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
195. Brev från Walter Wehtje till Ernst Wehtje den yngre 1933-05-19. EJ Wehtje korrespondens 1933 apr-jun, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
196. Brev från Walter Wehtje till Ernst Wehtje den yngre 1934-07-09. EJ Wehtje korrespondens 1934 L-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
197. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Walter Wehtje 1934-07-10. EJ Wehtje korrespondens 1934 L-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. För liknande diskussioner kring pengar som betraktas som lån se Brev från Walter Wehtje till Ernst Wehtje den yngre 1931-03-10. EJ Wehtje korrespondens 1931 jan-apr, flik V, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Walter Wehtje 1931-03-12. EJ Wehtje korrespondens 1931 jan-apr, flik V, Lunds Universitetsbibliotek.
198. Brev från Walter Wehtje till Ernst Wehtje den yngre 1938-06-30. EJ Wehtje korrespondens 1938 V-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
199. Arlebäck 2007, s 53ff.

200. Se exempelvis brev från Ernst Wehtje den yngre till Hugo Wehtje 1937-08-24. EJ Wehtje korrespondens 1937 N-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
201. Brev från Ernst Wehtje den yngre till (likalydande kopior) Hugo Wehtje, Ruth Jung och Thorborg Dieden 1936-04-15. EJ Wehtje korrespondens 1936 K-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
202. Göransson 1990, s 525-544.
203. Brev från Walter Wehtje till Herr Bergsrådet Carl-Gustaf Herlitz, Arabia, Helsingfors, 1938-10-01. EJ Wehtje korrespondens 1938 V-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Se även till exempel brev från Ernst Wehtje den yngre till Walter Wehtje 1938-09-28. EJ Wehtje korrespondens 1938 V-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Walter Wehtje till Ernst Wehtje den yngre 1938-09-16. EJ Wehtje korrespondens 1938 V-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Walter Wehtje till Ernst Wehtje den yngre 1938-10-01. EJ Wehtje korrespondens 1938 V-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Herr Bergsrådet Carl-Gustav Herlitz 1938-11-16. EJ Wehtje korrespondens 1938 A-L, flik H, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Carl-Gustav Herlitz till Ernst Wehtje den yngra 1938-09-14. EJ Wehtje korrespondens 1938 A-L, flik H, Lunds Universitetsbibliotek.
204. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Mimmi Wehtje 1936-11-20. EJ Wehtje korrespondens 1936 K-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. För liknande exempel se brev från Ernst Wehtje den yngre till Mimmi Wehtje 1938-10-20. EJ Wehtje korrespondens 1938 V-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Mimmi Wehtje 1938-03-23. EJ Wehtje korrespondens 1938 V-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
205. För brev som handlar om Thorborg Dieden, samt hennes barn se till exempel brev från Ernst Wehtje den yngre till Fru Thorborg Dieden 1930-01-21. EJ Wehtje korrespondens 1930 jan-jun, flik D, Lunds Universitetsbibliotek. För Ruth Jung, se till exempel brev från Ernst Wehtje den yngre till Fru Majorskan Ruth Jung, Stockholm 1930-03-31. EJ Wehtje korrespondens 1930 jan-jun, flik IJ, Lunds universitetsbibliotek. Även Ruth Jungs barn, se till exempel brev från Ernst Wehtje den yngre till Fru Majorskan Ruth Jung, Stockholm 1930-01-21. EJ Wehtje korrespondens 1930 jan-jun, flik IJ, Lunds universitetsbibliotek.
206. Se brev från Helge Jung till Ernst Wehtje den yngre 1930-12-20 samt brev från Ernst Wehtje den yngre till Herr Majoren H. Jung, Stockholm, 1930-12-22. EJ Wehtje korrespondens 1930 jul-dec, flik IJ, Lunds universitetsbibliotek.
207. Brev från Karin Elfverson till Ernst Wehtje den yngre 1937-01-22. EJ Wehtje korrespondens 1937 A-M, flik E, Lunds Universitetsbibliotek.
208. Karin Elfverson diskuteras vidare i kapitel fyra.
209. De var åtta syskon i familjen Elfverson: Karin, Stina (som dog tidigt, 1920), Swen, Lajla, Britta (Ernst Wehtje den yngres fru), Sonja, Alvar och Aina. Se släkttavla för familjen Efverson http://www.elfversonklasonkinsfolkmm.n.nu/, hämtad 2012-11-02. Av dessa finns det material som visar att Ernst Wehtje den yngre hjälpte samtliga utom Stina. Aina Carleson, född Elfverson. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Fru Aina Carleson, Vargön, 1930-06-26. EJ Wehtje korrespondens 1930 jan-jun, flik C. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Fru Aina Carleson, Wargön, 1930-12-06, EJ Wehtje korrespondens 1930 jul-dec, flik C, Lunds universitetsbibliotek. Lajla Svedin, född Elfverson. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Fru Doktorinnan Lajla Swedin, Köhlby, Ljungbyholm 1930-05-12. EJ Wehtje korrespondens 1930 jan-jun, flik S, Lunds universitetsbibliotek. Sonja Elfverson. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Fru Sonja Elfverson, 1931-01-28. EJ Wehtje korrespondens 1931 jan-apr, flik S, Lunds universitetsbibliotek

210. Brev från Karin Elfverson till Ernst Wehtje den yngre 1930-05-01. EJ Wehtje korrespondens 1930 jan-jun, flik E, Lunds universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Fröken Karin Elfverson, Stockholm 1930-05-02. EJ Wehtje korrespondens 1930 jan-jun, flik E, Lunds universitetsbibliotek.
211. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Herr Direktören Swen Elfverson, Kalmar 1932-05-25. EJ Wehtje korrespondens 1932 maj-aug, flik E, Lunds Universitetsbibliotek.
212. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Herr Direktören Swen Elfverson, Kalmar 1933-06-26. EJ Wehtje korrespondens 1933 apr-jun, flik E, Lunds Universitetsbibliotek. För liknande exempel se Brev från Ernst Wehtje den yngre till Herr Direktören Swen Elfverson, Kalmar 1932-04-17. EJ Wehtje korrespondens 1932 jan-apr, flik E. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Herr Direktören Swen Elfverson, Kalmar 1933-06-07. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Herr Direktören Swen Elfverson, Kalmar 1933-06-21. EJ Wehtje korrespondens 1933 apr-jun, flik E. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Herr Direktören Swen Elfverson, Kalmar 1934-10-10. EJ Wehtje korrespondens 1934 A-K, flik E, Lunds Universitetsbibliotek.
213. Brev från Bankdirektör C.H. Trolle till Ernst Wehtje den yngre 1933-05-01. EJ Wehtje korrespondens 1933 apr-jun, flik TU, Lunds Universitetsbibliotek. Andra tillfällen då bankdirektören är nedlåtande mot Swen Elfverson, se brev från Swen Elfverson till Ernst Wehtje den yngre 1934-06-2. EJ Wehtje korrespondens 1934 A-K, flik E, Lunds Universitetsbibliotek.
214. Mulholland 1996, s 123-149.
215. Brev från Alvar Elfverson till Ernst Wehtje den yngre 1931-06-23. EJ Wehtje korrespondens 1931 maj-sept, flik E, Lunds Universitetsbibliotek.
216. Brev från Alvar Elfverson till Ernst Wehtje den yngre 1931-07-06. EJ Wehtje korrespondens 1931 maj-sept, flik E, Lunds Universitetsbibliotek. För fler exempel på Alvars starka tacksamhet se brev från Alvar Elfverson till Ernst Wehtje den yngre 1933-01-09. EJ Wehtje korrespondens 1933 jan-mar, flik E, Lunds Universitetsbibliotek. Notera också att syskonen inte är konsekventa med stavningen av Swen Elfversons namn, där han ibland har enkelt V och ibland dubbelt.
217. Brev från Alvar Elfverson till Ernst Wehtje den yngre 1932-06-08. EJ Wehtje korrespondens 1932 maj-aug, flik E, Lunds Universitetsbibliotek.
218. Brev från Alvar Elfverson till Ernst Wehtje den yngre 1931-11-04. EJ Wehtje korrespondens 1931 okt-dec, flik E, Lunds Universitetsbibliotek. För nya afffärsförslag, se exempelvis brev från Alvar Elfverson till Ernst Wehtje den yngre 1932-01-14. EJ Wehtje korrespondens 1932 jan-apr, flik E, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Alvar Elfverson till Ernst Wehtje den yngre 1933-01-09. EJ Wehtje korrespondens 1933 jan-mar, flik E, Lunds Universitetsbibliotek.
219. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Fröken Karin Elfverson 1931-07-25. EJ Wehtje korrespondens 1931 maj-sept, flik E, Lunds Universitetsbibliotek.
220. Krister Kuylenstierna, *Fräckheten var mitt vapen*, Helsingfors 1937.
221. Mattsson 1984, s 71ff. Brev från Einar Melander till Margaretha och Krister Kuylenstierna 1940-01-05. Ann-Ida Broströms samling, F 1:12. Sjöfartsmuseet, Göteborg. Brev från Einar Melander till Margaretha och Krister Kuylenstierna 1940-01-09. Ann-Ida Broströms samling, F 1:12. Sjöfartsmuseet, Göteborg. Brev från Einar Melander till Margaretha Kuylenstierna 1940-01-31. Ann-Ida Broströms samling, F 1:12. Sjöfartsmuseet, Göteborg.
222. Mattsson 1984, s 61ff, 398ff.
223. Edvinsson 2010 (a).

224. Davidoff och Hall 2002, s 215f. Kocka 1999, s 110ff. Tomas Nilson, *Framgång och vår here. Industriellt företagande, social struktur och karriärmönster i två svenska städer: Borås och Örebro 1890-1920*, Göteborg 2004, s 178ff.
225. Davidoff 2005, s 411-428.
226. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Fredrik Wehtje 1934-01-22. EJ Wehtje korrespondens 1934 L-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
227. Sven Anders Söderpalm, ”Bromölla i nationellt industriellt perspektiv”, i *”Bromölla och den svenska modellen. Seminarium om industrisamhällets kulturarv 2000”*, Kristianstad 2000, s 5-18. Se även Ifö museums hemsida, http://ifomuseum.blogspot.se/2006/05/ifverkens-historia.html. Hämtat 2013-10-07.
228. Glete 1994, s 48ff. Kocka 1999, s 110ff, 156-173. Chandler 1977, s 484-500.
229. Wright 2000, s 16ff, citat på s 18.
230. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Mimmi Wehtje 1937-08-30. EJ Wehtje korrespondens 1937 N-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
231. Roper 1994, s 29ff.
232. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ernst Wehtje den äldre 1932-09-27. EJ Wehtje korrespondens 1932 sept-dec, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. För fler exempel på tillfällen när fabrikerna förevisade se brev från Ernst Wehtje den yngre till Ernst Wehtje den äldre 1931-05-22. EJ Wehtje korrespondens 1931 maj-sept, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ernst Wehtje den äldre 1934-05-30. EJ Wehtje korrespondens 1934 L-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ernst Wehtje den äldre 1931-05-19. EJ Wehtje korrespondens 1931 maj-sept, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ingvar Wehtje 1939-12-08. EJ Wehtje korrespondens 1939 O-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
233. Wilhelm de Shàrengrad och Lennart Forsén var kemister vid Limhamnsfabriken (Åberg 1972, s 91, 131), Slotte arbetade vid porslinsfabrikerna Lidköping och Rörstrand, handplockad från Arabia i Finland. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Fredrik Wehtje 1932-05-17. EJ Wehtje korrespondens 1932 maj-aug, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
234. Ingenjörerna skulle i Eric Olin Wrights schema som diskuteras i teoriavsnittet kunna placeras in i en grupp som har en hög grad av ”skill” eller yrkesskicklighet, och en medelhög nivå av inflytande över sitt eget och andras arbete (de var inte arbetsledande chefer), samtidigt som de inte äger andelar i företaget i någon betydande omfattning. Det skapar dem som en grupp tydligt avskild från de rena ägarna/direktörerna som de ledande personerna i släkten Wehtje tillhörde.
235. Berner 1981, s 204-248. Oldenziel 1999. Se även Faulkner 2000 (a). Faulkner 2000 (b). Wajcman 1991. Berner 2003. Mellström 2003 (a).
236. Berner 1981, s 226ff.
237. Arlebäck 2008, s 30.
238. Brev från Ernst Wehtje den yngre till EF och Mimmi Wehtje 1935-06-06. EJ Wehtje korrespondens 1935 L-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Se även Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ingvar Wehtje 1939-02-27. EJ Wehtje korrespondens 1939 O-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
239. Kock 1932, s 147. För fler exempel se Brev från Ernst Wehtje den yngre till Fredrik Wehtje 1938-08-30. EJ Wehtje korrespondens 1938 V-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
240. Eva Rudberg, *Stockholmsutställningen 1930. Modernismens genombrott i svensk arkitektur*, Stockholm 1999, s 27f.

241. Se till exempel brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1922-09-08. Ann-Ida Bro-ströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg. Brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1922-07-09. Ann-Ida Broströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg. Brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1922-09-05. Ann-Ida Broströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg. Brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1922-10-11. Ann-Ida Broströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg.
242. *The Broström concern of shipping companies and their ships*, Uppsala 1946, s 32.
243. Brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1919-08-26. Ann-Ida Broströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg.
244. *The Broström concern of shipping companies and their ships*, Uppsala 1946, s 32.
245. Brev från Ann-Ida Broström till Dan Broström 1924-04-24. Ann-Ida Broströms samling, volym 2, Landsarkivet i Göteborg. För liknande exempel på kroppsligt välbefinnande och båtbyggande se brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1922-10-11. Ann-Ida Broströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg. Brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1922-09-05. Ann-Ida Broströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg. Brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1917-05-07. Ann-Ida Broströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg.
246. Faulkner 2000 (a). Faulkner 2000 (b). Mellström 1999, s 57ff. Ulf Mellström 2003 (a). Mellström 2003 (b).
247. Faulkner 2000 (b), s 104.
248. Mellström 1999, s 38-42.
249. Brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1923-05-19. Ann-Ida Broströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg. Se också Brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1923-05-20. Ann-Ida Broströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg.
250. Brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1923-05-26. Ann-Ida Broströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg. Kuren erbjuds fortfarande i Karlsbad under namnet Mayr therapy, www.mayrtherapy.com, hämtad 2014-04-13.
251. Mellström 2003 (b), s 61, 74. Wajcman 1991, s 143ff.
252. Mellström 2003 (b), s 61, 74. Wajcman 1991, s 143ff
253. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Herr Disponenten N. Danielsen, Hellekis 1933-02-01. EJ Wehtje korrespondens 1933, jan-mar, flik D, Lunds Universitetsbibliotek.
254. Wajcman 1998, s 55-77.
255. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Herr Disponenten Nils Danielsen, Hellekis 1929-10-24. EJ Wehtje korrespondens 1929, flik D, Lunds Universitetsbibliotek.
256. För en diskussion av produktionsprocessen vid Hellekisfabriken och vikten av att undvika produktionsstopp se Kock 1932, s 147f.
257. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Fredrik Wehtje 1934-01-22. EJ Wehtje korrespondens 1934 L-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
258. Se exempelvis brev från Nils Danielsen (Skånska Cementaktiebolaget Hellekisavdelningen), Arendt de Jounge (Slite Cement och kalkaktiebolag), Bror Rönngren (Halda aktiebolag Svängsta) i, Lunds Universitetsbibliotek.
259. Brev från Magnus Bernström till Ernst Wehtje den yngre 1930-10-30. EJ Wehtje korrespondens 1930 jul-dec, flik P, Lunds Universitetsbibliotek.
260. Brev från Magnus Bernström till Ernst Wehtje den yngre 1930-11-03. EJ Wehtje korrespondens 1930 jul-dec, flik P, Lunds Universitetsbibliotek.
261. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Herr Direktören J.M. Bernström, Göteborg, 1930-11-05. EJ Wehtje korrespondens 1930 jul-dec, flik P, Lunds Universitetsbibliotek.

262. Engelska Wikipedia sökord La Salle (automobile), hämtat 2013-11-04.
263. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Herr Kaptenen Fredr. Nyström, Slite 1932-03-03. EJ Wehtje korrespondens 1932 jan-apr, flik N, Lunds Universitetsbibliotek.
264. Brev från Arendt de Jounge till Ernst Wehtje den yngre 1933-10-12. EJ Wehtje korrespondens 1933 jul-okt, flik J, Lunds Universitetsbibliotek. För liknande exempel se Brev från Arendt de Jounge till Ernst Wehtje den yngre 1933-07-03. EJ Wehtje korrespondens 1933 jul-okt, flik J, Lunds Universitetsbibliotek.
265. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Kuno Möller, Svenska Bindgarnsfrabrikens AB 1918-01-23. EJ Wehtje korrespondens 1916-1926, flik M, Lunds Universitetsbibliotek.
266. svenskuppslagsbok.se, sökord Svenska bindgarnsfabriken, hämtad 2014-09-30.
267. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Herr Bruksförvaltare Birger Esseen, Karlavägen 90 II, Stockholm 1918-01-20, brev från Birger Esseen till Ernst Wehtje den yngre 1918-02-02. EJ Wehtje korrespondens 1916-1926, flik D, Lunds Universitetsbibliotek.
268. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Herr Disponenten J.A Bonthron, Stockholm 1930-02-17. EJ Wehtje korrespondens 1930 jan-jun, flik B, Lunds universitetsbibliotek.
269. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Svenska Cementföreningen, Stockholm, 1930-02-17, EJ Wehtje korrespondens 1930 jan-jun, flik S, Lunds universitetsbibliotek.
270. Brev från Fredrik Wehtje till Ernst Wehtje den yngre 1934-06-09. EJ Wehtje korrespondens 1934 L-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
271. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Walter Wehtje 1939-12-09. EJ Wehtje korrespondens 1939 O-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
272. Brev från Walter Wehtje till Ernst Wehtje den yngre 1939-12-09. EJ Wehtje korrespondens 1939 O-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. För den övriga korrespondensen i det här ärendet se brev från Ernst Wehtje den yngre till Walter Wehtje 1939-12-06. EJ Wehtje korrespondens 1939 O-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Walter Wehtje till Ernst Wehtje den yngre 1939-12-07. EJ Wehtje korrespondens 1939 O-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
273. För fler exempel på anmärkningar mot broderns ordningssamhet med ekonomiska papper sebrev från Ernst Wehtje den yngre till Walter Wehtje 1939-09-13. EJ Wehtje korrespondens 1939 O-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. För anmärkningar på hans sätt att skriva brev, se brev från Ernst Wehtje den yngre till Walter Wehtje 1937-05-03. EJ Wehtjes korrespondens 1937 N-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
274. Wajcman 1998, s 55-77
275. Berner 1981, s 232, citatet är från *Teknisk Tidskrift* 1909-02-20, s 40.
276. Kristian Gerner och Lars Lundgren, *Planhushållning och miljöproblem. Sovjetisk debatt om natur och samhälle 1960-1976*, Stockholm 1978, s 26. Anthony McElligott, *The German urban expericence 1900-1945*, London 2001, s 34-64. Oldenziel 1999, s 51ff. Rudberg 1999, s 27f.
277. I litteraturen finns lite olika benämningar på relationen mellan patron och klient, exempelvis Bo Stråth föredrar *patriarkalism* medan Niklas Stenlås använder termen *paternalism*. Jag har valt *paternalism* för att undvika sammanblandning med termen *patriarkat* som i viss feministisk teoribildning används för att beskriva manlig, samhällelig överordning. När tidigare forskning refereras används dock den term som respektive författare använder. Stråth 1982, Stenlås 1998. Forskningsläget är brett och i det följande tas bara en del av diskussionen upp. För en mer utförlig diskussion se Berggren 2001 och avsnitten om forskningsläge i Berggren 1991, Ottosson 1999, Lundqvist 2001, Ericsson 2003.

278. Christer Ericsson, *Kapitalets politik och politikens kapital. Högermän, industrimän och patriarker 1890-1985*, Stockholm 2003, för översikt av forskningsläget se s 26, not 15, för en diskussion kring patriarkalism som en ideologi se s 25ff, för exemplifiering av mellankrigstidens paternalistiska högermän se diskussion om Carl Swartz och Arvid Lindman, s 50ff.
279. Thomas Matti, *Professsionella patriarker – svenska storföretagsledares ideal, praktik och professionaliseringsprocess 1910-1945*, Uppsala 2006.
280. Lars Berggren, *Ångvissolornas och brikcornas värld. Om arbete och facklig organisering vid Kockums mekaniska verkstad och Carl Lunds fabrik i Malmö 1840-1905*, Lund 1991, s 267-274, 295-298. Mikael Ottosson, *Sohlberg och Surdegen. Sociala relationer på Kosta Glasbruk 1820-1880*, Lund 1999, s 160-168, 198f, 250-256.
281. Åsa Lundqvist, *Bygden, bruket och samhället. Om människor och organisationer i brukssamhället Böksholm, 1900-1979*, Lund 2001, s 57-68, 208-212.
282. Stenlås 1998, s 327. Se också Matti 2006 för liknande resonemang där paternalism blir något gammalt som dröjer sig kvar, exempelvis s 163ff.
283. För en diskussion om R.F. Bergs och Ernst Wehtje den äldre och yngres avståndstagande från paternalism se Peter Billing och Mikael Stigendal, *Hegemonins decennier. Lärdomar från Malmö och den svenska modellen*, Malmö 1994 s 242ff. Lundin 2006, s 94ff.
284. E.P. Thompson, "The moral economy of the English crowd in the eighteenth century", i *Past and Present* 50/1971, s 76-136.
285. James C Scott, *The moral economy of the peasant*, London 1976, se särskilt s 32ff.
286. Thompson 1971, s 132
287. För en översikt över den diskussion fokuserad kring bönder i tredje världen som Scotts bok var en del av, se Marc Edelman, "Bringing the Moral Economy back in… to the Study of 21st-Century Transnational Peasant Movements", i *American Anthropologist*, vol 107, issue 3, September 2005, s 331-345. För en översikt över samhällsvetenskaplig debatt påverkad av begreppet moralisk ekonomi (och av Polanyi) se William James Booth, "On the Idea of the Moral Economy", i *The American Political Science Review*, vol 88, no 3 sept, 1994, s 653-667. Se också Thomas Clay Arnold, "Rethinking Moral Economy", i *American Political Science review*, vol 95, no 1, March 2001, s 85-95.
288. Karl Polanyi, *The great transformation : the political and economic origins of our time*, London 1944. På svenska *Den stora omdaningen : marknadsekonomins uppgång och fall*, Lund 1989.
289. Polanyi 1989 (1944), s 69ff (inbäddad ekonomi), 130ff, 160ff (ekonomiska liberaler), 272ff (fascism), se även Fred Block i "Introduction" till Karl Polanyi, *The great transformation : the political and economic origins of our time*, Boston 2001 (1944), s 5-13. http://www.scribd.com/doc/24760408/Karl-Polanyi-s-Concept-of-Embeddedness-Fred-Block.
290. Polanyi 1989, s 257ff (ickesocialistiska interventioner i marknaden), Andrew Sayer, "Moral Economy as Critique", i *New political economy*, vol 12 no 2 june 2007, s 261-270.
291. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Herr Kaptenen Fredr. Nyström, Slite 1931-09-17. EJ Wehtje korrespondens 1931 maj-sept, flik N, Lunds Universitetsbibliotek.
292. Sven Olof Ahlberg och Lena Knutson Udd, *Slite cementfabrik. Industri- och kulturhistorisk dokumentation*, Visby 2009, s 52. Roger Öhrman, *Slite i brytningstid*, Karlstad 1987, s 246ff, 252.
293. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Herr Kaptenen Fredr. Nyström, Slite 1932-03-03. EJ Wehtje korrespondens 1932 jan-apr, flik N, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Herr Kaptenen Fredr. Nyström, Slite 1932-04-01. EJ Wehtje korre-

spondens 1932 jan-apr, flik N, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Fredrik Nyström till Ernst Wehtje den yngre 1932-05-12. EJ Wehtje korrespondens 1932 maj-aug, flik N, Lunds Universitetsbibliotek.

294. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Herr Disponenten Arendt De Jounge, Visby 1932-09-17. EJ Wehtje korrespondens 1932 sep-dec, flik IJ, Lunds Universitetsbibliotek.

295. Brev från Arendt De Jounge till Ernst Wehtje den yngre 1932-10-10. EJ Wehtje korrespondens 1932 seap-dec, flik IJ, Lunds Universitetsbibliotek.

296. Öhrman 1987, s 100ff. Brev från Arendt De Jounge till Ernst Wehtje den yngre 1932-11-03. EJ Wehtje korrespondens 1932 sep-dec, flik IJ, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Herr Disponenten Arendt De Jounge, Slite 1932-11-05. EJ Wehtje korrespondens 1932 sep-dec, flik IJ, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Arendt De Jounge till Byggnasämnesförbundet 1933-02-03. EJ Wehtje korrespondens 1933 jan-mar, flik J, Lunds Universitetsbibliotek.

297. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Herr Disponenten Arendt De Jounge 1932-11-05. EJ Wehtje korrespondens 1932 sep-dec, flik IJ, Lunds Universitetsbibliotek.

298. Öhrman 1987, s 100ff. Brev från Arendt De Jounge till Ernst Wehtje den yngre 1932-11-03. EJ Wehtje korrespondens 1932 sep-dec, flik IJ, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Arendt De Jounge till Ernst Wehtje den yngre 1933-03-24. EJ Wehtje korrespondens 1933 jan-mar, flik J, Lunds Universitetsbibliotek.

299. Se till exempel Brev från Arendt De Jounge till Ernst Wehtje den yngre 1933-10-12. EJ Wehtje korrespondens 1933 jul-okt, flik J, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Arendt De Jounge till Ernst Wehtje den yngre 1933-07-03. EJ Wehtje korrespondens 1933 jul-okt, flik J, Lunds Universitetsbibliotek.

300. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Herr Direktören Arendt De Jounge, Slite 1933-08-23. EJ Wehtje korrespondens 1933 jul-okt, flik J, Lunds Universitetsbibliotek.

301. Lars Berggren,"Management strategies among industrial leaders in Southern Sweden 1850-1930", i Haldor Byrkjeflot et al (red.), *The democratic challenge to capitalism. Managemnt and democracy in the Nordic countries*, Bergen 2001, s 237-261.

302. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ernst Wehtje den äldre 1932-09-23. EJ Wehtje korrespondens 1932 sep-dec, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.

303. Brev från Fredrik Nyström till Ernst Wehtje den yngre 1932-09-23. EJ Wehtje korrespondens 1932 sep-dec, flik N, Lunds Universitetsbibliotek. Ahlberg och Udd 2009, s 67. Öhrman 1987, s 275f.

304. Lundqvist 2001, s 57-68, 208-212.

305. Brev från Arendt De Jounge till Ernst Wehtje den yngre 1933-01-30. EJ Wehtje korrespondens 1933 jan-mar, flik J, Lunds Universitetsbibliotek.

306. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Herr Disponenten Arendt de Jounge, Slite 1933-01-05. EJ Wehtje korrespondens 1933 jan-mar, flik J, Lunds Universitetsbibliotek.

307. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Herr Direktören Arendt De Jounge, Slite 1933-11-10. EJ Wehtje korrespondens 1933 nov-dec, flik IJ, Lunds Universitetsbibliotek.

308. Brev från Arendt De Jounge till Ernst Wehtje den yngre 1933-11-07. EJ Wehtje korrespondens 1933 nov-dec, flik IJ, Lunds Universitetsbibliotek.

309. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Herr Kaptenen Fredr. Nyström, Slite 1932-05-30. EJ Wehtje korrespondens 1932 maj-aug, flik N, Lunds Universitetsbibliotek. Ytterligare liknande exempel finns i Brev från Ernst Wehtje den yngre till Herr Kaptenen Fredr. Nyström, Slite 1931-12-07. EJ Wehtje korrespondens 1931 okt-dec, flik N, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Fredrik Nyström till Ernst Wehtje den yngre 1931-12-04. EJ Wehtje kor-

respondens 1931 okt-dec, flik N, Lunds Universitetsbibliotek. Sista brevet, från Nyström, omnämner särksilt att ”en hel del ynglingar, som annars få gå arbetslösa” kunde få jobb i tunnbinderiet vid cementfabriken. Några år senare för Ernst Wehtje den yngre ett liknande resonemang på ett mer generaliserat plan i ett fördrag vid Skånska ingenjörsklubben. *Den svenska cementindustrien. Föredrag i Skånska ingenjörsklubben den 5 maj 1937 av direktör Ernst Wehtje*, Malmö 1938.

310. Öhrman 1987, s 103.

311. Matti 2006, s 45-77 om idealens formulering, s 67-77 om demokratins genombrott.

312. Ericsson 2008, s 27 ff.

313. Ericsson 2008, s 100f. För SAF:s ideologiska utveckling se också Dahlqvist 2003.

314. Öhrman 1987, s 102f.

315. Öhrman 1987, s 102. Öhrman citerar *Gotlands Folkblad* från 1929-01-04.

316. Petersson 2012, s 85ff.

317. Brev märkt ”Strängt konfidentiellt” samt ”Avskrift t. Ryttm. Wehtje, Konsultinnan Dieden, Överstinnan Jung” från Ernst Wehtje den yngre till Fredrik Wehtje 1938-08-04. EJ Wehtje korrespondens 1938 V-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Likalydande brev till Walter Wehtje samma datum, ligger under samma flik i arkivet.

318. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Hugo Wehtje 1938-09-15. EJ Wehtje korrespondens 1938 V-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Snarlikt brev skickat till Walter Wethje samma datum, finns under samma flik i arkivet.

319. Brev från Bror Rönngren till Ernst Wehtje den yngre 1938-10-06. EJ Wehtje korrespondens 1938 A-L, flik H, Lunds Universitetsbibliotek. Se även brev från Bror Rönngren till Ernst Wehtje den yngre 1939-06-16 (med bifogad kopia av brev till Elof Eriksson 1939-06-14). EJ Wehtje korrespondens 1939 A-N, flik H, Lunds Universitetsbibliotek. Bror Rönngren till Ernst Wehtje den yngre 1939-02-17. EJ Wehtje korrespondens 1939 A-N, flik H, Lunds Universitetsbibliotek. Bror Rönngren till Ernst Wehtje den yngre 1939-02-13. EJ Wehtje korrespondens 1939 A-N, flik H, Lunds Universitetsbibliotek.

320. Brev från Bror Rönngren till Ernst Wehtje den yngre 1939-06-17. EJ Wehtje korrespondens 1939 A-N, flik H, Lunds Universitetsbibliotek.

321. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Herr Disponenten Elof Ericsson, A.B. Åtvidabergs Industrier, Åtvidaberg 1939-07-27. EJ Wehtje korrespondens 1939 A-N, flik H, Lunds Universitetsbibliotek.

322. Brev från Elof Ericsson till Ernst Wehtje den yngre 1939-07-27. EJ Wehtje korrespondens 1939 A-N, flik H, Lunds Universitetsbibliotek.

323. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Herr Disponenten Elof Ericsson, A.B. Åtvidabergs Industrier, Åtvidaberg 1939-07-27. EJ Wehtje korrespondens 1939 A-N, flik H, Lunds Universitetsbibliotek.

324. Se brev från Bror Rönngren till Ernst Wehtje den yngre 1938-10-18. EJ Wehtje korrespondens 1938 A-L, flik H, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Bror Rönngren till Ernst Wehtje den yngre 1939-02-13. EJ Wehtje korrespondens 1939 A-N, flik H, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Bror Rönngren till Ernst Wehtje den yngre 1939-06-16. EJ Wehtje korrespondens 1939 A-N, flik H, Lunds Universitetsbibliotek.

325. Petersson 2012, s 87.

326. Brev från Elof Ericsson till Ernst Wehtje den yngre 1939-11-13. EJ Wehtje korrespondens 1939 A-N, flik H, Lunds Universitetsbibliotek.

327. Se brev från Bror Rönngren till Ernst Wehtje den yngre 1937-04-16. EJ Wehtje korrespondens 1938 A-M, flik H, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Bror Rönngren till

Ernst Wehtje den yngre 1938-12-19. EJ Wehtje korrespondens 1938 A-L, flik H, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Bror Rönngren till Ernst Wehtje den yngre 1939-06-16. EJ Wehtje korrespondens 1939 A-N, flik H, Lunds Universitetsbibliotek.

328. Lundqvist 2001, s 57-68, 208-212

329. Brev från Göteborgs Idun till Ann-Ida Broström 1939-12-16. Ann-Ida Broströms samling, volym G 1:13 Sjöfartsmuseet Göteborg.

330. ”Reverslån”, Ann-Ida Broströms samling, volym F 1:7 Sjöfartsmuseet Göteborg. Jordansson 1998, s 123ff . För en diskussion om moraliska krav på fattiga och vilka som ansågs vara ”Rätta fattiga”, se s 99ff.

331. Brev från Harald Dymling till Ann-Ida Broström 1937-12-09. ”Reverslån”, Ann-Ida Broströms samling, volym F 1:7 Sjöfartsmuseet Göteborg.

332. Dymling får ingen lön efter 1938-02-01, se brev från Statens intressekontor till advokat Einar Mellander, okänt datum, ”Reverslån”, Ann-Ida Broströms samling, volym F 1:7 Sjöfartsmuseet Göteborg. För en person som blivit så svårt sjuk att han inte kan betala se i samma volym korrespondens med Herr Jägmästare B. Elof Andersson.

333. För exempel på en person som förfalskade sin brors namnteckning se korrespondens med Gunnar Hasselqvist i volymen ”Reverslån”, Ann-Ida Broströms samling, volym F 1:7 Sjöfartsmuseet Göteborg.

334. Brev från Einar Mellander till Kåre Skedsvik 1931-12-02. ”Reverslån”, Ann-Ida Broströms samling, volym F 1:7 Sjöfartsmuseet Göteborg. Se även övrig korrespondens med Kåre Skedsvik i samma volym.

335. Brev från Fröken Sofia Moo till Ann-Ida Broström 1932-05-19. ”Reverslån”, Ann-Ida Broströms samling, volym F 1:7 Sjöfartsmuseet Göteborg.

336. Brev från kyrkoherde Beau till Ann-Ida Broström, okänt datum. ”Reverslån”, Ann-Ida Broströms samling, volym F 1:7 Sjöfartsmuseet Göteborg.

337. Brev från Einar Mellander till Carola Pettesson 1933-11-17. ”Reverslån”, Ann-Ida Broströms samling, volym F 1:7 Sjöfartsmuseet Göteborg

338. Ur *Hvar 8 Dag* 1925-02-01, kopia i Dan Broströms samling, volym F1:3, Sjöfartsmuseet Göteborg.

339. Åberg 1991, s 176 ff. Åberg 1998, s 16ff.

340. Ur *Hvar 8 Dag* 1925-02-01, kopia i Dan Broströms samling, volym F1:3, Sjöfartsmuseet Göteborg.

341. Brev från Göteborgs Idun till Ann-Ida Broström 1939-12-16, Ann-Ida Broströms samling, volym G 1:13 Sjöfartsmuseet Göteborg.

342. Inskriptionen den större av de två klockna lynder: ”År 1930 Då Gustav V var Sveriges konung, Abr. Unger Landshövdning i Värmlands län och Lundsbergs skolas inspektor, J.A. Eklund Biskop över Karlstads stift, Fabian De Geer skolans Preses, H. Hegardt fullmäktiges ordförande, Einar Gauffain skolans rektor och Verner Lind skolans pastor, blevo dessa två klockor såsom gåva överlämnade till Lundsbergs kyrka av Ann-Ida Broström * Soli deo gloria”. På den andra klockan står skrivet ” Framåt vår hoppfyllda längtan går. Ungdomen kristnad är Sveriges vår, Sveriges framtid och hälsa.” Lundsbergs skolas hemsida, http://www.lundsbergsskola.se/index.php?id=186, hämtad 2013-10-12.

343. Brev från Fredrik Wehtje till Ernst Wehtje den yngre 1936-02-17. EJ Wehtje korrespondens 1936 K-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.

344. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Fredrik Wehtje 1936-02-22. EJ Wehtje korrespondens 1936 K-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.

345. För några exempel se brev från Ernst Wehtje den äldre till Herr ingejören C.A. Ambrosius, Malmö, 1933-02-07. EF Wehtje korrespondens 1933-1934, flik A, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den äldre till Fru Lydia von Reis, Stockholm 1932-11-14. EF Wehtje korrespondens 1929-1932, flik QR, Lunds Universitetsbibliotek. För tack från Bromölla idrottsförening se Telegram från Bromölla idrottsförening till Ernst Wehtje den yngre 1933-01-31. EJ Wehtje korrespondens 1933 jan-mar, flik B, Lunds Universitetsbibliotek.
346. Brev från [oläsligt förnamn] Wollmar till Ernst Wehtje den yngre 1936-07-05. EJ Wehtje korrespondens 1936 K-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
347. Brev från [oläsligt förnamn] Wollmar till Ernst Wehtje den yngre 1936-06-08. EJ Wehtje korrespondens 1936 K-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. För andra brev där ekonomiskt bistånd beviljas och relationer är ett argument se Brev från Ernst Wehtje den äldre till Herr Teol. Stud. Sigfrid Hasselqvist, Vittsjö, 1935-05-31. EF Wehtje korrespondens 1929-1932, flik H, Lunds Universitetsbibliotek. Däremot blir samma person nekad pengar året innan, se brev från Ernst Wehtje den äldre till Herr Teol. Stud. Sigfrid Hasselqvist, Vittsjö, 1934-01-19. EF Wehtje korrespondens 1929-1932, flik H, Lunds Universitetsbibliotek.
348. Brev från Hans Ohlsson till Ernst Wehtje den äldre 1936-03-09. EF Wehtje korrespondens 1929-1932, flik O, Lunds Universitetsbibliotek. För korrespondens angående skadeståndet se brev från Ernst Wehtje den äldre till Trelleborgs Ångkvarns Aktiebolag 1934-08-23, brev från Ernst Wehtje den äldre till Trelleborgs Ångkvarns Aktiebolag 1934-02-24, brev från Trelleborgs Ångkvarns Aktiebolag till Ernst Wehtje den äldre 1934-05-22, brev från Trelleborgs Ångkvarns Aktiebolag till Ernst Wehtje den äldre 1934-02-12. EF Wehtje korrespondens 1929-1932, flik TU, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den äldre till Herr f. Lantbrukaren Ola Jönsson, St. Hammar, Kungstorp, 1934-08-23, brev från Ernst Wehtje den äldre till Herr f. Lantbrukaren Ola Jönsson, St. Hammar, Kungstorp, 1934-02-20, brev från Ernst Wehtje den äldre till Herr f. Lantbrukaren Ola Jönsson, St. Hammar, Kungstorp, 1933-11-20, brev från Ernst Wehtje den äldre till Herr f. Lantbrukaren Ola Jönsson, St. Hammar, Kungstorp, 1933-02-20. EF Wehtje korrespondens 1929-1932, flik IJ, Lunds Universitetsbibliotek.

Kapitel 3

349. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ingvar Wehtje 1937-09-20. EJ Wehtjes korrespondens 1937 N-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
350. Åberg 1991, s 139ff. Åberg hänvisar till Hobsbawm och Gay som också betonar pianots betydelse för ett borgerligt hem. Eric Hobsbawm *Kapitalets tidsålder*, Stockholm 1981 och Peter Gay, *The bourgeois experience : Victoria to Freud. Vol. 1, Education of the senses*, New York 1984, s 28.
351. Cecilia Trenter, *Granskningens retorik och historisk vetenskap : kognitiv identitet i recensioner i dansk Historisk tidsskrift, norsk Historisk tidsskrift och svensk Historisk tidskrift 1965-1990*, Uppsala 1999, s 64ff, 79. Stefan Eklöf Amirell, *Svenska doktorsavhandlingar i historia 1976-2005 : en bibliografi*, Stockholm 2007, s 24ff. Eva Österberg, ”Kultur, genus och samtiden. Svensk historieforskning från senare delen av 1980-talet till 2010”, i Klas Åmark och Gunnar Artéus (red.), *Historieskrivningen i Sverige*, Lund 2012, s 173-211.
352. Ray och Sayer 1999, s 5.
353. Bourdieu 1986, s 242-258. Se avsnittet om Bourdieu i teoriavsnittet, kapitel ett.

354. Beverly Skeggs, "Exchange, value and affect: Bourdieu and 'the self'", i Lisa Adkins och Beverly Skeggs (red.), *Feminism after Bourdieu*, Oxford 2004, s 75-95. Se också Skeggs 2000 för undersökningen av arbetarklasskvinnor.
355. Andrew Sayer, "Valuing Culture and Economy", i Larry Ray och Andrew Sayer, *Culture and economy after the cultural turn*, London 1999, s 53-75, citat s 61.
356. För en diskussion av Bourdieus habitusbegrepp se Bourdieu 2010, s 165-222, särskilt s 169. För Marx diskussion kring bruksvärde och bytesvärde, se Karl Marx, *Kapitalet. Kritik av den politiska ekonomin. Första boken. Kapitalets produktionsprocess*, Uddevalla 1970, s 31-42.
357. För positiva uttalanden om användbarheten i Bourdieus teorier se exempelvis Beverly Skeggs, "Context and background: Pierre Bourdieu's analysis of class, gender and sexuality", i Lisa Adkins och Beverly Skeggs (red.), *Feminism after Bourdieu*, Oxford 2004, s 19-33.
358. Simon Gunn, *The public culture of the victorian middle class. Ritual and authority and the English industrial city 1840–1914*, Manchester 2007 (2000), s 145f.
359. Gunn 2007, s 134-162, särskilt s 145 och 152f för resonemangen kring kläder och jämförelsen med andra konstformer.
360. Brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1923-02-23, Ann-Ida Bröströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg. För fler exempel på teaterbesök se också brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1918-01-26, Ann-Ida Bröströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg, brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1922-02-20, Ann-Ida Bröströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg, brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1921-01-11, Ann-Ida Bröströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg, brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1923-05-26. Ann-Ida Bröströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg.
361. Brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1919-01-26. Ann-Ida Bröströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg. *Tannhäuser och sångarstriden på Wartburg* är en opera av Richard Wagner, *Hoffmans äventyr* är en fransk opera med musik av Jacques Offenbach. Se även brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1923-05-23 och 1923-05-24. Ann-Ida Bröströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg, där Dan Broström berättar att han under ett kurortsbesök i Karlsbad sett operetten *Bajadären*, skriven av ungraren Emmerich Kalman.
362. Edvinsson 2012, s 56.
363. Leos Müller, "Familjen och släkten. Sociala nätverk och borgerliga klassresor", i Nilson och Åberg 2007, s 179-199.
364. Gunn 2007, s 150f.
365. Se exempelvis William M. Reddy, *The Navigation of Feeling. A framework for the history of emotions*, Cambridge 2001, s 124. I en intervju från 2010 understryker Reddy med hänvisning till Raymond Williams begrepp "structure of feeling" den politiska dimensionen i känsloregimer, och kopplingen till kännbara straff för den som inte accepterar regimens regler. Se Jan Palmer, "The history of emotions: an interview with William Reddy, Barbara Rosenwein, and Peter Stearns", i *History and Theory*, no 49, May 2010, s 237-265. För Williams diskussion om *structure of feeling* se Raymond Williams, *Marxism and literature*, Oxford 1977, s 128ff.
366. Edvinsson 2010 (b), s 74ff, 172.
367. Brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1923-05-17. Ann-Ida Bröströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg.

368. Brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1922-09-08. Ann-Ida Bröströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg.
369. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ernst Wehtje den äldre 1932-03-07. Ernst Wehtje den yngre korrespondens 1932 jan-apr, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. *Aida* är en italiensk opera av Giuseppe Verdi.
370. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ingvar Wehtje 1938-10-20. Ernst Wehtje den yngre korrespondens 1938 V-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
371. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Mimmi Wehtje 1938-10-20. Ernst Wehtje den yngre korrespondens 1938 V-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
372. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Mimmi Wehtje 1939-02-18. Ernst Wehtje den yngre korrespondens 1939 O-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Mimmi Wehtje 1939-02-28. Ernst Wehtje den yngre korrespondens 1939 O-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
373. Harald Schiller, ”Ernst och Mimmi Wehtjes hem i Malmö, Fridhemsvägen 11”, i *Svenska Hem i ord och bilder*, Stockholm 1933, s 1-22.
374. Schiller 1933, s 3.
375. Schiller 1933, s 2f.
376. Orsi Husz 2004, s 101.
377. TV8 Play, ”Slottsliv”, säsong 1 avsnitt 4, ursprungligen sänt 2010-10-21, http://www.tv8play.se/play/234656, hämtad 2012-06-21. Uttalandet sker i 6 min in i programmet under en diskussion om en tavla målad av den holländske konstnären Adriaen Hanneman (1601-1671).
378. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ingvar Wehtje 1939-11-30. EJ Wehtje korrespondens 1939 O-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
379. Martin Gustavsson, *Makt och konstsmak. Sociala och politiska motsättningar på den svenska konstmarknaden 1920-1960*, Stockholm 2002, s 54f, 88-111, 122ff.
380. Gustavsson 2002 s 34f, 371ff.
381. Schiller 1933 s 4, 22. Gustavsson 2002 s 34f.
382. Schiller 1933, s 4, 22.
383. Bouppteckning förrättad 1926-03-08 efter Dan Broström, avliden 1925-07-24, Göteborg. Ann-Ida Bröströms samling, volym F 1:1 Sjöfartsmuseet Göteborg.
384. Omräknat med hjälp av kalkylverktyget på historia.se 2014-03-31.
385. Brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1923-05-17. Ann-Ida Bröströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg.
386. Martin Gustavsson diskuterar motståndet från konstervativa krafter mot olika avantgardisktiska riktningar inom konsten, som exempelvis tog sig uttrycka av handgripliga polisingripanden mot nakenhet i Bror Hjorths verk och hatkampanjer från de nazistiska partierna. Gustavsson 2002, s 104-126.
387. Lars M Andersson, *En jude är en jude är en jude : representationer av ”juden” i svensk skämtpress omkring 1900-1930*, Lund 2000, s 370ff
388. Edvinsson 2012, s 161f.
389. *Vem är Vem? Götaland utom Skåne, Halland, Blekinge 1965*, Örebro 1965, s 1128. Wijk 2009, s 51-71, 94ff.
390. Jordansson 1998, s 165ff. Oscar Bjurling (red.), *Malmö stads historia. Femte delen 1914-1939*, Malmö 1989, s 84-110. Bjurling nämner bland annat Tor Mann som var Malmö Konserthusstiftelses förste dirigent, men som bara stannade ett år för att sedan flytta till Göteborg ”där det förmodligen fanns mera pengar och fler mecenater”, s 91.

391. Bourdieu 2010, s 257.
392. Dan Broström talar inför studentkåren i Lund, artikel i *Lunds Dagblad* 1924-10-30. kopia i Dan Broströms samling, volym F1:3, Sjöfartsmuseet Göteborg.
393. Birgitta Jordansson, "Från frifräsare till proffs? Om synen på utbildning bland svenska chefer", i Nilson och Åberg 2007.
394. Jordansson 2007, s 127.
395. Jordansson 2007, s 129f. Kocka 1999, s 70ff.
396. Roper 1994, s 29ff.
397. *Vem är det : svensk biografisk handbok 1925*, Stockholm 1924 , s796.
398. *Vem är det : svensk biografisk handbok. 1969*, s 1000 f.
399. Arlebäck 2008, s 30.
400. Jordansson 2007, s 134.
401. *Vem är det : svensk biografisk handbok. 1969*, Stockholm 1968, s 1001.
402. *Vem är vem inom handel och industri? 1944-1945*, Stockholm 1944, s 531.
403. *Vem är det : svensk biografisk handbok. 1969*, Stockholm 1968, s 1001. Rörstrand köps från Wallenbergsfären 1929, Fredrik Wehtje tillträdde som VD 1932. Brev från Marcus Wallenberg till Ernst Wehtje den äldre 1929-04-29. Ernst Wehtje den äldre korrespondens 1929-1932, flik IJ, Lunds Universitetsbibliotek.
404. Mattsson 1984, s 24. Söderskog benämner Axel Broströms utbildning som "nödtorftig". Författaren menar att Axel var egen företagare först 1865, men det motsägs av dagboken som diskuteras i första kapitlets bakgrundsteckning, som tidsfäster det till 1864. Söderskog 1964, s 18, 23. Dan Broströms dagboksanteckningar1902-12-25. Ann-Ida Broströms samling, volym 1, Landsarkivet i Göteborg.
405. Enligt Schillerska gymnasiets hemsida http://www.goteborg.se/wps/portal/schillerska, hämtad 2012-06-19
406. Svenskt biografiskt lexikon (artikel av Axel Kamm), "Daniel (Dan) Broström", http://www.nad.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=17043, hämtad 2012-06-08. *Vem är det : Svenskt biografisk handbok* 1925, s 111
407. *Vem är Vem? Götaland utom Skåne, Halland, Blekinge 1965*, Örebro 1965, s 183. Edvinsson 2010 (a), s 44.
408. *Vem är Vem? Götaland utom Skåne 1948*, Örebro 1948, s 165. Mattsson 1984, s 66, 78, 388.
409. *Vem är Vem? Skåne, Halland, Blekinge 1966*, Örebro 1966, s 866.
410. *Vem är Vem? Skåne, Halland, Blekinge 1966*, Örebro 1966, s 865.
411. *Vem är Vem? Skåne, Halland, Blekinge 1966*, Örebro 1966, s 866. Information om Ernst Wehtje den yngres förvärv av Ellinge slott finns på slottets hemsida, www.ellinge.se, hämtad 2012-06-19.
412. Jordansson 2007, s 127.
413. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Arne Wehtje 1937-06-07. EJ Wehtje korrespondens 1937 N-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Se också Brev från Ernst Wehtje den yngre till EF och Mimmi Wehtje 1935-06-08. EJ Wehtje korrespondens 1935 L-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ingvar Wehtje 1937-12-06. EJ Wehtjes korrespondens 1937 N-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
414. Se till exempel Brev från Ernst Wehtje den yngre till EF och Mimmi Wehtje 1935-06-06. EJ Wehtje korrespondens 1935 L-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Angående julklappar se också brev från Ernst Wehtje den yngre till Ingvar Wehtje 1937-12-06. EJ Wehtjes korrespondens 1937 N-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.

415. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ingvar Wehtje 1937-11-25. EJ Wehtjes korrespondens 1937 N-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
416. Petter Sandgren, ”Internatskolans anda ska fostra makthavare”, i *Svenska Dagbladet* 2011-12-02. http://www.svd.se/kultur/understrecket/internatskolans-anda-ska-fostra-makthavare_6681476.svd, hämtad 2014-07-10.
417. Peter Englund, *Det hotade huset. Adliga föreställningar om samhället under stormaktstiden*, Stockholm 1989, s 79.
418. Englund 1989, s 70ff.
419. Martin J. Wiener, *English culture and the decline of industrial spirit 1850–1980*, Middlesex 1985 (1981). En svensk översättning av *gentrification* är gentrifiering, ett begrepp som i samhällsdebatten används för att beteckna social förändring (uppåt) av bostadsområden. För att inte förvirra läsaren används det engelska ordet, som visserligen i brittisk debatt har samma dubbelbetydelse.
420. Perry Anderson, ”The origins of the present crisis”, *New left review I/23, January-February 1964.*
421. E.P. Thompson, ”The Peculiarities of the English”, omtryckt i E.P. Thompson, *The powerty of theory and other essays*, London 1978, s 245-301.
422. Roper 1994, s 25.
423. Wiener 1985, s 158.
424. Roper 1994, s 25.
425. John Baxendales, “Martin Wiener: English culture and the decline of industrial spirit 1850–1980”, i *History Workshop journal* no 21, Spring 1986, s 171-174. Hård kritik av Wiener finns också i James Raven, ”British history and the enterprise culture”, i *Past & Present* no 123 May 1989, s 178-204. Även Simon Gunn betonar att liknande kulturella praktiker finns i andra europeiska länder, Gunn 2007, s 25.
426. Kocka 2007, s 31.
427. Åberg 1991, s 138.
428. Therborn 1989, s 147. Kocka 2007, s31f. Simon Gunn menar att en annan intressant aspekt av adelskulturens inflytande på borgerligheten är att den blir mindre lokal och mer rörlig, och de regionala kapitalägare som han undersöker i Manchester, Birmingham och Leeds blir successivt blir mer distanserade från de städer där deras företag ligger. Gunn 2007, s 194. Om osmos, se Wikipedia sökord Osmos, hämtat 2014-07-08.
429. Bouppteckning förrättad 1926-01-08 efter Dan Broström, avliden 1925-07-24, Alingsås lands och Hensjö socknar. Ann-Ida Broströms samling, volym F 1:1 Sjöfartsmuseet Göteborg. Skattedeklaration för Dan Broström 1925, undertecknad 1925-02-28. Ann-Ida Broströms samling, volym F 1:1 Sjöfartsmuseet Göteborg.
430. Bouppteckning förrättad 1926-01-29 efter Dan Broström, avliden 1925-07-24, Släps socken. Ann-Ida Broströms samling, volym F 1:1 Sjöfartsmuseet Göteborg. Bouppteckning förrättad 1926-03-08 efter Dan Broström, avliden 1925-07-24, Göteborg. Ann-Ida Broströms samling, volym F 1:1 Sjöfartsmuseet Göteborg.
431. Brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1917-05-04. Ann-Ida Broströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg.
432. Åberg 1972, s 90.
433. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ingvar Wehtje 1937-12-06. Ernst Wehtje den yngre korrespondens 1937 N-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.

434. Se till exempel brev från Ernst Wehtje den yngre till Herr Inspektoren Carell, Latorpsbruk, 1930-12-03, Ernst Wehtje den yngre korrespondens 1930 jul-dec, flik C, Lunds universitetsbibliotek.
435. Om Falsterbo, se till exempel brev från Ernst Wehtje den yngre till Ernst Wehtje den äldre 1934-05-31. Ernst Wehtje den yngre korrespondens 1934 L-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek, samt för information om Hugos villa brev från Ernst Wehtje den yngre till EF och Mimmi Wehtje 1935-06-13. Ernst Wehtje den yngre korrespondens 1935 L-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Om Ivö, se till exempel brev från Ernst Wehtje den yngre till Ingvar Wehtje 1937-09-20. Ernst Wehtje den yngre korrespondens 1937 N-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek, eller brev från Ernst Wehtje den yngre till Ingvar Wehtje 1937-10-07. Ernst Wehtje den yngre korrespondens 1937 N-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
436. För jordbruksdiskussionerna se till exempel brev från Ernst Wehtje den yngre till Fredrik Wehtje 1934-07-20. Ernst Wehtje den yngre korrespondens 1934 L-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek och brev från Ernst Wehtje den yngre till Walter Wehtje 1935-06-07. Ernst Wehtje den yngre korrespondens 1935 L-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. För jakt se till exempel brev från Ernst Wehtje den yngre till Ingvar Wehtje 1939-11-18. Ernst Wehtje den yngre korrespondens 1939 O-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Kägleholm nämns även i Arlebäck 2008, s 32.
437. Överlåtelsen skedde 1939. Brev från Nils Danielsen till Ernst Wehtje den yngre 1938-09-29. Ernst Wehtje den yngre korrespondens 1938 A-L, flik D, Lunds Universitetsbibliotek. Arlebäck 2008 s 32.
438. Hemsida om Trolmen, http://www.kinnekullehembygd.nu/trolmen.htm, hämtad 2012-08-30. Annons på mäklarfirman Fastighets AB Bogårdens hemsida där huset hösten 2012 fanns till försäljning för 38,9 miljoner http://beskrivningar.capitex.se/objdesc.aspx?GUID=40N2S4EFL082EA40&TYP=CMLantbruk&From=Hemnet&Skin=Bogarden, hämtad 2012-08-02.
439. När Danielsen diskuterar att ta över gården 1938 från Ernst Wehtje den yngre konstaterar han att ”Gården har berett mig mycket bekymmer men håller väl nu så småningom på att arta sig. Jag känner nästan för den, som en far känner inför en stor barnaskara med en rötunge. Bättrar sig barnet, blir det det käraste i hela samlingen.” Brev från Nils Danielseon till Ernst Wehtje den yngre 1938-09-29. Ernst Wehtje den yngre korrespondens 1938 A-L, flik D, Lunds Universitetsbibliotek. På samma sätt konstaterar Nils Danielsen för första halvåret 1936 att ”resultatet är ju ingalunda lysande”. Brev från Nils Danielseon till Ernst Wehtje den yngre 1937-03-19. Ernst Wehtje den yngre korrespondens 1937 A-M, flik D, Lunds Universitetsbibliotek.
440. Arlebäck 2008, s 32, 55, 77.
441. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Herr Jägmästaren Alf Winbladh, Lessebo, 1934-12-13. Ernst Wehtje den yngre korrespondens 1934 L-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
442. Uppgiften om Alf Winbladh kommer *från Svensk Industrikalender* 1947, Stockholm 1947, s 325, hämtad från Projekt Runeberg http://runeberg.org/svindkal/1947, 2012-08-02.
443. Edvinsson 2010 (b).
444. Edvinsson 2010 (b), s 202.
445. Angela Rundquist, ”Herrgårdsjakt, Om historieanvändning i praktiken”, i Mats Hellspong (red.), *Herrgårdsromantik och statarelände. En studie av ideologi, kulturarv och historieanvändning*, Stockholm 2004, s 184-216.
446. Rundquist 2004, s 184-216.
447. Edvinsson 2010 (b), s 36.

448. Edvinsson 2010 (b), s 9f.
449. Tina Loo, ”Of Moose and Men: Hunting for Masculinities in British Columbia, 1880–1939”, i *Western Historical Quarterly*, vol 32 No. 3 (Autumn 2001), s 296-319, citatet på sid 299. Tina Loo, *States of nature: conserving Canada's wildlife in the twentieth century*, Vancover 2006, s 33.
450. Edvinsson 2010 (b), s 160.
451. För jakter där Hugo Wehtje deltar, se brev från Ernst Wehtje den yngre till Hugo Wehtje 1933-10-07. EJ Wehtje korrespondens 1933 jul-okt, flik V, Lunds Universitetsbibliotek. För jakter där Walter deltar, se brev från Ernst Wehtje den yngre till Walter Wehtje 1934-09-05. EJ Wehtje korrespondens 1934 L-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Hugo Wehtje 1937-08-24. EJ Wehtje korrespondens 1937 N-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Walter Wehtje till Ernst Wehtje den yngre 1937-09-14. EJ Wehtjes korrespondens 1937 N-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Walter Wehtje 1939-11-18. EJ Wehtje korrespondens 1939 O-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Walter Wehtje till Ernst Wehtje den yngre 1939-12-07. EJ Wehtje korrespondens 1939 O-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. För brev där Fredrik Wehtje deltar, se brev från Ernst Wehtje den yngre till Ingvar Wehtje 1937-10-12. EJ Wehtjes korrespondens 1937 N-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
452. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ingvar Wehtje 1938-10-04. Ernst Wehtje den yngre korrespondens 1938 V-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
453. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Sven Lagerroth 1938-11-25. Ernst Wehtje den yngre korrespondens 1938 A-L, flik L, Lunds Universitetsbibliotek.
454. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ingvar Wehtje 1937-09-20. Ernst Wehtje den yngre korrespondens 1937 N-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
455. Edvinsson 2010 (b), s 86, 95.
456. Rundquist 2004, s 200.
457. Loo 2001, s 300.
458. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ingvar Wehtje 1937-12-06. Ernst Wehtje den yngre korrespondens 1937 N-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
459. Rundquist 2004, s 184-216.
460. Edvinsson 2010 (b), s 102.
461. Loo 2001, s 307.
462. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ingvar Wehtje 1938-11-10. Ernst Wehtje den yngre korrespondens 1938 V-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
463. Rundquist 2004, s 190 ff.
464. Uppgift om Skarhults ägare från *Vem är vem? Skånedelen 1948*, s 497.
465. Rundquist 2004, s 195.
466. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Walter Wehtje 1939-11-18. Ernst Wehtje den yngre korrespondens 1939 O-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
467. Rundquist 2004, s 193.
468. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ingvar Wehtje 1938-10-04. Ernst Wehtje den yngre korrespondens 1938 V-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
469. Rundquist 2004, s 197.
470. Anna Lindkvist, *Jorden åt folket. Nationalföreningen mot emigrationen 1907–1925*, Umeå 2007, s 22f för en diskussion om begreppet och hur det ska avgränsas mot inre *kolonialism*. Broström nämns bland annat på s 35. Se även Louise Bergström, *Borders and*

belonging. Migration and the Swedish nation 1890-1914, Florence 2014 (dissertation edition), s 103-113. Loo 2001, s 299.

471. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ernst Wehtje den äldre 1931-09-17. EJ Wehtje korrespondens 1931 maj-sept, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den äldre till Herr professorn Ivar Broman, Lund, 1929-11-14. EF Wehtje korrespondens 1929-1932, flik B, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Poul Bechgaard till Walter Wehtje 1930-08-28 (avskrift), EJ Wehtje korrespondens 1930 jul-dec, flik B, Lunds Universitetsbibliotek.

472. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Fredrik Wehtje 1931-12-07. EJ Wehtje korrespondens 1931 okt-dec, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.

473. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Walter Wehtje 1937-12-14. Ernst Wehtje den yngre korrespondens 1937 N-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. För fler exempel på jakter där affärer diskuterats se brev från Ernst Wehtje den yngre till Walter Wehtje 1937-02-01. EJ Wehtjes korrespondens 1937 N-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.

474. *Vem är vem inom handel och industri? 1944-45*, s 221.

475. Edvinsson 2010 (b), s 94.

476. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ingvar Wehtje 1938-02-03. Ernst Wehtje den yngre korrespondens 1938 V-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. *Vem är vem inom handel och industri1944-45*, s 277.

477. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ingvar Wehtje 1939-12-08. Ernst Wehtje den yngre korrespondens 1939 O-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.

478. Rundquist 2004, s 203f.

479. Loo 2001, s 310.

480. Connell 1999, s 78.

481. Bryan S. Turner, *The Body & Society. Explorations in Social Theory*, second edition, London 1996, s 46ff.

482. Turner 1996, s 48ff, 86f.

483. Pia Lundquist Wanneberg, *Kroppens medborgarfostran. Kropp, klass och genus i skolans fysiska fostran 1919-1962*, Stockholm 2004, s 117

484. Wanneberg 2004, s 211.

485. Jens Ljunggren, *Kroppens bildning. Linggymnastikens manlighetsprojekt 1790-1914*, Stehag 1990, s 209ff.

486. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Arne Wehtje 1939-07-27. EJ Wehtje korrespondens 1939 O-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.

487. Fler exempel finns i brev från Ernst Wehtje den yngre till Arne Wehtje 1939-06-28. EJ Wehtje korrespondens 1939 O-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.

488. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ingvar Wehtje 1937-07-15. EJ Wehtjes korrespondens 1937 N-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.

489. Brev från Nils Danielsen till Ernst Wehtje den äldre 1931-06-08. EF Wehtje korrespondens 1929-1932, flik D, Lunds Universitetsbibliotek.

490. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Herr Disponenten N. Danielsen, Hellekis, 1930-12-18. EJ Wehtje korrespondens 1930 jul-dec, flik D, Lunds Universitetsbibliotek.

491. Anders Hult, *"Dricka brunn" Om gamla tiders SPA*, Mjölby 2007, s 94-96

492. Nordlund 2005, s 171ff.

493. Connell och Messerschmidt 2005, s 851f.

494. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ingvar Wehtje 1939-02-27. EJ Wehtje korrespondens 1939 O-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.

495. Turner 1996, s 61ff.
496. För ännu ett exempel se brev från Ernst Wehtje den yngre till Ingvar Wehtje 1939-03-28. EJ Wehtje korrespondens 1939 O-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
497. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Mimmi Wehtje 1938-03-15. EJ Wehtje korrespondens 1938 V-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
498. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ernst Wehtje den äldre 1930-02-06, EJ Wehtje korrespondens 1930 jan-jun, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Folke Winqwist 1933-04-10. EJ Wehtje korrespondens 1933 apr-jun, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den äldre till Ernst Wehtje den yngre 1935-03-28. EJ Wehtje korrespondens 1935 L-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Mimmi Wehtje 1937-03-04. EJ Wehtjes korrespondens 1937 N-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Mimmi Wehtje 1937-03-08. EJ Wehtjes korrespondens 1937 N-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Mimmi Wehtje 1937-02-20. EJ Wehtjes korrespondens 1937 N-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Mimmi Wehtje 1937-02-27. EJ Wehtjes korrespondens 1937 N-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Mimmi Wehtje 1938-02-24. EJ Wehtje korrespondens 1938 V-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ingvar Wehtje 1938-02-24. EJ Wehtje korrespondens 1938 V-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Mimmi Wehtje 1938-03-15. EJ Wehtje korrespondens 1938 V-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ingvar Wehtje 1938-04-04. EJ Wehtje korrespondens 1938 V-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ingvar Wehtje 1939-04-16. EJ Wehtje korrespondens 1939 O-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ingvar Wehtje 1939-11-18. EJ Wehtje korrespondens 1939 O-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
499. Brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1922-02-20. Ann-Ida Bröströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg.
500. Se exempelvis Söderskog 1964, s 87. Se också jubileumsbokan från Dan Bröströms 50-års firande, *Dan Broström 1870 1/2 1920 : Några kapitel sjöfartshistoria utg. med anledning av 50-årsdagen*, Göteborg 1920, s 202-229.
501. Nordlund 2005, s 171-185.
502. Bysten kan beskådas utanför Sjöfartsmuseet i Göteborg, eller på Wikipedia sökord Dan Broström, hämtat 2014-09-30.
503. Brev från Ann-Ida Broström till Dan Broström 1925-03-06. Ann-Ida Bröströms samling, volym 2, Landsarkivet i Göteborg.
504. Brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1919-10-24. Ann-Ida Bröströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg. Brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1922-01-22. Ann-Ida Bröströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg. Brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1922-02-20. Ann-Ida Bröströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg. Brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1922-07-09. Ann-Ida Bröströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg. Brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1923-02-28. Ann-Ida Bröströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg. Brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1923-05-23. Ann-Ida Bröströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg.
505. Brev från Ann-Ida Broström till Dan Broström 1925-03-06. Ann-Ida Bröströms samling, volym 2, Landsarkivet i Göteborg

506. Wikipedia sökord Hindås, hämtat 2014-03-31.
507. Brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1923-02-28. Ann-Ida Bröströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg.
508. SOU 1940:35 *Organiserad samverkan inom svenskt näringsliv*, Stockholm 1940.
509. Glete 1994, s 164f. Exempelvis skriver Ernst Wehtje den yngre1932 angående ett samarbete mellan Ifö-verken och en fabrik i Bjuv: ”Han framhöll ju, att vi under alla förhållanden borde samarbeta, då båda företagen otvivelaktigen hade den största nyttan av att söka dela upp tillverkningarna och avsättningarna sinsemellan.” Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ernst Wehtje den äldre 1932-09-30. EJ Wehtje korrespondens 1932 sept-dec, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
510. Bourdieu 2010, s 210ff.
511. Connell 1999, s 101f.
512. Sewell 1999, s 35-61.
513. Glete 1994 s 205
514. Åberg 1991, s 153. Jordansson 1998, s 165ff. *Göteborgs Konserthuskör, Festskrift med anledning av 50-årsdagen utav Göteborgs Konserthuskör 1917–1967*, Göteborg 1967, s 14. Bengt A. Öhnander, *Göteborg berättar igen*, Göteborg 1994, s 79ff.
515. Glete 1994, s 79f

Kapitel 4

516. Hermansson 1962, s 343f.
517. Bourdieu 1986, s 242-258.
518. Sayer 1999, s 61.
519. Bourdieu 2010, s 165-222.
520. För en diskussion om tillit som en central aspekt av affärsrelationer se Kocka 1999, s 110ff.
521. Eleanor Gordon och Gwyneth Nair, *Public lives. Women, Family and Society in Victorian Britain*, New Haven 2003, s 3.
522. Se exempelvis Hobsbawm 1981. För en diskussion om forskningen som utgått från uppdelningen, se Gordon och Nair 2003, s1ff.
523. Jürgen Habermas, *Borgerlig offentlighet : kategorierna ”privat” och ”offentligt” i det moderna samhället*, Lund 1984 (1962).
524. Davidoff et al 1999, s 28.
525. Johanna Meehan (red.), *Feminists read Habermas: Gendering the Subject of Discourse*, New York 1995.
526. Habermas 1984, s 45f.
527. Davidoff och Hall 2002. För kritik av sfärteorin utifrån ett svenskt empiriskt material se exempelvis Eva Helen Ulvros, *Fruar och mamseller. Kvinnor inom sydsvensk borgerlighet 1790-1870*, Lund 1996, s 333ff. Birgitta Jordansson har en nyanserad och välinformerad kritik i Jordansson 1998, s 62ff.
528. Gordon och Nair 2003, s 2f.
529. Carole Pateman, *The disorder of women : democracy, feminism and political theory*, Cambridge 1989, s 118.
530. SAOB Svenska akademiens ordbok, uppslagsord ”intim”, betydelse 4a. www.saob.se, hämtad 2014-09-12. Begreppet ska *inte* tolkas som kopplat till den sociologiska diskussion kring samhällelig förändring i senkapitalismen som utgått från Anthony Giddens bok *The transformation of intimacy : sexuality, love and eroticism in modern societies*, Stanford 1992.

531. Exempelvis forskningsprojektet ”Det vidgade rummet: Idéer, strategier och nätverk i tre generationer av kvinnor på väg ut i offentligheten ca 1880-1940” på Historiska institutionen i Lund, vilket bland annat resulterade i antologin *Rummet vidgas. Kvinnor på väg ut i offentligheten 1880-1940* av Eva Österberg och Christina Carlsson Wetterberg (red.), Stockholm 2002 samt Inger Hammars avhandling *Emancipation och religion. Den svenska kvinnorörelsens pionjärer i debatt om kvinnans kallelse ca 1860-1900*, Stockholm 1999. Även forskningsprojektet ”Formering för offentlighet : En kollektivbiografi över Stockholmskvinnor 1880-1920.” med bland andra Donald Broady, Boel Englund, Christina Florin, Lena Kåreland, Agneta Linne, Annika Ullman och Ingrid Heyman, samt projektet ”Genus, medborgarskap och offentlig politik 1848-1998” som resulterat i Josefin Rönnbäck, *Politikens genusgränser : den kvinnliga rösträttsrörelsen och kampen för kvinnors politiska medborgarskap 1902-1921*, Stockholm 2004 och Yvonne Svanström & Kjell Östberg (red.), *Än män då? : kön och feminism i Sverige under 150 år*, Stockholm 2004.
532. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Herr Direktören Carl Joh. Malmros, Klippan, 1936-12-03. EJ Wehtjes korrespondens 1936 K-Ö, flik M, Lunds Universitetsbibliotek.
533. *Vem är vem inom handel och industri? 1944-1945*, Stockholm 1944, s 354.
534. Edvinsson 2010 (b).
535. Niskanen 2007, s 47ff.
536. Stenlås 1998, s 260ff
537. Roper 1994, s 164f.
538. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Walter Wehtje 1933-10-30. EJ Wehtje korrespondens 1933 jul-okt, flik V, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Fredrik Wehtje 1938-07-01. EJ Wehtje korrespondens 1938 V-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Hugo Wehtje 1938-09-15. EJ Wehtje korrespondens 1938 V-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Mimmi Wehtje 1938-03-15. EJ Wehtje korrespondens 1938 V-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
539. Exempel på sådana brev finns i Dan Broströms arkiv, volym E 1:8 Kopieböcker 1911-1913, Sjöfartsmuseet Göteborg. För brev till Axel Broströms gamla affärskontakter, se brev från Dan Broström till Bäste Farbror J. Persson, Kristinehamn, 1913-02-23. Dan Broströms arkiv, volym E 1:8 Kopieböcker 1911-1913, Sjöfartsmuseet Göteborg.
540. Brev från Magnus Bernström till Ernst Wehtje den yngre 1930-06-11. EJ Wehtjes korrespondens 1928-1930, flik QR, Lunds Universitetsbibliotek.
541. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ingvar Wehtje 1938-02-24. EJ Wehtje korrespondens 1938 V-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. För liknande exempel se brev från Ernst Wehtje den yngre till Herr Disponenten N. Danielsen, Villa Torshöjd, Lidingö 1930-03-29. EJ Wehtjes korrespondens 1930 jan-jun, flik D, Lunds universitetsbibliotek.
542. För fler exempel se brev från Ernst Wehtje den yngre till Mimmi Wehtje 1938-02-24. EJ Wehtje korrespondens 1938 V-Ö, flik W, Lunds universitetsbibliotek.
543. Annelie Karlsson Stider, *Familjen och firman*, Stockholm 2000 s 141f.
544. Rich 2011, s 96ff.
545. Edvinsson 2012, s 198ff.
546. Stenlås 1998, s 274ff.
547. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Fredrik Wehtje 1936-08-19. EJ Wehtje korrespondens 1936 K-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. För liknande exempel se brev från Ernst Wehtje den yngre till Fredrik Wehtje 1938-04-13. EJ Wehtje korrespondens 1938 V-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Herr Di-

rektören J. M. Bernström, Göteborg 1930-01-18, EJ Wehtjes korrespondens 1930 jan-jun, flik QR, Lunds universitetsbibliotek. Kallelse till mötet finns i brev från Fredrik Wehtje till Ernst Wehtje den yngre 1936-07-23. EJ Wehtje korrespondens 1936 K-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
548. Stenlås 1998, s 284ff.
549. Mulholland 1996, s 123-149.
550. Lundström 2005, s 62f.
551. Brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1921-01-11. Ann-Ida Bröströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg.
552. Mulholland 1996, s 123-149.
553. Brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1921-01-11. Ann-Ida Bröströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg.
554. Wikipedia sökord Axel Fingal Wallenberg, hämtat 2012-11-12.
555. Brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1923-05-17. Ann-Ida Bröströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg.
556. Wikipedia sökord Ruhrområdet, hämtat 2012-11-12.
557. *The Royal Bachelor's club 1769-1944 : minnesskrift*, Göteborg 1947, s 271. Klubben har för övrigt idag sin lokal i det hus Dan och Ann Ida Broström flyttade till 1922, på Skyttegatan 1 i Lorensborg, Göteborg. Royal Bachelors club's hemsida http://www.rbc.se/rbc_house.asp, hämtad 2012-11-13.
558. Brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1922-01-22. Ann-Ida Bröströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg.
559. Engelska Wikipedia sökord William Beardmore, 1st Baron Invernairn, hämtat 2012-11-12.
560. Engelska Wikipedia sökord Carlton Club, hämtat 2012-11-12.
561. Edvinsson 2010 (b). För en diskussion om The Royal Bachelor's Club betydelse för den politiska och sociala miljön i Göteborg se Åberg 1991, s 112-124, samt Stenlås 1998, s 276 för en diskussion kring bristen på klubbar i Stockholm och om de klubbar som ändå finns.
562. För en forskningsöversikt se exempelvis Stephanie Coontz, "Historical Perspectives on Family Studies", i *Journal of Marriage and Family*, vol. 62, no 2 (May 2000), s 283-297. Peletz 1995, s 343-372.
563. Jonas Frykman och Orvar Löfgren, *Den kultiverade människan*, Lund 1979, s 76-87.
564. Göransson 1990.
565. Davidoff och Hall 2002, s 321-329.
566. Gordon och Nair 2003, s 71ff.
567. Brev från Ernst Wehtje den äldre till Ernst Wehtje den yngre 1930-09-29. Wehtje korrespondens 1930 jul-dec, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. För diskussioner om andra bröllop se brev från Ernst Wehtje den yngre till Mimmi Wehtje 1939-02-11. EJ Wehtje korrespondens 1939 O-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Arne Wehtje 1939-07-27. EJ Wehtje korrespondens 1939 O-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
568. Brev från Magnus Bernström till Ernst Wehtje den yngre 1930-09-22. EJ Wehtje korrespondens 1930 jul-dec, flik QR, Lunds Universitetsbibliotek.
569. Connell 1999, s 102f.
570. Edvinsson 2010 (b), s 183ff.
571. Davidoff 2005, s 411-428 (citat s 414).

572. Släktträd för släkten Elfverson, http://www.elfversonklasonkinsfolkmm.n.nu/, hämtad 2012-11-02.
573. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Mimmi Wehtje 1939-02-18. EJ Wehtje korrespondens 1939 O-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
574. Mattias Bäckström, *Hjärtats härdar*, Möklinta 2012, s 70ff, 80ff, 103ff.
575. Se exempelvis Hermansson 1962 och Glete 1994.
576. Se exempelvis Stenlås 1998.
577. Sayer 1999, s 61.
578. Eva Österberg, *Vänskap – en lång historia*, Stockholm 2007, s 281.
579. Peletz 1995, s 361.
580. Brev från Carl Nyström till Ernst Wehtje den äldre 1927-12-08. EF Wehtje korrespondens 1916-1928, flik H, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den äldre till Herr Överstelöjtnant Carl Nyström, Äppelviken 1927-12-10. EF Wehtje korrespondens 1916-1928, flik H, Lunds Universitetsbibliotek. Åberg 1972 s 84f.
581. Brev från Nils Danielsen till Ernst Wehtje den yngre 1930-11-19. EJ Wehtje korrespondens 1930 jul-dec, flik D, Lunds Universitetsbibliotek. Stavningsfel på ”vänninna” i original.
582. För diskussioner om affärer finns ett stort antal exempel, se brev från Ernst Wehtje den yngre till Fredrik Wehtje 1935-10-19. EJ Wehtje korrespondens 1935 L-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
583. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Fredrik Wehtje 1934-07-20. EJ Wehtje korrespondens 1934 L-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Walter Wehtje 1935-06-07. EJ Wehtje korrespondens 1935 L-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliote. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ingvar Wehtje 1939-03-28. EJ Wehtje korrespondens 1939 O-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ingvar Wehtje 1938-09-12. EJ Wehtje korrespondens 1938 V-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
584. För exempel på resor tillsammans, se brev från Ernst Wehtje den yngre till EF och Mimmi Wehtje 1935-06-03. EJ Wehtje korrespondens 1935 L-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Herr Disponenten N. Danielsen 1930-09-09 EJ Wehtje korrespondens 1930 jul-dec, flik D, Lunds Universitetsbibliotek.
585. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Mimmi Wehtje 1937-02-20. EJ Wehtjes korrespondens 1937 N-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. För den fortsatta korrespondensen om sjukdomen hos Nils och Lisa Danielsen se brev från Ernst Wehtje den yngre till Mimmi Wehtje 1937-02-27. EJ Wehtjes korrespondens 1937 N-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Mimmi Wehtje 1937-03-01. EJ Wehtjes korrespondens 1937 N-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
586. Gordon och Nair 2003, s 34ff.
587. Mattsson 1984, s 24, 40. Söderskog 1964, s 11ff, 57. Perne 1979, s 114.
588. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Mimmi Wehtje 1937-03-04. EJ Wehtjes korrespondens 1937 N-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
589. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Nils Danielsen 1938-12-21. EJ Wehtje korrespondens 1938 A-L, flik D, Lunds Universitetsbibliotek.
590. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Walter Wehtje 1933-10-30. EJ Wehtje korrespondens 1933 jul-okt, flik V, Lunds Universitetsbibliotek. För liknande exempel se brev från Ernst Wehtje den yngre till Ernst Wehtje den äldre 1933-06-02. EJ Wehtje korrespondens 1933 apr-jun, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den yngre till

Ernst Wehtje den äldre 1932-09-27. EJ Wehtje korrespondens 1932 sept-dec, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Fredrik Wehtje 1934-01-22. EJ Wehtje korrespondens 1934 L-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Fredrik Wehtje 1935-10-19. EJ Wehtje korrespondens 1935 L-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Fredrik Wehtje 1936-10-20. EJ Wehtje korrespondens 1936 K-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ernst Wehtje den äldre 1933-06-02. EJ Wehtje korrespondens 1933 apr-jun, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.

591. Stenlås 1998, s 267. Citerar brev från Nils Danielsen till Ernst Wehtje 1942-12-22, korrespondens, Lunds Universitetsbibliotek.

592. Matti 2006, s 131-133.

593. För exempel på fritidssysselsättningar, framför allt jakt, se brev från Ernst Wehtje den yngre till Ingvar Wehtje 1937-11-19. EJ Wehtjes korrespondens 1937 N-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ingvar Wehtje 1937-11-19. EJ Wehtjes korrespondens 1937 N-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ingvar Wehtje 1937-11-25. EJ Wehtjes korrespondens 1937 N-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.

594. Brev från R Warholm till Ernst Wehtje den yngre 1937-10-08. EJ Wehtje korrespondens 1937 N-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.

595. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Herr Direktören R Warholm, Beckenham, 1937-10-13. EJ Wehtje korrespondens 1937 N-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. För fler exempel på vänliga brev mellan de båda männen se brev från Ernst Wehtje den yngre till Herr Direktören R. Warholm, c/o Direktör Bertil H Kylberg, Riga, 1938-09-01. EJ Wehtje korrespondens 1938 V-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från R Warholm till Ernst Wehtje den yngre 1936-12-10. EJ Wehtje korrespondens 1936 K-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.

596. För en diskussion kring dopvittnen och deras nätverksbyggande roll se Lundin 2006, s 272-279. Ottosson 1999, s 99ff. För en tidigare period se Solveig Fagerlund, *Handel och Vandel. Vardagslivets sociala struktur ur ett kvinnoperspektiv Helsingborg ca 1680-1709*, Lund 2002, s 43ff.

597. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Walter Wehtje 1933-02-27. EJ Wehtje korrespondens 1933 jan-mar, flik VX, Lunds Universitetsbibliotek.

598. Kock 1932, s 46, 208.

599. Brev från Ernst Wehtje den yngre till R Warholm 1936-11-20. EJ Wehtje korrespondens 1936 K-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.

600. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Mr. R Warholm, London, 1937-08-02. EJ Wehtje korrespondens 1937 N-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.

601. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Herr Direktören R. Warholm, c/o Direktör Bertil H Kylberg, Riga, 1938-09-01. EJ Wehtje korrespondens 1938 V-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.

602. Thomas Johansson, ”Fadern som försvann. Diskursiva och sociala spår”, i Claes Ekenstam, Thomas Johansson och Jari Kuosmanen (red.), *Sprickor i fasaden. Manlighet i förändring*, Hedemora 2001. Johanssons framställning bygger på John Gillis, *A World of Their Own Making: Myth, Ritual, and the Quest for Family Values*, Cambridge 1996. För fler beskrivningar av faderskap se Lindqvist 1996, s 88ff.

603. Frykman och Löfgren 1979, s 97ff.

604. Nordlund 2005, s 223ff.

605. Edvinsson 2012, s 165-190.
606. Tomas Berglund, *Det goda faderskapet i svenskt 1800-tal*, Stockholm 2007, s 301-313.
607. Davidoff och Hall 2002, s 329ff.
608. Gordon och Nair 2003, s 60ff.
609. Mulholland 1996, s 123-149.
610. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ingvar Wehtje 1938-02-03. EJ Wehtje korrespondens 1938 V-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
611. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ingvar Wehtje 1939-04-25. EJ Wehtje korrespondens 1939 O-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
612. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ernst Wehtje den äldre 1931-05-06. EJ Wehtje korrespondens 1931 maj-sept, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Fler diskussioner om föräldrarnas hälsa finns i exempelvis Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ernst Wehtje den äldre 1931-05-19. EJ Wehtje korrespondens 1931 maj-sept, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Fredrik Wehtje 1931-08-25. EJ Wehtje korrespondens 1931 maj-sept, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Hugo Wehtje 1935-11-07. EJ Wehtje korrespondens 1935 L-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
613. Edvinsson 2010 (b), s 183ff.
614. Brev från Ernst Wehtje den äldre till Ernst Wehtje den yngre 1930-09-29. Wehtje korrespondens 1930 jul-dec, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
615. Frykman och Löfgren 1979, s 90.
616. Brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1919-10-17. Ann-Ida Bröströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg. Brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1919-08-26. Ann-Ida Bröströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg. Brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1917-05-22. Ann-Ida Bröströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg. Brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1916-10-16. Ann-Ida Bröströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg.
617. Brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1923-01-16. Ann-Ida Bröströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg. Ett annat omnämnande om att Gustaf telegraferar information om familjen finns i brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1921-10-23. Ann-Ida Bröströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg.
618. Nordlund 2005, s 223ff.
619. Brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1919-03-06. Ann-Ida Bröströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg.
620. Christer Ericsson och Björn Horgby, ”Den borgerliga patriarken och den borgerliga offentligheten”, i Nilson och Åberg 2007, s 106f. Edvinsson 2012, s 165-190.
621. Brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1923-06-02. Ann-Ida Bröströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg.
622. Jag refererar här till brev från Ernst Wehtje den äldre till Ernst Wehtje den yngre 1930-09-29. Wehtje korrespondens 1930 jul-dec, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. För fler exempel på Signhilds centrala roll se brev från Ernst Wehtje den äldre till Ernst Wehtje den yngre 1931-06-11. EJ Wehtje korrespondens 1931 maj-sept, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
623. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ingvar Wehtje 1937-10-26. EJ Wehtjes korrespondens 1937 N-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
624. Brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1922-01-22. Ann-Ida Bröströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg.

625. Brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1919-08-26. Ann-Ida Bröströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg.
626. Brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1919-08-26. Ann-Ida Bröströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg.
627. Gordon och Nair 2003, s 107ff,
628. Mulholland 1996, s 123-149.
629. Se till exempel *Fronesis* nummer nr 24, ”Borgerlighet”, Malmö 2007, särskilt Orsi Hursz bidrag ”Privatekonomin och den borgerliga medelklassens identitetskris 1920-1970” och Jürgen Kocka ”Den europeiska medelklassen”.
630. För en forskningsöversikt se det inledande avsnittet av det här kapitlet.
631. Nordlund 2005, s 226.
632. Brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1922-03-05. Ann-Ida Bröströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg.
633. Exempelvis var Ann-Ida Broström i Stockholm, brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1919-03-06. Ann-Ida Bröströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg. Hon var också vid flera tillfällen i familjens sommarhus på Särö utan Dan, se brev från Ann-Ida Broström till Dan Broström 1910-05-20. Ann-Ida Bröströms samling, volym 2, Landsarkivet i Göteborg.
634. Vid en jämförelse med breven mellan Amalia och Marcus Wallenberg menar Therese Nordlund Edvinsson att breven mellan makarna Broström framstår som mer kärleksfulla. Edvinsson 2012, s 179.
635. Se avsnittet om bröllop tidigare i det här kapitlet. För en diskussion om den romantiska kärleken se Davidoff och Hall 2002, s 321-329. Gordon och Nair 2003, s 71ff. Frykman och Löfgren 1979, s 76-87.
636. Se avsnittet ”Omvårdande män” i det här kapitlet, samt brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1922-01-22. Ann-Ida Bröströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg.
637. Brev från Ann-Ida Broström till Dan Broström 1924-04-24. Ann-Ida Bröströms samling, volym 2, Landsarkivet i Göteborg.
638. Brev från Ann-Ida Mark till Dan Broström 1906-01-17. Ann-Ida Bröströms samling, volym 2, Landsarkivet i Göteborg.
639. Anteckning 1905-02-19. Dan Bröströms dagboksanteckningar 1902,1905. Ann-Ida Bröströms samling, volym 1, Landsarkivet i Göteborg.
640. Brev från Ann-Ida Mark till Dan Broström 1906-01-23. Ann-Ida Bröströms samling, volym 2, Landsarkivet i Göteborg. Se också Brev från Ann-Ida Mark till Dan Broström 1906-01-23. Ann-Ida Bröströms samling, volym 2, Landsarkivet i Göteborg. Brev från Ann-Ida Mark till Dan Broström 1906-05-02. Ann-Ida Bröströms samling, volym 2, Landsarkivet i Göteborg.
641. Brev från Ann-Ida Mark till Dan Broström 1906-05-02. Ann-Ida Bröströms samling, volym 2, Landsarkivet i Göteborg.
642. Edvinsson 2012, s 46.
643. Frykman och Löfgren 1979, s 83ff
644. För en Judith Butler-inspirerad diskussion kring den heterosexuella matrisen se Edenheim 2005, s 45ff samt Pinto 2008, s 26ff. Samt även Judith Butler, *Genustrubbel. Feminism och identitetens subversion*, Göteborg 2007 (1990) s 91ff.
645. Brev från Ann-Ida Broström till Dan Broström 1910-05-31. Ann-Ida Bröströms samling, volym 2, Landsarkivet i Göteborg.

646. Brev från Ann-Ida Broström till Dan Broström 1909-04-18. Ann-Ida Bröströms samling, volym 2, Landsarkivet i Göteborg.
647. Se kapitel tre, avsnittet ”Att vårda och bruka sin kropp” där brevet om dans och svartsjuka diskuteras. Brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1923-02-28. Ann-Ida Bröströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg. För liknande formuleringar om svartsjuka se brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1923-05-28. Ann-Ida Bröströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg. Brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1923-06-02. Ann-Ida Bröströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg.
648. Brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1921-10-24. Ann-Ida Bröströms samling, volym 2, Landsarkivet i Göteborg.
649. Kort diskussion om Albert Jansons roll i företagen finns i Mattsson 1984, s 59f.
650. Brev från Ann-Ida Broström till Dan Broström 1924-04-24. Ann-Ida Bröströms samling, volym 2, Landsarkivet i Göteborg.
651. Reddy 2001, s 124. Frykman och Löfgren 1979, s 145f.
652. Palmer 2010, s 237-265. Williams 1977, s 128ff.
653. Brev från Ann-Ida Broström till Dan Broström 1909-01-22. Ann-Ida Bröströms samling, volym 2, Landsarkivet i Göteborg.
654. Brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1922-02-20. Ann-Ida Bröströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg.
655. Brev från Ann-Ida Broström till Dan Broström 1911-03-28. Ann-Ida Bröströms samling, volym 2, Landsarkivet i Göteborg. För liknande exempel se brev från Ann-Ida Broström till Dan Broström 1909-04-17. Ann-Ida Bröströms samling, volym 2, Landsarkivet i Göteborg. Brev från Ann-Ida Broström till Dan Broström 1909-04-19. Ann-Ida Bröströms samling, volym 2, Landsarkivet i Göteborg. Angående skorstensmärkning, se Svenska fartygs hemsida, sökord Bröströms, www.svenskafartyg.se, hämtad 2014-09-30.
656. Mattsson 1984, s 61ff.
657. Edvinsson 2012, s 167f.
658. Sjukvårdsräkningar för Brita Broström. Ann-Ida Bröströms samling, volym F 1:13 Sjöfartsmuseet Göteborg. Wikipedia sökord Neurasteni, hämtat 2014-09-03. *Nordisk familjebok. Konversationslexikon och realencyklopedi*, Stockholm 1924, s 1273, uppslagsord Kvicksilfverlampa. runeberg.org/nfcp/0675.html, hämtad 2014-09-03.
659. Tidningsartiklar angående att Brita Ekdahl, född Broström 1934-03-14 sköt sin fd man Sten Ekdahl till döds. Ann-Ida Bröströms samling, volym F 1:14 Sjöfartsmuseet Göteborg. Mattsson 1984, s 71ff.
660. För ett släktträd se insidan av omslaget till Algot Mattssons biografi, Mattsson 1984. Släktträd för släkten Keiller se http://www.sarokulturarv.se/GetContent?idExternal=DBa5aVaUur8bJ2x2IiSdN4PPe2kPbu536, hämtad 2014-09-03
661. Mattsson 1984, s 67ff, 89ff, 121-133.
662. Brev från Ann-Ida Broström till Dan Broström 1909-01-22. Ann-Ida Bröströms samling, volym 2, Landsarkivet i Göteborg.
663. Erik Wijk, *Allt vi här drömma om*, Stockholm 2009, s 51-71, 94ff.
664. *Vem är Vem? Götaland utom Skåne, Halland, Blekinge 1965*, Örebro 1965, s 1128.
665. Se kapitel två. Mattsson 1984 s 71ff. Brev från Einar Mellander till Krister Kuylenstierna och Margareta Kuylenstierna, född Broström 1940-01-05, 1940-01-09 och till Margareta Kuylenstierna, född Broström 1940-01-31. Ann-Ida Bröströms samling, volym F 1:12 Sjöfartsmuseet Göteborg.

666. Brev från Sigrid Mark till Dan Broström 1919-12-27. Ann-Ida Bröströms samling, volym 4, Landsarkivet i Göteborg. Ang. Mathilda Broström som just dött ”Hon lämnar kvar minnet av en kärnmänniska och av en personlighet som man måste se upp till och hålla av:” Brev från Sigrid Edström till Dan Broström 1919-12-31. Ann-Ida Bröströms samling, volym 2, Landsarkivet i Göteborg: ”Din mor var en kvinna av den gamla stammen.”
667. Mattsson 1984, s 22, 27, 35f, 39ff, 56. Söderskog 1964 s 18ff.
668. Mattsson 1984, s 22, 59, 79.
669. Mattsson 1984, s 22, 32, 59f, 64f, 78.
670. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ingvar Wehtje 1937-12-06. EJ Wehtjes korrespondens 1937 N-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
671. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Mimmi Wehtje 1937-02-20. EJ Wehtjes korrespondens 1937 N-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. För liknande exempel se också brev från Ernst Wehtje den yngre till Mimmi Wehtje 1937-03-12. EJ Wehtjes korrespondens 1937 N-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
672. Per Wästberg, *Ernst och Mimmi*, Lund 1964.
673. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ernst Wehtje den äldre 1930-02-07. EJ Wehtjes korrespondens 1930 jan-jun, flik W, Lunds universitetsbibliotek. För liknande exempel se också brev från Ernst Wehtje den yngre till Ernst Wehtje den äldre 1930-02-04, EJ Wehtje korrespondens 1930 jan-jun, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
674. Wästberg 1964, s 285.
675. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Mimmi Wehtje 1938-03-15. EJ Wehtje korrespondens 1938 V-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
676. Märtha Dieden, född Faxe, var gift med Berthold Dieden, bror till Herbert Dieden som var gift med Thorborg Dieden, född Wehtje, dotter till Mimmi Wehtje. http://hem.passagen.se/pretend/Noterat/Sl%E4kten%20Dieden.html].
677. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Mimmi Wehtje 1936-11-20. EJ Wehtje korrespondens 1936 K-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
678. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Mimmi Wehtje 1937-02-20. EJ Wehtjes korrespondens 1937 N-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
679. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Hugo Wehtje 1937-02-18. EJ Wehtjes korrespondens 1937 N-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Mimmi Wehtje 1937-02-17. EJ Wehtjes korrespondens 1937 N-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Mimmi Wehtje 1937-02-20. EJ Wehtjes korrespondens 1937 N-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Mimmi Wehtje 1937-02-27. EJ Wehtjes korrespondens 1937 N-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Mimmi Wehtje 1937-03-01. EJ Wehtjes korrespondens 1937 N-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Mimmi Wehtje 1937-03-04. EJ Wehtjes korrespondens 1937 N-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Mimmi Wehtje 1937-03-11. EJ Wehtjes korrespondens 1937 N-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
680. För en diskussion kring bilar och andra maskiners maskulinitetskodning se Mellström 1999.
681. Schiller 1933, s 1-22. Se vidare i avsnittet ”Att hänga sitt kulturella kapital på väggen” i kapitel tre.
682. *Vem är vem inom handel och industri? 1944-45*, s 531. Arlebäck 2008, s 32. Wald. von Sydow och Sten Björkman (red.), *Svenska gods och gårdar. D. 23, Småland: Kalmar län (södra) med Öland : Norra Möre, Södra Möre, delar av Stranda härad samt hela Öland*, Uddevalla

1939, s 177. http://archive.org/stream/GodsochGardarSydost-23KalmarlanSodramedOland/23KalmarlanSodramedOland_djvu.txt, hämtad 2014-05-27.
683. Brev från Ernst Wehtje den yngre till EF och Mimmi Wehtje 1935-06-13. EJ Wehtje korrespondens 1935 L-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den äldre till Ernst Wehtje den yngre 1931-06-11. EJ Wehtje korrespondens 1931 maj-sept, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den yngre till EF och Mimmi Wehtje 1935-06-03. EJ Wehtje korrespondens 1935 L-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ernst Wehtje den äldre 1931-09-9. EJ Wehtje korrespondens 1931 maj-sept, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
684. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Fru Gurli Wehtje, Djursholm, 1935-10-29. EJ Wehtje korrespondens 1935 L-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Mimmi Wehtje 1939-02-11. EJ Wehtje korrespondens 1939 O-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
685. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ernst Wehtje den äldre 1931-09-14. EJ Wehtje korrespondens 1931 maj-sept, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
686. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Walter Wehtje 1938-08-29. EJ Wehtje korrespondens 1938 V-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. För ett liknande exempel se brev från Ernst Wehtje den yngre till Herr Rektorn T Br:son Wennerberg, Högalid Folkhögskola- & Lantmannaskola, Smedby, 1933-09-12. EJ Wehtje korrespondens 1933 jul-okt, flik V, Lunds Universitetsbibliotek.
687. Nationalencyklopedin, uppslagsord Karin Elfverson, www.ne.se/karin-elfverson, hämtad 2014-09-30. *Vem är det : Svensk biografisk handbok 1957*, Stockholm 1956, s 246. http://runeberg.org/vemardet/1957/0270.html
688. Anna Götlind, *Svensk sjuksköterskeförening 100 år. Bilder av sjuksköterskan*, Stockholm 2010, s 53.
689. Hanna Markusson Winkvist, *Som isolerade öar. De lagerkransade kvinnorna och akademin under 1900-talets första hälft*, Stockholm 2003, s 204ff, citat s 206.
690. Eva Helen Ulvros, ”Den nya kvinnan”, i Birgitta Svensson och Anna Wallette (red.), *Individer i rörelse. Kulturhistoria i 1880-talets Sverige*, Göteborg 2012, s 89-118.
691. Götlind 2010, s 53, citerar *Tidskrift för Sveriges sjuksköterskor* 1974/13, s 6.
692. Sune G Dufwa, *Kön, lön och karriär. Sjuksköterskeyrkets omvandling under 1900-talet*, Växjö 2004, s 78-92.
693. Brev från Karin Elfverson till Ernst Wehtje den yngre 1930-05-01. EJ Wehtjes korrespondens 1930 jan-jun, flik E, Lunds universitetsbibliotek.
694. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Fröken Karin Elfverson, Stockholm 1930-05-02. EJ Wehtjes korrespondens 1930 jan-jun, flik E, Lunds universitetsbibliotek.
695. Brev från Karin Elfverson till Ernst Wehtje den yngre 1931-03-01. EJ Wehtjes korrespondens 1931 jan-apr, flik E, Lunds universitetsbibliotek.
696. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Fröken Karin Elfverson, Stockholm 1930-05-02. EJ Wehtjes korrespondens 1930 jan-jun, flik E, Lunds universitetsbibliotek.
697. Brev från Karin Elfverson till Ernst Wehtje den yngre 1930-05-01. EJ Wehtjes korrespondens 1930 jan-jun, flik E, Lunds universitetsbibliotek.
698. Brev från Sonja Elfverson till Ernst Wehtje den yngre 1933-10-18. EJ Wehtje korrespondens 1933 jul-okt, flik E, Lunds Universitetsbibliotek.
699. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Fru Sonja Elfverson, Kalmar 1933-10-25. EJ Wehtje korrespondens 1933 jul-okt, flik E, Lunds Universitetsbibliotek.

700. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Herr Direktören Swen Elfverson, Kalmar 1933-01-30. EJ Wehtje korrespondens 1933 jan-mar, flik E, Lunds Universitetsbibliotek.
701. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Fru Sonja Elfverson, Kalmar 1929-11-22. EJ Wehtje korrespondens 1929, flik E, Lunds Universitetsbibliotek.
702. *Vem är det : Svensk biografisk handbok 1943*, Stockholm 1942, s 144.
703. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Fru Aina Carleson, Vargön, 1930-06-26. EJ Wehtjes korrespondens 1930 jan-jun, flik C, Lunds universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Fru Aina Carleson, Wargön, 1930-12-06, EJ Wehtje korrespondens 1930 jul-dec, flik C, Lunds universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Fru Aina Carleson, Degerfors, 1937-02-03. EJ Wehtjes korrespondens 1937 A-M, flik C, Lunds universitetsbibliotek. Brev från Aina Carleson till Ernst Wehtje den yngre 1937-02-04. EJ Wehtjes korrespondens 1937 A-M, flik C, Lunds universitetsbibliotek.
704. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ingvar Wehtje 1937-08-02. EJ Wehtjes korrespondens 1937 N-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Mimmi Wehtje 1939-03-07. EJ Wehtje korrespondens 1939 O-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
705. Brev från Gurli Wehtje till Ernst Wehtje den yngre 1935-10-28. EJ Wehtje korrespondens 1935 L-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
706. Jag kommer i det följande att benämna Gurli Wehtje, född Bergström med hennes flicknamn, för att göra det lättare för läsaren att inte blanda ihop de olika medlemmarna av släkten Wehtje.
707. Wikipedia sökord Paul Urban Bergström, hämtat 2012-10-15. *Vem är det : svensk biografisk handbok 1933*, Stockholm 1932, s 81. Släktträd för Gurli Bergström http://www.makeriet.se/NAVWEB/ppl/6/d/be3fe1cabcb3a4e20ee1b7828d6.html
708. *Vem är det : svensk biografisk handbok 1957*, Stockholm 1956 , s 1019 under Wehtje, Walter.
709. *Vem är det : svensk biografisk handbok 1957*, Stockholm 1956 , s 1009f under Wallenberg, Marc. Wikipedia sökord Marc Wallenberg, hämtat 2012-10-15.
710. Johan Anderberg, "Lundins – oljekungar i etikens gränsland", *Fokus*, 2011-10-20. http://www.fokus.se/2011/10/lundins-%E2%80%93-oljekungar-i-etikens-gransland . Hämtat 2014-03-27.
711. *Vem är det : svensk biografisk handbok 1957*, Stockholm 1956 , s 1019 under Wehtje, Walter.
712. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Fredrik Wehtje 1936-02-22. EJ Wehtje korrespondens 1936 K-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
713. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Gurli Wehtje 1935-10-21. EJ Wehtje korrespondens 1935 L-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek
714. Se diskussion i kapitel två.
715. Arlebäck 2008, s 57.
716. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Walter Wehtje 1936-04-15. EJ Wehtje korrespondens 1936 K-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek
717. Se till exempel brev från Ernst Wehtje den yngre till Gurli Wehtje 1935-10-21. EJ Wehtje korrespondens 1935 L-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Här sägs det att en stor summa pengar förmedlats via Walter Wehtje och Gurli Bergström.
718. I Sverige sambeskattades gifta makars inkomster fram till 1971, förmögenheter fram till förmögenhetsskattens avskaffande 2007. Wikipedia sökord Sambeskattning, hämtat 2012-11-12.

719. Brev från Walter Wehtje till Ernst Wehtje den yngre 1937-09-14. EJ Wehtjes korrespondens 1937 N-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Se även brev från Ernst Wehtje den yngre till Ingvar Wehtje 1937-12-15. EJ Wehtjes korrespondens 1937 N-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
720. *Statistisk Årsbok för Sverige 1937*, Stockholm 1937, s 191.
721. Edvinsson 2012, s 80, 87 nämner andra direktörshustrur som kör bil, och den självständiga Alice Wallenberg var symptomatiskt nog ett sådant exempel.
722. ”Inga F.F. bjudningar mer!”, i *Idun*, no 5, 3 feb 1944, s 15, 28.
723. Brev från Magnus Bernström till Ernst Wehtje den yngre 1930-10-07. EJ Wehtje korrespondens 1930 jul-dec, flik QR, Lunds Universitetsbibliotek.
724. Edvinsson 2010 (b), s 121ff. Stenlås 1998, s 284ff.
725. Skeggs 2000, s 157ff.
726. Birgitte Søland, *Becoming modern. Young women and the reconstruction of womanhood in the 1920s*, Princeton 2000, s 6ff, 169ff.

Kapitel 5

727. Bourdieu 2010, s xxviii-xx, 165ff, 227ff, 468ff, citat s xxix.
728. Bourdieu 2010, s 256.
729. Se till exempel Adkins och Skeggs 2004.
730. Edward W Said, *Orientalism*, Stockholm 2000 (ursprungligen publicerad 1978).
731. För en sammanfattning av debatten se Sara Ahmed, ”This other and other others”, i *Economy and Society*, volume 31 number 4 november 2002, s 558-272. Se också Stuart Hall, “The spectacle of the ‘other’ “, i Stuart Hall (red.), *Representation. Cultural representations and signifying practices*, London 1997.
732. Stephanie Lawler, ”Att känna avsmak: Så bildas medelklassens identitet”, i *Fronesis* nr 24, 2007, Borgerlighet, s 131-148. Se även Stephanie Lawler, *Identities : Sociological perspectives*, Second edition, Cambridge 2014. För dagens debatt se exempelvis SVT:s program Kobra från 2011-11-22 om fenomenet *white trash*.
733. Brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1922-03-05. Ann-Ida Bröströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg.
734. Se exempelvis brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1919-08-26. Ann-Ida Bröströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg. Brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1922-03-05. Ann-Ida Bröströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg.
735. Se avsnittet ”Jordägandets kulturella betydelse” i kapitel tre.
736. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ingvar Wehtje 1937-10-12. EJ Wehtjes korrespondens 1937 N-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
737. Edvinsson 2010 (b), s 37ff.
738. Edvinsson 2010 (b), s 43ff.
739. Se exempelvis brev från Ernst Wehtje den yngre till Ingvar Wehtje 1937-12-06. Ernst Wehtje den yngre korrespondens 1937 N-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ingvar Wehtje 1938-11-10. Ernst Wehtje den yngre korrespondens 1938 V-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
740. Hovets hemsida, http://www.kungahuset.se/monarkin/ordnar/detsvenskaordensvasendet.4.7c4768101a4e888378000762.html, hämtad 2013-02-07.
741. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ingvar Wehtje 1938-12-15. EJ Wehtje korrespondens 1938 V-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.

742. Hovets hemsida, http://www.kungahuset.se/monarkin/ordnar/detsvenskaordensvasendet.4.7c4768101a4e888378000762.html, hämtad 2013-02-07.
743. Stenlås 1998, s 269 ff.
744. Brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1925-01-16. Ann-Ida Bröströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg.
745. Wikipedia sökord Vasaorden, hämtat 2013-02-07.
746. *Sveriges statskalender 1925*, Uppsala 1925, för Nordstjärneorden se s 867, för Vasaorden se s 937 http://runeberg.org/statskal/1925/, hämtad 2013-02-07
747. Bilden av Dan Broström och kung Gustav V finns i avsnittet"Att bruka och vårda sin kropp – sport och gymnastik som kulturella praktiker".
748. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ernst Wehtje den äldre 1930-02-06, EJ Wehtje korrespondens 1930 jan-jun, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
749. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Mimmi Wehtje 1937-08-30. EJ Wehtjes korrespondens 1937 N-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. För andra brev i frågan se brev från Ernst Wehtje den yngre till Mimmi Wehtje 1937-09-04. EJ Wehtjes korrespondens 1937 N-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den yngre Walter Wehtje 1939-11-18. EJ Wehtje korrespondens 1939 O-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
750. Rundquist 2004, s 184-216. Kocka 2007, s 31.
751. Edvinsson 2012, s 97f.
752. Söderskog 1964, s 64, 80. För liknande berättelser av sparsamhet och arbetsamhet se Perne 1979, s 146ff, 159ff.
753. Wästberg 1964, s 256f, 269.
754. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Arne Wehtje 1939-07-07. EJ Wehtje korrespondens 1939 O-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
755. Oldenziel 1999, s 60.
756. "Anförande i försvarsfrågan den 20 april 1925", kopia i Ann-Ida Bröströms samling, volym 4, Landsarkivet i Göteborg.
757. Edvinsson 2012, s 80, citerar ett brev från 1906-05-18.
758. "Anförande i försvarsfrågan den 20 april 1925", kopia i Ann-Ida Bröströms samling, volym 4, Landsarkivet i Göteborg.
759. Olle Nyman, *Parlamentarismen i Sverige. Huvuddragen i utvecklingen efter 1917*, Stockholm 1961 s 44ff.
760. Söderpalm 1969 s 14, 173, 188ff. Stråth 1982, s 24, 100. Berggren 1991, s 269. Åberg 1998, s 29.
761. Dahlqvist 2003, s 106ff, 126ff.
762. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Fredrik Wehtje 1938-07-01. EJ Wehtje korrespondens 1938 V-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. "opol." är tillskrivet, överstruket: "opartiska".
763. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Fredrik Wehtje 1937-04-27. EJ Wehtje korrespondens 1937 N-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. För ytterligare diskussioner om porslinstullen se brev från Ernst Wehtje den yngre till Fredrik Wehtje 1937-05-07. EJ Wehtje korrespondens 1937 N-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
764. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Mimmi Wehtje 1938-03-17. EJ Wehtje korrespondens 1938 V-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
765. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ernst Wehtje den äldre 1930-05-08. EJ Wehtjes korrespondens 1930 jan-jun, flik W, Lunds universitetsbibliotek.
766. Jonny Hjelm, *Hundra år med Handels*, Stockholm 2006, s 62ff.

767. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ernst Wehtje den äldre 1930-05-12. EJ Wehtjes korrespondens 1930 jan-jun, flik W, Lunds universitetsbibliotek.
768. Brev från Nils Danielsen till Herr Ingeniör N.P.E. Udsen c/o F.L. Smidth & CO. A/S, Köpenhamn, 1930-12-29. EJ Wehtje korrespondens 1930 jul-dec, flik D, Lunds Universitetsbibliotek.
769. Åberg 1972, s 88.
770. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ernst Wehtje den äldre 1930-05-12. EJ Wehtjes korrespondens 1930 jan-jun, flik W, Lunds universitetsbibliotek.
771. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ernst Wehtje den äldre 1931-05-22. EJ Wehtje korrespondens 1931 maj-sept, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
772. Stråth 1982, s 115, 124-142, 180-199.
773. Brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1923-05-24. Ann-Ida Bröströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg.
774. Brev från Ernst Wehtje den ynge till Arvid Nilsson, Grythyttshed 1918-01-29. EJ Wehtje korrespondens 1916-1926, flik H, Lunds Universitetsbibliotek. Se också brev från Arvid Nilsson, Helleforsbruks aktiebolag, Skogskontoret till Ernst Wehtje den ynge, 1918-01-30. EJ Wehtje korrespondens 1916-1926, flik H, Lunds Universitetsbibliotek.
775. Brev från Ernst Wehtje den ynge till kamrer B. Wahlberg 1918-04-22. EJ Wehtje korrespondens 1916-1926, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
776. Brev från Fredrik Wehtje till Ernst Wehtje den yngre 1936-01-25. EJ Wehtje korrespondens 1936 K-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
777. För fler brev i frågan se till exempel brev från Fredrik Wehtje till Ernst Wehtje den yngre 1936-07-07. EJ Wehtje korrespondens 1936 K-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
778. Se exempelvis Berggren 1991. Ottosson 1999. Berggren 2001. Lundqvist 2001.
779. Se kapitel två, avsnittet ”Exemplet Halda – skyldigheter mot lokalsamhället”.
780. Orsi Husz, ”Privatekonomin och den borgerliga medelklassens identitetskris 1920–1970”, i *Fronesis* nr 24, 2007, Borgerlighet, s 116-130, citat på sid 123.
781. Davidoff och Hall 2002, s 388-396. Nordlund Edvinsson ser ett liknande mönster vad gäller förändrat antal hushållstjänare över livscykeln även för Sverige, Edvinsson 2012, s 90.
782. Edvinsson 2012, s 89-136, för polemiken med Ulf Olsson se s 98, Nordlund Edvinsson refererar till Ulf Olsson, *Finansfursten: KA Wallenberg 1853-1938*, Stockholm 2006, s 446. Även Nordlund Edvinsson framhåller hushållstjänarnas symboliska värde, se Edvinsson 2012, s 109.
783. Ulrika Holgersson, *Populärkulturen och klassamhället. Arbete, klass och genus i svensk dampress i början av 1900-talet*, Stockholm 2005, s 206ff. Holgerson refererar till Ulvros 1996.
784. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ingvar Wehtje 1938-09-12. EJ Wehtje korrespondens 1938 V-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
785. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ernst Wehtje den äldre 1931-09-23. EJ Wehtje korrespondens 1931 maj-sept, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ernst Wehtje den äldre 1932-03-11. EJ Wehtje korrespondens 1932 jan-apr, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
786. Davidoff och Hall 2002, s 389. Att det senare också kom en kokerska från Ifö framkommer av andra brev, se brev från Ernst Wehtje den yngre till Ingvar Wehtje 1939-01-31. EJ Wehtje korrespondens 1939 O-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.

787. P.M. rörande Fru Broströms julgåvor m.m. 1936-12-22, undertecknat av Einar Mellander. Ann-Ida Broströms samling, volym G 1:11 Sjöfartsmuseet Göteborg. Se också Davidoff et al 1999, s 390 för en diskussion om gränsen mellan välgörenhet och familjär inkludering i relationen till tjänstefolk.
788. Edvinsson 2012, s 90.
789. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Mimmi Wehtje 1935-06-19. EJ Wehtje korrespondens 1935 L-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
790. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ingvar Wehtje 1939-12-18. EJ Wehtje korrespondens 1939 O-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
791. Davidoff och Hall 2002, s 390f.
792. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ernst Wehtje den äldre 1931-09-18. EJ Wehtje korrespondens 1931 maj-sept, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
793. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ernst Wehtje den äldre 1931-09-23. EJ Wehtje korrespondens 1931 maj-sept, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
794. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Fredrik Wehtje 1935-12-19. EJ Wehtje korrespondens 1935 L-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
795. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ingvar Wehtje 1938-12-12. EJ Wehtje korrespondens 1938 V-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
796. Brev från Ann-Ida Broström till Dan Broström 1911-03-17. Ann-Ida Broströms samling, volym 2, Landsarkivet i Göteborg.
797. Brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1923-06-02. Ann-Ida Broströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg.
798. Edvinsson 2012, s 97.
799. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ernst Wehtje den äldre 1932-03-11. EJ Wehtje korrespondens 1932 jan-apr, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
800. Se brev från Ernst Wehtje den yngre till Mimmi Wehtje 1938-03-17. EJ Wehtje korrespondens 1938 V-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
801. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ernst Wehtje den äldre 1931-09-18. EJ Wehtje korrespondens 1931 maj-sept, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
802. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ingvar Wehtje 1937-12-06. EJ Wehtjes korrespondens 1937 N-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
803. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ingvar Wehtje 1937-10-12. EJ Wehtjes korrespondens 1937 N-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Se också brev från Ernst Wehtje den yngre till Ingvar Wehtje 1938-09-12. EJ Wehtje korrespondens 1938 V-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
804. Ann Ida Broströms graviditet diskuteras i avsnittet om hennes i relation till Dan Broström i kapitel fyra. Barnens relation till tjänare diskuteras i avsnittet om omvårdande män i samma kapitel. För ett liknande exempel se brev från Ernst Wehtje den yngre till Mimmi Wehtje 1939-02-28. EJ Wehtje korrespondens 1939 O-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
805. Berner 1981, s 198.
806. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Walter Wehtje 1937-12-14. EJ Wehtje korrespondens 1937 N-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
807. Berner 1981, s 227.
808. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Fredrik Wehtje 1938-06-13. EJ Wehtje korrespondens 1938 V-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.

809. Mats Greiff, *Kontoristen. Från chefens högra hand till proletär. Proletarisering, feminisering och facklig organisering bland svenska industritjänstemän 1840-1950*, Malmö 1992, s 157ff, 167ff, 307ff.
810. Glete 1994, s 48ff. Kocka 1999, s 110ff, 156-173. Chandler 1977, s 484-500.
811. Brev från Fredrik Wehtje till Herr Direktören Malte Ström, Skånska Cement A/B, Malmö, 1938-12-15. EJ Wehtje korrespondens 1938 V-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
812. Brev från Carl Nyström till Ernst Wehtje den äldre 1927-12-08. EF Wehtje korrespondens 1916-1928, flik H, Lunds Universitetsbibliotek.
813. Brev från Ernst Wehtje den äldre till Herr Överstelöjtnant Carl Nyström, Äppelviken 1927-12-10. EF Wehtje korrespondens 1916-1928, flik H, Lunds Universitetsbibliotek.
814. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Fredrik Wehtje 1936-12-21. EJ Wehtje korrespondens 1936 K-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
815. För en diskussion kring lönesättning se brev från Ernst Wehtje den yngre till Hugo Wehtje 1936-12-11. EJ Wehtje korrespondens 1936 K-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
816. För en diskussion kring semesterns längd se brev från Ernst Wehtje den yngre till ingenjör Folke Winqwist, Stockholm, 1932-07-01. EJ Wehtje korrespondens 1932 maj-aug, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Folke Winqwist till Ernst Wehtje den yngre 1932-07-01. EJ Wehtje korrespondens 1932 maj-aug, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
817. Brev från Harald Wijk till Ernst Wehtje den yngre 1936-06-04. EJ Wehtje korrespondens 1936 K-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
818. Greiff 1992, s 392ff.
819. Brev från Magnus Bernström till Ernst Wehtje den yngre 1930-03-01. EJ Wehtjes korrespondens 1928-1930, flik N, Lunds Universitetsbibliotek.
820. Engelska Wikipedia sökord Maraget Mead, hämtat 2014-09-05.
821. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Herr Rustan Carlswärd 1918-03-23 EJ Wehtje korrespondens 1916-1926, flik T, Lunds Universitetsbibliotek.
822. Brev från Rustan Carleswärd till Ernst Wehtje den yngre 1918-04-02 och 1918-03-25. EJ Wehtje korrespondens 1916-1926, flik T, Lunds Universitetsbibliotek.
823. Brev från [oläsligt namn, finns i serien med brev till och från Fredrik Wehtje] till Ernst Wehtje den yngre 1937-11-10. EJ Wehtje korrespondens 1937 N-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
824. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Hugo Wehtje 1936-12-11. EJ Wehtje korrespondens 1936 K-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
825. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Fredrik Wehtje 1938-05-14. EJ Wehtje korrespondens 1938 V-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
826. Lennart Karlsson, *Arbetarrörelsen, Folkets Hus och offentligheten i Bromölla 1905-1960*, Växjö 2009, s 270f. Brev från Fredrik Wehtje till Ernst Wehtje den yngre 1938-04-30. EJ Wehtje korrespondens 1938 V-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Fredrik Wehtje till Ernst Wehtje den yngre 1938-05-18. EJ Wehtje korrespondens 1938 V-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek. För liknande exempel på hjälp till tjänstemännens närstående se brev från Ernst Wehtje den äldre till Herr Överingenjören Torsten Jung, Jönköping 1932-10-17. EF Wehtje korrespondens 1929-1932, flik IJ, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Torsten Jung till Ernst Wehtje den äldre 1932-10-18 (andra citatet). EF Wehtje korrespondens 1929-1932, flik IJ, Lunds Universitetsbibliotek.
827. Bob Pease, "Theorizing Normalization as Unearned Privilege", i Siv Fahlgren, Anders Johansson och Diana Mulinari (red.), *Normalization and 'outsiderhood': feminist readings*

of a neoliberal welfare state, Bentham Science online text, 2011, s 69–79, http://www.benthamdirect.org/pages/content.php
828. Noel Ignatiev, *How the Irish became white*, New York 1995.
829. Lars M Andersson, *En jude är en jude är en jude… Representationer av "juden" i svensk skämtpress omkring 1900–1930*, Lund 2000, s 7f, 12, 49-63.
830. Ulf Olssons, *Finansfursten. KA Wallenberg 1853-1938*, Stockholm 2006. Göran B. Nilsson, *Grundaren. André Oscar Wallenberg 1816-1886*, Stockholm 2001. Även Gunnar Wetterberg nämner antisemitismen helt kort och menar att det hörde till "tidens ton", Gunnar Wetterberg, *Wallenberg. Ett familjeimperium*, Stockholm 2013, s 245.
831. Olsson 2006, s 99.
832. Nilsson 2001, s 395.
833. Olsson 2006, s163f. "Påtagligt kortvuxen, kraftigt skelande och närmast svartmuskig hade han inte något attraktivt yttre. När han talade var det med tyskjudisk brytning och med en röst som var svag och väsande".
834. Håkan Blomqvist, *Nation, ras och civilisation*, Stockholm 2006,s 254ff.
835. Behtoui och Jonsson 2013, s 168-198.
836. *Vem är vem i folkfronten? : den angloryska propagandans förgrundsfigurer i Sverige : en biografisk förteckning*, Förlaget Svea rike, Stockholm 1943, s 58f, kursiv i original.
837. Brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1923-05-26. Ann-Ida Broströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg.
838. Bankdirektören Rafael nämns även i brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1923-05-26. Ann-Ida Broströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg.
839. Wijk 2009, s 76f.
840. Heléne Lööw, *Nazismen i Sverige 1924-*1979, Stockholm 2004, s 45, 314f, 343, 352, 440. För en diskussion kring brytningen med SNU se Lars I Anderssons, *Traditon och förändring. Den skånska högern i dess borgerliga omgivning 1928-1936*, Uppsala 2003, s 21, 95, 101, 107, 148. För Högerpartiets historia se Nilsson 2004. Gösta Jacobsson, *Moderata Samlingspartiet i Malmö 75 år*, Malmö 1978. Erik Wärenstam, *Sveriges nationella ungdomsförbund och högern 1928-1934*, Stockholm 1965.
841. Rohin Barot och John Bird, "Racialization: the genealogy and critique of a concept", i *Ethnical and racial studies*, vol 24, no 4, July 2001, s 601-618. Frantz Fanon, *Jordens fördömda*, Stockholm 1969 (1961). Frantz Fanon, *Svart hud, vita masker*, Göteborg 1997 (1965).
842. Wärenstam 1965, s 162-176, för citatet se s 170.
843. För bilder på Sveriges kommunistiska parti iförda uniform se Moa Elf Karlén (red.), *Hundra år av gemenskap – i kamp för socialism och människovärde*, Linköping 2003, s 77. För bilder på danska socialdemokrater i uniform se Chris Holmsted Larsen, "Politisk vold som transnationalt faenomen i Danmark 1917-1939", i *Arbetarhistoria*, nummer 1-2 2014, s 25-31.
844. Wärenstam 1965, s 221f.
845. Wärenstam menar vidare att SNU:s program redan 1934 är influerat av fascistiska och nazistiska tankegångar, med hänvisning till skrivningar mot "invandring av mindervärdiga raselement", något som alltså inte stödjs av Heléne Lööw i hennes forskning. Jag väljer att följa Lööws ideologiska klassificering av organisationen i den aspekten. Wärenstam 1965, s 264f.
846. Brev från Nationella förbundet i Malmö till Ernst Wehtje den yngre daterat "Malmö i mars 1938". EJ Wehtje korrespondens 1938 M-U, flik N, Lunds Universitetsbibliotek.

847. Brev från Nationella förbundet i Malmö till Ernst Wehtje den yngre 1936-08-22. EJ Wehtje korrespondens 1936 K-Ö, flik N, Lunds Universitetsbibliotek.
848. Omräknat med hjälp av kalkylverktyget på historia.se 2014-08-26.
849. Lööw 2004, s 353.
850. Brev från Fredrik Wehtje till Ernst Wehtje den yngre1939-07-01. EJ Wehtje korrespondens 1939 O-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
851. Brev från Ernst Wehtje den yngre1939 till Fredrik Wehtje 1939-07-03. EJ Wehtje korrespondens 1939 O-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
852. Andersson 2003, s 106f.
853. Brev från Riksföreningen Sverige-Tyskland till Ernst Wehtje den yngre, odaterat brev 1938. EJ Wehtje korrespondens 1938 M-U, flik R, Lunds Universitetsbibliotek. Enligt notering på brevet har Wehtje anmält medlemskap 1938-02-12. Karl N Alvar Nilsson har beskrivit att riksförbundets politiska dagordning var anpassning till Tyskland, även vad gäller raspolitiken. Karl N Alvar Nilsson, ”Bilden måste kompletteras”, i *Arbetaren* Nr 24/2000 14/6-20/6. Föreningen finns även med i Tobias Hübinettes kartläggning *Den svenska nationalsocialismen: medlemmar och sympatisörer 1931-45,* Stockholm 2002. Ernst Wehtje finns inte med i Hübinettes listor över medlemmar i Sveriges nationella förbund men väl i Riksförbundets Sverige-Tyskland.
854. Stenlås 1998, s 344.
855. Klas Åmark, *Att bo granne med ondskan. Sveriges förhållande till nazism, Nazityskland och Förintelsen*, Stockholm 2011, s 298, 327.
856. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Arne Wehtje 1939-07-22. EJ Wehtje korrespondens 1939 O-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
857. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ernst Wehtje den äldre 1932-03-02. EJ Wehtje korrespondens 1932 jan-apr, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
858. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ernst Wehtje den äldre 1932-03-07. EJ Wehtje korrespondens 1932 jan-apr, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
859. Wikipedia sökord Mäntsälaupproret, hämtat 2013-11-04.
860. Wästberg 1964, s 23.
861. Brev från Landshövdingen Friherre Fredrik Ramel till Ernst Wehtje den äldre 1934-01-13. EF Wehtje korrespondens 1933-1934, flik QR, Lunds Universitetsbibliotek.
862. Brev från Ernst Wehtje den äldre till Landshövdingen Friherre Fredrik Ramel 1934-02-13. EF Wehtje korrespondens 1933-1934, flik QR, Lunds Universitetsbibliotek.
863. Michael Billig, *Banal nationalism*, London 1995, s 9ff.
864. Se kapitel ett, Behtoui och Jonsson 2013, s 193ff. Miles 2003, s 142ff.
865. Brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1923-02-28. Ann-Ida Broströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg.
866. Bengt Kummel, *Svenskar i all världen förenen eder! Vilhelm Lundström och den allsvenska rörelsen*, Åbo 1994, s 81, 123
867. Brev från Ernst Wehtje den äldre till Ernst Wehtje den yngre 1930-09-29. Wehtje korrespondens 1930 jul-dec, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
868. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ingvar Wehtje 1939-09-08. EJ Wehtje korrespondens 1939 O-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
869. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ingvar Wehtje 1939-12-08. EJ Wehtje korrespondens 1939 O-Ö, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
870. Brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1922-02-26. Ann-Ida Broströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg.

871. Brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1922-02-26. Ann-Ida Bröströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg.
872. Brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1922-02-26. Ann-Ida Bröströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg. Om Dan Bröströms smak för *tapas*, se brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1922-02-26. Ann-Ida Bröströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg.
873. Wikipedia sökord Ivar Broman, hämtat 2014-05-27. Broman var även far till tv-profilen och musikhistorikern Sten Broman.
874. Brev från Ernst Wehtje den äldre till Herr professorn Ivar Broman, Lund, 1929-11-14. EF Wehtje korrespondens 1929-1932, flik B, Lunds Universitetsbibliotek. Brev från Poul Bechgaard till Walter Wehtje 1930-08-28 (avskrift), EJ Wehtje korrespondens 1930 jul-dec, flik B, Lunds universitetsbibliotek.
875. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Ernst Wehtje den äldre 1931-09-17. EJ Wehtje korrespondens 1931 maj-sept, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
876. Brev från Ernst Wehtje den yngre till Fredrik Wehtje 1931-12-07. EJ Wehtje korrespondens 1931 okt-dec, flik W, Lunds Universitetsbibliotek.
877. Louise Bergström, *Borders and belonging. Migration and the Swedish nation 1890*-1914, Florence 2014 (dissertation edition), s 40-45.
878. Brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 1919-08-26. Ann-Ida Bröströms samling, volym 3, Landsarkivet i Göteborg.
879. Engelska Wikipedia sökord Minstrel Show, hämtat 2013-11-01.

Kapitel 6

880. Schiller 1933, s 1.
881. Bourdieu 1999, s 16f. Bourdieu 2010, s 258ff.
882. Matti 2006.
883. Bourdieu 1999, s 16f. Bourdieu 2010, s 258ff .
884. Habermas 1984, s 62ff.
885. Mulholland 1996, s 123-149.
886. Brev från Bror Rönngren till Ernst Wehtje den yngre 1936-09-08. EJ Wehtjes korrespondens 1936 A-J, flik H, Lunds Universitetsbibliotek.
887. Greiff 1992.
888. Kristian Lundberg, ”Palatskuppen”, i *Expressen* 2012-05-23.
889. Sayer 2012, s 163-179, citat s 163.

Referenser

Arkiv

Landsarkivet i Göteborg
Ann-Ida Broströms samling. GLA/A0404

Kungliga biblioteket
Karin Kocks samling
Handlingar rörande Skånska Cementaktiebolaget

Landsarkivet i Lund
Skånska cement AB. Huvudkontorets arkiv (1871-2008)

Lunds Universitetsbibliotek, handskriftsavdelningen
Samling Wehtje
Korrespondens och räkenskaper 1916-1939
Handlingar, Tidningsurklipp, Trycksaker, Varia, Bilder och fotografier

Sjöfartsmuseet, Göteborg
Ann-Ida Broströms samling, arkivnummer 83
Dan Broströms samling, arkivnummer 82

Digitala resurser

Ellinge slotts hemsida, www.ellinge.se, hämtad 2012-06-19.
Fartyget Svea: http://www.kommandobryggan.se/brostrom/svea.htm, hämtad 2014-09-30.
Historia.se
Hovets hemsida, http://www.kungahuset.se/monarkin/ordnar/detsvenskaordensvasendet.4.7c4768101a4e888378000762.html, hämtad 2013-02-07.
Ifö museums hemsida, http://ifomuseum.blogspot.se/2006/05/ifoverkens-historia.html, hämtad 2013-10-07.
Kobra från 2011-11-22, tv-program finns i skrivande stund inte längre tillgängligt på internet.
Lundsbergs skolas hemsida, http://www.lundsbergsskola.se/index.php?id=186, hämtad 2013-10-12.

Mayr therapy, www.mayrtherapy.com, hämtad 2014-04-13.
Nationalencyklopedin, uppslagsord Karin Elfverson, www.ne.se/karin-elfverson, hämtad 2014-09-30
The Royal Bachelor's Clubs hemsida, http://www.rbc.se/rbc_house.asp, hämtad 2012-11-13.
Schillerska gymnasiets hemsida http://www.goteborg.se/wps/portal/schillerska. Hämtad 2012-06-19
Sjöfartsmuseets hemsida, historieskrivning http://goteborg.se/wps/portal/sjofartsm/om-museet, hämtad 2013-11-04.
Släktträd för Gurli Bergström: http://www.makeriet.se/NAVWEB/ppl/6/d/be3fe1cabc-b3a4e20ee1b7828d6.html, hämtad 2013-11-04.
Släktträd släkten Dieden: http://hem.passagen.se/pretend/Noterat/Sl%E4kten%20Dieden.html, hämtad 2013-11-04.
Släktträd för släkten Elfverson: http://www.elfversonklasonkinsfolkmm.n.nu, hämtad 2012-11-02.
Släktträd för släkten Keiller: http://www.sarokulturarv.se/GetContent?idExternal=DBa5aVaUur8bJ2x2IiSdN4PPe2kPbu536, hämtad 2013-11-04.
Svensk Uppslagsbok svenskuppslagsbok.se, sökord Svenska bindgarnsfabriken, hämtad 2014-09-30.
Svenska fartygs hemsida, sökord Broströms, www.svenskafartyg.se, hämtad 2014-09-30.
Svenskt biografiskt lexikon (artikel av Axel Kamm), "Daniel (Dan) Broström", http://www.nad.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=17043, hämtad 2012-06-08.
Trolmen http://www.kinnekullehembygd.nu/trolmen.htm, hämtad 2012-08-30.
Trolmen på Fastighets AB Bogårdens hemsida, http://beskrivningar.capitex.se/objdesc.aspx?GUID=40N2S4EFL082EA40&TYP=CMLantbruk&From=Hemnet&Skin=Bogarden, hämtad 2012-08-02.
TV8 Play, "Slottsliv", säsong 1 avsnitt 4, ursprungligen sänt 2010-10-21, http://www.tv8play.se/play/234656, hämtad 2012-06-21.

Wikipedia sökord Axel Fingal Wallenberg, hämtat 2012-11-12.
Wikipedia sökord Dan Broström, hämtat 2014-09-30.
Wikipedia sökord Hindås, hämtat 2014-03-31.
Wikipedia sökord Ivar Broman, hämtat 2014-05-27
Wikipedia sökord Marc Wallenberg, hämtat 2012-10-15.
Wikipedia sökord Mäntsälaupproret, hämtat 2013-11-04.
Wikipedia sökord Neurasteni, hämtat 2014-09-03.
Wikipedia sökord Osmos, hämtat 2014-07-08.
Wikipedia sökord Paul Urban Bergström hämtat 2012-10-15.
Wikipedia sökord Ruhrområdet, hämtat 2012-11-12.
Wikipedia sökord Sambeskattning, hämtat 2012-11-12.
Wikipedia sökord Vasaorden, hämtat 2013-02-07.

Engelska Wikipedia sökord Carlton Club, hämtat 2012-11-12.
Engelska Wikipedia sökord La Salle (automobile), hämtat 2013-11-04.
Engelska Wikipedia sökord Maraget Mead, hämtat 2014-09-05.
Engelska Wikipedia sökord Minstrel Show, hämtat 2013-11-01.
Engelska Wikipedia sökord William Beardmore, 1st Baron Invernairn, hämtat 2012-11-12.

Fotografier

Dan Broströms samling, volym F1:1 Sjöfartsmuseet Göteborg.
Gruppbilder, Samling Wehtje, Lunds Universitetsbibliotek.
Porträttbilder, Samling Wehtje, Lunds Universitetsbibliotek.

Litteratur

Abrams, Lynn, *Oral history theory*, Oxon 2010.

Adkins, Lisa och Skeggs, Beverly (red.), *Feminism after Bourdieu*, Oxford 2004.

Adkins, Lisa, "Reflexivity: Freedom of habit of gender?", i Adkins, Lisa och Skeggs, Beverly (red.), *Feminism after Bourdieu*, Oxford 2004.

Ahlberg, Sven Olof och Udd, Lena Knutson, *Slite cementfabrik. Industri- och kulturhistorisk dokumentation*, Visby 2009.

Ahmed, Sara, "This other and other others", i *Economy and Society*, volume 31 number 4 November 2002, s 558-272.

Ahrne, Göran, Ekerwald, Hedvig och Leiulfsrud, Håkon, *Klassamhällets förändring*, Lund 1985.

Alexander-Floyd, Nikol G., "Disappearing Acts: Reclaiming Intersectionality in the Social Sciences in a Post-Black Feminist Era", i *Feminist formations,* vol. 24 no. 1, Spring 2012, s 1-25.

Althusser, Louis, "Motsättningar och överbestämning (Skiss för kommande forskning)", i Althusser, Louis, *För Marx*, Staffanstorp 1968, s 89-116

Amirell, Stefan Eklöf, *Svenska doktorsavhandlingar i historia 1976-2005 : en bibliografi*, Stockholm 2007.

Anderberg, Johan, "Lundins – oljekungar i etikens gränsland", *Fokus*, 2011-10-20. http://www.fokus.se/2011/10/lundins-%E2%80%93-oljekungar-i-etikens-gransland . Hämtat 2014-03-27.

Anderson, Benedict, *Den föreställda gemenskapen : Reflexioner kring nationalismens ursprung och spridning*, Göteborg 1993.

Anderson, Perry, "The origins of the present crisis", *New left review* I/23, January-February 1964.

Andersson, Lars I., *Traditon och förändring. Den skånska högern i dess borgerliga omgivning 1928-1936*, Uppsala 2003.

Andersson, Lars M., *En jude är en jude är en jude : representationer av "juden" i svensk skämtpress omkring 1900-1930*, Lund 2000.

Arlebäck, Sven Olof, *Wehtje. Far och söner som företagsledare*, Malmö 2008.

Arnold, Thomas Clay, "Rethinking Moral Economy", i *American Political Science review*, vol 95, no 1, March 2001, s 85-95.

Barot, Rohin och Bird, John, "Racialization: the genealogy and critique of a concept", i *Ethnical and racial studies*, vol 24, no 4, July 2001, s 601-618.

Baxendale, John, "Martin Wiener: English culture and the decline of industrial spirit 1850–1980", i *History Workshop journal* no 21, Spring 1986, s 171-174.

Behtoui, Alireza och Jonsson, Stefan, "Rasism – särskiljandets och rangordningens praktik", i Dahlstedt, Magnus och Neergaard, Anders (red.), *Migrationens och etnicitetens epok : Kritiska perspektiv i etnicitets- och migrationsstudier*, Stockholm 2013, s 168-198.

Bengtsson, Åsa, *Nyktra kvinnor. Folkbildare, företagare och poolitiska aktörer. Vita bandet 1900-1930*, Göteborg 2011.
Berggren, Lars, *Ångvisslans och brickornas värld. Om arbete och facklig organisering vid Kockums mekaniska verkstad och Carl Lunds fabrik i Malmö 1840-1905*, Malmö 1991.
Berggren, Lars, "Management strategies among industrial leaders in Southern Sweden 1850-1930", i Haldor Byrkjeflot et al (red.), *The democratic challenge to capitalism. Managemnt and democracy in the Nordic countries*, Bergen 2001, s 237-261.
Berglund, Tomas, *Det goda faderskapet i svenskt 1800-tal*, Stockholm 2007.
Bergström, Louise, *Borders and belonging. Migration and the Swedish nation 1890-1914*, Florence 2014 (dissertation edition).
Berner, Boel, *Teknikens värld. Teknisk förändring och ingenjörsarbete i svensk industri*, Lund 1981.
Berner, Boel (red.), *Vem tillhör tekniken? Kunskap och kön i teknikens värld*, Lund 2003.
Bhaskar, Roy, *A realist theory of science*, London 2008 (1975).
Billig, Michael, *Banal nationalism*, London 1995,
Billing, Peter och Stigendal, Mikael, *Hegemonins decennier. Lärdomar från Malmö och den svenska modellen*, Malmö 1994.
Bjurling, Oscar (red.), *Malmö stads historia. Femte delen 1914-1939*, Malmö 1989.
Bilge, Sirma, "Intersectionality undone. Saving Intersectionality from Feminist Intersectionality Studies", i *Du Bois review: Social Science research on race*, 10:2, 2013, s 405-424.
Block, Fred "Introduction", i Polanyi, Karl, *The great transformation : the political and economic origins of our time*, Boston 2001 (1944), s 5-13. http://www.scribd.com/doc/24760408/Karl-Polanyi-s-Concept-of-Embeddedness-Fred-Block, hämtad 2013-11-04.
Blomberg, Eva, *Män i mörker : arbetsgivare, reformister och syndikalister : politik och identitet i svensk gruvindustri 1910-1940*, Stockholm 1995.
Booth, William James, "On the Idea of the Moral Economy", i *The American Political Science Review*, vol 88, no 3 sept, 1994, s 653-667.
Bourdieu, Pierre, *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge 1977 (1972).
Bourdieu, Pierre, "The forms of capital", i Richardson, J. E. (red.), *Handbook of Theory of Research for the Sociology of Education*, Connecticut 1986, s 242-258.
Bourdieu, Pierre, "What makes a social class? On the theoretical and practical existence of groups", i *Berkeley Journal of Sociology*, vol 32, 1987, s 1-17.
Bourdieu, Pierre, *The logic of practice*, Oxford 1990 (1980).
Bourdieu, Pierre, *Kultur och kritik. Anföranden av Pierre Bourdieu*, Göteborg 1992 (1980).
Bourdieu, Pierre, *Praktiskt förnuft. Bidrag till en handlingsteori*, Göteborg 1999 (1994).
Bourdieu, Pierre, *Distinction. A social critique of the judgement of taste*, London 2010 (1984).
Broo, Eric, *Från nakendansös till redardrottning*, Stockholm 1968.
The Broström concern of shipping companies and their ships, Uppsala 1946.
Brunnström, Pål, "Klassamarbete och den internationella fackföreningsrörelsen 1919-1939", i Olofsson, Magnus (red.), *Arbetarhistoria idag. Rapport från arbetarhistorikermötet i Landskrona i maj 2007*, Landskrona 2009, s 27-39.
Butler, Judith, *Genustrubbel. Feminism och identitetens subversion*, Göteborg 2007 (1990).
Bäckström, Mattias, *Hjärtats härdar*, Möklinta 2012.
Carlsson, Sune, *Executive behaviour*, Stockholm 1951.

Crenshaw, Kimberle, ”Demarginalizing the intersection of race and sex: a black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory and antiracist politics”, i *University of Chicago Legal Forum*, vol. 1989, s 139-168.
Chandler, Alfred D., *The visible hand. The managerial revolution in American business,* Cambridge 1977.
Collins, Patricia Hill, *Black feminist thought: knowledge, consiousness, and the politics of empowerment*, New York 2009.
Connell, R.W., *Maskuliniteter*, Göteborg 1999 (1995).
Connell, R.W., och Messerschmidt, James W., ”Hegemonic Masculinity: Rethinking the Concept”, i *Gender and Society*, Vol 19, No 6 Dec, 2005, s 829-859.
Coontz, Stephanie, ”Historical Perspectives on Family Studies”, i *Journal of Marriage and Family*, vol. 62, no 2 May 2000, s 283-297.
Cranny-Francis, Anne, *Gender studies : terms and debates*, Basingstoke 2003.
Crompton, Rosemary, *Class and stratification*, third edition, Cambridge 2008.
Dahlqvist, Hans, *Fri att konkurrera, skyldig att producera. En ideologikritisk granskning av SAF 1902-1948*, Växjö 2003.
Dan Broström 1870 1/2 1920 : Några kapitel sjöfartshistoria utg. med anledning av 50-årsdagen, Göteborg 1920.
Davidoff, Leonore och Hall, Catherine, *Family Fortunes. Men and Women of the English Middle Class 1780-1850*, London 2002 (1987).
Davidoff, Leonore, Doolittle, Megan, Fink, Janet och Holden, Katherine, *The Family Story. Blood, Contract and Intimacy, 1830-1960*, Essex 1999.
Davidoff, Leonore, ”Kinshop as a Categorical Concept: A Case Study of Nineteenth Century English Siblings”, i *Journal of Social History*, Volume 39, Number 2, Winter 2005, s 411-428.
Davis, Kathy, Evans, Mary, och Lorber, Judith (red.), *Handbook of gender and women's studies*, London 2006.
Demetriou, Demetrakis Z., ”Connell's concept of hegemonic masculinity: A critique”, i *Theory and Society*, No 30, 2001, s 337-361.
Dufwa, Sune G, *Kön, lön och karriär. Sjuksköterskeyrkets omvandling under 1900-talet*, Växjö 2004.
Edelman, Marc, ”Bringing the Moral Economy back in… to the Study of 21s-Century Transnational Peasant Movements”, i *American Anthropologist*, vol 107, issue 3, s 331-345.
Edenheim, Sara, *Begärets lagar. Moderna statliga utredningar och hetronormativitetens genealogi*, Stehag 2005.
Edenheim, Sara, *Anakronismen: mot den historiska manin*, Göteborg 2011.
Edgren, Lars, *Lärling, gesäll, mätare : Hantverk och hantverkare i Malmö 1750-1847*, Lund 1987.
Edgren, Monica, *Tradition och förändring : könsrelationer, omsorgsarbete och försörjning inom Norrköpings underklass under 1800-talet*, Lund 1994.
Edlund, Sten (red.), *Saltsjöbadsavtalet 50 år. Forskare och parter begrundar en epok 1938-1988*, Stockholm 1989.
Elmersjö, Henrik Åström, *Norden, nationen och historien : perspektiv på föreningarna Nordens historieläroboksrevision 1919-1972*, Lund 2013.
Emirbayer, Mustafa och Goodwin, Jeff, ”Network analysis, culture, and the problem of agency”, i *The American journal of sociology*, vol 99 no 6 May 1994, s 1411-1454.

Emling, Emil, *Svenskt familjeföretagande*, Stockholm 2000.
Englund, Peter, *Det hotade huset. Adliga föreställningar om samhället under stormaktstiden*, Stockholm 1989.
Ericsson, Christer och Horgby, Björn, ”Den borgerliga patriarken och den borgerliga offentligheten”, i Nilson, Tomas och Åberg, Martin (red.), *Företagaren som kulturbärare. Perspektiv på företagarkultur 1800-2000*, Lund 2007.
Ericsson, Christer, *Kapitalets politik och politikens kapital. Högermän, industrimän och patriarker 1890-1985*, Stockholm 2008.
Eriksson, Fredrik, *Det reglerade undantaget : högerns jordbrukspolitik 1904-2004*, Stockholm 2004.
Estvall, Martin, *Sjöfart på stormigt hav : Sjömannen och Svensk sjöfarts tidning inför den nazistiska utmaningen 1932-1945*, Växjö 2009.
Fagerlund, Solveig, *Handel och Vandel. Vardagslivets sociala struktur ur ett kvinnoperspektiv Helsingborg ca 1680-1709*, Lund 2002.
Fanon, Frantz, *Jordens fördömda*, Stockholm 1969 (1961).
Fanon, Frantz, *Svart hud, vita masker*, Göteborg 1997 (1965).
Faulkner, Wendy, ”Dualism, Hierarchies and Gender in Engineering”, i *Social Studies of Science*, vol 30 no 5 October, 2000 (a), s 759-792.
Faulkner, Wendy, “The Power and the Pleasure? A Research Agenda for ‘Making Gender Stick’ to Engineers”, i *Science, Technology & Human Values*, vol 25 no 1, Winter, 2000 (b), s 87-119.
Flax, Jane, “Postmodernism and gender relations in feminist theory”, i *Signs.* Nr 12 1987, s 621-643.
Fritz, Martin och Olsson, Kent, ”Twentieth-Century Shipping Strategies: Broström and Transatlantic, Gothenburgs leading shipping companies”, i Ville, Simon P. och Williams, David M. (red.), *Management, finance and industrial relations in maritime industries: essays in international maritime and business history*, New Founland 1994, s 91-109.
Fronesis 2007 nr 24 “Borgerlighet”.
Foucault, Michel, ”Nietzsche, Genealogy, History”, i Rabinow, Paul, *The Foucault reader*, New York 1984, s 76-100.
Frykman, Jonas och Löfgren, Orvar, *Den kultiverade människan*, Lund 1979.
Gay, Peter, *The bourgeois experience : Victoria to Freud. Vol. 1, Education of the senses*, New York 1984.
De Geer, Hans, *SAF i förhandlingar. Svenska Arbetsgivareföreningen och dess förhandlingsrelationer till LO och tjänstemannaorganisationerna 1930-1970*, Stockholm 1986.
De Geer, Hans, *Arbetsgivarna : SAF i tio decennier*, Stockholm 1992.
De Geer, Hans, *Firman : familj och företagande under 125 år : från A Johnson & Co till Axel Johnson gruppen*, Stockholm 1998.
Gerner, Kristian och Lundgren, Lars, *Planhushållning och miljöproblem. Sovjetisk debatt om natur och samhälle 1960-1976*, Stockholm 1978.
Giddens, Anthony, *The transformation of intimacy : sexuality, love and eroticism in modern societies*, Stanford 1992.
Gillis, John, *A World of Their Own Making: Myth, Ritual, and the Quest for Family Values*, Cambridge 1996.

Gleadle, Kathryn, ”Revisiting *Family Fortunes*: reflections on the twentieth anniversary of the publication of L. Davidoff & C. Hall (1987) *Family Fortunes. Men and Women of the English Middle Class 1780-1850*”, i *Women's History Review*, vol 16:5, 2007, s 773-782.
Glete, Jan, *Ägande och industriell omvandling : ägargrupper, skogsindustri, verkstadsindustri 1850-1950*, Stockholm 1987.
Glete, Jan, *Ägandets historia : företagsägandet som tema i svensk historisk forskning*, Stockholm 1988.
Glete, Jan, ”Ägarkoncentrationen och den politiska demokratin”, i Eidem, Rolf och Skog, Rolf (red.), *Makten över företagen,* 1991.
Glete, Jan, *Nätverk i näringslivet. Ägande och industriell omvandling i det mogna industrisamhället 1920-1990*, Stockholm 1994.
Gordon, Eleanor och Nair, Gwyneth, *Public lives. Women, Family and Society in Victorian Britain*, New Haven 2003.
Greiff, Mats, *Kontoristen. Från chefens högra hand till proletär*, Malmö 1992
Gunn, Simon, *The public culture of the victorian middle class. Ritual and authority and the English industrial city 1840–1914*, Manchester 2007 (2000).
Gunnarsson, Lena, *On the Ontology of Love, Sexuality and Power : Towards a Feminist-Realist Depth Approach*, Örebro 2013.
Gustavsson, Martin, *Makt och konstsmak. Sociala och politiska motsättningar på den svenska konstmarknaden 1920-1960*, Stockholm 2002.
Göteborgs Konserthuskör, Festskrift med anledning av 50-årsdagen utav Göteborgs Konserthuskör 1917–1967, Göteborg 1967.
Göransson, Anita, ”Kön släkt och ägande. Borgerliga maktstrategier 1800-1820”, i *Historisk tidskrift*, 1990:4, s 525-544.
Götlind, Anna, *Svensk sjuksköterskeförening 100 år. Bilder av sjuksköterskan*, Stockholm 2010.
Habermas, Jürgen, *Borgerlig offentlighet : kategorierna ”privat” och ”offentligt” i det moderna samhället*, Lund 1984 (1962).
Hall, Stuart (red.), *Representation. Cultural representation and signifying practices*, London 1997.
Hammar, Inger, *Emancipation och religion. Den svenska kvinnorörelsens pionjärer i debatt om kvinnans kallelse ca 1860-1900*, Stockholm 1999.
Hamrén, Robert, *Vi är bara några kompisar som träffas ibland : Rotary som en manlig arena*, Stockholm 2007.
Haraway, Donna, “Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective”, i *Feminist Studies*, vol 14, no 3, autumn 1988, s 575-599.
Harding, Sandra och Hintikka, Merrill B (red.), *Discovering reality : feminist perspectives on epistemology, metaphysics, methodology, and philosophy of science*, Dordrecht 1983.
Hartman, Heidi, “The unhappy marriage of marxism and feminism : towards a more progressive union”, i Sargent, Lydia (red.), *Women and revolution : a discussion of the unhappy marriage of marxism and feminism*, London 1981, s 14-41.
Hartsock, Nancy C.M., *Money, sex and power : toward a feminist historical materialism*, Boston 1985.
Hasselberg, Ylva och Pettersson, Tom (red.), *”Bäste broder” Nätverk, entreprenörskap och innovation i svenskt näringsliv*, Hedemora 2006.
Hermansson, C.H., *Monopol och storfinans*, Stockholm 1962.

Hilborn, Emma, *Världar i Brand : fiktion, politik och romantik i det tidiga 1900-talets ungsocialistiska press*, Höör 2014.
Historisk tidskrift 2007:4
Hjelm, Jonny, *Hundra år med Handels*, Stockholm 2006.
Hobsbawm, Eric, *Kapitalets tidsålder*, Stockholm 1981.
Holgersson, Charlotte, *Rekrytering av företagsledare. En studie i homosocialitet*, Stockholm 2003.
Holgersson, Ulrika, *Populärkulturen och klassamhället. Arbete, klass och genus i svensk dampress i början av 1900-talet*, Stockholm 2005.
Holgersson, Ulrika, *Klass : Feministiska och kulturanalytiska perspektiv*, Lund 2011.
Hult, Anders, ”*Dricka brunn*” *Om gamla tiders SPA*, Mjölby 2007.
Husz, Orsi, *Drömmars värde : varuhus och lotteri i svensk konsumtionskultur 1897-1939*, Hedemora 2004.
Husz, Orsi, ”Privatekonomin och den borgerliga medelklassens identitetskris 1920-1970”, i *Fronesis* 2007 nr 24 “Borgerlighet”, s 116-130.
Hübinette, Tobias, *Den svenska nationalsocialismen: medlemmar och sympatisörer 1931-45*, Stockholm 2002.
Högberg, Staffan, *Generalkonsuln : Axel Ax:son Johnson som företagare 1910-1939*, Stockholm 1990.
Idun no 5 3 feb 1944, s 15, 28. ”Inga F.F. bjudningar mer!”
Ignatiev, Noel, *How the Irish became white*, New York 1995.
Jacobsson, Gösta, *Moderata Samlingspartiet i Malmö 75 år*, Malmö 1978.
Johansson, Alf, *Arbetarrörelsen och taylorismen: Olofström 1895-1925 : en studie av verkstadsindustrin och arbetets organisering*, Lund 1990.
Johansson, Thomas, ”Fadern som försvann. Diskursiva och sociala spår”, i Ekenstam, Claes, Johansson, Thomas, Kuosmanen, Jari (red.), *Sprickor i fasaden. Manlighet i förändring*, Hedemora 2001.
Jordansson, Birgitta, *Den goda människan från Göteborg : genus och fattigvårdspolitik i det borgerliga samhällets framväxt*, Lund 1998.
Jordansson, Birgitta, ”Från frifräsare till proffs? Om synen på utbildning bland svenska chefer”, i Nilson, Tomas och Åberg, Martin (red.), *Företagaren som kulturbärare : Perspektiv på företagarkultur 1800-2000*, Lund 2007.
Karlén, Moa Elf (red.), *Hundra år av gemenskap – i kamp för socialism och människovärde*, Linköping 2003.
Karlsson, Lennart, *Arbetarrörelsen, Folkets Hus och offentligheten i Bromölla 1905-1960*, Växjö 2009.
Kock, Karin, *Skånska cementaktiebolaget 1871–1931. Minnesskrift*, Uppsala 1932.
Kocka, Jürgen, *Industrial Culture & Bourgeois Society*, New York 1999.
Kocka, Jürgen, ”Den europeiska medelklassen”, *Fronesis* nr 24 Borgerlighet, 2007, s 19-36.
Korpi, Walter, *Arbetarklassen i välfärdskapitalismen : Arbete Fackföreningar och politik i Sverige*, Kristianstad 1978.
Korpi, Walter, ”Den svenska arbetarrörelsens förutsättningar och strategier”, i Östberg, Kjell och Thullberg, Per (red.), *Den svenska modellen*, Lund 1994, s 11-26.
Kummel, Bengt, *Svenskar i all världen förenen eder! Vilhelm Lundström och den allsvenska rörelsen*, Åbo 1994.
Kuylenstierna, Krister, *Fräckheten var mitt vapen*, Helsingfors 1937.

Laclau, Ernesto och Mouffe, Chantal, *Hegemony and socialist streategy.Towards a radical democratic politics*, London 2001 [1985].
Larsen, Chris Holmsted, "Politisk vold som transnationalt faenomen i Danmark 1917-1939", i *Arbetarhistoria*, nummer 1-2 2014, s 25-31.
Larsson, Lisbeth, *Sanning och konsekvens. Marika Stiernstedt, Ludvig Nordström och de biografiska berättelserna*, Stockholm 2001.
Larsson, Mats, *Bonniers - en mediefamilj. Förlag, konglomerat och mediekoncern 1953-1990*, Stockholm 2001.
Larsson, Mats, *Bonniers - en mediefamilj. Å&Å-drömfabriken : från fiction till fakta 1906-1990*, Stockholm 2003.
Lawler, Stephanie, "Att känna avsmak: Så bildas medelklassens identitet", i *Fronesis* nr 24, 2007, Borgerlighet, s 131-148.
Lawler, Steph, *Identity. Sociological perspectives. Second edition*, Cambridge 2014
Lewis, Gail, "Experiencing Intersectionality and Feminist Displacements", i *Signs*, Vol. 38, No. 4, Intersectionality: Theorizing Power, Empowering Theory (Summer 2013), s 869-892.
Linderborg, Åsa, *Socialdemokraterna skriver historia. Historieskrivningen som ideologisk maktresurs 1892-2000*, Stockholm 2001.
Lindgren, Håkan, *Jacob Wallenberg 1892-1980*, Stockholm 2007.
Lindkvist, Anna, *Jorden åt folket. Nationalföreningen mot emigrationen 1907–1925*, Umeå 2007.
Lindqvist, Mats, *Herrar i näringslivet : om kapitalistisk kultur och mentalitet*, Stockholm 1996.
Ljunggren, Jens, *Kroppens bildning. Linggymnastikens manlighetsprojekt 1790-1914*, Stehag 1990.
Ljunggren, Jens, *Känslornas krig : första världskriget och den tyska bildningselitens androgyna manlighet*, Stockholm 2004.
Loo, Tina, "Of Moose and Men: Hunting for Masculinities in British Columbia, 1880–1939", i *Western Historical Quarterly*, vol 32 No. 3 Autumn , 2001, s 296-319.
Loo, Tina, *States of nature: conserving Canada's wildlife in the twentieth century*, Vancover 2006.
Lundberg, Kristian, "Palatskuppen", i *Expressen* 2012-05-23
Lundin, Johan A, *Nätverken på Limhamn. Sociala relationer i ett lokalsamhälle 1870-1914*, Lund 2006.
Lundqvist, Pia, "Fångad i nationen? Svenska historikermötet i Göteborg 5-7 maj 2011", i *Historisk tidskrift*, 2011:3, s 704-708.
Lundqvist, Åsa, *Bygden, bruket och samhället. Om människor och organisationer i bruks-samhället Böksholm, 1900-1979*, Lund 2001.
Lundström, Catarina, *Fruars makt och omakt : kön, klass och kulturarv 1900-1940*, Umeå 2005.
Lutz, Helma, Vivar, Maria Teresa Herrera och Supik, Linda, *Framing intersectionality : debates on a multi-faceted concept in gender studies*, Farnham 2011.
Lönnborg, Mikael och Rytkönen, Paulina (red.), *Business History in Sweden : näringslivs-historia i Sverige*, Stockholm 2011.
Lööw, Heléne, *Nazismen i Sverige 1924-1979*, Stockholm 2004.
Marceau, Jane, *A family business? The making of an international business élite*, Cambridge 2009 [1989].

Marcus, George E., *Lives in trust. The fortunes of dynastic families in late twentieth-century* America, Oxford 1992.
Martin, Patricia Yancey, "Why Can't a Man Be More like a Woman? Reflections on Connell's Masculinities", i *Gender and Society*, vol 12, no 4, Aug. 1998, s 472-474.
Martins, Herminio, "Time and Theory in Sociology", i Rex, J. (red.), *Approaches to Sociology. An Introduction to Major Trends in British Sociology*, London 1974, s 246-294.
Marx, Karl, *Kommunistiska manifestet*, Stockholm 1948 (1848).
Marx, Karl, *Kapitalet. Kritik av den politiska ekonomin. Första boken. Kapitalets produktionsprocess*, Uddevalla 1970.
Marx, Karl, *Kapitalet. Kritik av den politiska ekonomin. Tredje boken. Den politiska ekonomins totalprocess*, Lund 1973.
Matti, Tomas, *Professionella patriarker : svenska storföretagsledares ideal, praktik och professionaliseringsprocess 1910-1945,* Uppsala 2006.
Mattsson, Algot (red.), *Tre generationer på sju hav. Broströmkoncernen 1865-1965*, Göteborg 1965.
Mattsson, Algot, *Huset Broström. Bilder ur ett världsföretag*, Stockholm 1980.
Mattsson, Algot, *Huset Broström. En dynastis uppgång och fall*, Göteborg 1984.
Mattsson, Algot, *Redarna kring runda bordet*, Göteborg 1996.
McCall, Leslie, "The complexity of intersectionality", i *Signs* vol 30, nr 3 Spring 2005, s 1771-1800.
McElligott, Anthony, *The German urban expericence 1900-1945*, London 2001.
Meehan, Johanna (red.), *Feminists read Habermas: Gendering the Subject of Discourse*, New York 1995.
Mellström, Ulf, *Män och deras maskiner*, Nora 1999.
Mellström, Ulf, "Teknik, intimitet och manlighet", i Johansson, Thomas och Kuosmanen, Jari (red.), *Manlighetens många ansikten – fäder, feminister, frisörer och andra män*, Malmö 2003 (a).
Mellström, Ulf, "Teknik och maskuliniteter: män och deras maskiner", i Boel Berner (red.), *Vem tillhör tekniken? Kunskap och kön i teknikens värld*, Lund 2003 (b), s 57-76.
Miles, Robert, *Racism* (second edition), London 2003 (1989).
Mosse, George L., *The Image of Man. The Creation of Modern Masculinity*, New York 1996.
Mulholland, Kate, "Entrepreneurialism, masculinity and the self-made man", i Hearn, Jeff och Collinson, David L (red.), *Men as managers, managers as men: Critical perspectives on men, masculinities and management*, London 1996, s 123-149.
Mulholland, Kate, *Class, gender and the family business*, New York 2003.
Mulinari, Diana, Sandell, Kerstin, Schömer, Eva (red.), *Mer än bara kvinnor och män : feministiska perspektiv på genus*, Lund 2003.
Mulinari, Paula, *Maktens fantasier och servicearbetets praktik – arbetsvillkor ino hotell-och restaurangbranschen i Malmö*, Linköping 2007.
Müller, Leos, "Familjen och släkten. Sociala nätverk och borgerliga klassresor", i Nilson, Tomas och Åberg, Martin (red.), *Företagaren som kulturbärare. Perspektiv på företagarkultur 1800-2000*, Lund 2007, s 179-199.
Nilson, Tomas, *Framgång och vår here. Industriellt företagande, social struktur och karriärmönster i två svenska städer: Borås och Örebro 1890-1920*, Göteborg 2004.
Nilson, Tomas och Åberg, Martin (red.), *Företagaren som kulturbärare : perspektiv på företagarkultur 1800-2000*, Lund 2007.

Nilsson, Göran B, *Grundaren. André Oscar Wallenberg 1816-1886*, Stockholm 2001.
Nilsson, Karl N Alvar, ”Bilden måste kompletteras”, i *Arbetaren* Nr 24/2000 14/6-20/6.
Nilsson, Torbjörn (red.), *Anfall eller försvar? : högern i svensk politik under 1900-talet*, Stockholm 2002.
Nilsson, Torbjörn, *Moderaterna, marknaden och makten : svensk högerpolitik under avregleringens tid, 1976-1991*, Stockholm 2003.
Nilsson, Torbjörn, *Mellan arv och utopi : moderata vägval under 100 år, 1904-2004*, Stockholm 2004.
Niskanen, Kirsti, *Karriär i männens värld. Nationalekonomen och feministen Karin Kock*, Stockholm 2007.
Nordisk familjebok. Konversationslexikon och realencyklopedi, Stockholm 1924, s 1273, uppslagsord Kvicksilfverlampa. Hämtad från runeberg.org/nfcp/0675.html 2014-09-03.
Nordlund, Therese, *Att leda storföretag : en studie av social kompetens och entreprenörskap i näringslivet med fokus på Axel Ax:son Johnson och J. Sigfrid Edström, 1900-1950*, Stockholm 2005.
Edvinsson, Therese Nordlund, “Att se det möjliga i det omöjliga. Axel Ax:son Johnson och Johnsonkoncernen”, i Hasselberg, Ylva och Petersson, Tom (red.), *”Bäste broder!” Nätverk, entreprenörskap och innovation i svenskt näringsliv*, Stockholm 2006, s 239-262.
Edvinsson, Therese Nordlund, ”Ann-Ida – från grosshandlardotter Mark till redarhustru Broström”, i *Personhistorisk tidskrift,* nr 1, 2010 (a), s 44-58.
Edvinsson, Therese Nordlund, *Broderskap i näringslivet : en studie om homosocialitet i Kung Orres jaktklubb 1890-1960*, Lund 2010 (b).
Edvinsson, Therese Nordlund, *En osynlig företagshistoria : direktörshustrun i svenskt näringsliv*, Lund 2012.
Norlander, Kerstin, “Att vara kvinnlig kapitalist. Anna Hierta-Retzius, Ebba Lind af Hageby och Liljeholmens Stearinfabrik”, i *Historisk tidskrift*, 1992:4, s 446-467.
Norlander, Kerstin, *Women capitalists and the industrialization of Sweden*, Umeå 1994.
Norlander, Kerstin, *Människor kring ett företag. Kön, klass och ekonomiska resurser. Liljeholmens Stearinfabrik 1872-1939*, Göteborg 2000.
Nyberg, Daniel, *Marknad, företag, ägande : familjen Bonniers ägarstyrning i Dagens nyheter 1953-1988*, Stockholm 2002.
Nyman, Olle, *Parlamentarismen i Sverige. Huvuddragen i utvecklingen efter 1917*, Stockholm 1961.
Nyzell, Stefan, *”Striden ägde rum i Malmö” : Möllevångskravallerna 1926 : en studie av politiskt våld i mellankrigstidens Sverige*, Malmö 2009.
Olsson, Lars, *Gamla typer och nya produktionsförhållanden : om rationalisering och medbestämmande, åldrande och solidaritet bland typografer i Sverige från slutet av 1800-talet till omkring 1960*, Lund 1986.
Olsson, Ulf, *Att förvalta sitt pund. Marcus Wallenberg 1899-1982*, Stockholm 2000.
Olsson, Ulf, *Finansfursten. KA Wallenberg 1853-1938*, Stockholm 2006.
Oldenziel, Ruth, *Making Technology Masculine. Men, Women and Modern Machines in America 1870-1945*, Amsterdam 1999.
O’Neill, John, “Oh, My others, there is no Other! : Civic Recognition and Hegelian Other-wiseness”, i *Theory Culture Society*, nr 18 (2-3), 2001, s 77-90.
Palmer, Jan, ”The history of emotions: an interview with William Reddy, Barbara Rosenwein, and Peter Stearns”, i *History and Theory*, no 49, May 2010, s 237-265

Partnoy, Frank, *The match king : Ivar Kreuger and the financial scandal of the century*, London 2009.
Pateman, Carole, *The disorder of women : democracy, feminism and political theory*, Cambridge 1989.
Pease, Bob, "Theorizing Normalization as Unearned Privilege", i Fahlgren, Siv, Johansson, Anders och Mulinari, Diana (red.), *Normalization and 'outsiderhood': feminist readings of a neoliberal welfare state*, Bentham Science online text, 2011, s 69-79, http://www.benthamdirect.org/pages/content.php?9781608052790/2011/.
Peletz, Michael G., "Kinship Studie in Late Twentieth-Century Anthropology", i *Annual Reviews of Anthropology*, vol 24 1995, s 343-372.
Perne, Martin, *Vänerskepparen som blev storredare*, Uddevalla 1979.
Petersson, Tom, *Fadern, sonen och det heliga företaget. När Åtvidaberg och Facit erövrade världen – och hur de förlorade den*, Möklinta 2012.
Pinto, Andrés Brink, *Med Lenin på byrån : normer kring klass, genus och sexualitet i den svenska kommunistiska rörelsen 1921-1939*, Lund 2008.
Polanyi, Karl, *The great transformation : the political and economic origins of our time*, London 1944.
Polanyi, Karl, *Den stora omdaningen : marknadsekonomins uppgång och fall*, Lund 1989.
Portelli, Alessandro, "The Peculiarities of Oral History", i *History Workshop*, no 12, autumn 1981, s 96-107.
Portelli, Alessandro, *They say in Harlan County. An oral history*, Oxford 2011.
Raven, James, "British history and the enterprise culture", i *Past & Present* no 123 May 1989, s 178-204.
Ray, Larry och Sayer, Andrew, *Culture and economy after the cultural turn*, London 1999.
Reddy, William M., *The Navigation of Feeling. A framework for the history of emotions*, Cambridge 2001.
de los Reyes, Paulina, Molina, Irene och Mulinari, Diana (red.), *Maktens (o)lika förklädnader. Kön klass & etnicitet i det postkoloniala Sverige*, Stockholm 2002.
Rich, Rachel, *Bourgeois consumtion. Food space and identity in London and Paris, 1850-1914*, Manchester 2011.
Roper, Michael, *Masculinity and the British organisation man since 1945*, Oxford 1994.
Roper, Michael, " 'Seduction and succession': circuits of homosocial desire in management", i Hearn, Jeff och Collinson, David L (red.), *Men as managers, managers as men: Critical perspectives on men, masculinities and management*, London 1996.
The Royal Bachelor's club 1769-1944 : minnesskrift, Göteborg 1947.
Rudberg, Eva, *Stockholmsutställningen 1930. Modernismens genombrott i svensk arkitektur*, Stockholm 1999.
Rundquist, Angela, "Herrgårdsjakt, Om historieanvändning i praktiken", i Mats Hellspong (red.), *Herrgårdsromantik och statarelände. En studie av ideologi, kulturarv och historieanvändning*, Stockholm 2004.
Rönnbäck, Josefin, *Politikens genusgränser : den kvinnliga rösträttsrörelsen och kampen för kvinnors politiska medborgarskap 1902-1921*, Stockholm 2004.
Said, Edward W., *Orientalism*, Stockholm 2000 (1978).
Sandgren, Petter, "Internatskolans anda ska fostra makthavare", i *Svenska Dagbladet* 2011-12-02. http://www.svd.se/kultur/understrecket/internatskolans-anda-ska-fostra-makthavare_6681476.svd, hämtad 2014-07-10.

Sayer, Andrew, *Method in social science: a realist approach*, London 1992 (1984).
Sayer, Andrew, "Valuing Culture and Economy", i Larry Ray och Andrew Sayer, *Culture and economy after the cultural turn*, London 1999, s 53-75.
Sayer, Andrew, *Realism and social science*, London 2000.
Sayer, Andrew, "Moral Economy as Critique", i *New political economy*, vol 12 no 2 June 2007, s 261-270.
Sayer, Andrew, "Facing the challenge of the return of the rich", i Atkinson, Will, Roberts, Steven och Savage, Mike (red.), *Class inequality in austerity Britain : power, difference and suffering*, Basingstoke 2012, s 163-179.
Schiller, Harald, "Ernst och Mimmi Wehtjes hem i Malmö, Fridhemsvägen 11", i *Svenska Hem i ord och bilder*, Stockholm 1933.
Schumpeter, Joseph A., *The theory of economic development: an inquiry into profits, capital, credit, interest, and the business cycle*, New Brunswick 1983 [1911].
Schumpeter, Joseph A., *Schumpeter. Om skapande förstörelse och entreprenörsskap*, i urval av Richard Swedberg, Stockholm 2008.
Schüllerqvist, Bengt, *Från kosackval till kohandel : SAP:s väg till makten (1928-33)* , Stockholm 1992.
Scott, James C., *The moral economy of the peasant*, London 1976.
Scott , Joan Wallach, *Gender and the politics of history*, Columbia 1999.
Sewell, William H. jr "The concept(s) of culture", i Bonnell, Victoria E. och Hunt, Lynn (red.), *Beyond the cultural turn. New directions in the study of society and culture*, London 1999, s 35-61.
Skeggs, Beverly, *Att bli respektabel. Konstruktioner av klass och kön*, Göteborg 2000 (1997).
Skeggs, Beverly, "Exchange, value and affect: Bourdieu and 'the self' " i Adkins, Lisa och Skeggs, Beverly (red.), *Feminism after Bourdieu*, Oxford 2004.
Skeggs, Beverly, "Context and background: Pierre Bourdieu's analysis of class, gender and sexuality", i Adkins, Lisa och Skeggs, Beverly (red.), *Feminism after Bourdieu*, Oxford 2004.
Skeggs, Beverly, *Class, Self, Culture*, London 2004.
SOU 1940:35 *Organiserad samverkan inom svenskt näringsliv*, Stockholm 1940.
SOU 1968:7 *Ägande och inflytande inom det privata näringslivet*, Stockholm 1968.
SOU 2010:55 *Romers rätt – en strategi för romer i Sverige*, Stockholm 2010.
Statistisk Årsbok för Sverige 1937, Stockholm 1937.
Sommestad, Lena, *Från mejerska till mejerist : en studie av mejeriyrkets maskuliniseringsprocess*, Lund 1992.
Stenlås, Niklas, *Den inre kretsen. Den svenska ekonomiska elitens inflytande över partipolitik och opinionsbildning 1940-1949*, Lund 1998.
Stider, Annelie Karlsson, *Familjen och firman*, Stockholm 2000.
Stråth, Bo, *Varvsarbetare i två städer. En historisk studie av verkstadsklubbarna vid varven i Göteborg och Malmö*, Kungälv 1982.
Svanberg, Johan, *Arbetets relationer och etniska dimensioner : Verkstadsföreningen, Metall och esterna vid Svenska stålpressnings AB i Olofström 1945-1952*, Växjö 2010.
Svanström, Yvonne och Östberg, Kjell (red.), *Än män då? : kön och feminism i Sverige under 150 år*, Stockholm 2004.
Svensk Industrikalender 1947, Stockholm 1947. http://runeberg.org/svindkal/1947, hämtad 2012-08-02.

Svenska akademiens ordbok, uppslagsord ”intim”, betydelse 4a. www.saob.se, hämtad 2014-09-12.
Svensson, Thommy, *Från ackord till månadslön. En studie av lönepolitiken, fackföreningarna och rationaliseringarna inom svensk varvsindustri under 1900-talet*, Kungälv 1983.
Sveriges statskalender 1925, Uppsala 1925. http://runeberg.org/statskal/1925/, hämtad 2013-02-07.
von Sydow, Wald. och Björkman, Sten (red.), *Svenska gods och gårdar. D. 23, Småland: Kalmar län (södra) med Öland : Norra Möre, Södra Möre, delar av Stranda härad samt hela Öland*, Uddevalla 1939, s 177. http://archive.org/stream/GodsochGardarSydost-23KalmarlanSodramedOland/23KalmarlanSodramedOland_djvu.txt, hämtad 2014-05-27.
Söderpalm, Sven Anders, *Storföretagarna och det demokratiska genombrottet. Ett perspektiv på första världskrigets svenska historia*, Lund 1969.
Söderpalm, Sven Anders, *Direktörsklubben. Storindustri i svensk politik under 1930- och 40-talen*, Stockholm 1976.
Söderpalm, Sven Anders, ”Bromölla i nationellt industriellt perspektiv”, i *”Bromölla och den svenska modellen. Seminarium om industrisamhällets kulturarv 2000”*, Kristianstad 2000, s 5-18.
Söderskog, William, *Från Vänern till oceanerna. En bok om Axel och Dan Broström*, Uddevalla 1964.
Søland, Birgitte, *Becoming modern. Young women and the reconstruction of womanhood in the 1920s*, Princeton 2000.
Therborn, Göran, *Vad gör den härskande klassen när den härskar?*, Stockholm 1980.
Therborn, Göran, *Borgarklass och byråkrati i Sverige. Anteckningar om en solskenshistoria*, Lund 1989.
Therborn, Göran, ”Nation och klass, tur och skicklighet”, i Östberg, Kjell och Thullberg, Per (red.), *Den svenska modellen*, Lund 1994, s 59-75.
Thompson, E.P., *The Making of the English Working Class*, New York 1966 (1963).
Thompson, E.P., *The Poverty of Theory and other essays*, London 1978 (1968).
Thompson, E.P., ”The moral economy of the English crowd in the eighteenth century”, i *Past and Present* 50/1971, s 76-136.
Thompson, E.P., ”Eighteenth-century English society: class struggle without class?”, i *Social history*, vol 3, no 2, May 1978, s 133-165.
Tjeder, David, ”Borgarklassens diskreta charm”, i *Häften för kritiska studier*, 1999 (32:1), s. 73-78.
Tjeder, David, *The power of character : middle-class masculinities, 1800-1900*, Stockholm 2003.
Tjeder, David, ”Maskulinum som problem. Genusforskningen om män”, i Wetterberg, Cristina Carlsson och Jansdotter, Anna (red.), *Genushistoria. En historiografisk exposé*, Lund 2004.
Tjeder, David, ”Borgerlighetens sköra manlighet”, i Lorentzen, Jørgen och Ekenstam, Claes (red.), *Män i Norden : manlighet och modernitet 1840-1940*, Möklinta 2006, s 48-76.
Tjeder, David ”Det manliggörande tvivlet”, i Werner, Yvonne Maria (red.), *Kristen manlighet : ideal och verklighet 1830-1940*, Lund 2008, s 93-118.
Torstensdahl, Rolf, *Introduktion till historieforskningen. Historia som vetenskap*, Stocholm 1978.

Trenter, Cecilia, *Granskningens retorik och historisk vetenskap : kognitiv identitet i recensioner i dansk Historisk tidsskrift, norsk Historisk tidsskrift och svensk Historisk tidskrift 1965-1990*, Uppsala 1999.
Turner, Bryan S., *The Body & Society. Explorations in Social Theory*, second edition, London 1996.
Ulvros, Eva Helen, *Fruar och mamseller. Kvinnor inom sydsvensk borgerlighet 1790-1870*, Lund 1996.
Ulvros, Eva Helen, "Den nya kvinnan", i Svensson, Birgitta och Wallette, Anna (red.), *Individer i rörelse. Kulturhistoria i 1880-talets Sverige*, Göteborg 2012.
Wanneberg, Pia Lundquist, *Kroppens medborgarfostran. Kropp, klass och genus i skolans fysiska fostran 1919-1962*, Stockholm 2004.
Wajcman, Judy, *Managing like a man. Women and Men in Corporate Management*, Cambridge 1988.
Wajcman, Judy, *Feminism confronts technology*, Cambridge 1991.
Wehtje, Ernst, *Den svenska cementindustrien. Föredrag i Skånska ingenjörsklubben den 5 maj 1937 av direktör Ernst Wehtje*, Malmö 1938.
Vem är det? Svensk biografisk handbok 1925, Stockholm 1924.
Vem är det : svensk biografisk handbok 1933, Stockholm 1932.
Vem är det : Svensk biografisk handbok 1943, Stockholm 1942.
Vem är det : svensk biografisk handbok 1957, Stockholm 1956.
Vem är det : svensk biografisk handbok. 1969, Stockholm 1968.
Vem är Vem? Götaland utom Skåne 1948, Örebro 1948.
Vem är Vem? Götaland utom Skåne, Halland, Blekinge 1965, Örebro 1965.
Vem är vem? Skånedelen 1948, Örebro 1948.
Vem är vem? Storstockholm 1962, Örebro 1962.
Vem är vem? Skåne, Halland, Blekinge 1966, Örebro 1966.
Vem är vem i folkfronten? : den angloryska propagandans förgrundsfigurer i Sverige : en biografisk förteckning, Stockholm 1943.
Vem är vem inom handel och industri? 1944-45, Örebro 1944.
West, Candace och Fenstermaker, Sarah, "Doing Difference", i West, Candace och Fenstermaker, Sarah (red.), *Doing Gender, Doing Difference. Inequality, Power and Institutional Change*, New York 2002, s 55-79.
Wetterberg, Gunnar, *Wallenberg. Ett familjeimperium*, Stockholm 2013.
Widmalm, Sven, "Ett vetenskapligt nätverk. The Svedberg och hans lärljungar", i Hasselberg, Ylva och Pettersson, Tom (red.), *"Bäste broder" Nätverk, entreprenörskap och innovation i svenskt näringsliv*, Hedemora 2006.
Wiener, Martin J., *English culture and the decline of industrial spirit 1850–1980*, Middlesex 1985 (1981).
Wijk, Erik, *Allt vi här drömma om*, Stockholm 2009.
Wikander, Ulla, *Kvinnors och mäns arbeten: Gustavsberg 1880-1980 : genusarbetsdelning och arbetets degradering vid en porslinsfabrik*, Lund 1988.
Williams, Raymond, *Marxism and literature*, Oxford 1977.
Wimmer, Andreas och Schiller, Nina Glick, "Methodological Nationalism, the Social Sciences, and the Study of Migration: An Essay inHistorical Epistemology", i *International Migration Review*, Vol. 37, No. 3, Transnational Migration: InternationalPerspectives, Fall 2003, s 576-610.

Winkvist, Hanna Markusson, *Som isolerade öar. De lagerkransade kvinnorna och akademin under 1900-talets första hälft*, Stockholm 2003
Wood, Ellen Meiksins, *The retreat from class : a new 'true' socialism*, London 1998 [1986].
Wright, Eric Olin *Class Counts*, Cambridge 2000.
Wärenstam, Erik, *Sveriges nationella ungdomsförbund och högern 1928-1934*, Stockholm 1965.
Wästberg, Per, *Ernst och Mimmi*, Lund 1964.
Åberg, Alf, *Cement i 100 år*, Malmö 1972.
Åberg, Martin, *En fråga om klass? : borgarklass och industriellt företagande i Göteborg 1850-1914*, Göteborg 1991.
Åberg, Martin, "'I vår lilla stad' : om lokalpolitiska strukturer och informella nätverk i Göteborg under mellankrigstiden", i Nilsson, Lars och Östberg, Kjell (red.), *Kommunerna och lokalpolitiken : rapport från en konferens om modern lokalpolitisk historia* , Stockholm 1995.
Åberg, Martin, *Samförståndets tid. Konflikt samarbete och nätverk i svensk lokalpolitik*, Lund 1998.
Åmark, Klas, *Att bo granne med ondskan. Sveriges förhållande till nazism, Nazitykland och Förintelsen*, Stockholm 2011.
Öhnander, Bengt A., *Göteborg berättar igen*, Göteborg 1994.
Öhrman, Roger, *Slite i brytningstid*, Karlstad 1987.
Österberg, Eva, "Individen i historien – en (o)möjlighet mellan Sartre och Foucault", i Kjell Peterson (red.), *Det roliga börjar hela tiden. Bokförläggare Kjell Peterson 60 år den 20 december 1996*, Stockholm 1996, s 321-333.
Österberg, Eva och Wetterberg, Christina Carlsson (red.), *Rummet vidgas. Kvinnor på väg ut i offentligheten 1880-1940*, Stockholm 2002.
Österberg, Eva, *Vänskap – en lång historia*, Stockholm 2007.
Österberg, Eva, "Kultur, genus och samtiden. Svensk historieforskning från senare delen av 1980-talet till 2010", i Åmark, Klas och Artéus, Gunnar (red.), *Historieskrivningen i Sverige*, Lund 2012, s 173-211.